ZBORNIK SJEĆANJA 3

Uredništvo

Lutvo Ahmetović, inž. Boris Bakrač, Anka Berus,
Antun Biber, Ivan Božičević, dr Mira Kolar-Dimitrijević,
dr Narcisa Lengel-Krizman, dr inž. Mauricije Magašić,
Mirko Peršen i Dragutin Plašć

ZBORNIK SJEĆANJA

ZAGREB 1941-1945

3

Izdavači

Gradska konferencija SSRNH, Zagreb
Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske
Školska knjiga, Zagreb

1984

Grupa autora
ZBORNIK SJECANJA **1941 - 1945**

3

Vanjska oprema
BORIS DOGAN

Lektor
ILIJANA MILENKOVIĆ

Za izdavača
dr JOSIP MALIĆ

Tiskara: SOUR »Vjesnik* — OOUR Tiskara i mehanografija, Zagreb, 1984.

Sacionalna i sveučilišna biblioteka Zagreb, katalogizacija na izvoru

949.713-25.1942. (082) (093.3)

ZBORNIK sjećanja Zagreb 1941 — 1945. / (uredništvo Lutvo Ahmetović... et al.). — Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga 1982 — (Zagreb : Vjesnik), sv. 3; 24 cm

Dio 2. izišao 1983.
3. - 1984. - 348 str.
Nakl. 5000 primj. — Kratice: str. 335 — 336. — Imensko kazalo.

PREDGOVOR

Nastupila je 1942. godina. Ilegalni narodnooslobodilački front u Zagrebu postaje sve masovniji i snažniji. Istodobno okupatorsko-ustaški režim zavodi sve teži i okrutniji teror. Sistemom zabrana, hapšenja, progona i ubijanja ustaška policija nastoji prije svega razbiti organizaciju Komunističke partije i SKOJ-a i tako obezglaviti narodnooslobodilački pokret i široku mrežu Narodne pomoći, narodnooslobodilačkih odbora, Antifašističkog fronta žena i Saveza mlade generacije. Ali u tome nikako ne uspijeva. Nakon svakog prodora u organizaciju, hapšenja ili ubijanja, ponovo niču nove organizacije, a u redove oslobodilačkog pokreta svrstavaju se novi antifašistički borci. Djeluju udarne grupe, likvidiraju se konfidenti, vrše sabotaže i diverzije, a sve je više onih koji odlaze u partizane. Valja naglasiti odlazak članova Hrvatskog narodnog kazališta, Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića. Preko Zagreba je u partizane otišao i dr Ivan Ribar.

Ilegalni zagrebački front bogat je svakodnevnim događajima. Njegova aktivnost ne prestaje ni za trenutak. Sastanci, dogovori, akcije, skupljanje pomoći, skrivanje ilegalaca, otpremanje u partizane, prenošenje vijesti, agitacija, oružani otpor, prkos u zatvorima i na gubilištima, kao i svi drugi najrazličitiji načini djelovanja nastavljaju se iz dana u dan. 1 tako sve dalje. Cijelu godinu.

O svemu tome iznose svoja sjećanja autori u ovome trećem svesku Zbornika sjećanja ZAGREB 1941-1945. Oni su najneposredniji sudionici u svim tim događajima. Vjerno i živo opisuju događaje u kojima su sami sudjelovali. Iz mnoštva manjih i većih akcija izrasta veličina pokreta, odlučnost i junaštvo građana nepokorenoga grada. Čitaoci su se o tome uvjerili i čitajući sjećanja objavljena već u prva dva sveska Zbornika u kojima su opisani događaji u 1941. godini.

U sjećanjima trećeg sveska Zbornika opisuju se i rasvjetljuju mnogi događaji iz 1942. godine, pa će ona čitaocima pružiti zanimljivo štivo o onome što se tada događalo u Zagrebu. Neka od njih, kao ona u kojima se opisuje spasavanje djece s Kozare, upravo su potresna i snažno svjedoče o snazi oslobodilačkog pokreta u Zagrebu, u prvome redu o humanosti i pripadanju najvećeg dijela njegovih građana tome pokretu.

Pripremajući materijale za ovaj treći svezak Zbornika sjećanja ZAGREB 1941-1945, uredništvo je s rukopisima autora postupalo jednako kao i pri pripremanju i objavljivanju sjećanja za prva dva sveska Zbornika.

Želimo upozoriti na to da je u toku objavljivanje zbirke GRAĐA ZA POVIJEST NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE U SJEVEROZAPADNOJ HRVATSKOJ 1941-1945. U njoj će se objaviti dokumenti s područja sjeverozapadne Hrvatske, obuhvaćajući i grad Zagreb. Tako će biti objavljeni i mnogi dokumenti o događajima koji se opisuju i u našem Zborniku sjećanja ZAGREB 1941-1945. Određena će zbivanja time dobiti svoju autentičnost potvrđenu dokumentima.

1 ovaj put se zahvaljujemo svima koji su omogućili izdavanje trećeg sveska Zbornika sjećanja ZAGREB 1941-1945. To se osobito odnosi na autore čija su sjećanja uvrštena u ovaj svezak.

Pred uredništvom je ostao zadatak da objavi preostala sjećanja koja se odnose na ilegalni antifašistički pokret u Zagrebu do oslobođenja grada.

Uredništvo

Lutvo Ahmetović

ZAGREB 1942.

Velika policijska provala — Dolazak Edvarda Kardelja i Ive Lole Ribara — Članovi Mjesnog komiteta KPH – Učvršćivanje i proširivanje partijske organizacije — Djelovanje SKOJ-a, Narodne pomoći, narodnooslobodilačkih odbora i AFŽ-a — Akcije i diverzije – U gradu su postojale tehnike za partijske i druge materijale – Ideološki kurs za mlade članove KP i kandidate — Partija je prodrla u sve slojeve građanstva

I

Druga godina rata, 1942. bila je po mnogočemu teška u Zagrebu. Osim svih nedaća koje su se okupacijom sručile na Zagrepčane, kao što su policijske zabrane kretanja, progoni, hapšenja, ubijanja pristaša narodnooslobodilačkog pokreta u zatvorima i ulicama i oskudice hrane, zima je bila vrlo oštra, kakva se rijetko pamti u Zagrebu, s mnogo snijega. Sastajati se i zadržavati na ulici bilo je teško radi hladnoće i radi policije i njenih doušnika. Pješice se u obližnju okolicu grada moglo ići samo sa specijalnim propusnicama, pa ako se do njih nekako i došlo, trebalo je prtiti visok snijeg da bi se teškom mukom stiglo u neko selo.

I po gradu se išlo prtinom, osobito na periferiji. Sve je to ometalo veze Zagrepčana s okolnim selima. Građanima je ta veza trebala u općoj oskudici hrane da bi došli do bilo kakvih živežnih namirnica koje su kupovali po selima. Veze narodnooslobodilačkog pokreta izvan grada išle su do tih sela i preko njih u širu okolicu. Kako ćemo kasnije vidjeti, baš tih prvih mjeseci 1942. godine trebalo je u to teško zimsko vrijeme organizirati prebacivanje iz grada mnogih drugova, koje je policija tražila jer su bili »provaljeni«. Teškoće koje su se činile nepremostive, partijska je organizacija ipak uspješno prebrodila u relativno kratkom vremenu, doduše sa žrtvama bez kojih nema rata, a još manje pobjede. Ilegalne partijske štamparije su dobro krivotvorile različite isprave za kretanje. Uskoro su proradile pokidane veze i kanali, pa je odlazak ugroženih aktivista iz grada bio kako-tako moguć.

Bilo je to doba kada je Hitlerova fašistička armija zaustavljena i kada se zaglibila pred Moskvom. Iako još vrlo snažna, polako ali sigurno, brojčano se topila pred sve jačim udarcima Crvene armije. Osim talijanske fašističke armije, s kojom je pošao u rat protiv Sovjetskog Saveza, Hitler sada traži od svojih satelita, pa, razumije se, i od Pavelića, da mobiliziraju sposobne za vojsku i šalju na Istočni

front u borbu protiv Crvene armije. Prema tadašnjim našim saznanjima Hitler je tražio da mu iz tzv. Nezavisne Države Hrvatske pošalje 200 000 vojnika. Pavelić se spremno prihvatio toga zadatka. Morali smo svim silama to omesti. Trebalo je građanima objašnjavati što to znači, kamo vodi i kakve mogu biti posljedice za one koji se odazovu pozivu. Trebalo ih je upoznati sa stvarnim stanjem u zemlji i na frontovima i pozvati u borbu protiv okupatora, u redove partizana.

Akcije narodnooslobodilačke vojske su bile građanima dosta poznate, ne samo iz naše propagande, nego i iz pisanja neprijateljske štampe, koja je na papiru uništavala sve veće i veće grupe odmetnika, kako su okupatori nazivali partizane. Narodnooslobodilačka vojska je nezadrživo rasla i napredovala, stvarajući sve krupnije jedinice i sve veće oslobođene teritorije. Njemačka i ustaška propaganda obećavale su skori slom Crvene armije i saveznika te uništenje Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda. O takvu pisanju ustaške štampe po gradu su se širile vrlo duhovite dosjetke i posprdni komentari. Istina se nije dala zadugo sakriti nikakvom njihovom propagandom. Naša usmena propaganda je bila vrlo živa i dopirala u sve slojeve građanstva, jačajući antifašističko raspoloženje. Proglasi i pozivi CK KPH, CK KPJ, Mjesnog komiteta, leci i obavijesti su se umnožavali i dijelili na razne načine u poduzećima, radionicama, uredima, školama i po gradu. Vijesti radija Slobodne Jugoslavije, Moskve i Londona su se širile od uha do uha, bez obzira na to što je okupator za širenje tih vijesti i slušanje radio-stanica odredio smrtnu kaznu.

Na prijelazu iz 1941. u 1942. godinu u gradu je bila u toku velika policijska provala u partijsku organizaciju. Počela je otprilike u studenome 1941. godine. Hapšenja pojedinaca i grupa bila su stalna i prije u toku okupacije, ali po širini koju je ta provala poprimila moglo bi se reći da je bila najjača i vrlo teška za partijsku organizaciju u gradu.

Velika provala u organizaciju Komunističke partije nastala jc izdajom i lošim držanjem na policiji uhapšenih koji su radili u tehničkom aparatu Centralnog komiteta KPH.

Centralni je komitet za potrebe svoga rada imao u gradu više punktova i veza preko kojih je održavao kontakte širom zemlje. Imao je i svoju štampariju, stanove za sastanke, stanove u kojima su se sklanjali od policije njegovi članovi. To je sve bilo isključivo njemu na raspolaganju. Za to su, osim članova CK, znali ljudi iz tehničkog aparata koji su primali kurire i poštu, prenosili poruke i ilegalnu štampu drugovima iz Centralnog komiteta i od njih obrnutim pravcem to isto činili prema organizacijama. Najveći broj drugova koji su radili na tim zadacima bili su izdvojeni iz organizacija i partijskih ćelija u kojima su prije radili. Te veze sa starom sredinom oni su morali prekinuti. To je značilo da idu na specijalne zadatke i da ih njihove organizacije ne mogu angažirati na drugim poslovima. Nitko ih nije smio pitati što rade, niti su oni bilo kome smjeli o tome bilo što govoriti.

Cijelim tehničkim aparatom CK KPH u to je vrijeme rukovodio Milan Hupert, namještenik u »Mebi«, uz pomoć Marije Ankice Sertić, zvane Cincipinka. Oni su suviše mnogo, nedopustivo za tadašnje prilike, znali o radu CK KPH i njegovim članovima, njihovu kretanju, vezama i sastajanju. Znali su također gotovo i čitav sastav Mjesnog komiteta u Zagrebu, kao i mnoge članove raznih komiteta izvan Zagreba i slično. Kako je došlo do takve neopreznosti i tolike nekonspirativnosti u radu, teško je danas procjenjivati. To više što je CK inzistirao da se do kraja u organizacijama poštuju pravila konspiracije u ilegalnom radu. Neshvatljiv je postupak da se za taj odgovoran posao angažiraju ljudi kao što su Hupert

i Sertićka koje je policija ranije zatvarala i da se previdi kako policija može, prateći ih, otkriti njihovu aktivnost. Hupert i Sertićka su se u zatvoru ne samo međusobno teretili nego su bez velike prisile počeli otkrivati sve ono što su znali o radu Partije i posebno CK KPH. Na tome se nisu zaustavili, nego su odavali i one za koje su otprije znali da su bilo što radili u pokretu pred rat. Potpuno su se izdajnički držali i počeli služiti ustaškoj policiji. Kada su iz Huperta izvukli sve što je znao, ustaše su ga ipak ubile, bez obzira na to što im je mnogo pomogao.

Ankicu Sertić je naš vojni sud odmah poslije oslobođenja osudio na smrt.

Policiji je prokazano, uz članove CK, više od stotinu drugih aktivista KP i narodnooslobodilačkog pokreta. Prije Huperta policiji je pao u ruke i Joco Đaković, prijašnji sekretar MK SKOJ-a koji se također izdajnički držao. Polovicom studenoga uhapšen je i Marko Simenić koji je tada bio sekretar MK KPH. Koliko je meni poznato, u početku se dobro držao i nije priznavao, ali kasnije, suočavan s tim izdajnicima, i on počinje pričati, ali ipak ne sve što je znao. I jednoga i drugoga će ustaše ubiti. Time je ugrožen bio izravno Centralni komitet, njegovo jezgro, operativno rukovodstvo, i onaj dio njegovih članova koji se još zadržavao u Zagrebu. I ta provala sada ulazi u gradsku organizaciju KP i širi se. Najveći dio članova MK mora otići iz grada, jer su provaljeni. Mjesni komitet se popunjava novim članovima. Smjene su bile potrebne i u rajonskim komitetima, da se sačuvaju kadrovi i ne dopuste dublji prodori u organizaciju.

Nasuprot izdajničkom držanju Huperta, Sertićke, Đakovića i Simenića, najveći je dio uhapšenih odolijevao užasnim mučenjima, nisu odali organizacije i nisu poklekli pred neprijateljem uz cijenu vlastitog života. Primjerice, na policiji su ubijene sestre Baković, Rajka i Zdenka, a da policija od njih nije ništa doznala o njihovu radu, osim onoga što su im odali Hupert i Sertićka. Uhapšena su braća Bizjak, trgovci povrćem iz Gajeve ulice, koji su također bili punkt za vezu. Ni oni nisu policiji odali nikakve podatke o onome što su znali i radili. Bilo je još takvih primjera u 1941. godini a i kasnije u toku 1942. godine. Na policiji su u strašnim mukama živote izgubili članovi MK Nada Heiligstein i Vojo Kovačević, a Božo Dakić, španjolski borac, također član MK, strijeljan je u Dotrščini, a da baš ništa nisu odali. Tako su u proljeće 1942. godine na prijevaru uhvatili druga Katića, vozača, čijeg se imena sada ne sjećam, polomili mu ruke i noge, aliim nije ništa priznao. Radnika, sekretara rajonskog komiteta s Trešnjevke, tada mjesnog tehničara, Miška Patačića na policiji su, nakon zvjerskog zlostavljanja, također ubili, ali im nije nikoga odao.

U takvoj situaciji trebalo je spasavati ljude i organizaciju od daljeg policijskog udara i skloniti sve one koji su bili ugroženi. Radi toga je Zagrebačka partijska organizacija krajem prosinca 1941. i u početku siječnja 1942. godine bila vrlo prorijeđena u ćelijama, rajonima i u Mjesnom komitetu. Mnoge partijske organizacije nisu imale vertikalne veze. Rajonski su komiteti bili oslabljeni i ostali su s malim brojem članova. Bilo ih je čak i s jednim članom. Takvi komiteti nisu tada imali ni veze sa svim ćelijama, a teško su održavali i ono malo veza koje su zadržali. Ta prolazna nepovezanost nije bila posljedica samo provale policije u organizaciju. Mnogi članovi partije, sekretari ćelija, članovi RK morali su se vrlo brzo sklanjati i ići u ilegalnost, da ih ne bi policija uhvatila. Radi toga, neki od njih često nisu ni stigli predati svoje veze s organizacijom gdje su radili. Tako je ostao jedan dio partijskih i drugih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta bez svojih prijašnjih veza. Nastavili su raditi samostalno i tražili vezu sve dotle dok se nisu povezali svojim trudom ili akcijom odozgo. Takva aktivnost tih or-

ganizacija, bez povezanosti sa višim rukovodstvima, u nekim je slučajevima trajala i nekoliko mjeseci. U vezi sa stanjem u organizacijama, Mjesni komitet je iskazivao samo one organizacije s kojima je u tom momentu imao veze. Brojno stanje, pa otuda i aktivnost, bilo je u pravilu veće.

U početku siječnja 1942. godine od članova CK KPH bili su još u Zagrebu članovi njegova Operativnog rukovodstva Vlado Popović i Andrija Hebrang i član Politbiroa CK KP Hrvatske Dragutin Saili Konspirator. U to doba Politbiro CK KPJ i Tito odlučuju da se osnuje Organizacioni sekretarijat CK KPJ na okupiranom teritoriju koji će u ime CK KPJ i s njegovim ovlaštenjima održavati veze s partijskim rukovodstvima u zemlji te s rukovodstvima komunističkih partija susjednih zemalja i Kominternom. Situacija u kojoj je tada bio Vrhovni štab i Politbiro CK KPJ tražila je takvo rješenje, jer je Vrhovni štab bio u centru oružane borbe i teško mu je bilo održavati sve te veze i kontakte. Uza to je ocijenjeno da nije sasvim dobro da u tim uvjetima bude rukovodstvo samo na jednome mjestu, koje je bilo i veoma ugroženo. Dogovoreno je da je najbolje da sjedište toga sekretarijata bude u Zagrebu, jer je u njemu bilo kadrovskih i organizacijskih mogućnosti za održavanje i djelovanje takvog punkta. Za taj punkt su određeni Edvard Kardelj Beve i Ivo Lola Ribar Fišer, koji su u Zagreb stigli u prvoj polovici siječnja 1942. godine.

Dolaskom u Zagreb, oni su zatekli provalu u partijskoj organizaciji koja je polako već pokazivala znakove smirivanja. Osnovno jezgro partijske organizacije, iako nagrizeno, još je bilo čvrsto. Organizacija je, doduše, primala udarce i bila tu i tamo razarana policijskim provalama, ali se vrlo brzo obnavljala i širila.

Kad je u studenome pao u zatvor sekretar Mjesnog komiteta Marko Simenić, sastavljen je novi Mjesni komitet od samo četiri člana, od kojih je Ivan Božičević bio sekretar, a članovi su bili Antun Biber, Jože Han i Nikola Slatković. Taj je komitet, u tom sastavu, bio kratkog vijeka. Ivan Božičević i Antun Biber, koje je policija tražila već prije, moraju otići iz grada. Zato se 21. prosinca formira novi MK u kojem su: Josip Han, sekretar, a članovi su Lutvo Ahmetović Mika, Stjepan Puklek Mali i Nikola Slatković Dugi. Samo desetak dana poslije toga Han također mora otići u ilegalnost i odlazi iz Zagreba, pa politički sekretar postaje Lutvo Ahmetović. Uz Nikolu Slatkovića i Stjepana Pukleka, iz prethodnog sastava, u taj MK ulaze još Ivan Mećar Musliman, kao organizacioni sekretar i kasnije Ivica Kranželić, kao sekretar MK SKOJ-a. Bilo je predviđeno da u MK uđe i Olga Zerdik, koja se bavila radom među ženama. Mislim da je u međuvremenu uhapšena pa tako nije ni ušla u MK. Opet zbog sigurnosti, da ne budu uhapšeni, morali su ubrzo otići iz grada, pa time i iz MK, Stjepan Puklek i Nikola Slatković. Uskoro zatim će pasti u policijsku zasjedu Ivica Kranželić. MK se ponovo popunjava, a u njemu su Janko Zrinšćak Hromi i Ivan Denac Beli, koji je bio zadužen samo za udarne grupe. Kako se vidi, promjene u sastavu Mjesnog komiteta bile su u vrlo kratkim razmacima, tako da su iz njega odlazili drugovi prije nego što su se uspjeli povezati s područjem na kojem su trebali djelovati. Mjesni je komitet ostao neko vrijeme samo na svom političkom i organizacionom sekretaru. Slično je stanje i u rajonskim komitetima. Čitava partijska organizacija u gradu, silom nastalih prilika, prestrojavala se organizaciono i kadrovski. To prestrojavanje je i u ostalim organizacijama narodnooslobodilačkog pokreta. Osobito su velike promjene u mjesnoj organizaciji SKOJ-a. Tih prvih mjeseci 1942. godine razbijena su ili pohapšena rukovodstva na nekim fakultetima i srednjim školama. Međutim, aktivnost omladine je bila neprestana. Kada nastanu policijski udari, aktivnost malo jenjava, da se odmah iza toga ponovo razbukta, a organizacija i proširi.

Treba imati na umu da je tada u Zagrebu postojalo šest rajonskih komiteta i partijsko rukovodstvo na željeznici te Mjesni komitet SKOJ-a i mjesni i kotarski odbori Narodne pomoći. Za Mjesni je komitet izravno vezana partijska tehnika, koja je umnožavala sve propagandno-informativne materijale i pravila lažne isprave za ilegalce. Na Mjesni komitet je bio povezan najprije jedan drug, a kasnije uži odbor koji se bavio samo otpremanjem ljudi u partizane, te držanjem i pronalaženjem novih kanala za te potrebe.

Sekretari rajonskih komiteta u siječnju i veljači 1942. godine, po mom sjećanju, bili su: na željeznici Karlo Korošec Brzi, prometnik sa Zapadnog kolodvora; Stjepan Glumpak, obućarski radnik, za rajon Trešnjevku; na Maksimiru je vršio dužnost sekretara Ivan Mećar, član Mjesnog komiteta, na Sigečici se ne sjećam tko je bio, a, ako se ne varam, na Crnomercu je radila Dragica Končar kraće vrijeme kao sekretar. To sam saznao od Dragutina Sailija, člana Povjerenstva CK KPH koji me s njom povezao i rekao da je trebamo uključiti u MK KPH kao novog člana. Bilo je to vjerojatno potkraj travnja 1942. godine. Poslije toga više nikada nisam vidio Dragicu, jer nije došla na zakazani sastanak na dogovoreno mjesto. Ustaška policija ju je uhapsila i uskoro ubila.

Za izvršavanje mnogih zadataka koji su tada stajali pred partijskom organizacijom Mjesni komitet je bio brojčano slab. Uza to, kao ni drugi komiteti, nije imao većeg iskustva za rad u takvim uvjetima. Kao cjelina nije ni imao vremena da ga stječe, jer je brzo mijenjao svoje sastave. Ipak se uspješno odrvavao svim teškoćama. U 1941. godini veza između zagrebačke organizacije i CK KPH bila je toliko česta i dnevna da nije bilo gotovo ni jednog sastanka MK na kome nije bio prisutan jedan član CK, vrlo često i sekretar CK Rade Končar, a kasnije sekretar Operativnog rukovodstva CK KPH Vlado Popović. Članovi Centralnog komiteta dolazili su i na sastanke rajonskih komiteta i sudjelovali u njihovu radu. Tako je to bilo do kraja 1941. godine. Početkom 1942. ta se praksa naglo prekida i mjesni komitet se tada morao sam snalaziti.

Činjenica je da se Vlado Popović održao u Zagrebu sve do ožujka i da se u to vrijeme sastao sa mnom, kao sekretarom MK, samo dva puta na ulici, na brzinu, i to u siječnju. Istina je da je policija za njim intenzivno tragala i da su njegove slike imali policajci na ulicama.

Uspoređujući tadašnje izvještaje Kardelja i Ribara iz Zagreba Titu s dokumentima MK i sjećanjima preživjelih sudionika našeg pokreta iz toga doba, može se zapaziti da nemaju uvijek svježe podatke o stanju partijske aktivnosti u gradu. Može se pretpostaviti da je to proistjecalo otuda što ni rukovodilac Povjerenstva CK KPH nije imao često kontakte s Mjesnim komitetom, a promjene su u organizaciji bile svakodnevne i često veoma krupne. Povjerenstvo je bilo osnovano i radi toga da održava veze sa MK i da mu politički pomaže u radu. Uza to je trebalo držati veze i s nekim komitetima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i obavljati i neke druge poslove u ime CK. Prva dva mjeseca taj zadatak koji je bio vrlo opsežan i težak dobio je Grga Jankes sam, tada u organizaciji poznat pod imenom Fric. Za četiri mjeseca, koliko je to radio u gradu, na sjednice MK je došao dva puta. Još četiri-pet puta se sastao sa mnom na ulici, gdje smo izmijenili kratke poruke ili materijale. Više kontakata između MK i predstavnika Centralnog komiteta KPH bilo je od ožujka kada se u Zagreb vratio Ivan Krajačić koji je uz svoj specijalni posao, održavao i češće radne kontakte sa sekretarom Mjesnog komiteta. Kada u kasno ljeto 1942. dolazi za rukovodioca Povjerenstva CK KPH u Zagrebu Ivo Marinković, Mjesni komitet je preko sekretara imao redovitiju vezu s predstavnicima CK Krajačićem i Marinkovićem. Tada je bilo i

lakše da MK koordinira svoju aktivnost, pogotovo na onim područjima za koja su oni bili zaduženi. Ipak, poslije odlaska Jankesa iz Zagreba pa do kraja listopada, na sjednicama Mjesnog komiteta, a bilo ih je dosta, nije nikada bio prisutan nijedan član CK KPH i CK KPJ, niti njihova Povjerenstva. Na leđa MK palo jc teško breme koje je morao nositi bez obzira na brojno stanje i svoje političko i organizaciono iskustvo.

II

Pred Mjesnim komitetom na prijelazu iz 1941. u 1942. godinu prvenstveno je stajao zadatak da uspostavi neke prekinute veze s partijskim i ostalim organizacijama NOP-a, popuni rajonske komitete i osnovne organizacije, proširi na nepokrivena područja partijsku i ostale organizacije pokreta, i tako stvori bolje uvjete za političku aktivnost i još širi utjecaj među radnicima i omladinom prije svega, kao i među ostalim slojevima Zagrepčana.

Kako nas je u Mjesnom komitetu bilo malo, svi smo bili u stalnom pokretu, održavajući neprekidno veze s organizacijama. Mjesni komitet je gotovo dva do tri mjeseca imao pune ruke posla da poveže neke organizacije na pojedinim područjima grada i pohvata veze s pojedinim članovima KP, koji su, zbog razbijanja njihovih organizacija, ostali nepovezani. Uza to je trebalo povezati i neke organizacije NOP-a s njihovim rukovodstvima. Organizacija se obnavljala neprestanom političkom aktivnošću i borbom za utjecaj među građanima, osobito u radničkoj klasi i omladini. Težnja je bila da se održava inicijativa u političkoj aktivnosti i da neprijatelj stalno osjeća naše pojačano djelovanje i prisutnost bez obzira na to koliko je uspijevao da nam razara organizacije. Onda kad je policija u pojedinim većim provalama uspjela uhapsiti nekoliko desetaka, pa i stotinu aktivista, naša je organizacija u tim momentima umjela na drugom području izvesti jednu ili nekoliko značajnih akcija koje su podržavale samopouzdanje aktivista, a kod građana pobuđivale dojam o velikoj prisutnosti i neuništivosti naših organizacija. Dokumenti koji su iz toga doba sačuvani, kao što su izvještaji Mjesnog komiteta Centralnom komitetu o stanju organizacije, ili o pojedinim akcijama, o poslovnim vojnoobavještajnim podacima, o štampanju raznih obavijesti i si., kao i pisma i upute CK Mjesnom komitetu, odražavaju dosta vjerno i pregledno sliku 0 stanju i aktivnosti Partije u gradu. Ti su dokumenti pohranjeni u Institutu za povijest radničkog pokreta Hrvatske.

Po svom sjećanju navest ću nekoliko akcija mjesne organizacije KP koje su imale snažan odjek u gradu i široj okolici.

Organizacija antifašističkog fronta žena je u ožujku uspješno provela demonstraciju žena na tržnici u Branimirovoj ulici, gdje je bila skupljena velika masa ljudi, očekujući podjelu krumpira, koja im je bila obećana za taj dan. Prisutni nisu dobili krumpir, nego su im ga obećali za drugi put. Prevareni građani su protestirali, što su naše aktivistkinje iskoristile da taj protest pretvore u demonstracije protiv gladi, rata, okupacije i okupatorskog režima. U povodu toga, Mjesni komitet izdaje 24. ožujka letak u kojem građane Zagreba poziva u borbu protiv okupatora i njegovih slugu ustaša. Letak je štampan u nekoliko tisuća primjeraka 1 podijeljen po gradu.

Potkraj ožujka u dvorištu Zavoda za gluhonijemu djecu u Ilici 113 osnovano je bilo sabiralište za srpsku djecu i žene koje su ustaše hvatale po srpskim selima i vukle prema logorima. Tu su ih kraće vrijeme zadržavali, što su naši

aktivisti iskorištavali da ih prebacuju u bolnice na liječenje, a mnoge smjeste u zagrebačke porodice ili vrate rodbini.

Naime, Mjesni komitet je saznao iz pouzdanih izvora da će biti raseljavanja stanovništva iz područja gdje su djelovali partizani, pa je u vezi s tim dao upute svim organizacijama da gdje god budu u prilici pomognu svim sredstvima tom narodu da izbjegne strahote koje su uslijedile.

U povodu godišnjice ulaska Nijemaca u grad Mjesni je komitet izdao letak u 4 000 primjeraka koji je 1. travnja bio razdijeljen po gradu.

Diverzija s manjim i većim efektima, a i sabotaža, bilo je često na raznim mjestima po gradu. O nekima će biti još govora. Manjih se više ne sjećam.

Među metalskim radnicima najjaču su organizaciju imali komunisti i/ Željezničke radionice i ložionice. U ratu je ta organizacija imala veliku važnost. Osim uspješnih sabotaža, koje su izvodili njezini članovi, održavali su i najbolje i najsigurnije kanale za izvođenje naših ljudi izvan grada. Ti kanali su imali veliku propusnu moć. Za te potrebe raspolagali su kompletnom željezničarskom garderobom, alatom, legitimacijama i putnim nalozima, čime su se sve obilato koristili pri prebacivanju drugova u partizane. Nekada su to bili i transporti s dcsccima ljudi. Sami su stvarali među svojim drugovima željezničarima na pojedinim željezničkim stanicama punktove preko kojih su otpremali ljude ili su im partijske organizacije davale svoje javke. Na tom poslu je stradalo i poginulo više željezničara. U pravilu, oni su ipak sretno provodili povjerene im drugove. Ne sjećam se da je na tim vezama koje su oni držali bilo tko, njima povjeren, pao policiji u ruke. Redovno su sretno stizali na odredište. Većinu veza za otpremu ljudi u partizane izvan Zagreba u ime MK držao je neko vrijeme Vlado Lončarić, španjolski borac, a nakon njegova hapšenja dobar dio tih veza preuzima željezničarski radnik Jordan, zvan Žuti. On je na tom poslu ostao i nakon mog odlaska iz Zagreba.

Okupator je osobito bio zainteresiran da na željeznici uništi našu organizaciju i svaki otpor. Osim oružane ustaške i gestapovske kontrole, raspleo je i svoju mrežu tajnih agenata, koje je birao među funkcionarima bivšeg Hrvatskog radničkog saveza. Željezničari nisu pokazivali milosrđa prema izdajnicima i špijunima, jer ni okupator ni njegove sluge nisu bili milosrdni prema njima. Žrtve koje su imali željezničari samo te godine bile su velike. Od siječnja do listopada ustaše su izvršile nekoliko masovnih hapšenja. Težak je udarac doživjela do ljeta te godine njihova partijska organizacija zbog dvije provale u njezine redove. Prvi je došao zbog neoprezne aktivnosti odbora Narodne pomoći, a drugi nakon rušenja transformatora u krugu željezničkih radionica.

Zbog važnosti te organizacije sam je sekretar MK držao izravnu vezu sa željezničarskim partijskim rukovodstvom. Koliko se sjećam, partijske su ćelije bile u ložionici, radionici, signalnoj radionici, te među osobljem na Glavnom i Zapadnom kolodvoru. Brojno stanje članova KP se stalno mijenjalo i mislim da ih te godine nije nikada, ni pri najvećim provalama, bilo manje od petnaest.

Kada sam preuzimao vezu sa željezničarima, početkom siječnja 1942. godine, čini mi se da je još nekoliko dana bio sekretar njihova rukovodstva Stjepan Debeljak Bil i odmah je zatim otišao iz Zagreba. Rukovodstvo je poslije preuzeo Karlo Korošec Brzi, koji je uskoro i sam morao u partizane, jer je za njim raspisana potjernica. Žustar, odlučan i veoma aktivan, a kao čovjek bio je vrlo mio. Čini mi se da je poginuo negdje na granici između Hrvatske i Slovenije. Od tada se vrlo često mijenjaju drugovi u rukovodstvu. Poznavali smo se po ilegalnim, konspirativnim imenima, pa im prava imena nisam nikad ni doznao, kao što ni oni

nisu znali moje. Poneko bi pravo ime doznao tek nakon hapšenja, kada bi drugovi sa željeznice izvještavali tko je uhapšen ili tko je od njih morao otići iz Zagreba. Jedno vrijeme je sekretar bio Stanko Komavli zvani Co, pa Franjo Culjak, a drugih se ne sjećam. U rukovodstvu su u razno doba bili Eduard i Velimir Heski, koji su stanovali u Dubravi, Vladislav Mekinec, iz signalne radionice, a stanovao je u Vlaškoj ulici, Aleksa Dragosavić iz ložionice, te Ferdo Udijer, prometnik za čije ime je vezano niz uspješnih prebacivanja drugova u partizane. Na tom zadatku je s njim vrlo tijesno surađivao i Dušan Krist i njegova drugarica Melanija koja je bila vrlo odvažna i snalažljiva. Bilo ih je još ne malo.

Poslije jedne veće provale u željezničkoj organizaciji uspjeli smo u početku travnja ponovo povezati sve pokidane veze i nastaviti nešto življu aktivnost. Željezničarsko rukovodstvo je izišlo pred Mjesni komitet s prijedlogom da naprave jednu veću diverziju u ložionici. Kako sam, u ime MK, držao s njima stalnu vezu, izložili su mi prijedlog da se digne transformator u krugu ložionice u zrak i da će radi toga morati biti obustavljen rad ne samo u ložionici na dulje vrijeme, nego i u svim radionicama, a možda i na širem području grada, kako su oni pretpostavljali.

Tada je Aleksa Dragosavić bio sekretar ćelije u ložionici. Ideja o diverziji je potekla od njega, pa je i sama diverzija na transformatoru u Branimirovoj ulici njegovo djelo i djelo njegovih drugova. Ideja, koju mi je on podrobnije izložio, meni se svidjela pa sam u ime MK, pošto sam obavijestio Ivana Krajačića, dao suglasnost da se ona realizira. Samo sam ih upozorio da predvide sve mogućnosti iznenađenja, da budu oprezni i da ne bude nepotrebnih žrtava.

Diverzija je izvršena 21. travnja 1942. Izveli su je Aleksa Dragosavić, Sidkija Sadiković i Ivan Kranjčević. Diverzija je uspjela, ali nije nestalo struje na širem području kako smo očekivali. Jedino su ložionica i željezničke radionice nekoliko dana bile bez struje. Diverzija je na željeznici i u gradu imala mnogo veći politički nego materijalni efekt. Dragosavić je s drugovima Sadikovićem i Kranjčevićem uspješno izišao iz Zagreba, ali su negdje u okolici Bjelovara, na putu k partizanima, naišli na ustašku zasjedu, uhapšeni su i vraćeni u Zagreb. Iz oglasa ustaškog Prijekog suda smo pročitali da su zbog te akcije bili osuđeni na smrt strijeljanjem Dragosavić i Sadiković, a da je »zbog olakotnih okolnosti« Kranjčević upućen u logor. Ranije, prije te akcije, započelo je hapšenje na željeznici. Policija je sada to još proširila i nanijela organizaciji teške gubitke. Već potkraj ljeta novo popunjeno rukovodstvo na željeznici je opet povezalo sve razbijene ćelije i grupe i nastavilo rad.

Među saobraćajnim radnicima, osim željezničara, partijsku organizaciju u Zagrebu imali su tramvajci. Poznate su otprije njihove tarifne akcije i politički štrajkovi u povodu Prvoga maja. U svim političkim manifestacijama pred rat sudjelovali su u velikom broju. Imali su i svoju planinarsku grupu oko koje su se okupljali trešnjevački radnici. Mislim da je već Mačekova banovinska policija pohapsila dio rukovodstva tramvajske organizacije. Ustaška policija se strašno okomila na njih u 1941. godini. Ipak su snažnije bile tradicije i svijest tramvajaca od svih terora. Mi smo i potkraj 1942. godine među njima imaji partijsku ćeliju i druge organizacije NOP-a. Iz toga doba sjećam se po imenu Živka Kovačevića i Stjepana Bubanića.

Tih ranih proljetnih dana partijska organizacija u Zagrebu imala je 182 člana i kandidata za članove Partije. Taj podatak ne daje ni približnu sliku o broju aktivista, koji su sami sebe smatrali komunistima i kao takvi djelovali i ginuli. Gledajući danas unatrag, mislim da ih je tada mnogo više zavrijedilo, po svom

radu, da budu članovi Komunističke partije, nego što su to bila naša mjerila u ono vrijeme. Vrlo je često partijska organizacija dobila podatke s policije da je ovaj ili onaj član udarne grupe, član NOO-a, omladinac ili član bilo koje organizacije NOP-a, za sebe tvrdio da je član KP, pa čak na policiji pod teškim mukama izjavljivao: »Ja sam član KP i ništa vam više neću reći niti o sebi niti
0 svojim vezama.« Značajno je za čitavu tu godinu, a i kasnije, da su se omladinci, radnici, kao i ostali građani, vrlo brzo politički polarizirali pod utjecajem teških događaja, kojih je bilo svaki dan, a djelovali su potresno. Do jučer neopredijeljeni, pod dojmom tih zbivanja, a i naše propagande, sve su se više svrstavali u redove NOP-a.

U našoj organizaciji se okupljao širok krug intelektualaca različitih profesija. Bili su književnici, glumci, slikari, liječnici, nastavnici srednjih škola i fakulteta, te velik dio tehničke inteligencije. Te smo veze posebno njegovali. Preko njih je naš pokret ulazio u šire građanske slojeve i utjecao na đake i studente
1 skupljao sanitetski materijal za partizane. Njihova aktivnost u pokretu pomagala je, među ostalim, da građani vide kako obrazovan svijet, osobito inteligencija, ide s Partijom. Nama su bili veoma potrebni liječnici i drugo sanitetsko osoblje, osobito njihova pomoć u partizanskim jedinicama. U vezi s tim smo u svibnju tražili od CK KPH da nam pošalje primjerak »Sanitetskog vjesnika Vrhovnog štaba« da ga umnožimo i, kao našu prethodnicu za razgovore, doturimo do određenih liječnika koji su nam bili naklonjeni i da se onda upustimo u izravne kontakte i pozivamo ih u partizane. U početku su se spremno odazivali pojedini studenti medicine i sanitetsko osoblje. Dosta je teško bilo nešto značajnije postići na brzinu, kako smo to mi željeli i što se od nas tražilo. Saznanje da je neki liječnik kao student bio naš simpatizer, bio nam je dovoljan razlog da potražimo s njim vezu i da ga pozovemo u partizane. Mnogi su od njih bili voljni da rade u Zagrebu, da liječe, da čak drže u bolnici ranjene drugove, da daju sanitetski materijal i poneke sanitetske instrumente i lijekove, što je bilo mnogo opasnije i teže, čega oni često nisu bili svjesni, nego đa idu u partizane. Lično sam išao dru Matovinoviću i dru Josipu Kajfešu, iako otprije nisam ni jednoga poznavao. Dr Matovinović me pregledavao kad sam se osjećao loše, ali tada nije bio sklon da ide u partizane. Davao je sanitetski materijal i liječio naše drugove. Kod dra Kajfeša sam izazvao nepovjerenje kad sam mu izravno pristupio u njegovoj ordinaciji u bolnici. U prvi je trenutak ocijenio da bi to mogla biti drska policijska provokacija i odbio je svaki razgovor, dajući mi do znanja da će zvati policiju. Međutim, kako je razgovor dalje tekao, on je stjecao povjerenje i malo-pomalo popuštao, ali se ipak ograđivao time da je imao ili da ima bilo kakve veze sa NOP-om. Tada smo se rastali, a on je neposredno nakon toga sam otišao u partizane. Spremnost da odmah ide u partizane je izrazio i student medicine Gusti Keler, koji nam je tih dana donosio brojne dobro krivotvorene propusnice za kretanje izvan grada. Nije nam bilo sasvim jasno kako on kao student medicine može tako uspješno krivotvoriti isprave. Zbog bojazni da na tom poslu ne uleti u neku policijsku zamku, odlučili smo da ga otpremimo u partizane. Kasnije smo doznali da je to on dobivao od Ice Simčića, mladog cinkografskog radnika, skojevca, koji je to sam radio. Ipak smo tada uspjeli otpremiti u partizane i neke liječnike čijih se imena ne sjećam.

Nastojali smo poslati u partizane ili na oslobođeni teritorij što veći broj kulturnih radnika. Otprije, dok sam još bio sekretar Četvrtog rajonskog komiteta (centar grada), imao sam na vezi partijske ćelije intelektualaca, što mi je tih dana koristilo da do kraja dovodimo neke naše zamisli.

Mjesecima smo imali veoma dobar odbor Narodne pomoći, a kasnije i Narodnooslobodilački odbor u Hrvatskom narodnom kazalištu. Među aktivnostima toga odbora isticali su se Jože Rutić, član KP, Vjekoslav Afrić, Salko Repak, Ivka Rutić, tada sve vrlo poznati glumci, među kojima su neki od njih bili i prvaci tadašnje drame. S njima su radili Tomo Fadljević, radnik iz kazališne radionice, te Ivan Štrk, Josip Kavur, tajnik baleta, i Zvonimir Cvija, muzičar. Oni su imali kontakte s Dejanom Dubajićem, Dubravkom Dujšinom i još nekim glumcima i osobljem u Kazalištu. Došli smo na pomisao da ih pozovemo da idu u partizane. Razgovarao sam najprije s Jožom Rutićem i Jankom Rakušom. Suglasili su se i napravili plan tko s kim dalje da razgovara. S idejom su se odmah složili Vjekoslav Afrić, Salko Repak, Ivka Rutić i Zvonimir Cvija. Dubravko Dujšin, na koga smo računali, nije smogao snage. Odlazio sam u njegov stan u Demetrovoj ulici nekoliko puta, no on je uporno ostao na tome da ne može fizički izdržati te napore, ali da će u gradu pomagati NOP.

Janko Rakuša, koji je također bio član KP, u posljednjem se času, pod utjecajem porodice, pokolebao i odustao od odlaska. Iskreno je, uz kavu, u svome stanu u Buconjićevoj ulici iznosio što mu sve smeta da donese takvu sudbonosnu, kako je govorio, odluku. Bili su to, po njemu, razlozi oskudice i teškoća u partizanima kojih se bojao. Poznato mi je da je, osim stana, u svemu više oskudijevao u to doba nego što bi oskudijevao u partizanima. Pred samo oslobođenje grada ustaše su ga objesile na Remetinečkoj cesti kao jednog od uglednih aktivista KP u gradu.

Napokon se složila grupa iz Kazališta u kojoj su se našli: Jože i Ivka Rutić, Vjeko Afrić, Salko Repak i Milan Vujnović, glumci, Zorž Skrigin, član baleta i Zvonimir Cvija, član orkestra Narodnog kazališta. Predao sam ih na vezu Vladi Lončariću zaduženom za otpremanje u partizane, koji ih je povezao s Ferdom Udijerom, prometnikom na kolodvoru, a on ih je uputio na svog druga prometnika u Donjim Dubravama gdje su stigli 22. travnja 1942. Vijest o njihovu odlasku u partizane širila se po Zagrebu kao plima. To je bio još jedan fijasko ustaške »uljudbene« politike i ustaške »promičbe«, a veliki plus za našu aktivnost u gradu i ne samo u njemu, jer je i to bio dokaz više uz koga su bili kulturni radnici Zagreba u tim teškim vremenima.

Slikara Vilka Šeferova sam poznavao još prije rata. Prilikom jednog susreta u stanu arhitekta Branka Bona i njegove supruge Milene sa Šeferovim sam se bio dogovorio da će nam u slučaju potrebe omogućiti da kod njega smjestimo stroj za umnožavanje naše štampe. Pri odlasku iz grada nisam stigao povezati Šeferova s Mjesnim komitetom da eventualno iskoriste tu mogućnost. Bonov stan je služio, u doba najvećih provala u gradu, za sklonište nekih članova CK. Tu se sklanjao i Vlado Popović. Mjesnom komitetu je služio kao »zlatna rezerva«, jer su vlasnici bili ugledni građani, a sam Branko je radio na unutrašnjem preuređivanju nekih javnih objekata. Policiji nije dugo vremena bilo ni na kraj pameti da se preko te porodice i u njegovu stanu održavaju česti partijski sastanci i kontakti nekih zagrebačkih intelektualaca i Partije.

Početkom svibnja 1942. godine organizacija se u gradu, nakon nekoliko uzastopnih udara u kraćim vremenskim razdobljima, opet sređuje i učvršćuje. Doduše, česte su promjene u partijskim organizacijama i organizacijama NOP-a, ali se dosta brzo uspijevaju povezati sve pokidane veze i ostvariti organizaciono jedinstvo pokreta u gradu.

Partijska organizacija Zagreba je tada imala više sigurnih kanala kojima je otpremala dobrovoljce u partizane, što je bio njezin prvenstveni zadatak. Nije

bila vezana samo za željezničarske veze i kanale. Mnogo se trudila da ti kanali budu sigurni i redovni, kako bi se njima u svakom trenutku mogla koristiti.

Postojale su javke na koje se trebalo javiti izvan grada da bi se došlo u vezu s partizanskim jedinicama. To su bili opet naši drugovi seljaci, kojima je to često bio glavni zadatak u pokretu. U pravilu, oni su se odlično snalazili po danu i noći na terenu kojim su provodili Zagrepčane. Nekada je gradska organizacija davala svoje vodiče do tih punktova. U Zagrebu su na tom poslu radili redovno vrlo hrabri i snalažljivi drugovi. U toj smo godini imali dobre veze i kanale sa znatnom propusnom moći koji su išli od grada prema Ivanjoj Reci i odatle preko Save i Sčitarjeva na Lukavec, Guče i Lučelnicu prema Kordunu preko Kupe. Od Ivanje Reke se išlo prema Moslavini i Slavoniji. Preko Podsuseda smo imali veze preko Novaka i Rakitja na Horvate, i odatle jednim korakom prema Žumberku, a drugim preko Kupčine i rijeke Kupe prema Kordunu. Preko Save, na Horvate i Lučelnicu, nešto će kasnije otići Vladimir Nazor i Goran Kovačić u partizane. Imali smo veze za partizane i još u nekim selima na desnoj strani obale Save, kao što su Jakuševac, Košnica i Mićevac. Kasnije će se te veze proširiti, a održavat će se i preko drugih sela u bližoj okolici grada.

To nam je pomoglo da smo uspijevali, jasno uz određene teškoće, provoditi sve veće i veće grupe dobrovoljaca u partizane i otpremati znatne količine različitog materijala potrebnog našoj vojsci. Odlazeći tim putovima u partizane, zagrebački radnici i omladinci su popunjavali naše jedinice u užem i širem području grada i Hrvatske. U mnogim jedinicama će oni biti udarno radničko i omladinsko jezgro.

III

Osim sa sekretarom MK SKOJ-a Ivicom Kranželićem, povremeno sam dolazio u kontakt i s nekim drugim članovima rukovodstva SKOJ-a u Zagrebu, pa sam tako upoznao i Fadilu Bilal-Redžić, koja je bila zadužena za skojevske organizacije u srednjim školama i Josipa Kulušića, studenta, koji je bio zadužen za studentske organizacije. S radničkom omladinom je radilo, po mome sjećanju, nekoliko drugova, a među njima i Emil Ivane, metalski radnik. S omladinom u Željezničkoj radionici radio je do hapšenja Ivan Palčec. U MK SKOJ-a početkom 1942. godine kraće vrijeme je bio i inž. Mauricije Magašić.

Omladinska organizacija je izvršavala niz većih i manjih diverzija i sabotaža, od uništavanja na skladištu na tisuće vojničkih uniformi do paljenja u Auto-komandi u Ilici 60 000 litara motornog benzina, nekoliko vozila i skladišta automobilskih guma. Pod rukovodstvom MK SKOJ-a akciju izvode omladinci Vladimir Popović i Vladimir Radošević. Primitivnom napravom, u kojoj se mješavinom sumporne kiseline i nekih kalijevih soli izaziva požar, omladinci uspijevaju zapaliti skladište. Upaljivu smjesu im pribavlja Mjesni komitet KP preko partijske ćelije intelektualaca.

Velike uspjehe je omladinska organizacija postigla, prije svega, u ideološkoj borbi protiv fašizacije omladine i njenog odvraćanja od ulaska u poluvojne i vojne formacije okupatorskog Pavelićevog režima, te na privlačenju na političke pozicije narodnooslobodilačkog pokreta i njenom dobrovoljnom mobiliziranju u udarne grupe za oružanu aktivnost u gradu i njenom odlasku u redove partizana. Primjera dovitljivosti, odvažnosti i hrabrosti, svojstvene samo mladim ljudima uvjerenim da se bore za pravednu stvar za koju se isplati podnijeti i najveće žrtve,

bilo je gotovo svakog dana. Kronike zbivanja iz tog vremena su pune imena tih mladih ljudi koji su u toj, blago rečeno, neravnopravnoj borbi izgubili svoje živote. Međutim, ni oni nisu neprijatelju opraštali. Odgovorili su istom mjerom. Protiv jedne takve naoružane i za ubojstva izdresirane armije i jedne policije koja je u povijesti ostala poznata po svojim najokrutnijim metodama mučenja te u uvjetima velike koncentracije jedne i druge organizacije nasilja, u gradu se mogla tako uspješno boriti samo jedna svjesna omladina, dobro organizirana i puna ideala. U sjećanju su mi likovi udarnika Josipa Preskara Bolteka, obućarskog radnika, Josipa Kulušića, studenta, upadljivo vitkog mladića, člana MK SKOJ-a, Milana Gotlicha, radnika, mjesnog tehničara, te udarnika Ivice Ivekovića, mladog trgovačkog pomoćnika, koji su pali u toj borbi na zagrebačkim ulicama. Koliko li je u to doba bilo takvih o kojima sumarno pišu izvještaji MK SKOJ-a i MK Partije. Po imenu su mnogi od njih ostali nepoznati i nezabilježeni.

Najčešće promjene u rukovodstvima su bile kod omladine, jer su tu bila vrlo česta i hapšenja. Udarnim grupama i diverzijama omladina je okupatoru u gradu zadavala najžešće udarce, pričinjala mu je velike muke, unosila strah u njegove redove i medu njegove doušnike. Česte provale u omladinske organizacije išle su dosta široko, jer je omladina gotovo javno iskazivala svoje mišljenje i odavala raspoloženje. Odlučna u borbi, fanatično uvjerena u ciljeve za koje se borila, često je ta omladina zaboravljala i najosnovnija pravila ilegalnog rada u uvjetima fašističke okupacije i teškog terora, pa je lako upadala policiji u oči i kada nije bilo potrebno. Zbog toga je i imala velike žrtve. Istina, nije ni imala mnogo vremena da se privikava na takve uvjete rada, jer je stalno širila svoj krug istomišljenika i uvodila nove omladince u borbu, a »starije« koji su stekli već neka iskustva, morala je slati izvan Zagreba, jer su ubrzo postajali meta policijskih napada na ulicama.

Za slobodu o kojoj je sanjala odricala se mladosti, krvarila i ginula po zagrebačkim ulicama i zatvorima, suđena po kratkim postupcima na smrt pa strijeljana ili vješana o stabla uzduž prilaza gradu. Ni dnevni oglasi o strijeljanim, ni stravične slike obješenih nisu je mogle zaustaviti. To ju je još više učvršćivalo u uvjerenju da se protiv toga nasilja treba i vrijedi boriti.

Sekretar MK SKOJ-a Ivica Kranželić bio je uhapšen toga ljeta. Naletio je na zasjedu u radnji člana KP Martina Pribanića, koga je policija već bila uhapsila, a Kranželić to nije znao.

Umjesto Kranželića u Mjesni komitet KP tada je uključen Josip Manolić Crni, koji je bio član PK SKOJ-a. Poslije odlaska Manolića iz Zagreba, mislim da te godine više nismo imali u MK predstavnika SKOJ-a. Jedan od članova MK održavao je vezu sa MK SKOJ-a.

I drugarica Bilal, koja je kraće vrijeme bila sekretar MK SKOJ-a, morala je napustiti Zagreb, jer su česte provale među srednjoškolcima dovele ustaše i gestapovce na njen trag. Otišla je u Slavoniju i otuda kasnije prešla u Cazinsku krajinu, da bi opet na poluoslobođenom teritoriju nastavila svoj omladinski rad.

Te je godine Mjesni komitet SKOJ-a neprekidno djelovao na tri sektora: radničkom, srednjoškolskom i studentskom, s osam kvartovskih komiteta i više od 50 aktiva s ukupno 843 člana SKOJ-a, te 28 odbora Saveza mlade generacije. Početkom godine još su bile izravne veze između partijskih organizacija i SKOJ-a, a u toku te godine svode se samo na veze preko Mjesnog komiteta Partije.

Nevjesti u rukovanju kratkim oružjem, omladinci su često u stanovima učili rukovati njime, pa je bilo i slučajeva međusobnog ranjavanja i samoranjavanja. Tako me jednog dana susreo u tramvaju, sav zbunjen i usplahiren, Emil Ivane i tražio hitno našeg liječnika, jer je nepažnjom ranio u stanu jednog omladinca. Srećom, rana je bila lakša, pa je i liječniku to olakšalo posao. Iz revolvera, koji je skrivao u peći, lakše je bio ranjen i Josip Manolić, jer mu je gazdarica zapalila peć, pa je tako revolver sam počeo pucati. Liječničku pomoć nam nije bilo teško naći. Teškoće su bile u tome što su nam za kraće vrijeme bile prekinute veze koje su imali ranjeni drugovi, jer privremeno nisu smjeli na ulicu. Šepali su ili su se zbog rana neprirodno držali, pa su na taj način na ulici na sebe skretali pažnju.

U početku 1942. godine djeluje u Zagrebu i Mjesni odbor AFZ-a sa šest kotarskih odbora, 13 odbora i 37 pododbora sa 97 članova i 780 aktivista. Promjene su stalne, kao i u ostalim organizacijama. Ta je organizacija, uz ostalo, u ožujku 1942. vodila masovne demonstracije žena na tržnici u Branimirovoj ulici s parolom protiv skupoće i gladi. Bio je pretučen i pohapšen velik broj sudionika tih demonstracija. Predsjednica Mjesnog odbora bila je kratko vrijeme Olga Zerdik-Žoga, a članice odbora Ankica Mokosek i Adela Ivanković. S njom su, među ostalima, radile Milena Milidrag, Hilda Romanović, Anđelka Pavlinić i Zora Cergolj-Ahmetović, koje sam poznavao. Sastav odbora je bio nešto širi. Značajna je bila njihova politička aktivnost. Činjenica je da su one bile te s čijom su se privolom i znanjem mogli koristiti u gradu mnogi stanovi za potrebe naše ilegalne organizacije. U skupljanju priloga za narodnooslobodilački pokret njihova je uloga bila velika. Radile su kao kuriri, održavale veze po gradu, prenosile razne materijale pa i oružje. Pri svemu tome izlagale su opasnosti za život ne samo sebe, nego, mnoge među njima, i svoju djecu i rodbinu.

Organizacije žena spašavaju i brinu se o mnogoj srpskoj djeci koju ustaše povlače od logora do logora i na prolazu zadržavaju neko vrijeme u gradu. One liječe tu djecu, smještaju ih u porodice u gradu, otimaju ih od smrti, primaju ih u svoje porodice, kao svoju rođenu.

IV

Partijska organizacija stvarala je u Zagrebu i odbore NOP-a među pripadnicima domobranskih jedinica. Zadaci su im bili da politički djeluju među domobranima, pripremaju ih za prijelaz na stranu partizana ili izravni odlazak u partizane, da skupljaju oružje i odjeću, a posebno vojne podatke o snagama, naoružanju i planiranim akcijama protiv NOV-a. U davanju podataka vojnog karaktera osobito je bilo dobrih rezultata. Nekada se te obavijesti nisu mogle iskoristiti, jer su dobivene neposredno pred akciju, pa se zbog slabih veza nisu mogle proslijediti dalje. Kasnije su uspostavljene bolje veze, i informacije su sve više dobivale na vrijednosti.

Među domobranskim oficirima s kojima smo imali veze najveći ih je dio potjecao iz redova rezervnih oficira stare Jugoslavije. Neki su od njih bili i razni činovnici i službenici koji su pred rat sudjelovali u našem pokretu ili imali nekakav kontakt sa sindikatima ili studentskim organizacijama.

Različiti su bili njihovi putovi u domobranstvo. Neke su jednostavno preveli iz stare, rasute, jugoslavenske vojske u domobrane, a neki su kasnije mobilizirani.

Među bivšim oficirima stare Jugoslavije bilo je i takvih koji su bili anglofilski nastrojeni, a bilo ih je koji su u tom pravcu imali i neke obavještajne veze. Iz mnogih razloga je trebalo probirati od njih dobivene informacije, posebno obavještajnog karaktera. Sve važnije veze tog karaktera i informacija predavali smo preko Ivana Krajačića Steve. Bilo je veoma korisnih informacija, osobito o dislociranju i snagama okupatorskih jedinica u NDH, o pokretima tih jedinica, o planovima obrane Zagreba, o vojnim transportima i o planiranim akcijama. U sjećanju su mi ostali podaci koje smo dobili o planiranim akcijama na Petrovu goru i Kozaru. Ti podaci su bili točni i dostavljeni su desetak dana prije akcije. Naše su veze bile prodrle i do glavnog štaba domobranstva. Bio je to jedan oficir u tom štabu. Zanimljiva je bila aktivnost grupe oficira među mornarima NDH. Iz nje su bili s nama u vezi pomorski oficiri Đuranović i Jeličić. S njima sam se povezao preko Zivka Kovačevića koji je tada radio u Narodnoj zaštiti, gdje su radili i ti oficiri. Mi smo, inače, imali dobre organizacije u Narodnoj zaštiti. Tamo smo i upućivali drugove da se zapošljavaju, jer nam je djelatnost Narodne zaštite bila interesantna.

Iskreno surađujući s nama, Đuranović je pomno skupljao vrijedne informacije, oružje i sve do čega je mogao doći, a što je bilo korisno za pokret.

Grupa oko Jeličića bila je svakojako obojena, od njemačkih i talijanskih do engleskih simpatizera i suradnika. Brzo smo se uvjerili da dio informacija koje mi dobivamo ide i na druge strane. Onda smo doznali da to preko Engleza dolazi i emigrantskoj vladi.

Iz te grupe smo u kasno ljeto 1942. dobili podatke i skice o magnetskoj mini za mornaričko naoružanje. Mislim da su nam govorili da još nije u naoružanju nijedne ratne mornarice. Predlagali su da nam daju osobu koja će nositi nacrte, a mi da osiguramo veze preko naših punktova do zapadnih saveznika. Pristali smo s namjerom da ih otpremimo do slobodnog teritorija, gdje ima više mogućnosti da se provjeri vjerodostojnost tih dokumenata i ocijeni što dalje treba raditi. Neki mladi čovjek, koga smo dobili, bio je upućen s Jožom Manolićem prema oslobođenom teritoriju. Jože je tamo išao radi dogovora o radu PK SKOJ-a. Usput, u nekom selu, mladić je preko noći nestao. Što je točno bilo s njim, nismo uspjeli doznati. Poslije rata sam doznao da je konstrukciju te mine izradio jedan naš simpatizer, bivši podoficir Vilim Ivić (stanovao je na Ribnjaku), i ponudio je partizanima. U grupi je bilo i bivših jugoslavenskih mornaričkih oficira, od kojih su neki bili vezani i za zapadne obavještajne službe. Budući da je nacrt ocijenjen kao dosta ozbiljan, predaja nacrta nama bila je uvjetovana time da se on dostavi i zapadnim saveznicima. S Ivićem se tada vidio samo Jože Manolić i to pred sam polazak u PK SKOJ-a. Manolić nije znao da je on konstruktor mine. Ivićev sin je otišao u partizane i poginuo kao komesar čete. Nedavno je umro i stari Vilim Ivić.

Ta se grupa dugo održala u Zagrebu. Ako se ne varam, bila je pohapšena u vezi s neuspjelim pokušajem puča u 1944. godini, poznatim pod nazivom Vokić-Lorkovićev puč. To je bio pokušaj pregovora ustaša sa zapadnim saveznicima. Tada se i pobliže ustanovilo koliko je bio politički šarolik sastav te oficirske grupe. Informacije koje smo dobivali iz kontakta s Jeličićem, smatrajući mnoge od njih korisnima, dostavljali smo, uz sve rezerve, s obzirom na izvor, dalje. Na policiji su Đuranovića izmrcvarili. Iz zatvora je izišao kao invalid. Nikoga iz naše organizacije nije odao. Poslije oslobođenja primljen je za oficira u našoj ratnoj

mornarici, ali je zbog narušenog zdravlja u zatvoru i logorima otišao rano u mirovinu. Živio je kasnije u svojoj Boki Kotorskoj.

I u domobranskim kasarnama u donoj Ilici, u vojnoj radionici na Selskoj cesti i u Ljubljanskoj ulici imali smo odbore koje su partijske ćelije držale na vezi. Davali su ponešto oružja, municije, uniforme, sanitetskog materijala, ubacivali našu štampu među domobrane i vršili manju mobilizaciju iz svojih redova. Efekt njihova rada vjerojatno se više osjećao u slabom borbenom moralu tih jedinica i u njihovim predajama prigodom okršaja s našim jedinicama. Ivan Mećar je imao veze s nekoliko grupa oficira. Neke od njih poslao je u partizane, a neke uputio da se sa svojim jedinicama predaju našima. Sjećam se da je na sjednici MK iznosio da su se dvije grupe predale partizanima u Slavoniji i Bosni.

Preko nekih oficira uspjeli smo uništiti i oštetiti kiselinom oko 10 000 novih domobranskih uniformi na skladištu u Ljubljanskoj ulici.

V

Pismena propaganda živa je i redovita. Štampaju se leci, proglasi i okružnice, listovi, bilteni i brošure. Postoje dvije mjesne tehnike. Te je godine do listopada tiskano u gradu oko 17 000 primjeraka letaka i proglasa, oko 8 000 primjeraka listova i biltena, oko 5 000 primjeraka brošura. Dva letka, o godišnjici napada fašističke Njemačke na SSSR i u povodu demonstracija žena na tržnici koje je izdao Mjesni komitet Zagreba u lipnju 1942. godine u 16 000 primjeraka, dijelilo je, prema ondašnjim procjenama MK, po Zagrebu oko 1 000 aktivista, među kojima je bilo najviše omladinaca. S pojedinim smo materijalima išli i na ulične akcije, dok se većina predavala od ruke do ruke. Iznenadno i brzo izvedena akcija nije policiji dala prilike da bilo koga od sudionika uhapsi.

Radi dobre organiziranosti i brzine kojom su se izvodile takve akcije na ulicama, Mjesni komitet je već pola sata poslije izvedene akcije znao rezultate. Svi bi se aktivisti odmah povukli s ulica, osim onih koji su podnosili višoj vezi izvještaj.

U toku 1942. godine imali smo i velike gubitke drugova koji su bili zaduženi za tehniku MK.

Po mome sjećanju, prva žrtva je bio Milan Gotlich, mladi metalski radnik s Trešnjevke, koji je, iz nama neobjašnjivih razloga, naletio na policijsku zasjedu kod Samoborskog kolodvora i u okršaju poginuo.

Početkom proljeća 1942. štamparija Mjesnog komiteta, koliko se sjećam, bila je negdje na Selskoj cesti, a mjesni tehničar je bio Nikola Cvitaš, radnik iz Pivovare. On je bio odvojen za taj rad iz ćelije u Pivovari, a u koju su bili uključeni još neki drugovi s Ciglenice. Ako se ne varam, sekretar te ćelije bio je jedan tekstilni radnik koji je radio na Samoborskoj cesti (u nekoj francuskoj firmi), a rodom je bio iz Međimurja. Ne sjećam se tko je bio prije uhapšen, da li Međimurac, kako smo ga zvali, ili Nikola Cvitaš. Znam da smo dobili podatke da su Međimurca ustaše toliko izmrcvarile u zatvoru da ga, zbog deformacija i oteklina po glavi, nitko nije mogao prepoznati. Ništa im nije priznao.

Nakon pada te štamparije, aktivirali smo rezervnu u podrumu gostionice majke Miška Patačića na Samoborskoj cesti. Tako je Miško Patačić postao za kratko vrijeme mjesni tehničar. Ustaše su štampariju otkrile nepažnjom Patacićevih ukućana, pa je i on bio uhapšen i ubijen.

Sljedeći mjesni tehničar bio je Stjepan Bubanić, zvan Elektrika, tramvajski radnik. Izvanredno hrabar ilegalac na tome poslu, probijajući se iz policijske blokade, iz neke opkoljene nedovršene kuće na Ljubljanici, u kojoj su inače udarne grupe držale skladište oružja i municije, uspio je bombama, koje je tu našao, rastjerati zasjedu oko kuće, prebaciti se preko krova kuće u drugu ulicu, gdje su ga ustaše ranile u nogu. Ipak im je uspio pobjeći, skloniti se i javiti u MK što se dogodilo. Uz liječničku pomoć ubrzo se opet našao na poslu, donoseći iz tehnike štampani materijal. Na tom radu poginuo je zajedno s organizacionim sekretarom MK KPH za grad Zagreb Ivanom Mećarom Muslimanom, Dugim (to su mu bila konspirativna imena). Poginuli su, kako sam kasnije doznao, na Medveščaku u oružanom okršaju s ustaškom policijom početkom 1943. godine.

Ivana Mećara sam prvi put susreo prilikom formiranja MK. Bio je uvijek veseo i vedar. Kao organizator posjedovao je izvanredne sposobnosti. U početku je vjerovao da ne treba nositi oružje, da će ga njegova opreznost i dotadašnja nekompromitiranost spasavati. Nakon nekoliko gužvi u koje je uskoro upao, uzeo je oružje i do smrti ga nije ostavljao. Nekoliko puta ga je to spasilo od hapšenja, jer se borbom probijao iz zasjede. Dok sam do sredine listopada 1942. bio sekretar MK, Mećar je bio organizacioni sekretar. Također je bio zadužen za naše veze (kanale) izvan grada.

U to doba Josip Lukatela, profesor, veoma je uspješno falsificirao razne ustaške i njemačke dokumente za slobodno kretanje po gradu i okolici. Među ostalim, vrlo je dobro falsificirao propusnice za izlazak iz grada. Tim propusnicama su stotine zagrebačkih aktivista otišle u partizane. Da bi se sačuvao od hapšenja, Lukatela je bio povezan samo s inž. Draganom Carićem, kojega smo početkom ljeta primili u MK. Nitko s Lukatelom nije smio komunicirati, niti je on, osim toga, smio bilo što drugo raditi. Znao je da nam je za to jedina veza Carić, koji bi od njega preuzimao propusnice i donosio ih Mećaru. Mećar je nekako otkrio taj izvor propusnica. Jednom je prekršio pravila konspiracije i pokucao na vrata Lukateli, tražeći ih izravno od njega. Razumljivo da je to kod Lukatele izazvalo iznenađenje, pa i strah da mu je policija ušla u trag, to više što mu je Mećar rekao da on to radi po nalogu Partije i da zna da mu je Carić glavna veza. Lukatela do tada Mećara nikada nije vidio. Čim ga se otarasio, nazvao je Carića telefonom, ispričao mu incident i opisao posjetioca. Bio sam u tom trenutku kod Carića, pa smo po opisu odmah ocijenili da je vjerojatno riječ o Mećaru. Za svaki slučaj smo mu rekli da se privremeno skloni iz stana, ali da mislimo da je posrijedi samo nesporazum. Lukatela se neopravdano ljutio na Carića, misleći da on neoprezno radi i otkriva veze. Mećar nam je kasnije ispričao da je sasvim slučajno vidio iz koje kuće izlazi Carić, kad mu je nosio propusnice, a pošto je jednom čuo da to radi neki profesor, upao je u kuću i zazvonio na vrata Lukateli, da bi na kraju i sam posumnjao da je pozvonio na kriva vrata.

Kad je trebalo nešto hitno štampati ili nešto što se nije široko raspačavalo po gradu, znali smo to uraditi na mjestima izvan redovnih kanala i ljudi.

Tako smo, mislim u ožujku ili travnju 1942, štampali »Proletera«, broj 2 i 3, koji smo dobili od delegata CK Ivana Krajačića Steve, sa zahtjevom da mu od štampanih brojeva dademo dvadesetak primjeraka. Matrice i zaglavlje s naslovom i srpom i čekićem izradili smo u birou inž. Carića i Borisa Bakrača u Boškovićevoj ulici. Osim njih dvojice i mene, u tom je poslu sudjelovao i tehničar Ljubo Sarić, sada inženjer.

Tu smo izradili i matrice za bilten Vrhovnog štaba »Partizanski sanitet«, koliko se sjećam naslova.

Tu smo izradili i matrice za letak MK koji smo izdali u povodu sku-
0će i napada policije na gladne žene na tržnici u Branimirovoj ulici i za letak prigodom godišnjice napada fašističke Njemačke na Sovjetski Savez. Prvi je raspacavan, po mom sjećanju, u travnju, a drugi 22. lipnja te godine. Oba letka sam ja pisao i pokazao ih Ivanu Krajačiću, koji nije imao nikakvih primjedbi.

»Partizansku pjesmaricu« s borbenim partizanskim pjesmama tiskali smo u redovnoj štampariji u nekoliko tisuća primjeraka i raspačavali među aktiviste i simpatizere, pa su se tako po Zagrebu počele pjevušiti i naše partizanske borbene pjesme.

U tako teškim uvjetima radila je naša organizacija brzo i uspješno na umnožavanju raznih pismenih materijala. Mi smo tada u gradu imali, u pravilu, osim redovne organizacije za štampanje s potrebnim strojem za umnožavanje, papirom, matricom i bojom, najmanje još jednu da u slučaju policijske provale imamo odmah mogućnost da nastavimo rad. To nije bilo sve. Osim tih strojeva i punktova vezanih za MK Partije, i Mjesni komitet SKOJ-a je gotovo redovito imao svoju tehniku koja je radila specijalno za njegove potrebe. Materijale su ponekad umnožavali rajonski komiteti, pa čak i neke ćelije. Tako se ta vrsta naše izdavačke djelatnosti multiplicirala i prodirala široko po gradu. Na tim materijalima je u pravilu pisalo u zaglavlju: »Pročitaj i daj drugom da pročita!«

Biro Dragana Carića i Borisa Bakrača, inače vrlo uglednih zagrebačkih inženjera, služio je Mjesnom komitetu češće u takve svrhe. Ja sam u njemu na njihovoj pisaćoj mašini pisao izvještaje i razne obavijesti Centralnom komitetu, kao i letke koje je tada izdavao Mjesni komitet. Bili su toliko pažljivi i konspirativni da se uopće nisu zanimali za to što ja kucam na mašini. Uz biro Dragan Carić je imao svoju sobu s malom kuhinjicom. Barem jednom tjedno sam mogao noćiti u tom stanu. Mogao sam se zadržavati i po danu koliko sam htio. Predstavljali su me svojim poslovnim partnerom kao inž. Crnića. Pod tim imenom sam ih i nazivao telefonom, kad su mi nešto vanredno trebali ili da provjerim kakva je njihova sigurnosna situacija. Isto tako su mi bila otvorena vrata za noćenje i u stanu inž. Borisa Bakrača i njegove drugarice Ivanke, koji su stanovali u Medvedgradskoj ulici.

Bilo je nekada i uzbudljivo u tim stanovima. Kad smo umnažali »Proleter« u birou, Carić i Bakrač su izostali s posla, da bi taj partijski zadatak čim prije i bolje obavili. U jednom trenutku je zazvonilo zvono na vratima. Svi smo pomislili da je policija. Prihvatili smo oružje tko je imao, a tko nije uzeo je neki teški predmet i stali smo iza vrata čekajući s kim će se Carić susresti. Umjesto policije pojavio se podvornik iz Carićeva ureda koji mu je donio plaću, jer su u uredu mislili da je bolestan. Društvo je sjelo, pogledalo se i grohotom smo se nasmijali.

Kod Bakrača, u toku jedne noći, kad sam kod njih spavao, pozvonili su kasno na vratima ustaški policajci. Po ranijem dogovoru požurio sam na kuhinjski balkon da se tamo pripremljenim uzetom spustim u dvorište i prijeđem na drugu stranu u Novu ves. Kad je Bakrač polako otvorio vrata, ustaše su ga samo pitale tko to u dvorišnom stanu pali svjetlo kad je to zabranjeno. Boris im je rekao da je to njihov čovjek što je zapravo i bio. Dalje se nisu zanimali.

VI

Kako se vidi, organizacija i djelovanje Komunističke partije, narodnooslobodilačkih i ostalih masovnih organizacija već se bila dobro prilagodila tako teškim ilegalnim uvjetima rada. Da bi se brzo reagiralo na sve udare policije, izvanredno su bili važni i presudni trenuci kao što su povezanost svih organizacija, dnevni, po potrebi i kraći, pregledi stanja partijskih i ostalih organizacija, kao i događaja. Sve je bilo isplanirano do sitnih detalja, čega su se morali prvi pridržavati svi aktivisti, da ne bi doveli sebe i organizaciju u bezizlazan položaj. Na minutu se točno dolazilo na zakazane sastanke. Kratko i sažeto su se izmjenjivale informacije, prijedlozi i upute.

Članstvo u Partiji je osciliralo i mijenjalo se. Jedni su odlazili u partizane ili su ginuli na ulici i po zatvorima i logorima, a na njihova mjesta su dolazili novi, mlađi s manje političkog znanja, osobito o Partiji, njezinoj politici i ciljevima. Osjećala se velika potreba da im se omogući minimalno znanje o Partiji, kako bi mogli odgovarati na mnoga aktualna politička pitanja za koja su se sve više ljudi interesirali. Mjesni komitet odlučio je da i u tim okolnostima organizira kurs za te nove članove Partije.

Prema tome, u takvim smo okolnostima mislili i radili na ideološko-političkom obrazovanju članova KP. U našoj organizaciji imali smo starog robijaša Dragu Krndiju Emšeriju, koji je na robiji prošao školovanje iz marksizma. Angažirali smo ga da drži predavanja. Organizirali smo više grupa od pet-šest drugova, koje je on po gradu obilazio i držao im predavanja. Sami kursisti su osiguravali stanove. Taj kurs je obuhvatio oko 30 članova Partije i skojevskih rukovodilaca.

U 1942. godini u Zagrebu su radili i ilegalno živjeli, dolazili po zadatku i odlazili, i pojedini članovi CK KPH i CK KPJ. Kao sekretar Mjesnog komiteta imao sam veze s nekima od njih. Način na koji smo organizirali te veze omogućavao nam je, ako je trebalo, da jedni druge nađemo isti dan, pa i za kraće vrijeme. Iskustvo nas je naučilo da manje padamo u oči policiji ako se pristojno obučemo i ako se krećemo u društvu isto tako dobro odjevenih žena. Zato smo se na javnim mjestima tako i pojavljivali. Drugarice koje su imale takav zadatak nisu smjele ništa drugo raditi niti imati drugih veza s organizacijom. Određivala ih je organizacija i dodjeljivala na taj rad ili su ih predlagali sami rukovodioci. One su se dnevno po nekoliko puta nalazile na raznim mjestima, neupadljivim policiji, kao što su crkve, tržnice, tramvaji i slično, prenosile poruke rukovodilaca i po potrebi zakazivale sastanke. Mjesta i vrijeme u koje ćemo se s njima naći idući put ugovarali su se na sastanku. Kao po pravilu, bile su to ulice.

Za vezu druga iz CK sa MK bila je u 1942. godini zadužena Neda Prohaska-Rukavina, studentica, a na vezi MK sa CK radila je Zora Cergolj-Ahmetović, trgovačka pomoćnica.

Neposredno poslije formiranja MK u veljači 1942. godine sastao sam se u Zagrebu s Pajom Gregorićem Brzim, koji je došao po nekom zadatku iz Slavonije. S Pajom Gregorićem poznavao sam se još iz 1938. godine, kad je s Ivicom Marušićem držao knjižaru. To je bila partijska knjižara, a izdavala je popularnu marksističku literaturu, knjige i brošure. Preuzimao sam nekoliko puta iz te knjižare pakete brošura i knjiga i davao ih Čedi Kruševcu, studentu iz Trebinja, koji ih je dostavljao tamošnjoj organizaciji. Čedo Kruševac je kao student marksist s knjižarom »Orbis« tada štampao knjigu koja se, čini mi se, zvala »Današnjica i Mlada Bosna — uloga i značaj Vladimira Gačenovića«. Policija je knjigu zaplijenila, ali je ipak najveći dio primjeraka spašen, pošto smo je raznijeli ranije

na razna mjesta u gradu. Knjiga je bila namijenjena BiH i mislim da su i autori bili iz BiH.

U ožujku sam dobio vezu s Ivanom Krajačićem Stevom. Od njega sam saznao da je član CK. S njim sam imao veze gotovo sve do mog odlaska iz Zagreba, do sredine listopada 1942. godine.

Sa Stevom sam bio češće u kontaktu. Ponekad i dvaput na dan. Kontakte sam više ja tražio, jer smo redovito imali dosta informacija vojnog karaktera koje sam mu predavao. Sam mi je otkrio da je u gradu po zadatku Vrhovnog štaba. Međutim, ne bi mi bilo teško i samom to konstatirati zbog njegova interesiranja za vojnopolitička pitanja, kao i po ostalim podacima koje je tražio.

On je po svojoj liniji i po prijašnjem poznanstvu uspostavio veze sa željezničarima. Tako smo se znali i zajedno sastajati s nekim drugovima iz željeznice i razmatrati novonastalo stanje organizacije nakon učestalih provala. Nekoliko puta smo se zajedno našli s Franjom Culjkom, prije njegova odlaska iz Zagreba. Neko vrijeme smo zajedno boravili u stanu Nikole Lazića na Dolcu. Zatim je on ostao sam u njemu sve dok policija nije otkrila stan i uhapsila Nikolu. Budući da sam znao o radu Ivana Krajačića, a što mi je i sam ponekad znao ispričati, to me je obvezivalo da dobro pazim, više nego obično, gdje se sastajemo da nam policija ne bi bila za petama. Nekada sam znao i ja prekršiti pravila konspiracije i povesti na te sastanke kao osiguranje Ivana Mećara. Mećar se kretao na određenom odstojanju iza nas i motrio prolaznike. Stevi o tome nisam govorio.

Jedan sastanak, koji mi je Stevo zakazao u nekoj gostionici kod Samoborskog kolodvora, zamalo se nije završio tragičnim obračunom oružjem između mene i pokojnog Lole Ribara, jer se tada nismo poznavali. U istoj gostionici Stevo je bio ranije zakazao sastanak s Ribarom, ali nije došao u ugovoreno vrijeme. Ne znam iz kojih razloga, Lola ga je još tamo čekao kad sam ja ušao. Bio je sam u gostionici i posumnjao je u mene. I on se meni učinio sumnjiv. Obojica smo držali u džepovima revolvere. Ja sam se natraške povukao i negdje u blizini susreo Stevu. Upoznao sam ga s događajem i svojom sumnjom. Odgovorio mi je da se radi o našem drugu. Potkraj 1942. godine našao sam se i razgovarao u svojstvu sekretara OK KPH Pokuplje, u selu Kunčanima u Zumberku, s Ivom Lolom Ribarom. Tada smo međusobno otkrili što smo mislili jedan o drugome prilikom našeg prvog susreta u onoj gostionici.

Povremeno sam se sastajao i s Dragutinom Sailijem Konspiratorom. Znao sam da je i on član CK. Bio je, zaista, izvrstan konspirator. Precizan, točan, brz, kratak i jasan. Nisam prije poznavao Sailija, kao što ni tada nisam znao mnogo o njemu. Osjetio sam iz tih kratkih susreta da je poznavao neke organizacije i ljude po tvornicama, a osobito drugove u Željezničkoj radionici. Sjećam se da nam je dao veze s nekim drugovima i organizacijama koje su bile pokidane zbog policijskih provala. Zapazio sam već tada da je bio veoma odgovoran i točan u odnosu prema partijskom novcu. Naime, dok nitko od nas, pa ni on, nije u principu pravio nikakve zabilješke, on bi, što se ono kaže, do posljednje pare zabilježio što je primao od MK. Nekoliko puta smo njemu predavali partijsku članarinu. Sjećam se da se zanimao da li ova ili ona samohrana porodica naših drugova koji su bili u zatvorima ili poginuli dobiva redovito pomoć. U tim teškim uvjetima mi smo u gradu od skupljene Narodne pomoći izdvajali jedan dio i redovito pomagali takve porodice, dok smo drugi dio davali za partizane. Ako smo imali pogodnih veza, znali smo slati pomoć našim drugovima i u logore i zatvore. To se, u pravilu, radilo preko njihovih porodica.

Sve ono što je bilo važno za partijsku organizaciju sjeverno od Save znam da smo njemu javljali.

Kad sam otišao iz Zagreba, Saili me je na Kanalu povezao s ondašnjim sekretarom KK Zagreb Vladom Prišlinom s kojim sam zajedno na biciklu izišao iz grada i preko mosta u Podsusedu, natovaren ruksakom punim lijekova, došao Pavlu Videkoviću u Novake kod Sv. Nedjelje.

U kasno ljeto 1942. godine dobio sam vezu s Ivom Marinkovićem Slavkom (tim imenom smo ga nazivali u Zagrebu). Mislim da sam se posredovanjem Steve s njim povezao. Bio sam upoznat da će on od tada biti redovna viša partijska veza, što je za nas značilo vezu sa CK KPH.

Ivo je na mene, i ne samo na mene, ostavio izvanredan dojam kao čovjek i revolucionar. Otvoren, komunikativan, širokog obrazovanja, izvanredno hrabar i dinamičan. Predao sam mu nekoliko svojih stanova u kojima sam se skrivao. Svi ti »stanodavci« bili su oduševljeni njime. Impresionirao je osobito porodice intelektualaca. Znam to iz slučaja sa stanom arhitekta Branka Bona u Martićevoj ulici, kamo sam ga odveo. Njegova zadržavanja u stanu pretvarala su se u male skupove intelektualaca koji su željeli s njim razgovarati. Ta popularnost je u tadašnjim uvjetima nosila i određene, ne male, opasnosti. Na prvom našem sastanku u Frankopanskoj ulici, ocijenio sam da ga pozna dosta ljudi u gradu. Dvojica građana su ga glasno, preko ulice, pozdravila punim imenom i prezimenom. Iznenađen time, upitao sam ga kako on misli ostati u gradu kad ga toliko ljudi pozna. Odgovorio mi je mirno da takvih nema mnogo, a i da ni ona dvojica ne znaju da je ilegalac, da su pošteni građani i da mu zbog toga ne prijeti opasnost.

Rekao mi je da je prije dolaska u Zagreb bio i na Kozari, a da je neposredno došao preko Moslavine u grad. Na Kozari se našao u doba velike neprijateljske ofenzive. Dosta uvjerljivo mi je iznosio svoje dojmove o nekim našim propustima u toj ofenzivi. Spominjao mi je da je na tom putu bio s Grgom Jankesom.

Više puta mi u Mjesnom komitetu pokušavali smo pridobiti na suradnju i neke rukovodeće ljude iz redova bivše Hrvatske seljačke stranke, ali nismo imali uspjeha. Do te mjere su se bili slizali s ustašama da su se mnogi naši drugovi izlagali velikim opasnostima pokušavajući stupiti s njima u kontakt.

Krajem ljeta te godine, preko Ljudevita Blažička, postolarskog obrtnika, ponudio nam se advokat Zužić (vjerojatno se tako zvao) za razgovore u ime rukovodstva HSS-a i Vlatka Mačeka.

Tražio je kontakt s predstavnicima višeg partizanskog štaba. U stvari, mislio je na Vrhovni štab. Konzultirao sam se s Dragutinom Sailijem i Slavkom Marinkovićem da li da razgovaramo s njim. Iako nam samo Zužićevo ime nije mnogo kazivalo, odlučili smo se ipak na razgovore, jer je njegova upornost za kontakte s nama pokazivala da, možda, može biti nekih, barem manjih, promjena u držanju HSS-ova rukovodstva. Na prvom sastanku u stanu kod Blažička našli smo se sa Zužićem Slavko i ja. Tražio je od nas konkretne dokaze da smo delegati Vrhovnog štaba. Naša uvjeravanja da smo ovlašteni za razgovore nisu mu bila dovoljna. Dogovorili smo se za drugi sastanak, kad radio-stanica Slobodna Jugoslavija potvrdi naš mandat izjavom da pozdravlja »razgovore ugodne naroda slovinskoga«. Ivo je preuzeo na sebe da organizira emitiranje te izjave. Zužić se javio nakon nekoliko dana da je slušao radio-stanicu Slobodna Jugoslavija i da je čuo ugovorenu lozinku, ne baš doslovno kako smo se dogovorili, ali da mu je dovoljno za razgovore.

Na drugom sastanku, u istom sastavu i na istome mjestu, počeo je postavljati njihove uvjete za suradnju. Ako se ne varam, oni su bili da priznamo izbjegličku vladu i Dražu Mihailovića. Odbivši kategorički to kao uvjet za bilo kakve razgovore, razišli smo se s njim. A da li je on bio izravno vezan sa samim Mačekom, Krnjevićem, Košutićem ili Šubašićem, nije nam bilo poznato. Nakon toga nije bilo više potrebno da i Sailija uključujemo u razgovore. Nije mi poznato da li je Slavko tada obavijestio CK o ishodu tih razgovora. Vjerujem da je izvijestio o početku razgovora, jer ne bi Slobodna Jugoslavija davala spomenutu lozinku.

Kada sam već bio izvan Zagreba, u Žumberku, kao sekretar OK KPH Pokuplje, još sam se dopisivao sa Slavkom, iako je tada naš Okružni komitet bio izravno vezan za CK KPH. Slao nam je glasilo NOF-a za grad Zagreb, koje je tada počelo izlaziti, i tražio naše primjedbe i mišljenja o njemu. Pisao je, koliko se sjećam, slična pisma i štabu II operativne zone koja se tada nalazila u Žumberku.

Ivo je poklanjao povjerenje i ljudima čiju je odanost u tim uvjetima trebalo ponekad i provjeravati. Njemu je bio dovoljan samo jedan propust radi kojega je izgubio život. Nasjeo je kuriru kojega su ustaše uhvatile i zavrbovale. Izdao ga je policiji i tamo mu se u zatvoru izgubio svaki trag. Bez uspjeha su ostali svi pokušaji da se pronađe i zamijeni za zarobljene njemačke oficire.

U prvom dijelu sjećanja naveo sam partijske ćelije u centru grada i organizacije na željeznici koje sam dobro poznavao. Gotovo sve te ćelije su djelovale u toku čitave 1942. godine. One u centru su najmanje imale gubitaka.

Osim tih partijskih ćelija, koje sam već spomenuo, sjećam se i sastava jednog dijela ćelija koje su djelovale na području Trešnjevke, Ciglenice i Ljubljanice.

U jednoj uličnoj ćeliji bio je sekretar Janko Zrinšćak, zidarski radnik, a članovi Ivan Čulik, ličilački radnik i inž. agronomije Marija Žubrinić.

U međutvorničkoj ćeliji »Ventilator«, »Catić«, bili su: sekretar Grga Starčević, metalac, a članovi Milan Gotlich, metalac i Milan Šinkić Crni, vozač na pošti, te još jedan prosijedi metalac imenom Kletuš iz »Ventilatora«. U »Ventilatoru« je pred rat bila snažna partijska organizacija iz koje je dio članova odmah po okupaciji otišao na rad izvan Zagreba, a neki su pohapšeni. Iz te dvije ćelije uzeli smo u ljeto 1942. godine Janka Zrinšćaka u MK, a nešto ranije Gotlicha za mjesnog tehničara. Janko je ubrzo otišao u partizane, a Gotlich je poginuo na dužnosti. Od sviju njih sada je živ još samo Zrinšćak.

Ćelija u kojoj su bili radnici zaposleni u kinematografima djelovala je u sastavu: sekretar Franjo Zidanić, kino-operater, Ivan Lucović, biljeter, Šandor Rihter, kino^operater, i još jedan član.

Ćelija u donjoj Ilici imala je u svom sastavu krojače, od kojih se sjećam druga po imenu Ćiro iz Primorske ulice i iz Deželićeve (Prilaz JNA) remenara Matu Truceka.

U Pivovari smo imali također ćeliju u kojoj je, uz još dvojicu-trojicu drugova, djelovao Nikola Cvitaš.

Ako se ne varam, ćelija u kojoj je bio sekretar metalski radnik Ferdo Mandić okupljala je komuniste iz tvornice »Braće Ševčik« i neke zanatske radnike.

U Zagorskoj cesti djelovala je ćelija u kojoj je bio sekretar jedan tekstilni radnik rodom iz Međimurja. Ostao mi je u sjećanju po tome što sam znao ponekad prenoćiti zajedno s njim u njegovoj podstanarskoj sobi, a posebno po tome što se izvanredno držao na policiji gdje su ga ustaše i ubile. Po onome što smo tada doznali bio je toliko izubijan i izmrcvaren da je bio natečen kao utopljenik, da ga više nitko ne bi mogao prepoznati.

Partijske organizacije su tada bile tvorničke, strukovne i ulične. Redovno je bilo najviše tvorničkih. Taj se princip organizacije nije mogao do kraja poštovati. Kada su neke partijske ćelije iz raznih razloga ostajale na jednom članu ili na dva člana, onda su se one spajale s onom ćelijom koja im je teritorijalno bila najbliža. Opet bi se razdvajale kad su mogle primiti nove članove s područja gdje su prije toga bile oslabljene. Na nekim područjima je znalo nekada ostajati dosta praznog prostora bez partijske organizacije. Ako na tom prostoru nisu postojale ni druge organizacije NOP-a, stvarale bi se, pa bi se onda iz njih primali u Partiju oni za koje se smatralo da su moralno i politički za to zreli i dovoljno hrabri da se toga mogu prihvatiti. Brojno stanje članova i kandidata za članove Partije se stalno mijenjalo. Po mome sjećanju jednih i drugih znalo je biti najmanje oko stotine do 220, najviše. Članova SKOJ-a je bilo dva do tri puta više. U izvještajima koje smo povremeno slali Centralnom komitetu davali smo gotovo redovno i brojno stanje i raspored članova KP. Slabost tih izvještaja bila je u tome što su oni ubrajali u to stanje samo one članove KP s kojima su toga trenutka postojale čvrste veze.

Kako sam već napomenuo, MK je znao ostati bez veze s više partijskih organizacija koje su ipak djelovale. U toku te 1942. godine s manjim prekidima mi smo imali pet rajonskih komiteta. Bili su formirani i kotarski (rajonski) narodnooslobodilački odbori i uže jezgro mjesnoga (gradskog) narodnooslobodilačkog odbora. Taj proces formiranja NOO-a išao je nešto sporije jer je počela akcija spajanja odbora Narodne pomoći s narodnooslobodilačkim odborima.

Skojevska organizacija, otprilike pri kraju 1942. godine, imala je rukovodstva srednjoškolske i studentske omladine, dok su s radničkom omladinom, ako se ne varam, rukovodila rukovodstva za istočni i zapadni dio grada.

Otprilike početkom listopada u Mjesnom komitetu razmatrali smo cjelokupno brojno stanje svih organizacija NOP-a u gradu, uključujući tu i Partiju. Svježih podataka o omladinskim organizacijama nismo imali, jer je tih dana bila ponovo neka šira policijska provala u omladinske redove, pa se Mjesni komitet SKOJ-a trudio da se ta provala ne proširuje i nastojao da poveže pokidane veze s nekim drugim organizacijama. Pripremali smo detaljniji izvještaj za Centralni komitet. Imali smo tada više od 150 povezanih članova KP i kandidata u pedesetak partijskih jedinica i kružoka za kandidate. Više od polovice tih organizacija i članova je djelovalo u tvornicama. Po broju za njima su bile one organizacije po strukama među zanatskim radnicima, namještenicima i intelektualcima. Nabrojili smo tada još oko 260 organizacija Narodne pomoći, Narodnooslobodilačkih odbora i odbora Antifašističkog fronta žena u kojima je radilo više od 1100 odbornika tih organizacija. Iz toga se vidjelo da Partija ima čvrste pozicije u radničkoj klasi i u građanstvu. Ništa manji, ako ne i veći, bio je utjecaj SKOJ-a na omladinu.

Sve zajedno, to je bila velika, dosta mobilna snaga, u stalnom pomicanju naprijed. Prema iskustvu koje smo stekli u to doba, mogu slobodno tvrditi da je taj broj aktivista, smještenih po čitavom gradu, u više organizacija i organizacijski dobro povezan, mogao pokrenuti u akcije najmanje deseterostruko više građana.

U toku te godine policija je stekla određena iskustva u borbi protiv nas. Znala je podatke o sistemu naših organizacija. Nanijela nam je dosta gubitaka. Provale su bile ponekad široke. Tako je ubacivanjem u partizanske redove provokatora Kurelca, koji se otuda vratio u Zagreb, uspjela isprovocirati, otkriti i zatvoriti oko 100 aktivista i simpatizera pokreta. Veliko hapšenje su izvršili u

Željezničkoj radionici u vrijeme kad je izvršena diverzija na električni transformator u krugu ložionice. Bilo je većih hapšenja i omladinaca.

Susretao sam se tada, u svome ilegalnom radu, s drugovima iz različitih slojeva građanstva, različitih zanimanja i starosti. Najviše je bilo, što je i razumljivo, radnika, namještenika i omladinaca. Bilo je također slikara, glumaca, sudaca, srednjoškolskih i sveučilišnih nastavnika od asistenata do profesora, liječnika i književnika. Mnogima nisam znao ime, što je i razumljivo za ilegalne uvjete rada. Teško mi je sada vremenski precizno razgraničiti da li su ti drugovi radili u pokretu krajem 1941. ili u 1942. godini. Tako sam tada poznavao, uz već spomenute, radnike: Ivana Pandžu, Josipa Preskara, Milana Andrašića, Dragu Pracajića, Marka Linarića, Slavka Parfanta, Josipu Pepicu Popelar-Vešera, Antu Jurjevića, Ivana Delgala, Velimira Heskija, Eduarđa Heskija, njegova brata, i Juru Asančajića. Od grupe intelektualaca spomenuo bih Stjepana Rapića, asistenta Ekrema Maglajlića, tada sveučilišnog docenta Zorka Goluba i inž. Zorka Bekera; zatim namještenike: Đuru i Zivku Nemčić, Đuru Hivešu, Ivana Stipetića, Veru Đurđicu Solar, Jerka Bakovića, Ružicu Mikac i Mihu Korošca. Radio sam također s publicistom Mladenom Ivekovićem i Ešrefom Badnjevićem, sucem, te Bogdanom Ogrizovićem, srednjoškolskim profesorom. Osim već spomenutih kazališnih glumaca i radnika, naveo bih glumca Dejana Dubajića u čijem smo se stanu ponekad sastajali. Stavljajući svoju radionicu na raspolaganje Mjesnom komitetu za sastanke mnogo je zadužio naš pokret i fotograf Srećko Delhunija iz Ilice. Radi toga je ubijen na policiji.

Potrebno je istaknuti da su inž. Zorko Beker iz Enološkog instituta koji se tada nalazio u Kačićevoj ulici, te Miha Korošec, privatni namještenik, po zadatku Mjesnog komiteta KPH radili na organiziranju Slovenaca u Zagrebu. Među njima je od ranije bio znatan broj onih koji su tu radili i živjeli, ali i ne malo onih koje su Nijemci protjerali sa njihovih ognjišta i raselili diljem Jugoslavije. Ta organizacija Slovenaca u okviru NOP-a u Zagrebu radila je vrlo dobro i koliko se sjećam imala dobrih rezultata.

S Markom Belinićem došao sam u vezu u gradu posredstvom Ivana Krajačića. Marko je, čini mi se, tada bio sekretar OK KPH Zagreb i tako imao veze sa Zagorjem i Zumberkom. Radi veza za slanje drugova u partizane na ta područja, imali smo nekoliko puta sastanke.

Zatim smo se našli potkraj listopada 1942. godine na relejnoj stanici u Kupčini kod Pisarovine. Ja sam napustio Zagreb i išao u Žumberak za sekretara Okružnog komiteta KPH Pokuplje, a on za komesara II operativne zone.

Tada sam ponovo susreo još neke svoje prijašnje znance iz pokreta, kao Pavla Videkovića u selu Novakima i Veću Holjevca na Kordunu. S Većom sam se pred rat susretao na radu u sindikalnoj podružnici SBOTIC-a u Zagrebu.

U Žumberak nisam mogao izravno otići, jer je upravo ondje bila u toku udružena ofenziva okupatorskih snaga na naše jedinice, koje su se, probivši neprijateljski obruč, povukle zajedno s političkim radnicima preko Kupe prema Sjeničaku na Kordun.

Nepredviđeno sam se uputio do CK KPH i Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, koji su se nalazili u Gornjem Budačkom. Zadržao sam se i dobio obavijesti i upute za rad na novom terenu i u novim uvjetima. Tu sam susreo neke drugove koje sam otprije poznavao u Zagrebu: Vladu Bakarića, Anku Berus i Milutina Baltića. Našao sam u Glavnom štabu i Srećka Manolu, starog znanca iz rada u Sarajevu. Tu sam opet susreo i Vladu Popovića.

Drugovi su mi tada rekli da se za Zagreb spremaju Lepa Perović Zina, Milutin Baltić i Perica Dozet. Pericu i Lepu sam tada prvi put susreo. Izložio

sam im stanje u Zagrebu onakvo kakvo je bilo kad sam otišao i dao im neke javke i punktove na koje se u izvanrednim prilikama mogu obratiti za pomoć.

Početkom studenoga prisustvovao sam na Sjeničaku formiranju XIII udarne brigade »Josip Kraš« (kasnije je prerasla u proletersku brigadu »Rade Končar«), s kojom smo se uputili u Žumberak. Tu sam se upoznao s novim drugovima i s novim zadacima.

S Lepom Perović Zinom sam se još jedanput našao početkom 1943. godine u Oborovu u Posavini. Izišla je iz Zagreba i tražila vezu sa mnom da razmotrimo mogućnosti još bolje suradnje između grada i njegove okolice.*

Priređeno za ovaj Zbornik iz već objavljenih sjećanja.

Ivan Krajačić Stevo

ILEGALNI RAD U ZAGREBU

Suradnja s Ivom Lolom Ribarom i Dragutinom Sailijem — Veze s višim oficirima u domobranskoj i ustaškoj vojsci – Komiteti i partijske ćelije u neprijateljskoj vojsci — Prebacivanje dra Ivana Ribara u partizane – Putovanje do Vrhovnog štaba – Ponovo u Zagrebu — Razgovor s komandantom Pavelićeve mornarice – Započeti posao je uspješno nastavljen

Nakon povratka iz Španjolske 5. svibnja 1939, nastojao sam se zaposliti na željeznici, što sam dosta teško uspio, i to u Ložionici u Zagrebu, odakle se mogao imati pregled kretanja željezničkih kompozicija u raznim pravcima, a osobito onih što su išle prema istoku naše zemlje. U 1940. godini počeli su u tom pravcu učestali pokreti vojnih kompozicija Hitlerovih oklopnih jedinica. Iako je bio potpisan pakt o nenapadanju između Hitlerove Njemačke i SSSR-a, mi nismo sumnjali da te trupe neće biti upotrijebljene za napad i na Sovjetski Savez, pa smo o tim pokretima, prema našim mogućnostima, upozoravali i obavještavali na vrijeme, kako bi se o tome vodilo računa u SSSR-u.

Pokušao sam tada stupiti u kontakt s određenim ličnostima iz građanskih stranaka i s njima pretresti tadašnju situaciju koja je u Evropi bila vrlo kritična, a Jugoslaviji je već prijetila opasnost od okupacije i komadanja. U razgovoru s nekim pristašama lijevih Radićevaca i samostalnih demokrata teško se moglo utjecati na Mačeka i Šubašića. Oni su, poslije potpisivanja sporazuma Cvetković-Maček, imali u Banovini Hrvatskoj veliku, iako privremenu, vlast. Pozatvarali su znatan dio partijskog kadra i kasnije ga predali ustašama koji su ih gotovo sve ubili. Među njima imao sam dobrih drugova, dugogodišnjih suradnika i prijatelja, kao: Divka Budaka, Čiru Brezovca, Augusta Cesarea, Ognjena Priču i druge.

Još koncem ožujka CK KPH je donio odluku da svi drugovi koji su poznati kao komunisti prijeđu u ilegalnost, jer je postojala opasnost da budu uhapšeni.

Riječ je bila o predstojećem masovnom hapšenju komunista krajem ožujka 1941. godine, za koje je CK saznao da se priprema.

Na toj liniji zajedno s prijateljima pokušao sam neke povući u ilegalnost, ali oni to nisu htjeli. Na primjer, za Cesarea smo našli dobar smještaj kod doktora Zlatana i Nade Sremec. I Divka Budaka mogli smo vezama izvući. No

on je to odbio iz solidarnosti s ostalim zatočenicima. Nije htio da bude sam spašen, a da ostali ostanu u logoru Kerestinec. To je bilo s njegove strane veliko žrtvovanje, jer je imao četvero djece.

Jugoslaviju su napale fašističke sile, Njemačka i Italija, 6. travnja 1941. iako su vlada Maček — Cvetković i princ Pavle Karađorđević, potpisali sporazum s Osovinom Berlin —Rim o nenapadanju. Pod pritiskom naroda, u kojem je već snažno djelovala Komunistička partija, vlada je uspostavila diplomatske odnose sa Sovjetskim Savezom uoči same okupacije.

S tim u vezi živo se sjećam i jednog predavanja u punoj dvorani sindikata u Zagrebu, što ga je održao na povratku iz Moskve Rudolf Bičanić. Na razna pitanja naših drugova priznao je da je to uspostavljanje diplomatskih odnosa zakašnjelo i da neće postići željene rezultate.

Fašistički agresori su u kratkom vremenu od 12 dana napada prisilili Vrhovnu komandu jugoslavenske vojske da potpiše kapitulaciju u Beogradu 17. travnja 1941. Kako je vođena obrana protiv okupatora — to je poznato, a o njoj je na V kongresu KPJ u svom referatu govorio drug Tito.

Centralni komitet KPJ u pozivu na oružanu borbu svim narodima i narodnostima Jugoslavije odredio je zadatke svim komunistima i španskim borcima koje je rasporedio na određene poslove u dizanju ustanka i vođenju borbe protiv okupatora i njegovih vjernih slugu u zemlji: ustaša, četnika i drugih.

Kratko vrijeme nakon okupacije ja sam se po naređenju Partije, kao i mnogi drugovi, morao povući u ilegalnost, kako bih mogao obaviti, prije odlaska na teren, još neke poslove važne u borbi protiv okupatora. Prema obavještenju da je na Zemunskom aerodromu ostalo vrlo mnogo avionskih bomba, složenih na otvorenom skladištu, ja sam, s radnom knjižicom na ime inž. Jovana Kokanovića iz Hrvatske Kostajnice, otišao u kolovozu 1941. da radim na obnovi bombardiranog mosta Zemun — Beograd na Savi. Zaposlio sam se kod organizacije TOT, koja je radila na mostu. Kako nisam bio poznat u Zemunu, mogao sam se slobodno kretati, iako sam imao sve dokumente falsificirane. No to mi nije smetalo. Pošto sam već otprije imao u Zemunu poznatih drugova, koji su radili u tvornici »Ikarus«, nastojao sam da ih zadržim, da neki ostanu i da tamo i dalje rade, a one druge iz organizacije pripremao sam da mi pomognu u pripremanju paljenja skladišta avionskih bomba na zemunskom aerodromu.

Kao i ranije u ilegalnom radu, imao sam više stanova. Pošto sam s falsificiranim dokumentima radio u organizaciji TOT, zvanično sam iznajmio sobu sa štednjakom u hotelu u Zemunu, gdje su stanovali i ostali legalni Švabe, normalno zaposleni u organizaciji TOT, a i poneki naš građanin. Nastanio sam se u hotelu namjerno, radi pripremanja zapaljivog eksploziva od »tekućina«, računajući i s time da, ako slučajno dođe do eksplozije, ne stradaju naši simpatizeri koji su i tako već time mnogo žrtvovali što su nas primali na stan, a znalo se kakav je postupak bio s onima koji su pomagali ilegalne komuniste.

Prilikom kuhanja tih »tekućina«, što se trebalo raditi prema receptu, nastajao je vrlo žestok smrad, tako da je netko od gestapovaca mogao lako otkriti da se nešto neobično radi u sobi inž. Jovana Kokanovića. Zato sam pržio još i crveni luk kako bih smanjio neugodan vonj kemikalija. Nakon dobivanja kašastog sadržaja i materije u suhom stanju naknadnim dosušivanjem, bio sam vrlo zadovoljan što sam uspio doći do tako značajnog materijala s kojim se, prema receptu, moglo uništiti sve što se željelo. A moj cilj bile su avionske bombe, a potom i prijevozna sredstva, brodovi što su sa sovjetske fronte vozili teško ranjene okupatorske vojnike u pozadinu. Dugotrajnim radom i pripremama u postavljanju

eksploziva kraj samih bomba na aerodromu i izazivanjem eksplozije, koja nije upalila slagalište bomba, bio sam vrlo nezadovoljan i počeo sam sumnjati u ispravnost »recepta« i u one koji su mi ga dali.

Iza toga javio sam se drugu Titu u Beograd. On mi je ceduljicom odgovorio da ide na teren i da će mi javiti što da radim. Ja sam potom preko drugova, simpatizera u Zemunu, a i vlasnika kuće u Beogradu, unajmio kuću u Dojčinovićevoj ulici, na južnoj periferiji grada, gdje sam se preselio potkraj rujna 1941. godine. Ponovo sam pokušao praviti eksploziv, sada za uništenje najvećeg riječnog broda, koji je stalno prevozio ranjenike s Istočnog fronta, ali sam mu zaboravio ime, moguće je bilo »Kraljica Marija« ili »Karađorđe«. Iako sam čuo da su pri pravljenju eksploziva od istog materijala stradali jedan naš drug inženjer (ne sjećam mu se više imena) i Matija Vidaković, koga sam dobro poznavao, pokušao sam s većom količinom »tekućine«, nadajući se ipak uspjehu. A imao sam i ljude brodare koji su znali postaviti eksploziv na podesno mjesto oko stroja. Ali i opet su rezultati bili slabi: mala oštećenja strojeva i brzi popravak broda!

Kad sam se napokon uvjerio da tu ipak nešto nije u redu, tražio sam da idem na prijašnji raspored i dobio sam obavijest od CK KPH da se javim u Zagreb na jednu adresu u vili kraj Stenjevca. U Zagreb sam stigao početkom veljače 1942. godine, ali po običaju i pravilu opreznosti, navratio sam kod svojih nekompromitiranih znanaca, gdje sam ostao nekoliko dana da ispitam je li kuća slobodna i da uhvatim vezu s Partijom. Prvo što sam doznao bilo je to da su prije kratkog vremena policija i ustaše blokirali taj kraj, pa čak i pucali prilikom hapšenja »nekih nepoznatih ljudi«.

Za nekoliko dana uhvatio sam vezu s Vladom Popovićem koji je bio vrlo zadovoljan što nisam išao na vezu, kako se tražilo u obavijesti. Naime, on je bio poslao i drugu obavijest koju nisam primio, a u kojoj je pisalo da se javim na drugu javku, tj. adresu. Po odluci CK KPJ ostao sam u Zagrebu da pripremam i organiziram slanje uglednih građana na oslobođeni teritorij. Osim toga, preuzeo sam i našu ilegalnu vojnu obavještajnu službu u Zagrebu, koju sam stvarao prije odlaska u Beograd.

Dolaskom Ive Lole Ribara u Zagreb, mi smo zajedno radili razne partijske poslove, sve do prebacivanja dra Ivana Ribara iz Beograda u Zagreb.

Partijski zadaci koje smo obavljali u okupiranom Zagrebu Lola, ja i Konspirator (Dragutin Saili) s Lutvom Ahmetovićem, a povremeno i Markom Belinićem, bili su i teški i opasni, pa smo ih međusobno dijelili kad je to bilo moguće. Neke smo Lola i ja radili zajedno.

Za relativno kratko vrijeme uspjeli smo pronaći prikladne ličnosti u raznim vojnim formacijama takozvane Nezavisne Države Hrvatske, uglavnom naprednije oficire, i privoliti ih da rade za ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta.

Moji kontakti s višim oficirima u domobranskoj i ustaškoj vojsci sastojali su se u tome da ih privolim da pružaju pomoć NOB-u. A takvih je iz dana u dan bilo sve više. Nisu to bili neki prijeratni simpatizeri na koje se čovjek mogao odmah i sigurno osloniti, ali su bili uglavnom pošteni i čestiti ljudi koji su na ovaj ili onaj način dospjeli u domobranske, a rjeđe u ustaške redove i tamo obavljali različite dužnosti.

Valjalo je dobro proučiti biografiju svakoga od njih, vidjeti kakva su mu uvjerenja, opredjeljenja, što misli o ovome ili onome. Tek tada bismo se odlučili da odemo k njemu i privolimo ga na užu suradnju. Zato je bilo vrlo važno i držanje onoga koji mu dolazi, njegov prvi nastup, njegovo iskustvo. Naime, u

takvim prilikama bio bi dovoljan i najmanji znak nesigurnosti ili kolebanja pa da svi naši planovi propadnu.

Moji najpouzdaniji suradnici u specijalnoj obavještajnoj službi narodnooslobodilačkog pokreta u neprijateljskim vojnim formacijama bili su:

Franjo Pire, zrakoplovni dopukovnik, načelnik Štaba komande NDH, potpukovnik bivše jugoslavenske vojske, prvi koga sam poslao na oslobođeni teritorij. Prije toga s njime sam imao više razgovora o njegovu odlasku u NOB. Po odlasku u partizane, određen je za prvog komandanta JRZ. Umro je kao penzionirani general-potpukovnik JNA u Ljubljani.

Matija Petrovič, zrakoplovni bojnik, kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske. Kao novinar, urednik časopisa »Hrvatska krila«, on je po svojoj službenoj dužnosti povremeno prisustvovao sastancima u Hitlerovoj ambasadi u Zagrebu, gdje je uz vojnog atašea prisustvovao i sam ambasador Von Kasche, pa je dolazio do vijesti koje su nam bile vrlo korisne. Kod njega je neko vrijeme stanovao Titov sin Mišo. Kao penzionirani pukovnik JNA umro je 1979. godine u Zagrebu.

Srećko Brana, ustaški satnik, kasnije domobranski nadsatnik (kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske), suradnik obavještajne grupe. Zbog suradnje sa NOP-om u Karlovcu osuđen je na dugogodišnju robiju. Za vrijeme povlačenja ustaše su ga likvidirale.

Ivan Cvenček, bojnik, komandant aerodroma »Borongaj«, član KPH. Suradnik NOP-a od 1941. godine. Uoči oslobođenja Zagreba prebacio je na naš partizanski teritorij kompletnu avijaciju NDH, koja je tada bila u Zagrebu. Umro je kao pukovnik JNA u Zagrebu.

Ljudevit Gerì, domobranski satnik, artiljerijski kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske, jedan od najistaknutijih članova obavještajne grupe NOP-a u vojsci NDH. Nosilac Partizanske spomenice 1941. godine. Kao pukovnik JNA u mirovini, živio je u Zagrebu.

Ivan Knežević, oficir bivše jugoslavenske vojske, domobranski bojnik, u Karlovcu suradnik obavještajne grupe. Poticao domobrane da pružaju pomoć partizanima i da odlaze u NOV, prikupljao pomoć za partizane, održavao vezu s obavještajnom grupom u Zagrebu itd. Otkriven i zbog suradnje s NOP-om osuđen na smrt i strijeljan 1. srpnja 1943. u Zagrebu.

Nikola Obuljen, pukovnik vojnog zrakoplovstva NDH, suradnik obavještajne službe, član KPH. Bio je direktno zadužen u Komandi zrakoplovstva kod generala Krena za Istočni front. S njime sam se nekoliko puta dogovarao
0 prebacivanju aviona u SSSR. Zbog suradnje sa NOP-om uhapšen i zvjerski mučen. Likvidiran od agenata UNS-a 23. prosinca 1944.

Vlado Galić, ustaški pukovnik, komandant Pavelićeva tjelesnog zdruga
1 komandant grada Zagreba, otkriven i zbog suradnje sa NOP-om strijeljan od ustaša.

Frane Biočić, oficir bivše jugoslavenske vojske, domobranski bojnik u Karlovcu, predsjednik tajnog Vojnog komiteta NOP-a, član obavještajne grupe (član KPH), glavna veza Zagreb-Karlovac — oslobođeni teritorij (i obratno). Kad je otišao u partizane, postao je vijećnik ZAVNOH-a. Kao pukovnik JNA živio u Zagrebu u mirovini.

Nenad Stefanović, zamjenik načelnika Operativnog odjeljenja generalštaba NDH. Od njega je Vojni komitet u Karlovcu (Biočić) dobivao važne podatke. Umro je u Zagrebu.

Đorđo Novak, profesionalni vojnik oficir bivše jugoslavenske vojske, pukovnik, zapovjednik svih trupa u kasarni Crnomerec, suradnik obavještajne grupe. Prebacio na oslobođeni teritorij više desetaka domobrana i veću količinu oružja i municije. Umro kao pukovnik JNA 13. listopada 1967. u Zagrebu.

Miha Marki, mornarički oficir bivše jugoslavenske vojske, suradnik obavještajne grupe, organizirao susret s komandantom mornarice u njegovu štabu u Zagrebu. Otkriven zbog suradnje sa NOP-om i strijeljan.

Demetar Varđa, potporučnik austrougarske vojske, kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske, domobranski bojnik u Varaždinu i komandant topničkog sklopa artiljerijskog diviziona u kasarni Jalkovac (kod Varaždina). U ožujku 1942. godine sastao se u Zagrebu s Ivom Lolom Ribarom, sa mnom i Dragutinom Sailijem. Tom prilikom dogovoreno je da cijeli divizion prijeđe u NOV (to je i ostvareno 1943. godine). Poslije rata bio pomoćnik komandanta grada Zagreba. Kao pukovnik JNA umro 20. rujna 1969- u Zagrebu, a sahranjen 23. rujna 1969. u rodnom Karlovcu.

Prof. Anita Drobnič, medicinska sestra i horska pjevačica, članica specijalne obavještajne grupe. Radila je i na specijalnom zadatku u Italiji za vrijeme drugoga svjetskog rata. Poslije rata bila članica Zbora RTV Zagreb. Umrla u Zagrebu.

Joze Kropar, zrakoplovni bojnik, kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske, suradnik obavještajne grupe, kasnije penzionirani potpukovnik JNA.

Ljudevit Šinko, domobranski stožerni nadsatnik, generalštabni kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske, suradnik obavještajne grupe. Kasnije je živio kao umirovljenik u Opatiji.

Franjo Balon, domobranski natporučnik, poručnik bivše jugoslavenske vojske. Vojnim kamionetom prebacio na poluoslobođeni teritorij 1942. godine dra Ivana Ribara, Lolu i mene. Suradnik NOP-a od 1941. godine. Umro 20. prosinca 1974. u Zagrebu kao potpukovnik Jugoslavenske ratne mornarice.

Emilio Žeželić, domobranski poručnik, radio-vezist, član specijalne obavještajne grupe, davao Ivici Šnidaršiću i meni dragocjene i vrlo povjerljive podatke. Preko svoje radio-stanice prenosio važne novosti Vrhovnom štabu NOV i POJ.

Zvonimir Hećimović, oficir bivše jugoslavenske vojske, domobranski pukovnik, šef odsjeka u obavještajnom odjeljenju MINORS-a, davao značajne vojne i druge podatke Ivanu Cvenčeku i Ivici Šnidaršiću. Tragično poginuo 1963. godine u Zagrebu.

Josip Horvat, podoficir u zrakoplovstvu NDH, član specijalne obavještajne grupe. Suradnik NOP-a od 1941. godine. Sa Stjepanom Rutićem i Ivanom Jakovlićem učinio velike usluge za NOP. Kao major JNA u penziji živio u Zagrebu.

Preko vojnih komiteta i partijskih ćelija u neprijateljskoj vojsci, zajedno s Ivom Lolom Ribarom i nekim drugim mojim suradnicima, ulazili smo u sve pore neprijatelja i tu djelovali, širili istinu o oslobodilačkoj i pravednoj borbi naših naroda i narodnosti, prikupljali povjerljive podatke i vojna obavještenja o kretanju njemačkih, talijanskih i ustaških trupa, slali na partizanski teritorij oružje, municiju, sanitetski materijal i instrumente, upućivali domobrane i njihove oficire u partizane, kao i određen broj uglednih ličnosti, osobito HSS-ovaca.

Za vrijeme ilegalnog rada u Zagrebu ja sam se, osim s ostalima, sastao i s ustaškim pukovnikom Vladom Galićem, komandantom Pavelićevog Tjelesnog

zdruga i komandantom grada Zagreba, u njegovom stanu, u Petrovoj ulici. Taj sastanak upriličili su moji suradnici oficiri: Ljudevit Šinko, pok. Srećko Brana i Ljudevit Gerl.

Galića su stalno čuvala dva ustaška stražara. Sa mnom su do njegove vile došla dva naša suradnika, glumac August Cilić i Ivica Šnidaršić, tadašnji direktor Tvornice likera »Becker« u Branimirovoj ulici. Pred Galićevom rezidencijom oni su čekali ako kojim slučajem sve ne bi bilo kako smo predvidjeli. Cilić i Šnidaršić bili su doista civilni stupovi u našem radu s neprijateljskim vojnim formacijama za ovo vrijeme okupacije Zagreba.

Na pukovnika Vladu Galića ja sam, čini se, ostavio iznenađujući utisak.

— Pa zar su partizani takvi? — rekao mi je.

Nakon nekoliko konvencionalnih rečenica o vremenu i zdravlju, upoznao sam ga s međunarodnom situacijom i uslugama koje se od njega traže. Pukovnik je, očito, bio uznemiren, bilo mu je jasno da se upetljao u opasne poslove.

— Saznao sam — rekoh mu — da ste štampali letke o padu Staljingrada. Kako vam je to moglo pasti na pamet? Nasjedate njemačkim lažima. Znate li vi,molim vas lijepo, kakva je snaga Crvene armije? Ja vam kažem da Staljingrad neće pasti. Zasuo sam ga nizom dokaza i argumenata da Staljingrad ne može pasti. Rekao sam mu da je to propagandni manevar Nijemaca, iako tada nisam bio obaviješten da je uistinu tako. Ali čvrsto sam vjerovao u herojsku borbu Crvene armije.

— Morate svakako spriječiti da se ti leci rasture! — rekao sam mu.

— Ali kasno je — pokušao se pukovnik opravdati.

— Nije. Leci su još uvijek na skladištu u štampariji.

Na rastanku, poslije večere, kasno noću, Galić mi dobaci:

— Čudni ste vi komunisti. Govorite i nastupate tako slobodno kao da vam ne prijeti nikakva opasnost...

Kasnije su ustaše otkrili i strijeljali pukovnika Galića kao suradnika NOP-a.

Poslije sloma Nijemaca kod Staljingrada svi naši simpatizeri bili su oduševljeni našim predviđanjima o ishodu staljingradske bitke.

Nekoliko partijskih ćelija i vojnih komiteta osnovali smo u hrvatskom zrakoplovstvu, a pouzdane suradnike imali smo u sastavu ustaškog Glavnog stožera, u topničkoj kasarni u Črnomercu, u domobranskoj bolnici na Kuniščaku, u Komandi samovoza, u ustaškom topničkom zdrugu, u Ministarstvu oružanih snaga (MINORS-u), na aerodromu u Borongaju itd., zatim u Karlovcu, Rajlovcu kraj Sarajeva i u Varaždinu.

Od članova specijalne obavještajne službe, kao i od njihovih suradnika, dobili smo najrazličitije podatke o neprijateljskim operativnim mjerama, pri čemu sam se koristio njihovim uniformama, i tako ulazio u najviše ustanove i ministarstva NDH, kao na primjer u Ministarstvo mornarice NDH. Služio sam se različitim legitimacijama. Tako sam bio nadsavjetnik Ministarstva financija, domobranski topnički časnik, avijatički major itd.

Već sam spomenuo da je u proljeće 1942. godine u Zagreb došao član Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, osobni izaslanik druga Tita, Ivo Lola Ribar. S njime me je upoznao Konspirator (Dragutin Saili) i mi smo se izvrsno sporazumijevali i slagali. Preko partijskih organizacija i osobnih veza Konspirator i ja, uz ostale poslove, osiguravali smo za naše ljude u Zagrebu stanove, legitimacije

kojima su se služili i simpatizeri u vojnim jedinicama, besplatne tramvajske karte i drugo.

Premda su ustaše i okupator u to vrijeme svirepo kažnjavali i najčešće ubijali one kod kojih bi se zatekli komunisti, nije bio malen broj Zagrepčana kod kojih su ilegalci boravili i stanovali. Oni su zajedno s nama proživljavali najteže trenutke policijskih pretraga i blokada, žrtvujući se za ideale borbe koju je vodila Komunistička partija, iako nisu bili njezini članovi.

Lola i ja u okupiranom Zagrebu radili smo vrlo složen i odgovoran posao. Dakako, pritom nam je dosta koristio i moj dotadašnji ilegalni rad, kao i prilično razgranate mreže u vojsci NDH i brojna poznanstva u gradu. Te 1942. godine česte su bile racije i blokade u gradu, stalno su se kontrolirali vojni dokumenti. Ali mi smo ih imali dovoljno, iako smo do njih dolazili teško i uz cijenu života. Padali su naši drugovi, pa i neki članovi Mjesnog komiteta Partije. Organizacija se stvarala iznova i popunjavala mlađim i odanim ljudima.

Često se događalo da se zbog nepredviđenih teškoća Lola i ja ne sretnemo na ugovorenom mjestu, ali to nije predstavljalo nikakvu teškoću. Gotovo uvijek imali bismo više predviđenih rezervnih punktova i na jednome bismo se sigurno našli. Naravno, u našem svakodnevnom poslu nismo izbjegavali izlazak i na javna mjesta. Zalazili smo u najpoznatije ustaške lokale kao i u one u njihovoj neposrednoj blizini. Uspijevali smo se prilagoditi situaciji, sredini i ponašanju prema publici, a to je u ono vrijeme bilo i te kako važno. Pojedinim smo se lokalima koristili i za razgovor s našim znancima i prijateljima, za primanje informacija i obavještenja, te za nabavku namirnica do kojih se teško dolazilo, nastojeći uvijek da ne svraćamo pažnju na sebe.

Lola i ja, uz pomoć sekretara Pokrajinskog komiteta KP Srbije dra Blagoja Neškovića, organizirali smo u kasno ljeto 1942. prebacivanje dra Ivana Ribara iz Beograda u Zagreb, a u rujnu iz Zagreba do Tita, koji je bio u Mliništu. U tom prebacivanju sudjelovali su domobranski oficiri Ljudevit Gerì i Franjo Balon i podoficir Viktor Gonzi.

Iz Zagreba smo krenuli, naravno domobranskim kolima, do sela Purgerije, a odatle pješice na Žumberak, Kordun i u Liku. Put do Purgerije bio je dosta lagan, a u Žumberak težak. Pješačili smo, a sva trojica smo imali laganu obuću i to je otežavalo naše kretanje po žumberačkim bregovima. U Zumberku smo dobili partizanske uniforme i obuću kako bismo se lakše kretali našem cilju.

Usput smo Lola i ja obišli jedinice NOV-a i bolnicu, razgovarali s borcima i ranjenicima, osobito Lola. On je tada bio član Politbiroa CK KPJ i VŠ NOV-a i POJ-a$_v$ a ja privremeni komandant II operativne zone koja je obuhvaćala i područje Žumberka. Ne sjećam se datuma kad smo pošli preko kotara Jaske i Korduna u Glavni štab NOV-a i PO Hrvatske, odnosno u CK KPH koji su se tada nalazili u Drežnici, ali smo se vraćali na Plaški, pa smo nas trojica s pratnjom oficira za vezu Miloša Kukića i drugih preko Korenice, Donjeg Lapca, Kulen-Vakufa, Bosanskog Petrovca, Drvara stigli u Mlinište, i tu sam se prvi put sastao s drugom Titom i ostalim članovima Vrhovnog štaba. Svi su oni, kao i članovi Politbiroa CK KPJ, srdačno i drugarski dočekali nas trojicu. Lola je već ranije bio -sa svima; dr Ribar je neke Titove suradnike poznavao, a ja dvojicu--trojicu. Za vrlo kratko vrijeme postali smo svi bliski i iskreni drugovi, kako je tada bilo u našoj Partiji.

Druga Tita sam poznavao kao uzornog revolucionara još od 1928. godine, radeći ilegalno u Partiji, preko Španjolske, našeg ustanka i susreta u drugoj godini narodnooslobodilačke borbe kad je Tito već bio vrhovni komandant, bez

nekih vojnih oznaka, iako su u partizanskim jedinicama već bili uvedeni činovi i rangovi prema vrsti i komandi vojne jedinice.

U to vrijeme bilo je oslobođeno Jajce i svi smo išli u grad. Sjećam se da je Čiča Janko (Moša Pijade) tražio po trgovinama papir, bilo kakav papir, jer ga nije imao. Volio je pisati, a u to vrijeme već je pisao razna uputstva o narodnooslobodilačkim odborima.

Za vrijeme moga boravka u Vrhovnom štabu prešli smo iz Mliništa u Oštrelj. Odatle sam se, po naređenju druga Tita, vratio u Zagreb (u Oštrelju smo bili smješteni u malom vlaku, tu se nalazio Vrhovni štab i CK KPJ). Prije polaska, drug Tito mi je ponovo naglasio važnost moga povratka u Zagreb. Kooptiran sam za člana CK KPJ kako bih ispred njega mogao samostalnije raditi za našu revoluciju, ne obazirući se na Kominternu. Naglašavao je kako je potrebno da uz dosadašnje poslove uložimo još više napora i pridobijemo što više simpatizera, i to prije svega uglednih ljudi raznih zanimanja koji će nam biti potrebni u stvaranju nove narodne vlasti.

Bilo je govora i o pojedincima koji bi nam dobro došli, ali nisam mogao dati obavezu za sve njih, jer su neki bili slabog zdravlja ili, pak, u godinama.

Pri povratku u Zagreb put je bio težak, pa sam se i prehladio. A kada sam ulazio u sam grad, moj povratak nije bio dobro organiziran. Morao sam se ponovo koristiti osobnim i prijateljskim vezama, govoreći da sam bolestan i da moram na liječnički pregled doktoru Šerceru, koji je bio proustaških pogleda, i dru Sremcu, kod koga sam i došao da se liječim. On je to rado prihvatio, jer smo bili otprije znanci i prijatelji.

Cim sam prizdravio, počeo sam raditi. Odmah sam potražio Konspiratora, kako bih vidio što je s organiziranjem prebacivanja pjesnika Vladimira Nazora na oslobođeni teritorij. No Konspirator je, kao i obično, stvari koje radi volio držati u strogoj tajnosti. Kada sam ga upoznao s uspjelim prebacivanjem dra Ivana Ribara, bio je zadovoljan i tražio je neke savjete o izlasku iz Zagreba. Tvrdio sam da je automobil najbolje prijevozno sredstvo, ako je dobro organiziran put i pravac kretanja.

Radom u Zagrebu nisam bio zadovoljan, jer sam se mučio oko uvjeravanja naših simpatizera, kako bi nam dobro došli i lijevi HSS-ovci koji bi bili voljni da javno nešto kažu o lošem držanju Mačeka i njegovih najužih suradnika.

Doktor Zlatan Sremec i još neki smatrali su da bi mogao doći u obzir Božidar Magovac koji je pisao u glasilu Hrvatske seljačke stranke. Sastao sam se i porazgovarao s njime. On nije bio naš simpatizer, ali je pristao da se treba boriti protiv okupatora i ustaša. Uvjeravao sam ga u više razgovora da bi trebao ići na oslobođeni teritorij i tamo pomoći u pokretanju novoga glasila Hrvatske seljačke stranke, koje bi se zvalo »Slobodni dom«. Napokon je pristao da pođe, ali zahtijevajući da mu pošaljemo ženu i četvero djece na oslobođeni teritorij. Obećao sam da ćemo to što prije organizirati. Policija je već nešto bila posumnjala, ali smo mi to prebacivanje obavili i agenti UNS-a saznali su za nj kad su Magovac i njegova obitelj već bili na oslobođenom teritoriju. Taj slučaj navodim radi objašnjenja onoga što sam sve poduzimao da pridobijemo u to vrijeme barem nekoga tko će nešto reći protiv držanja Mačeka i njegovih suradnika u okupiranom Zagrebu. A znalo se da Magovac nije bio komunist.

Što se tiče ostalih, vrlo mi je žao što nisam uspio u nekoliko razgovora nagovoriti glumca Dubravka Dujšina da prijeđe na oslobođeni teritorij prije hapšenja, iako je bio naš simpatizer. Ova dva primjera sam naveo zbog njihove karakterističnosti.

Osim s pukovnikom Galićem i nekima drugima, u okupiranom sam se Zagrebu sastao i s komandantom mornarice Gatinom, u Gundulićevoj ulici.

Bilo je to 1943. godine. Pred zgradom Ministarstva mornarice NDH u Zagrebu zaustavio se vojni automobil i iz njega sam izišao ja kao »pričuvni zrakoplovni nadsatnik«, dakle, u avijatičarskoj oficirskoj uniformi. Čvrsto koračajući uputio sam se ulazu Glavnog stana (štaba) mornarice NDH. Stražari su me pozdravili i propustili.

Najprije sam potražio oficira Mihu Markija, svog suradnika i znanca, da me najavi komandantu. Nekoliko trenutaka kasnije našao sam se u njegovoj sobi. Ne obazirući se na vojne propise, prišao sam mu, pružio ruku i kratko rekao:

— Dolazim kao izaslanik Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i druga Tita!

Komandant mornarice se zaprepastio, lice mu se zacrvenjelo, znoj ga oblio, ustajao je od stola pa sjedao, otvarao usta, ali riječi nisu dolazile. Takav posjet zaista nije očekivao.

Pošto smo sjeli, ja sam mu mirno pričao o razvoju partizanske borbe te — kao uzgred — spomenuo da je u Vrhovni štab stigla engleska vojna misija (znajući da je komandant mornarice prije rata bio poznat kao prijatelj Engleza). Uslijedio je i kratak dijalog: govorio sam mu kako ne bi trebalo dopustiti da se stare riječne topovnjače osposobe za novu ofenzivu koja se priprema na Kozaru.

— To je nemoguće, one su već spremne — rekao je.

— Nisu. Obaviješten sam da topovske cijevi i ostali dijelovi još nisu stigli iz Njemačke u Zagreb. Kad stignu, bit će poslane u artiljerijski puk u Karlovac, a ne u Slavonski Brod, gdje se topovnjače trebaju popravljati. Dok se greška ispravi, ofenziva će proći.

Komandant se suprotstavljao, ali je napokon popustio, shvativši da će »greške« načiniti simpatizeri partizanske borbe.

Odlazeći, zastao sam na vratima kabineta komandanta mornarice NDH i rekao mu:

— Pazite, vaši čuvari na porti imaju moju fotografiju iz civila i ako dođe do čega, vi me ne poznajete. Nisam bio kod vas. Nikada se nismo vidjeli!

Ležerno sam izišao iz mornaričkog štaba, ušao u kola i odvezao se.

Zadatak je obavljen i te topovnjače se nisu pojavile u ofenzivi. Za prvu ofenzivu na Kozaru bile su posuđene mađarske topovnjače.

Kola i uniformu za taj posjet osigurali su mi moji suradnici u avijaciji NDH (bojnik Matija Petrović).

U to vrijeme porazmjestili smo svoje ljude i na druga, veoma povjerljiva i vrlo osjetljiva domobranska i ustaška mjesta, a uz pomoć pukovnika Nikole Obuljena poslali smo dva aviona-lovca »Messersmith«, odnosno »Henkel« u pozadinu fronte Sovjetskog Saveza.

Budući da sam obavio svoju misiju u okupiranom Zagrebu, i pošto mi je prijetila opasnost da budem uhapšen, ja sam, na poziv Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, povučen na oslobođeni teritorij i postavljen za organizacionog sekretara CK KPH (1943. u jesen).

Naravno, prethodno sam se pobrinuo za one koji će moći nastaviti započeti posao i obaviti sve ostale zadatke. Zamijenili su me poznati komičar, glumac Hrvatskog narodnog kazališta, August Cilić i direktor Tvornice likera »Becker« Ivan Šnidaršić. Oni su s dosta razgranatom mrežom, koja je uspješno djelovala sve do oslobođenja Zagreba, ispunili sve zadatke što su pred njih bili postavljeni.

Najveći pothvat izveden je nekoliko dana prije oslobođenja Zagreba, kada je bojnik Ivan Cvenček prebacio ostatke Pavelićeve avijacije u Topusko (u suradnji s Ivanom Šnidaršićem).

Ostali poslovi koje sam radio u okupiranom Zagrebu do kolovoza 1943. godine kad sam i s posljednjim od traženih uglednika — kiparom Antunom Augustinčićem, njegovom suprugom Nadom i kćerkom Rozom — napustio Zagreb automobilom jednog ministra NDH, prema ocjeni CK KPJ i CK KPH dobro su vođeni. U to vrijeme je na oslobođenom teritoriju bilo vrlo dobro raspoloženje, Italija je bila kapitulirala, a naša vojska je preuzimala hranu i oružje od nekih vojnih grupacija, što su se nalazile na tom području. Tada je Otočac bio sjedište svih naših organizacija i institucija s dosta zaplijenjenoga ratnog talijanskog materijala, što su ga naši bili dovukli bez određenoga organiziranog rasporeda po gradu. Kada sam stigao u Otočac, predlagao sam drugovima sa se to skloni s ulica, jer bi to neprijateljska avijacija izviđanjem iz zraka sve mogla vidjeti, a i doušnici će raditi.

Drugovi s kojima sam razgovarao nisu to ozbiljno shvatili, pa je sve ostalo onako kako je i bilo. Noću 12. na 13. rujna 1943. oko 1 sat organiziran je napad ustaško-četničkog »trupa« — vojne jedinice od 100 do 200 koljača, koji su znali da tada nije bilo u gradu naše vojske. Napali su bolnicu i poklali dosta naših ranjenika, porazbijali i zapalili raznovrstan vojni i civilni materijal i predmete. U Otočcu je tada bilo i dosta drugova koje sam iz Zagreba slao na oslobođeni teritorij, predsjednik AVNOJ-a dr Ivan Ribar, Vladimir Nazor i drugi, zatim gotovo svi članovi ZAVNOH-a.

Osjećajući mogućnosti da bi ti koljači mogli doprijeti i do zgrade gdje su bili smješteni Ribar, Nazor, Rittig i ostali, na prijedlog Jakova Blaževića, ja sam od straže ZAVNOH-a, koja je imala od 15 do 20 boraca, uzeo petoricu, a ostale sam dao za pratnju i osiguranje povlačenja iz grada rukovodstva naših organizacija i ustanova. Drug Jakov je bio u pratnji s njima, a ja sam sa slabom mašinkom i petoricom boraca išao prema raskrsnici otkuda su protivnici dolazili, kako bih ih spriječio da tom ulicom lako ne dođu do naših drugova, koji su se povlačili iz grada.

Budući da sam išao na čelu tih nekoliko boraca, nisam primijetio da su oni zastali, a pošto je bila noć, nisam vidio da je na raskršću protivnik već čekao s mitraljezom i s dosta malog rastojanja počeo pucati prema meni. U kratkom okršaju dobio sam metak kroz desno koljeno i pao, a to je sigurno i protivnik primijetio. Čuvao sam još nešto metaka u slučaju ako bi me pronašli i htjeli me dotući. Privlačio sam se zidu jedne kuće bez krova kako bih se zaštitio od dolaska koljača s leđa. Iako sam bio teško ranjen, bio sam zadovoljan što nisu produžili tom ulicom kojom su se naši drugovi povlačili iz grada.

Bolovi su bili jaki u iskrenutoj desnoj nozi, a zbog gubitka krvi strahovao sam da ću ostati bez svijesti. Međutim, ipak sam se uspio dovući do zidova kuće bez krova i tu sam ostao do jutra. Tada su došli Jakov Blažević i Lazo Gabrić i prenijeli me u neku staju koja je služila kao privremena bolnica. Dva dana kasnije prebačen sam u šumsku bolnicu — baraku kraj sela Tomića blizu Drežnice. Tu sam ostao neko vrijeme, do napada Nijemaca, a onda sam prebačen u šumsku privremenu bolnicu pod šatorima u Javorniku. Šest tjedana kasnije prebačen sam iz šatorske bolnice ponovo u Otočac, kao poluzaliječen, a od CK KPH dobio sam novo zaduženje, postao sam organizacioni sekretar CK. Tu sam dužnost dosta teško obavljao jer sam bio nepokretan, a to mi je smetalo za sve vrijeme narodnooslobodilačke borbe, a i kasnije u izgradnji naše zemlje.

U kolovozu 1944. pozvan sam u Vrhovni štab, koji se nalazio na otoku Visu. Drug Tito je bio nezadovoljan zbog nekih naših propusta i grešaka u Hrvatskoj, osobito zbog neopreznosti i gubitka naše jedinice PPK, boraca protiv pete kolone kraj Slunja. Naime, ona je neoprezno upala u zasjedu jake grupe ustaša. Tom prilikom izgubili smo oko 20 drugova, a ja sam još u svibnju iste godine bio postavljen za načelnika OZN-e (Odjeljenja za zaštitu naroda). Kako je tada bilo dosta teško doći do Visa, nisam brzo stigao na otok, pa je i to išlo u prilog našim greškama. Moj drugi sastanak s drugom Titom bio je zaista drugarski. Iako je bio sa mnom Rade Žigić, ispred CK KPH, na sastanku VŠ i CK KPJ ja sam podnio dvosatni izvještaj.

Razgovoru su prisustvovali Kardelj i još neki članovi CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ. S osjećajem odgovornosti rekao sam da je bilo većih i manjih grešaka kod nas u Hrvatskoj i njih sam iskreno priznao. ,

Tu sam ponovo osjetio veličinu druga Tita. On je, u završnoj riječi, bio oštar i korektan, rekao je da im je situacija u Hrvatskoj poznata sa mojim izlaganjem.

Na Visu smo ostali nekoliko dana, a zatim smo brodom otišli do Barija i Brindisija u Italiji i vratili se u zemlju avionom. Kraj Barija u Grumu posjetili smo Nazora, koji je tu bio na oporavku. S aerodroma smo se tada dva puta vraćali. Najprije se avion nije mogao spustiti, a drugu noć, prilikom spuštanja na improvizirani aerodrom kraj Cemernice, survao se s oko 150-200 metara visine na zemlju i zapalio. Posada aviona i drugarica Draga Kajfeš (te još jedan naš drug) poginuli su, a ruska misija, koja je išla u Glavni štab Hrvatske, Churchillov sin Randolph, Zigić i ja ranjeni i opaljeni vatrom — uz pomoć i zalaganje drugova — spašeni smo. Tom prilikom izgorjele su sve moje pribilješke, različiti dokumenti i materijali koje sam imao, foto-aparat, te snajperka koju sam dobio na poklon od druga Tita na Visu.

Ponovno teško ranjavanje, još mi je više otežalo rad za koji sam bio zadužen, a to sam postavljao i na sjednicama CK KP Hrvatske, pa su me kasnije, dolaskom dra Vladimira Bakarića za sekretara CK KPH, oslobodili dužnosti organizacionog sekretara, ali sam i dalje ostao član politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske. Načelnik OZN-e s činom pukovnika, pa general--majora i general-potpukovnika Odjeljenja zaštite naroda za Hrvatsku ostao sam za sve vrijeme borbe i u oslobođenoj zemlji sve do reorganizacije i pripajanja OZN-e kao samostalne službe Ministarstvu unutrašnjih poslova. Kao ministar unutrašnjih poslova bio sam prisutan svim dolascima druga Tita u Hrvatsku. Brinuo sam o njegovu boravku i smještaju, o sigurnosti, a i udobnosti — od Dubrovnika, Splita, Briona, Plitvičkih jezera, Zagreba, Samobora, Kumrovca, Pajzoša i Beljskog lovišta — sve do 1967. kada sam, po završenom mandatu predsjednika Sabora NR Hrvatske, izabran za člana Savjeta federacije.

Revolucionarni rad Josipa Broza 1928, njegovo držanje pred sudom na tzv. bombaškom procesu služilo je kao uzor ne samo meni već svim mladim metalcima i omladini Zagreba i naše zemlje uopće. Tito nam je dao primjer i pokazao kako se treba boriti i držati pred klasnim neprijateljem. Ja sam, pak, nastojao da kao član SKOJ-a i Komunističke partije Jugoslavije radim ono što je u određenom vremenu bilo moguće, kako sam umio, znao i mogao.*

'Autorizirano za ovaj Zbornik.

Rade Končar

PISMO DRUGOVIMA

Ovdje se nalazi jedan Zagrepčanin. Šaljem vam izvještaj o njegovom slučaju i položaju u kom se nalazi. Prilično je interesantan. Njegovom padu prilično je kriv stan u kome se nalazio. Imao je loše komšije, jednog ital. oficira i Hohmana koji je ubijen. Ne zna da li je policija došla po njihovu zahtjevu ili slučajno. Iznenadili su ga, imao je kod sebe dvije krive legitimacije. Toga dana doputovao je iz Šibenika, trebao je da pohrani jednu legitimaciju kod prijatelja, ali je prijatelj nije mogao primiti. Kad su ga legitimirali i načinili pretres sobe, prešli su na lični pretres. On je vidio da će naći i drugu legitimaciju sa drugim imenom kod njega, da će ga zato sigurno odvesti na policiju, dao im je novčanik gdje su bile nekolike fotografije i legitimacije pa je prošao pored njih trojice. Oni su vjerovatno mislili da će on u klozet, međutim, on je na očigled njih sve trojice jurnuo na izlazna vrata od stana niz stepenice sa prvog kata na ulicu i bježao dalje Vrhmanoskom ulicom Istarskom u Vrazovu. Kad je bio u Vrazovoj, okrenuo se, njih nije bilo otraga, tada je uletio u jedno dvorište, ali na njegovu nesreću vidio ga je jedan civil koga on nije vidio i kad su naišli agenti, on im je rekao u koje je dvorište on ušao. Kad su agenti ušli u dvorište i vidjeli ga, on je na drugi izlaz dvorišta počeo da bježi, pucali su za njim 2 put, nisu ga pogodili u meso već u kaput. On je preko ulice pretrčao i skočio u jednu baštu. Međutim, oni su i treći put pucali, pogodili ga u nogu, tako da mu je noga više koljena sasvim pukla i on je pao na zemlju. Nije mogao dalje. Poslije toga prenesen je u bolnicu, isto veče saslušavali ga. Rekao je da je njegovo pravo ime Ivan Reić, da je rođen u Splitu, ali da je došao da nabavi ulje kog nema u Zagrebu, da na pravu legitimaciju nije mogao da dobije propusnicu za Šibenik da posjeti rođaka već mu je jedan čovjek pred policijom nabavio za sto lira legitimaciju i propusnicu na krivo ime. Međutim, sutradan, su preko općine saznali da ne postoji takav Reić u Splitu, t. j. da nije takav rođen u Splitu. Gazdaricu su saslušali. Ona im je rekla

da je kod njega dolazila jedna djevojka i donosila mu ručak. Uveče su došli u civilnu bolnicu, tražili da kaže svoje pravo ime, koja mu je djevojka donosila ručak, zašto je došao u Split, zašto je išao u Šibenik. Donijeli su nekakve dvije cedulje, na jednoj su bili nekakvi podaci o Brodogradilištu, a na drugoj podaci da se blizu Beča nalaze benzinski rezervoari. Rekli su da su to našli u njegovom stanu, da kaže ko mu je to dao. On je ostao kod svog prvog iskaza da je Reić, da je djevojka iz jedne gostione, da ne zna kako se zove, da cedulje nisu njegove. Treći dan izvadili su hirurzi metak iz noge koji je bio ostao unutra u nozi. Četvrti dan oko 8 sati na veče došli su karabinjeri i policija i silom ga odnijeli u vojnu bolnicu. Isto veče vezali ga za krevet i odmah počeli da ga tuku, da prizna ko je djevojka koja je donosila ručak, ko mu je dao cedulje, tukli su ga i saslušavali 2-3 sata. Padao je u nesvijest od batina nekoliko puta, sutradan su nastavili sa batinama od 8 ujutro do 12 u podne. Dobio je strašnih batina sa pendrekom. Kad su ga izmrcvarili i nisu dobili nikakvo priznanje, onda su mu silom gurali sol u usta, uspjeli su mu nagurat pola čaše soli od 3 deci. Ostavili su ga tako misleći da će od žeđi morati priznati sve što traže. Ostavili su ga samog u sobi, otišli na ručak. Uspio je još pri normalnom stanju da se odriješi, jer je prilikom batina trzao se i olabavili su kaiši od krpe kojima je bo vezan. Izvukao je najprije jednu ruku a zatim se sasvim oslobodio, tog se sjeća dobro, kasnije je nastupilo nenormalno stanje, došao je u nekakvo bunilo onako mučen i očajno žedan od soli koju su nagurali u njega. Nikako ne zna kako se dogodilo da je pao kroz prozor sa II kata. Prilikom pada na glavu pukla mu je lobanja na 2 mjesta. Bio je 4 dana u nesvijesti, mislili su da će umrijeti, bio je kod njega i pop da mu očita posljednju molitvu. To sve dok je bio u nesvijesti. Četvrti dan kad je došao svijesti pitali su ga zašto je htio da pobjegne kroz prozor. On nije vjerovao da se to sa njim dogodilo, jer se nije ničeg sjećao. Nisu ga poslije toga tukli 5 mjeseci. Stalno njega samog čuvali su jedan karabinjer i jedan agent. Tražili su od Zagrebačke policije podatke, slali u Zagreb njegovu sliku, dobili su iz Zag. njegovo pravo ime i prikazan je kao opasan komunista i kao veliki organizator Kom. partije i njenih akcija u čitavoj Hrvatskoj. Kasnije je Zagreb tražio da ga se preda njima. Kasnije, kad su počela velika hapšenja u Splitu, oni su njegovu sliku pokazivali mnogima na policiji, tako da su primorali nekoje koji su pod batinama priznali da su bacali bombe na muziku u Tartaljinoj ulici, da je on bio na sastancima njihovim i da je on učestvovao u pripremi napada na muziku. On to nije priznao jer te ljude ne pozna niti je bio na njihovim sastancima. Kada je bila kod njega u vojnoj bolnici vojna komisija čitana su mu policijska akta zašto je optužen, tako da je njegov položaj vrlo ozbiljan. Najgore je što ga se optužuje da je organizator napada na muziku, a to je ušlo u policijske zapisnike onih koji su priznali napad na muziku. On je dokazivao vojnoj sudskoj komisiji da nije točno ono za što ga se optužuje, potpisao je samo zapisnik vojne komisije jer je ušlo ono šta je izjavio. Policiji ništa nije priznao niti ma šta potpisao. Zagrebačka policija također mnogo ga tereti. Dakle, kao što vidite, njegov je položaj težak. Pomognite mu ako je moguće, ako se da nešto napraviti sa novcem javite njegovim u Zagreb da pošalju. Inače ako ode na sud sa prvom grupom siguran je kandidat za uza zid ako budu takve osude. On inače nije malodušan niti očajava iako se nada najgorem ali i prilično vjeruje da će se stvari dobro razvijati obzirom na međunarodnu situaciju i stanje na frontu. Ima jednu molbu da u slučaju ako ga postave uza zid njegove posljednje misli sprovedete sa kojima će da umre, a to je pozdrav Djedu, Ćaći J-, Ćaći H., svima onima za koje će da dade svoj život. Na kraju pozdrav njegovoj drugarici i njegovom malom proleterčetu, njegovom nasljedniku, koga na žalost

neće ni vidjeti. Njegovo stanje zdravlja je prilično, jedino boji se komplikacije u glavi. Noga će mu ostati malo falična ali ne jako. Sta je sve prepatio od bolova to je neopisivo, naročito u vezi sa glavom. Ako možete, pošaljite ovo pismo njegovima u Zagreb da se i oni upoznaju sa njegovim slučajem.

Mnogo i najiskrenije
Vas drugarski pozdravlja

Novi Tata

Pismo Rade Končara iz zatvora u Splitu. Pismo je iz konspirativnih razloga pisano u trećem licu. Prepisano je iz knjige »Sudbonosna pisma«, knjiga druga, -Naprijed«, Zagreb, 1960, str 304-307.

Ivanka Klaić

PISMO IZ ZATVORA

Danas idem u smrt i pruža mi se prilika da ti se javim. Drži se dobro, budi hrabar. Na mene se nemoj ljutit, sve mi oprosti kao i svi drugovi. Kad se sjetiš mene, napiši kartu mojoj seki, to će za nju biti utjeha

Mnogo mnogo pozdravi drugove, nek mi oproste ako sam koga uvrijedila. Mnogo te pozdravlja i čvrsto grli tvoja seka. Pozdravi sve. — Za Srđu. *

* Posljednje pismo Ivanke Klaić (Seka Ivica) pisano iz zatvora u Zagrebu prije strijeljanja 14. siječnja 1942, Pismo je poslano Srdi Srđanu Brujiću, koji je već tada bio u partizanima. Prepisano je iz zbornika »Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi«, knjiga prva, Zagreb, 1955, str. 79-

Aleksandra Ljubić

PISMA IZ ZATVORA PRIJEKOG SUDA U ZAGREBU, STUDENOGA 1942.

. . . Draga gđa K. Molim Vas javite mi u kojem mjestu se nalazi moj drug. Sretna sam da je sve u redu. Velika i jedina mi je želja da njemu bude dobro i sigurno za zdravlje jer danas »razne bolesti« haraju na sve strane sveta.

Molim Vas ako dođe moj brat recite mu neka kaže roditeljima da se ne žaloste zbog mene, da će sve dobro proći. Nije potrebno da se već sada žaloste, jer to će i tako prebrzo doći.

Izgleda da ću ovaj tjedan imati raspravu. Predosjećam da se približuju dani koji će riješiti moju sudbinu, ali ja se ništa ne bojim, jer nisam ništa kriva i ako ću morati umrijeti, ići ću ponosno sa smiješkom u smrt....

Aleksandra

Draga gđa K.!

Javljam vam da sam suđena na smrt i to nevino i bez dokaza. Rasprava je bila pred Viđnjevićem i nije dao uopće da se branim. Vjerujte mi nisam zaplakala kad mi je bila osuda izrečena, nego kad sam opazila svog brata kako je očajan i kako su mu suze zasule oči, te sam morala njega ja da tješim.

Bilo mi je grozno ali tješim se sama. Hoću i moram biti hrabra do posljednjeg časa, danas kada milijuni nevinih polaze u smrt i ja ću biti među njima. Sudbina je tako htjela i nije mi teško jer nevino idem u smrt ali ponosno i hrabro i to recite mom jedinom B. Puno pozdrava i posljednja misao to će biti on. Molim vas dođite na razgovor. Puno pozdrava

Aleksandra

Dragi moji! Molim Vas dođite na razgovor. Sada mogu razgovarati koliko god hoću, i to mi je posljednja želja. Razgovor se može dobiti od devet do dva.

To mi je jedina želja da se još prije smrti vidim sa ljudima koji su mi dragi a to ste Vi.

Mislim da već znadete da sam suđena na smrt, jer sam bila pred Vidnjevićem. Naime, nisam sama, suđeno nas je 13; 5 drugarica i 8 drugova. Puno pozdrava i do viđenja.

Aleksandra

Prepisano iz zbornika »Žene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi., knjiga prva, **Zagreb,** 1955, str. 161-162.

Antun Biber

KAKO SAM POSTAO ILEGALAC

Zasjeda u Mesničkoj ulici — Pobjegao sam agentima - Klopka u Jurišićevoj 19 — Uspio sam se probiti uz revolverski okršaj

U srpnju 1941. godine ustaški agenti došli su na osnovi jedne denuncijacije u moj legalni stan u Mesničkoj ulici broj 13 sa zadatkom da izvrše pretres stana i da uhapse mene, mog stanodavca Vendelina Firsta, njegovu ženu i njezinog brata. Agenti su došli oko podneva, pred sam ručak.

Ja sam imao dogovor sa stanodavcem da u slučaju opasnosti stavi na prozor s ulične strane teglu sa zelenim cvijećem. Kada sam dolazio kući, uvijek sam išao suprotnom stranom ulice, pogledao bih u prozor, i tek onda ulazio u kuću. Međutim, toga dana bio sam u društvu s jednim drugom i drugaricom i u razgovoru s njima zaboravio sam pogledati na prozor. Ušao sam u vežu, prošao pored kuhinjskog prozora, a moj stanodavac nešto čudno mlatara rukama sa ciljem da me upozori na situaciju u stanu, ali ja prođem prema dvorištu gdje je bio WC. Da sam bio malo oprezniji, mogao sam primijetiti da me moj stanodavac želio upozoriti na opasnost koja mi je prijetila. Međutim, ja sam toga dana bio nešto zamišljen, sam ne znam zbog čega, i uopće nisam reagirao na upozorenja. Ušao sam u stan, a agenti su me dočekali riječima: vi ste uhapšeni. Zatim su mi rekli da imaju naređenje da pretresu stan i da me predvedu na policiju. Ručak je bio gotov i gazdarica je počela servirati. Međutim, osim mene nitko nije prišao ručku. Gazda i gazdarica bili su pošteni ljudi, naši simpatizeri, ali nisu bili svjesni što znači pred ustaškim agentima govoriti da se onaj koga oni odvedu na policiju, više ne vraća. Ja sam umirivao gazdaricu da stvar nije tako opasna i da je riječ, vjerojatno, o zabuni i da će oni nas preslušati i sami će se uvjeriti da mi nemamo nikakve krivice. To su i agenti čuli kad sam ja govorio. Čini se da je to utjecalo na njihovu budnost.

Ja sam ručao i razmišljao kako izići iz te situacije, a istodobno sam bio svjestan da ću lakše sit nego gladan izdržati prvu rundu batina na policiji. Dok sam ja ručao, agenti su vršili premetačinu. Međutim, čini se da su oni bili

više zainteresirani da pronađu neke vrijednosti nego neku zabranjenu političku literaturu. Na njihovu žalost nisu našli ništa vrednije osim jednog »Pelikan« nalivpera, jer su moji stanodavci bili siromašni ljudi. Za vrijeme ručka ja sam pratio svaki pokret agenata i jednog časa, kada su se obadvojica okrenula leđima prema kuhinji, ja sam to iskoristio, krenuo prema izlaznim vratima, tiho ih otvorio i produžio prema ulici, a zatim do prve tramvajske stanice u Frankopanskoj 'ulici. Uđem u tramvaj i sretno stignem do Ratkajeva prolaza u Vlaškoj ulici. Kad su agenti primijetili da mene nema, nastala je uzbuna ali prekasno, jer sam ja u to vrijeme već bio na sigurnome mjestu. Prema nalogu agenti su odveli gazdu i gazdaricu i njezinog brata na policiju, a u stanu su ostavili zasjedu.

Istoga dana, oko 14 sati, trebao sam se sastati s Lutvom Ahmetovićem, tada članom IV rajonskog komiteta u kojem sam ja u to vrijeme bio sekretar. Zbog situacije u koju sam upao, nisam došao u određeno vrijeme na mjesto ugovorenog sastanka. Drug Lutvo, misleći da sam iznenadno bio zauzet nekim drugim poslom, uputio se da me potraži u mom stanu, ne znajući što se dogodilo, i tako je upao u zasjedu. Videći situaciju, on nije tražio mene već mog stanodavca Firsta, radi neke kreme za brijanje, jer se moj stanodavac kao nadriobrtnik bavio izradom kozmetičkih preparata.

Ležernošću i hladnokrvnošću Lutvo je uspio da za čas zbuni agente, a to je bilo dosta da se dočepa ulice.

Vendelin First, njegova žena i njezin brat istog su dana pušteni iz policije. Od toga dana ja sam postao ilegalac. Kao ilegalac morao sam češće mijenjati stanove. Tek u kolovozu, preko jednog simpatizera, postolarskog obrtnika Ljudevita Blažička, našao sam stan kod krojačkog obrtnika Milana Stefanca u Jurišićevoj ulici. U tom stanu stanovao sam do kraja studenoga 1941. godine, kada sam ga morao napustiti zbog hapšenja Marka Simenića, tadašnjeg sekretara Mjesnog komiteta KP za grad Zagreb.

Protivno pravilima konspiracije, ja sam jednom zgodom doveo Marka Simenića u svoj stan u kojem je prespavao tri noći, jer je njegov bio provaljen.

Pravilo ilegalnog rada bilo je da se stanovi za koje su znali pojedini drugovi i drugarice, koji bi pali u ruke policije, više ne koriste za stanovanje ni za druge potrebe ilegalnog rada, dok se ne sazna njihovo držanje na policiji. Tako sam i ja morao za neko vrijeme napustiti svoj stan u Jurišićevoj ulici broj 19.

U toku prosinca dobili smo informacije da se Simenić dobro drži na policiji. Poslije toga, ja sam se vratio u stan, ali sam ga krajem prosinca ponovo morao napustiti, jer su sada informacije iz policije bile loše, tj. da je Marko Simenić počeo priznavati svoj rad i provaljivati druge. Gazdi i gazdarici sam rekao da idem na put i da dulje vrijeme neću biti u Zagrebu.

Potkraj siječnja 1942. godine navratio sam u nekadašnji stan da se raspitam kakva je situacija, da li je policija dolazila, i da usput slušam vijesti Radio-Londona. Nisam znao da je Simenić provalio moj stan i da je policija nasuprot stana iz jednog lokala pratila tko ulazi i izlazi iz zgrade u kojoj se nalazio stan Milana Stefanca.

Čim sam ušao u zgradu, policija ju je počela opkoljavati. Prema originalnom policijskom izvještaju na zadatku je bilo sedam agenata. Dok su agenti opkoljavali kuću broj 19, ja sam za to vrijeme časkao sa svojim stanodavcima.

Pošto dulje vremena nisam navraćao u stan, Štefanac i njegova drugarica radosno su me primili, a Štefanac me odveo u sobu gdje je ležala njegova drugarica poslije operacije.

Skinuo sam kaput i objesio ga na prozorsku kvaku. Srdačno smo razrovarali i slušali Radio-London, kad se najedanput na vratima začuje zvonjava. <Tije to bio uobičajen signal, osim toga bilo je već dosta kasno, 20,45 sati, kad riše nismo nikoga očekivali. Kako je u stanu bio još jedan podstanar, činilo nam ;e dajenetkootvorio vrata i da se oprezno približava. Ja sam se digao ipošao *i* kuhinju. No, samo što sam prekoračio prag, našao sam se iznenada pred nejoznatim čovjekom s revolverom u ruci.

— Dobar večer — rekao sam mirno i pomislio — agent.

— Izađite napolje! — rekao je ovaj oštro.

— Odmah, samo da obučem kaput — odgovorio sam i naglo ušao natrag u sobu. Brzo sam skinuo kaput s prozorske kvake i u istom času premjestio revolver iz unutrašnjeg u vanjski desni džep.

Prošlo je samo nekoliko sekundi kad sam ponovo bio u kuhinji. Trgao sam revolver i opalio nekoliko puta. Agent, pogođen u prsa, kriknuo je i ispalio nekoliko hitaca ali me nije pogodio, a zatim je potrčao u hodnik, a ja za njim. Agent, iako je bio smrtno ranjen, uspio je pobjeći u sobu u kojoj je bio drugi agent. Drugi se agent nije usudio izići na hodnik gdje sam ja bio, već je isturio ruku kroz otvorena vrata i pucao naslijepo u hodnik. Ja sam se ušuljao uz zid, do vrata, opalio metak i pogodio agenta u ruku. Agent se povukao u sobu i prestao pucati. Krenuo sam prema izlaznim vratima iz stana na stepenice, ali kada sam čuo žamor sa stepenica, vratio sam se prema kuhinji. Zatim sam izišao na balkon i iz visokog prizemlja skočio u dvorište. Pošto je te zime snijeg bio visok, prošao sam bez ikakvih ozljeda.

Pošto sam u stanu u sukobu sa dvojicom agenata ispucao čitav šaržer, morao sam najprije napuniti prazan pištolj. Sreća je bila da sam imao rezervni šaržer. Kad sam napunio revolver, najprije sam pretražio dvorište da se nije slučajno sakrio koji agent. Pošto je dvorište bilo malo i sve naokolo zid, lako sam se uvjerio da u dvorištu nema nikoga. Počeo sam razmišljati što dalje. Uputio sam se najprije kolnim ulazom prema vanjskim vratima. Na žalost, vrata su bila zaključana. U susjedstvu je bila tada Narodna banka NDH. Pokušao sam da preskočim zid koji je dijelio Narodnu banku od dvorišta naše zgrade i da se tako na prepad dočepam ulice, ali nisam mogao jer je zid bio visok. A da sam i preskočio zid, pitanje je da li bih se tako spasio, jer su Banku čuvali žandari, a vjerojatno se ne bih mogao dalje kretati od onog prostora gdje bih skočio.

Više nisam vidio mogućnosti za bijeg i moja osnovna misao je bila da li ću biti u stanju da se u eventualno novom sukobu s policijom kontroliram da ne ispucam svu municiju. Čvrsto sam odlučio da živ ne padnem policiji u ruke. Kada se činilo da je situacija bezizlazna, želja za životom našla je izlaz.

Iz dvorišta u kuću vodila su jedna vrata. Krenuo sam prema tim vratima. Na sreću, vrata nisu bila zaključana. Oprezno sam ih otvorio, ali zbog velike zime ona su jezovito zaškripila. Ušao sam u kuću. Začujem neki žamor, bacim pogled na stepenice koje su vodile na prvi kat, a zatim čujem razgovor. Agent pita šegrta kamo sam otišao, a on je malo zamuckivao i na kajkavskom dijalektu odgovori: »Ja ne znam«. Čim sam čuo taj razgovor, opalio sam jedan metak prema agentu, ali ga vjerojatno nisam pogodio. Agent je potrčao prema prvom katu, a ja sam se dotle približio izlazu iz kuće. Imao sam ključ od ulaznih vrata, brzo sam ga izvadio, gurnuo u ključanicu i počeo otključavati, kad se na stepenicama pojavi onaj agent koji je bio na stubištu, i počne pucati. Uzvratio sam vatrom i pogodio i toga agenta u želudac. Agent se svalio na stepenice. Brzo sam otključao vrata i izišao na ulicu.

Jurišićeva ulica bila je prazna, samo je pred Narodnom bankom stajao stražar, a preko puta bila je grupa ljudi. Znao sam da su i žandar i oni ljudi morali čuti pucnjavu.

Išao sam polako prema žandaru. Ruku sam držao u džepu i stiskao revolver u kojem se nalazilo još nekoliko metaka. Znao sam da nisam u naročitoj opasnosti dok idem ravno prema njemu. No čim ga prođem, može mi pucati u leđa.

Cijelo tijelo mi je bilo napeto kao luk, sekunde su polako odmicale, kao vječnost.

Mimoišao sam stražara.

U leđima mi se zgrčilo, sve se slilo u jednu točku u koju će svaki čas stražar opaliti metak.

Zaokrenuo sam, a stražar nije opalio.

Išao sam uza zid Narodne banke, no preko ulice uz Glavnu poštu bile su dvije stražarnice, jedna nedaleko od druge, sa dva domobrana. Trebalo je i mimo njih proći i nakon nekoliko kuća zaokrenuti u Vlašku ulicu.

Iznenada ona grupa ljudi pred gostionicom poviče: »Držite ga!« Ja sam se ponovo sav napeo. Znao sam da su i ti domobrani čuli pucnjavu iz kuće, udaljene samo tridesetak koraka.

Prvi je domobran polako počeo skidati pušku. Ja bez riječi trgnem ruku iz džepa, izvadim revolver i uperim ga u njega. On isto tako polako stavi pušku ponovo na desno rame. Nastavim brzim korakom prema Vlaškoj ulici, stalno držeći revolver u ruci. Stigao sam napokon do Vlaške ulice, kada domobrani zapucaše. Potrčao sam i naletio na nekog čovjeka. Trgnuo sam se, kad opazih znanca koji mi dovikne: — Trči, druže! To je bio Stjepan Vozgović, postolarski radnik.

Od srdačnog drugarskog povika, punog ohrabrenja, napetost je malo popustila. Osjećao sam da nisam sam. Bio je to Zagreb, pun ustaša, Nijemaca, žandara, agenata, policije i raznog ološa, istovremeno Zagreb pun komunista, skojevaca, rodoljuba i poštenih ljudi, spremnih da se žrtvuju za druge.

Nakon ona dva metka što su ih ispalili domobrani, ljudi su na ulici počeli trčati. Trčao sam i ja i umiješao se među ostale prolaznike. Svi su trčali već i zato što je bilo vrijeme redarstvenog sata, pa ako sada zatvore ulice, mogli bi stradati.

Netko me u trku upita:

— Tko to puca?

— Tuku se četnici i ustaše — odgovorio sam trčeći.

Umoran, s nekom starom ozljedom na nozi, klizući se po smrznutom snijegu, bio sam sve iznemogliji i ljudi su me u trku prestizali.

Samo da što prije stignem do Draškovićeve ulice pa na tramvaj — mislio sam uzbuđeno, kad me iznenada netko gurne. Ponovo sam u leđima osjetio grč. — Uhvaćen, pomislih. Naglo se okrenem s revolverom u ruci, spreman da pucam. To su, međutim, bili muž i žena koji su me nehotice okrznuli po leđima. Brzo sam gurno revolver u džep i pomalo šepajući nastavio dalje. Napokon sam stigao do Draškovićeve ulice. Gotovo sam zavikao od veselja. Tu je stajao tramvaj.

Kao u filmu — u pravi čas — pomislio sam i uskočio.

— Kartu — rekao je kondukter, a onda užasnuto raširio oči. Ja izvadim 100 kuna i začudim se kako me kondukter gleda, pa se brzo počnem gurati prema vratima tramvaja.

— Nemam sitnoga — promucao je kondukter.

Da kondukter nije agent? — Možda se na meni vidi da sam više zadihan i uzbuđen od drugih? Hoće li zvati policiju? S velikom pažnjom pratio sam svaki pokret i razgovor konduktera s putnicima. Najednom, opazim da se kondukter uputio prema meni. Sav blijed u licu, drhtavom rukom mi vrati 100 kuna, jer nije imao sitnog novca. Kada sam stavljao novac u džep, primijetio sam da mi iz džepa viri revolver.

Na prvoj stanici sam izišao iz tramvaja i požurio pješice u stan kod obitelji Kovač na Jordanovcu broj 3, dvorišna zgrada, gdje sam tu noć prespavao.

Drugi dan sam normalno obavljao sve svoje dužnosti. Tako sam prvi sastanak imao s Ankom Berus, u nekadašnjoj Vrhovčevoj ulici. Ja sam mislio da ću je iznenaditi kad joj ispričam što se dogodilo. Međutim, ona je već sve znala, jer je te noći bila jedna opsežnija racija policije u kojoj je uhapšen i njezin brat Rikard Znidarčić, koji je također stanovao blizu mog stana u Jurišićevoj ulici. Nju je zanimalo kako je to kad čovjek puca iz revolvera. Ja kažem, sasvim jednostavno, samo pritisneš na obarač i revolver sam puca. Uistinu je to tako, budući da ja nikad nisam prije toga u životu pucao iz revolvera. Najgore je bilo to što sam taj revolver mjesecima nosio u džepu neispravan. Jednom zgodom sam se uputio na Savski nasip da u snijegu isprobam pištolj, jer snijeg zagušuje zvuk, ali na moje veliko iznenađenje pištolj nije opalio. Kasnije sam pištolj dao popraviti i na moju sreću opalio je onda kad je trebalo.

Milan Štefanac i njegova žena Anica bili su uhapšeni i mučeni na policiji. Milan je bio osuđen na smrt, kasnije pomilovan, a Anica je bila do 1944. u logoru Jasenovac i Stara Gradiška. Poslije toga su zajedno došli u partizane.

Još nekoliko dana ostao sam u Zagrebu, a 5. veljače otišao u partizane.*

' Napisano za ovaj Zbornik.

Vlado Lončarić

PONOVO U ZAGREBU

Dolazak španjolskih boraca — Javke su radile normalno – Unatoč teroru Španjolci su u Zagrebu bili sigurni – Rad u rajonskom komitetu

U Zagreb sam došao 1933. godine, gdje me je Nina Maraković uskoro povezao s drugovima iz naprednog radničkog pokreta. U siječnju 1935. godine primljen sam u Partiju. Zatim sam radio u centralnoj tehnici SKOJ-a s Bebom Ević i Ozrenom Novoselom. Zbog toga mi je bilo zabranjeno da javno istupam, da radim u sindikatima i da sudjelujem u štrajkovima. Osim rada u tehnici bili smo zaduženi i za javke. Održavali smo veze s drugovima u inozemstvu i dobivali pisma na razne adrese. To su uglavnom bili poslovi i zadaci koje sam obavljao do polaska u Španjolsku u kojoj sam se borio na strani republikanske vlade.

Poslije neuspjeha oružane borbe demokratskih i progresivnih snaga, mi Jugoslaveni bili smo u logorima u Francuskoj oko 28 mjeseci. Zatim smo, kao što je poznato, preko Njemačke došli svi u Jugoslaviju. Prethodno je Partija s nama uspostavila kontakt preko druga Floresa. On nam je dao javke — jednu u Dobovi, a dvije u Zagrebu. Sjećam se da nam je za Dobovu dao i rezervnu javku, u slučaju da s prvom ne bude sve u redu. Na nesreću, prva nije funkcionirala, pa smo potražili drugu. Međutim, jednu noć smo ipak prespavali u kukuruzima. Kada smo stigli u Zagreb, javka je radila normalno. Došli smo na Trešnjevku kod drugarice Crnojevac. Vjerojatno je u njenom stanu proboravio najveći broj španjolskih boraca dok nisu bili upućeni u razne krajeve Jugoslavije.

Mene je Vlado Popović ostavio u Zagrebu da radim ilegalno...

... Svi mi koji smo ilegalno živjeli u Zagrebu često smo morali mijenjati stanove, gotovo svaku noć. U tome smo potpuno uspijevali, unatoč policijskom teroru. Već tada smo osjećali da je narod uz Partiju i NOP, a protiv fažizma. Kao potvrda jest činjenica da su svi naši španjolski borci prošli kroz Zagreb, u njemu su bili smješteni i nisu pali u ruke policije. Svi su imali legitimacije i propusnice i upućivani su u razne krajeve po zadatku Partije. Samo je

jedan bio negdje uhapšen. Na svoju nesreću rekao je da je Srbin, pa je kao takav stradao.

U svakoj kući u kojoj sam kao ilegalac stanovao osjećao sam se siguran, jer je većina stanovništva bila antifašistički raspoložena. S obzirom na historiju radničkog pokreta u Zagrebu, to je bila logična posljedica. Osjećali su se autoritet i snaga Partije.

Letke smo dijelili po cijelom Zagrebu. Više od pet minuta se nisu smjeli dijeliti. Obično se po kućama dijelilo od najgornjeg kata naniže. Poslije deset minuta znali smo da li je sve podijeljeno i da li je netko u akciji uhapšen. Međutim, nikada se nije dogodilo da je neki od drugova na tom zadatku bio uhapšen, jer je organizacija raspodjele uvijek bila na visini.

Nekoliko sam mjeseci radio u Rajonskom komitetu. Trebao sam otići u partizane, ali me je Vlado Popović zadržao rekavši mi da moram preuzeti organizaciju slanja ljudi u partizane. U vezi s tim dobio sam javke u Gorskom kotaru, zatim kod Siska i Sunje za Slavoniju. S Markom Belinićem sam imao vezu za Hrvatsko zagorje. Sve su te javke dobro funkcionirale. Sjećam se da isprva nismo imali mogućnost da pošaljemo sve ljude koji su se javljali da idu u partizane. Uskoro smo pronašli rješenje. Sa željezničarima u Zagrebu (među kojima je djelovala jaka partijska i skojevska organizacija) imali smo vezu, pa smo ljude zatvarali u teretne vagone i slali ih u partizane. Naime, takva kompozicija dospjela bi na slijepi kolosijek u manjim mjestima u kojima smo imali javku. Noću bi ljudi napustili vagone, pa preko veza stizali do partizana. Uz pomoć željezničara izišli su iz Zagreba Vlado Popović i Otmar Kreačić. Njih dvojicu sam smjestio u službena kola u kojima obično boravi vlakovođa. Odjevene u željezničarske uniforme uveo sam ih kroz službeni ulaz na stanicu. Ušli su u službena kola i došli na slobodni teritorij. Kasnije smo dosta drugova poslali na isti način.

Uskoro smo veću grupu uputili na Kalnik. Naime, Grga Jankes sc povezao s nekim domobranskim oficirom koji je kasnije postao naš dobar drug. On je iz kasarne uzeo kamion s oznakom Crvenog križa i dočekao tu grupu drugova na ugovorenome mjestu. Prethodno smo im dali krampove i lopate da izgledaju kao grupa radnika koja ide na određeni radni zadatak, jer su trebali proći preko rampe kod Maksimira. Pošto su se ukrcali na kamion, bez poteškoća su stigli na Kalnik. Kada se vratio, taj nam je oficir rekao da bi mogao odvesti i grupu vojnika. Razumljivo je da smo mu mi sugerirali da se obraća samo onima u koje je potpuno siguran. On je tako i postupio. Ukrcao je određen broj vojnika, nekoliko mitraljeza, pušaka i municije i sve to dovezao na Kalnik. Od svih tih ljudi na Kalniku je formirana prva partizanska jedinica.

Nastavili smo slati ljude i razni materijal u partizanske jedinice. Ljudima nikad nismo unaprijed davali ni javke ni adrese, nego tek onda kada su trebali krenuti. Po dvojicu smo dovodili na određeno mjesto. Upravo kada bi trebali krenuti, davali smo im javke i propusnice. Sve se to moglo raditi zato što su politički uvjeti bili vrlo povoljni. Narod je vjerovao Partiji i bio je spreman da provodi njene zadatke i politiku. To nam je i omogućilo postizanje velikih uspjeha. Znam tvornice i institucije u kojima smo imali po dva-tri člana KPJ. Kada se gleda samo brojčanost komunista, ona se čini vrlo nepovoljna za nas, za bilo kakav intenzivniji rad. Međutim, činjenice nam daju sasvim drukčiju sliku. Djelatnost tih komunista osiguravala je utjecaj Partije na čitav kolektiv, osobito u političkom pogledu. Snaga Partije bila je fascinirajuća.

S Hrvatskim zagorjem imao sam vezu preko Marka Belinića. Sastajali smo se na samoborskoj pruzi kada bi on dolazio iz Zagorja. Imao sam zadatak

da se s njim dogovaram za slanje ljudi u partizane u Hrvatsko zagorje. Odredio mi je druga preko kojeg smo slali ljude u Zagorje. Imali smo kanal i vezu i preko Sljemena. Na vezu je redovito dolazio jedan drug. I Stjepan Ivić mi je iz Zagorja dolazio na vezu u Zagreb. Ja sam sve te zadatke i direktive prenosio tim našim vezama, a od njih primao izvještaje koje sam prenosio Ivanu Krajačiću.

Stalno sam održavao vezu s Ivanom Krajačićem, Grgom Jankesom i ostalim drugovima. Sjećam se da smo se preko Krajačića povezali s dvojicom ustaških oficira koji su radili na nekoj školi. Mnogo su nam pomogli u ilegalnom radu. Naime, oni su bili bivši jugoslavenski oficiri, pa su kao takvi najprije služili u domobranstvu, a kasnije su bili nastavnici na nekoj vojnoj ustaškoj školi. Nosili su ustašku uniformu, ali su bili antifašisti. Oni su čak tražili da ih Krajačić uputi u partizanske jedinice, ali on na to nije pristao uvjeravajući ih da će mnogo više pridonijeti NOP-u ako i dalje ostanu u Zagrebu. Oni su disciplinirano ostali i dalje na svojim mjestima i radili za NOP sve ono što se od njih tražilo. Krajačić je, sjećam se, održavao neke veze i s oficirima u avijaciji, pješadiji i ostalim rodovima vojske.

Izvršavao sam i druge zadatke s Vladom Popovićem. Sjećam se da mi je jedanput rekao da treba uspostaviti vezu s Beogradom. Upitao me da li znam nekoga tko bi to mogao obaviti. Odmah sam se sjetio Marice Zastavniković. Ona je savršeno govorila njemački. Kao ličnost bila je ugledna, osobito u HSS-ovskim krugovima, a radila je u nekoj kvislinškoj instituciji. Kada sam joj rekao što bi trebalo da učini, bez oklijevanja je pristala. Mi smo je zvali »grofica«, jer se ukusno i lijepo odijevala. Osim toga, imala je krzneni kaput i nakit. Rekla mi je da vjeruje da će izvršiti zadatak, iako se, s obzirom na stjecaj okolnosti, nije s optimizmom moglo gledati na uspjeh. Dali smo joj adresu na koju se mora javiti. Stigla je do Zemuna, ali dalje nije mogla. No kako je vrlo dobro govorila njemački, a uz to je bila inteligentna i kulturna, ubacila se u vlak koji je prebacivao Nijemce za Istočni front. Poslije mnogih peripetija ipak je stigla u Beograd, u kojem je teškom mukom uspostavila vezu. Kada se vratila u Zagreb, poslali smo je po zadatku u Split i još neka mjesta. Ona u to vrijeme nije bila član KPJ, a njena kćerka jest. Tako smo uz pomoć simpatizera izvršavali određen broj partijskih obaveza.

Imao sam također zadatak da realiziram odlazak grupe glumaca Hrvatskog narodnog kazališta u partizane, na čemu je ranije radio Ahmetović. U HNK postojao je narodnooslobodilački odbor. Dosta članova kazališta bilo je uključeno u akcije prikupljanja materijalnih sredstava, sanitarnog materijala i oružja. Grupa glumaca trebala je još u jesen 1941. godine biti upućena u partizane, ali su se pojavile neke teškoće. Oni kao protagonisti prave kazališne umjetnosti nisu htjeli bespomoćno promatrati kako se zločinu nad kulturom daje filozofsko-etičko pseudoopravdanje. Bili su svjesni činjenice da će njihov odlazak na slobodni teritorij pozitivno utjecati ne samo na HNK nego i na progresivne kulturne krugove i rodoljube da smjelije pristupaju NOP-u.

Održavao sam vezu s glumcem Rutićem. Dao sam im javke, pa su oni 22. travnja 1942. s vezom krenuli na slobodni teritorij. Mislim da su tada otišli Vjekoslav Afrić, Ivka Rutić, Joža Rutić, Salko Repak, Žorž Skrigin, Milan Vujović'i član orkestra Zvonimir Cvija.

Poslije nekog vremena bio sam uhapšen, ali sam zamijenjen u Slavoniji.*

* Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945,* »Spektar«, Zagreb, 1972.

Martin Pribanić

TREĆI RAJONSKI KOMITET

Sekretar komiteta – Krojačnica kao partizanski punkt — Hapšenje i zamjena

... Nakon propasti stare Jugoslavije, Nijemci i ustaše su okupirali Zagreb. Demagoškim parolama su ustaše pokušali pridobiti stanovništvo, pa kad to nisu uspjeli, počeli su provoditi teror, u prvom redu protiv komunista, jer su znali da će Komunistička partija biti pokretač svih akcija protiv okupatora i kvislinga. I zaista, rad nam je bio znatno otežan. Bivši sindikalisti i simpatizeri KP iz tvornica »Arko« i »Sile«, u početku iz straha nisu dolazili na sastanke koje smo sazivali. Međutim, grupa sindikalista ostala je nepokolebljiva i izvršavala sve zadatke. Postepeno su se i ostali oslobađali straha, priključivali nam se i počeli aktivno djelovati.

Godine 1941. tri partijske ćelije bile su povezane s III rajonskim komitetom. To su bile ćelije iz tvornice »Elka« i »Penkala« te ćelija postolarskih radnika iz Jurišićeve ulice. Na teritoriju III rajonskog komiteta bilo je još partijskih ćelija, ali su one bile izravno povezane s Mjesnim komitetom. Pouzdano znam za te tri koje su bile povezane sa III rajonskim komitetom. Rajonski komitet su činili sekretari ćelija i još dva druga. Sekretar RK bio je čvrste fizičke konstitucije, smeđe kovrčave kose, ali mu se ne sjećam imena. U RK još su bili: Dragica Končar, Josip Kuren, Ivica Kranželić i ja. Potrebno je naglasiti da su se članovi RK mijenjali jer su odlazili na druge dužnosti. Sastanke smo održavali svakih 14 dana, a prema potrebi sazivani su i prije. Glavna pitanja koja su se tretirala na sastancima bila su: propagiranje protiv fašizma, prikupljanje oružja i sanitetskog materijala, slanje kompromitiranih drugova u partizane, skupljanje Narodne pomoći, raspačavanje letaka i drugo.

Raspačavanje letaka bilo je veoma dobro organizirano. Svi su drugovi imali zadatak da ih istovremeno raspačavaju u cijelom gradu u roku od 10 minuta. Ubacivali smo ih u poštanske sandučiće zgrada, kućne veže, ispod vrata stanova, a podmetali smo ih i u domobranske kasarne. Drugovi su se nakon završene akcije

morali javljati rukovodiocu akcije. To se obavljalo na ulici u prolazu pored toga druga, da bi on mogao utvrditi da li je netko u toku akcije uhapšen. Letke su raspačavali partijci i simpatizeri. Do kraja 1941. godine bilo je više tih akcija. Sekretar ćelije bi dobio letke. Tada bi svaki član ćelije dobio određenu količinu letaka da ih sam raznosi. U svakoj ćeliji bio je zadužen drug koji je letke davao simpatizerima i upućivao ih kako će taj zadatak obavljati. Drug koji je bio zadužen za kontrolu uvijek je bio obaviješten o tome koliko će drugova sudjelovati u akciji, a oni su nakon akcije trebali proći pored njega. Tako je on mogao zaključiti da li je netko pao.

U lipnju 1941. godine ustaška policija me je uhapsila, jer je smatrala da sam komunist. U zatvoru sam bio mjesec dana u ulici Račkoga 9- Budući da policija nije imala nikakvih dokaza o mojem radu, pustila me je na slobodu. Sve o svojem hapšenju, ispitivanju i držanju u zatvoru ispričao sam sekretaru Rajonskog komiteta. Zatim, do kraja 1941. godine nije nitko bio uhapšen od članova RK.

Moja krojačka radionica (Vlaška 94b) služila je kao punkt gdje su dolazili drugovi zbog povezivanja. Ja osobno nisam bio veza. Budući da sam bio član KP i Rajonskog komiteta, drugovi su smatrali da je moja radionica veoma pogodno mjesto za sastanke i povezivanje. Još 1940. godine u radionicu su dolazili Rade Končar, Stipe Ugarković, Ernest Rado i drugi koje nisam poznavao, ali ih je netko upućivao k meni.

Moja krojačka radionica 1941. godine služila je za hitne dogovore triju ćelija koje su činile RK, za izvršenje akcija, raspačavanje letaka i drugo.

Početkom 1942. godine određen sam za sekretara III rajonskog komiteta. Dotadašnji sekretar RK mi je kazao da preuzmem tu funkciju, jer on treba ići na drugu dužnost. Kad sam preuzeo dužnost sekretara RK, u njemu su još bili: Mato Jergović, sekretar ćelije u »Elki«, zatim sekretar ćelije koja je obuhvaćala više manjih tvornica u zgradi »Penkale« (ne sjećam se njegova imena) i sekretar ćelije postolarskih radnika, vjerojatno se zvao Josip Kuren.

Kao sekretar RK sjećam se da su s tim komitetom bile povezane tri ćelije. Znam da ih je bilo još, ali nisu bile povezane sa RK. U partijskoj ćeliji tvornice »Elka« (proizvodila je električne kablove) bila su četiri člana KP; u ćeliji zgrade »Penkala« bilo je šest članova KP, a u ćeliji postolara bilo je pet članova KP.

Sastanci RK održavali su se svaki tjedan u ovim ulicama: u Vlaškoj 94b, u mojoj krojačkoj radionici, uvijek poslije pet sati popodne; na Ravnicama (iza sadašnjeg stadiona nogometnog kluba »Dinamo«) u stanu Mate Jergovića (također poslije podne). Ta dva mjesta bila su najsigurnija i u njima smo održali najviše sastanaka RK. Diskutirali smo o organizacionim pitanjima (o članstvu, kandidatima i simpatizerima). Na primjer, tko dolazi u obzir za prijem u KP. U razdoblju od šest mjeseci, dok sam bio sekretar RK do srpnja 1942. godine, sekretari ćelija (a ujedno članovi RK) su smatrali da neki drugovi, po njihovom kriteriju, nisu još sazreli za primanje u KP. Skretao sam im pažnju da su možda prestrogi u ocjenjivanju ljudi. Međutim, oni su ostajali pri svom gledištu da još nije vrijeme da budu partijci, ali su naglašavali da dobro izvršavaju zadatke, da politički djeluju u tvornicama na ljude koje su uključili u NOP, da mnogi ljudi daju novčane priloge za Narodnu pomoć i sanitetski materijal i da rade na tome da se ljudi javljaju za odlazak u partizanske odrede. Razgovarali smo i o antifašističkim organizacijama. Na svakom sastanku smo razmatrali kako mi, članovi

RK, izvršavamo svoje zadatke, a kako ćelije. Nakon diskusije uvijek smo konkretizirali zadatke i za RK i za ćelije.

Rajonski komitet je preko simpatizera uspješno raspačavao partijski agitacijsko-propagandni materijal (štampa, leci i drugo). Taj materijal osobno mi je predavao Nikola Cvitaš (oko 40 primjeraka). To smo raspodjeljivali na RK, ćelije i simpatizere. Kako bi tko pročitao ilegalnu štampu davao bi je na čitanje drugim ljudima u tvornicama za koje se znalo da su pristaše NOP-a. Više puta mi je Cvitaš donosio materijale u moju krojačku radionicu, obično prije podne.

U tvornici »Elka« i zgradi »Penkale«, kao i među postolarima, postojali su odbori za skupljanje Narodne pomoći, sanitetskog materijala i ostalog pod vodstvom partijskih ćelija. Ti odbori su postizali veoma dobre rezultate u svojoj djelatnosti.

Nas četvorica u RK bili smo zaduženi za izvršavanje određenih zadataka. Ja sam primao štampu od Cvitaša. Sekretar ćelije u »Penkali« skupljao je Narodnu pomoć i sanitetski materijal. To isto su obavljali sekretari ćelija u »Elki« i postolarskih radnika. Sav skupljeni sanitetski materijal član RK iz »Penkale« predavao je višoj vezi. Skupljeni novčani prilozi Narodne pomoći također su se donosili u RK. Taj sam novac osobno predavao jedanput mjesečno svojoj višoj vezi za Narodnu pomoć. Ime tog druga sam zaboravio. Sjećam se da je bio visok, crn čovjek. On je dolazio po novac u moju krojačku radionicu i preuzimao ga. Ne sjećam se više svote koju sam mu predavao.

Kad je prijašnji sekretar RK odlazio, povezao me s višom vezom iz MK. Rekao mi je konspirativno ime toga druga. Mislim da mu je pseudonim bio Crni. Naše veze su bile svakodnevne, oko 14 sati, većinom na Kaptolu. Tražio je da ga informiram o djelatnosti partijske organizacije, o antifašističkim organizacijama i da li ima nekih novih događaja (hapšenje, prijave za odlazak u partizane). Zatim bi mi davao zadatke koje treba provoditi i upozoravao da se strogo pridržavamo principa ilegalnoga rađa, da ne dođe do provala itd. Taj kratki sastanak, zapravo šetnja ulicom, trajao je 4 — 5 minuta da nas policija ne bi uočila. Ti svakodnevni sastanci bili su potrebni kako bi se, u slučaju hapšenja nekog člana KP ili simpatizera, svi koji su bili u kontaktu s njim na vrijeme sklonili, ili što prije, po partijskim vezama, otišli u partizane, a da se do tada skrivaju u ilegalnim stanovima. To je bilo potrebno zbog toga što se nikad nije moglo znati kako će se uhapšenik držati na policiji. Ta mjera opreza pokazala se korisnom, jer su se na taj način očuvali drugovi iz partijskih i antifašističkih organizacija.

U početku 1942. godine došao je k meni, iz Moslavine, jedan drug. Rekao je da je njegovo konspirativno ime Stipe. U jesen 1942. godine sreo sam ga u partizanima i doznao da se zove Pavle Vukomanović. Kazao mi je da je bio dobrovoljac u španjolskom građanskom ratu. U Zagreb ga je u moju krojačnicu uputila partijska organizacija iz Garešnice koja je znala za moj rad. Bio je neposredan i zatražio da moja krojačnica bude punkt za kurire koji će dolaziti iz Moslavine, da bi mogli održavati vezu s drugom čiji je pseudonim Nos. Kasnije sam doznao da je to Vlado Lončarić. Naime, trebalo je uspostaviti čvrstu vezu između Moslavačkog partizanskog odreda i Vlade Lončarića, koji je bio zadužen od Povjereništva CK KPH za održavanje takvih veza. Razumljivo je da ja iz konspirativnih razloga nisam trebao znati o kakvim je vezama riječ. K meni je ubrzo, u ožujku 1942, došao kurir Mijo Kolić. Njega sam poznavao iz Kaniške Ive još prije rata. Vjerojatno su ga drugovi, imajući na umu tu činjenicu, i odredili za kurira. Rekao mi je da ga šalje Stipe. Prethodno je k meni došao Nos s jednom omladinkom i kazao mi da će ona dolaziti u krojačnicu svaki dan, jer da se ne

zna kad će kurir naići. Ta omladinka ga je trebala prihvatiti i voditi na vezu Vladi Lončariću.

Kad je kurir (Mijo Kolić) došao, naišla je ta omladinka i odvela ga Vladi Lončariću. Otada je taj kurir dolazio više puta. Nekad bi prošlo petnaest, a nekad i mjesec dana dok bi ponovo došao. Međutim, omladinka je dolazila u krojačnicu svaki dan, jer se, kako je Nos naglasio, nikad nije znalo kakve hitne obavijesti on treba donijeti. To je trajalo do polovice 1942. godine.

Uznemirio sam se kad ta omladinka nije došla na vezu dva dana zaredom. Posumnjao sam na najgore. Tri dana kasnije sam uhapšen, tj. 4. srpnja 1942. Tada sam shvatio, budući da se omladinka nije pojavljivala, da sam se trebao povući u ilegalnost i ne dolaziti u svoju krojačnicu.

Poslije mog hapšenja ne znam tko je preuzeo dužnost sekretara III rajonskog komiteta.

U zatvoru sam bio u sadašnjem Studentskom domu na današnjem Trgu žrtava fašizma. Policija me tukla palicama i pod nokte zabadala zašiljene olovke. Prvo mučenje trajalo je oko 24 sata. Kad sam se onesvijestio agenti su me ubacili u samicu. Zatim su me iz nje izvlačili i tukli još nekoliko puta. Tražili su da im prokažem imena članova KP, zašto su k meni dolazili kuriri i s kime su se oni povezivali. Držali su me u samici do 22. rujna 1942. Zatim su prebacili mene i Vladu Lončarića, kojeg sam tada vidio, u zatvor na Savsku cestu. Tu smo prenoćili u podrumu. Ujutro su nas doveli na glavni ulaz kaznionice gdje smo zatekli veću grupu zatvorenika. Prevezli su nas na željezničku stanicu i vlakom odveli u Novu Gradišku u kotarski zatvor. Sutradan u Novu Gradišku bila je dovedena grupa logoraša iz Jasenovca. Odatle su nas prebacili u Okućane na zamjenu za ustaškog funkcionara Vutuca, koji je bio zamjenik šefa UNS-a za NDH i Nijemca Wagnera, šefa Gestapoa Nove Gradiške. Obojica su bili partizanski zarobljenici. Neposredno pred zamjenu upoznao sam dra Mladena Ivekovića i Andriju Hebranga. Oni su nam i kazali da idemo na zamjenu. Trideset četiri naša druga određena su za zamjenu za spomenute neprijateljske funkcionare. Čedo Grbić bio je naš predstavnik za zamjenu. Bilo je to 23. rujna 1942. Prihvatila nas je naša partizanska jedinica i odvela u Slavoniju na slobodni teritorij. Ubrzo sam dobio i zaduženje. Rukovodio sam krojačkom radionicom u kojoj je bilo više muškaraca i žena. Sili smo partizanska odijela.*

'Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Bogumil Rupnik

PREDSJEDNIK NARODNOOSLOBODILAČKOG ODBORA

U III rajonu imali smo 1942. godine nekoliko NOO-a — Oružje i municija u Zoološkom vrtu

Primljen sam u Komunističku partiju u kolovozu 1940. godine na Peščenici. To mi je saopćio Viktor Leljak, električar. Za vrijeme NOB-a poginuo je kao partizan u borbi protiv neprijatelja. Ćeliju su činili: Joso Gržetić, Josip Kuren, postolar, Silvio Pelei, električar, Gajo Petrović, građevinar, Julije Veber, Viktor Leljak i ja. Leljak je bio sekretar ćelije do studenoga 1940. godine. Kad je uhapšen, ja sam određen za sekretara. Tu dužnost sam vršio do kraja veljače 1941. godine. Ćelija je razvila intenzivnu političku aktivnost u nekim tvornicama. Osnovni zadaci su joj bili borba protiv fašizma i Mačekovih logora u kojima su bili zatvoreni eminentni komunisti. Ćelija je formirala kružoke i rukovodila njima, a činili su je kandidati i simpatizeri KP. U radu s njima formirali smo ih kao komuniste i najbolje i najaktivnije od njih primali u Partiju iz tvornice »Gorica«, elektrane itd.

Ponekad sam radio, zbog prekida, na području Medulićeve ulice preko Franje Draženovića, krojača. Tada sam povezao s vanjskom udarnom grupom, za oslobođenje drugova iz Kerestinca, Stjepana Tenjera i Josipa Vilija, krznarske radnike. Oni su bili simpatizeri KP. Rečeno mi je, da ih obavijestim da će biti primljeni u KP ako prihvate da sudjeluju u oslobođenju drugova iz Kerestinca. Kad sam im to rekao, oni su pristali da sudjeluju u toj akciji. Budući da ona nije uspjela, njih dvojica su se vješto skrivali u žbunju oko rijeke Save, pa ih ustaše nisu pronašli.

Godine 1942. bio sam predsjednik Narodnooslobodilačkog odbora na području III rajona (kotara). Moja veza bio je Josip Kuren u ime Mjesnog NOO-a Zagreb. U NOO-u za III rajon, osim mene, su bili: Franjo Krčmarek, Anita Lelas (ona je rukovodila AFŽ-om na III rajonu), Dante Doimi, Nikola Truta i drugi. Naime, članovi NOO-a su se mijenjali ovisno o situaciji.

Također sam imao vezu s drugom koji je preuzimao drugove za upućivanje u partizane. Početkom 1942. godine bio je to Vojo Abramović, pekar iz Peščenice, a njega je naslijedio, do odlaska u partizane, Mićo Tadić.

Kad je uhapšen Martin Pribanić početkom srpnja 1942. godine, formiran je novi Rajonski komitet u kojem su bili Mato Jergović, radnik »Elke«, Milan Rimaj, također iz »Elke« i ja. Glavno zaduženje u RK sam imao da i dalje rukovodim NOO-om.

U formiranju III rajonskog komiteta (u srpnju 1942) određen je za sekretara Mato Jergović i tu dužnost je obavljao oko tri mjeseca. Zatim je, zbog ugroženosti, morao otići u partizane. Nakon njegova odlaska sekretar RK je bio Ivan Šimecki, a članovi su bili Borivoj Petrešević i ja. Viša veza Rajonskom komitetu bio je Janko Zrinšćak, član Mjesnog komiteta. On je dolazio na sastanke RK, a kasnije i Perica Dozet u studenome i prosincu 1942. godine. Sastanke smo održavali na mnogim mjestima. Stanove su nam ustupali članovi KP i pristaše NOP-a.

Partijske ćelije su bile u tvornici »Elka«, zgradi »Penkala«, a u tvornici »Arko« (današnji »Badel«) bila su dva člana KP: Slavko Bađek i Ante Vuković. Oni su činili ćeliju. Bila je još jedna ćelija u kojoj su pretežno bili trgovački namještenici — Franjo Krčmarek, Dante Doimi, Nikola Truta, Anita Lelas i Marica Penezić.

Na području III rajonskog komiteta postojalo je, osim onog za cijeli rajon, više narođnooslobodilačkih odbora. Njima su rukovodili članovi KP. Postolari su imali svoj NOO kojim je rukovodio August Jurak. S NOO-om brijača rukovodio je Božo Besalet Kadenić. Franjo Krčmarek je vodio NOO trgovačkih pomoćnika. Anita Lelas rukovodila je odborima Antifašističkog fronta žena u tvornicama »Gorica«, »Elka« i dr.

Za III RK bio je vezan NOO Glavne pošte (Jurišićeva ulica). To je bilo u drugoj polovici 1942. godine.

Postojali su NOO-i i u Bolnici Rebro i Kliničkoj bolnici na Salati. Zatim je formiran zajednički NOO za te bolnice, kojim su rukovodili u 1942. Petar Bajlo, Krunka Zastavniković i Zlata Mozer.

U Zoološkom vrtu također je bio osnovan NOO. Njegov rukovodilac se vjerojatno zvao Franjo Skrinjarić. On je primao po vezama oružje od domobrana i skrivao ga kod slonova do otpreme partizanskim jedinicama. Bio sam mu viša veza u ime RK. Za slanje oružja partizanima (ručne bombe, puške, municija) imao je posebne veze i kanale. Stalno me je izvještavao o količinama preuzetog oružja, o tome kako ga je pohranjivao i otpremao. Otišao je u partizane 1943. godine.

Kao predsjednik NOO-a III rajona pratio sam djelatnosti svih NOO-a na području rajona.

NOO-i su se povezivali sa svim onim građanima koji su bili odlučni da pod vodstvom NOO-a sudjeluju u borbi protiv okupatora i kvislinga, pa su tako postali centri okupljanja i aktiviranja stanovnika antifašista. Ubrzo se na čitavom rajonu razgranala mreža aktivista i simpatizera.

Budući da sam uhapšen u ožujku 1943. godine, prestao je moj ilegalni rad u Zagrebu. Poslije policijskih tortura upućen sam u logore, prvo u Staru Gradišku, a zatim u Jasenovac.*

* Sjećanje, SUBNOR, Zagreb.

Franjo Culjak

SEKRETAR PARTIJSKOG KOMITETA NA ŽELJEZNICI

Članovi komiteta sredinom 1942. godine — Nastavlja se borba željezničara

... Potrebno je navesti stanje u novonastaloj situaciji poslije hapšenja ljudi u željezničkoj radionici i u željezničkom čvoru uopće pred kraj prve polovice 1942. godine. Naime, Karlo Korošec, u to vrijeme sekretar željezničarskog partijskog komiteta, morao je otići u partizane zbog permanentne policijske potjere, i ubrzo je poginuo. Kada je poslije određenog vremena zbog ugroženosti i Stjepan Debeljak, kao sekretar željezničarskog partijskog komiteta, otišao u Narodnooslobodilačku vojsku, kao imperativ se nametnulo pitanje imenovanja novog sekretara partijskog komiteta.

U razgovoru s Ivanom Krajačićem, kao sa svojom višom vezom, Lutvo Ahmetović, tada sekretar Mjesnog komiteta KPH Zagreb, žalio se da ne poznaje ljude na željeznici i da ne zna koga bi mogao imenovati za sekretara komiteta. Na to mu je Krajačić odgovorio da tamo potraži Franju Culjka, jer je Krajačić nekad bio radnik željezničke radionice i mene je poznavao. Ahmetović nije znao tko je to Franjo Culjak, iako sam ja, pod konspirativnim imenom Iskreni, s njime imao stalno vezu za zadatke Partije. Kada mi je Ahmetović ispričao što mu je rekao Krajačić, zatražio sam da me poveže s njim, na što se Ahmetović bunio. Međutim, slučaj je htio da se nađemo sva trojica i da se nasmijemo jedan drugome. Na kraju je Krajačić rekao tko sam. Tako je Ahmetović napokon doznao za moje pravo ime i prezime. Nakon toga razgovora, imenovan sam za sekretara Partijskog komiteta željeznice. Tu sam dužnost obavljao do odlaska u Varaždin, tj. od srpnja do studenoga 1942. godine. Uz mene su u sastavu komiteta bili: Valent Ivić, iz željezničke ložionice, Mijo Požun, željeznička stanica Zapadni kolodvor, Ladislav Mekinc, željeznička stanica Glavni kolodvor, Stanko Konavli i Velimir Heski, željeznička radionica.

Sastanci komiteta su se održavali u stanovima Josipa Putareka (Vinogradska cesta 13) i Rudija Šćukanca (Babonićeva ulica). Teško se poslije trideset

sedam godina sjetiti svih pitanja o kojima je komitet raspravljao. Međutim, siguran sam da su dnevni redovi bili aktualni. Odražavali su konkretnu situaciju i probleme partijske organizacije. Među ostalim, dogovarali smo se o tome kako treba permanentno osiguravati članovima Partije i antifašistima štampu, literaturu i radio-vijesti. Svi zaposleni bili su veoma brzo obaviješteni o svim najnovijim događajima koji su se odvijali u sklopu poduzeća, zatim, o vojnopolitičkoj situaciji u zemlji i stanju na savezničkim frontovima.

Raspravljali smo o aktivnosti UNS-a i kvislinškim doušnicima. Često je to pitanje bilo jedna od točaka dnevnog reda da bismo sačuvali komuniste i rodoljube kojima je prijetila opasnost od hapšenja.

Razgovarali smo o organizaciji raznovrsnih sabotaža, kako u željezničkom saobraćaju, tako i u radionicama za popravak lokomotiva i vagona. Utvrđivali smo koja su mjesta najprikladnija za sabotaže. Predviđali smo i određivali pojedince koji su u stanju izvršiti pojedine akcije.

Komitet i ćelije prema potrebi su razmatrali mogućnost sklanjanja i simpatizera od hapšenja i njihovo upućivanje u partizane. Kao primjer navodim vagon pun rodoljuba koji je upućen iz Zagreba vjerojatno polovicom 1942. godine. Naime, taj vagon je priključen vozu koji je išao u Gornju Dubravu. Po dolasku bio je izdvojen i željezničari su ljude uputili u partizane. Svi su oni imali propusnice koje sam dobio od više veze, a popunila ih je omladinka Stefica Barić.

Imao se uvid u prikupljanje Narodne pomoći, a kasnije i o radu narodnooslobodilačkih odbora. Analizirana je djelatnost postojeće mreže u tom važnom poslu.

Veliko značenje pridavalo se organizacionom pitanju. Hapšenje komunista ili njihov odlazak u partizane zbog ugroženosti imperativno je nalagalo izgrađivanje strukture partijske organizacije da bi ona mogla kontinuirano djelovati.

Ta pitanja su, uglavnom, dominirala na sastancima partijskog rukovodstva koje je, mišljenja sam, izvršilo svoj zadatak. . .

... Iz Zagreba sam upućen u Varaždin na partijski rad zato što se u Zagrebu više nisam mogao održati zbog kompromitiranosti na političko-partijskom radu, a također i zbog mnogih poznanstava, pa mi je i zbog toga prijetila opasnost da me policija otkrije i uhapsi.

U Varaždin sam došao 3. studenog 1942. i bio kooptiran za člana Okružnog komiteta KPH Varaždin.*

'Odlomci iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb. Prvi dio sjećanja koji govori o ilegalnom radu u 1941. objavljen je u I svesku ovoga Zbornika.

Blaž Lasić

U NOVIM UVJETIMA

Zadaci u Vojnoodjevnom zavodu — Kao zagrebački ilegalac — Postao sam član V rajonskog komiteta

Još prije rata, kao član URSS-a, bio sam povezan s određenim brojem aktivista naprednog radničkog pokreta. Kao kožarac sudjelovao sam u štrajkovima organiziranim preko sindikata. U to vrijeme zapazio sam kao aktivne sindikaliste Marka Cankovića i još neke drugove.

Pred početak drugoga svjetskog rata nas nekoliko kožaraca osnovali smo postolarsku radionicu. U stvari, to je bila zadruga. Inicijatori tog našeg koraka bili su prijašnji sindikalisti, a tada članovi zadruge, Hedži i Šaura. Njihova je radionica bila na uglu Frankopanske i Ilice. U Zagrebu su bili poznati kao dobri majstori i zadrugari. Na nas nekoliko, koji smo radili kod njih, utjecali su da i mi osnujemo zadrugu. Da bismo u tome potpuno uspjeli, dali su nam najkonkretnije upute. Poslije nekog vremena, nakon izvršenih priprema, nas desetak drugova otvorili smo zadrugu. To su bili: Ivica Krznarić, Lacković, Franjo Balaško, Tucman, Milan Paripović, ja i drugi čijih se imena više ne sjećam. Uložili smo određenu svotu novca, a Hedži i Saura su nas potpomogli nekim materijalnim sredstvima, pa smo počeli zadovoljavajuće djelovati.

Uskoro je k nama došao Marko Čanković i informirao nas o zadacima koji nam predstoje u borbi protiv Nijemaca i ustaša za oslobođenje zemlje. Da bismo postigli određeni cilj, istakao je Čanković, partijski komitet inzistira na stvaranju najpogodnijih oblika djelovanja NOP. Dao nam je i konkretne direktive i upute za našu djelatnost za kraće vremensko razdoblje. Čanković je, vjerojatno, bio član KP. Ne znam da li je bio član kojeg rajonskog komiteta.

Jedanput je došao i Marko Belinić. U to vrijeme ja nisam znao tko je on, kao ni činjenicu da je on jedan od partijskih funkcionara za grad Zagreb. Kasnije sam doznao da je bio sekretar jednog od rajonskih komiteta, kao i član MK KPH. Navraćao je k nama i Pavle Gregorić. Na temelju toga došao sam do zaključka da je naša radionica bila jedno od stjecišta naših drugova i jedna od

baza za akcije i početak borbe. Razumljivo da smo mi zadrugari, tada još u granicama naših mogućnosti, počeli realizirati direktive Partije. U početku su se naše akcije svodile na prikupljanje materijalnih i financijskih sredstava za potrebe NOP-a. Sve se više osjećala djelatnost partijske i skojevske organizacije u gradu. One su počele oživotvorivati zadatke CK KPJ i CK KPH na organiziranju ustanka i oružane borbe.

Kada je fašistička Njemačka napala SSSR, sjećam se da smo ozbiljnije i s mnogo većom odgovornošću prišli izvršavanju dobivenih zadataka. Nekoliko dana kasnije policija je ušla u našu radionicu i izvršila premetačinu. Prodavaonica se zvala »Dobre cipele«, a bila je u Ilici 124. Agenti tada ništa nisu pronašli, ali su ipak Krznarića i mene poveli sa sobom u Ulicu Račkoga i tamo nas ispitivali. Poslije dužeg maltretiranja pitali su tko nam dolazi u prodavaonicu, imamo li oružja, što se tamo sve govori, itd. Ti novopečeni ustaški agenti bili su još mladi i neiskusni za taj posao. To sam zaključio po njihovu ispitivanju i postupanju. Međutim, kasnije, kada ih je instruirao i kontrolirao Gestapo, postali su rafiniraniji. Zadržali su me otprilike tri sata i pustili. Svi moji drugovi interesirali su se za uzrok mog hapšenja, za detalje ispitivanja i za sve drugo što se odigralo na policiji.

Dva dana kasnije policija je izvršila premetačinu u mom stanu. Stanovao sam na Selskoj cesti 62. Bila su četvorica. Mene kod kuće nisu zatekli. U prisutnosti moje supruge sve su po kući ispreturali i osjećalo se da im nedostaje stručnost i iskustvo. Zahvaljujući njihovoj površnosti, moja je obitelj i dalje ostala netaknuta. Naime, ispod kredenca u kuhinji bila su dva pištolja, a veći broj letaka propagandnog sadržaja pohranio sam u oluku nad samim kućnim vratima. Kuća je bila niska, nije imala katove, pa sam samo ispruženom rukom postavio letke u oluk, odnosno u cijev koja odvodi vodu s krova. Premetačine u prodavaonici i u kući potakle su me da u budućem radu budem vrlo oprezan. Kompromitirajuće materijale nisu pronašli, pa je, jasno, to bila olakšavajuća okolnost za mene. Ta je činjenica, barem za neko vrijeme, umanjila njihove sumnje prema meni.

Poslije tih premetačina Ivica Krznarić je otišao u partizane, Milan Paripović je uhapšen, odveden u Koprivnicu, u kojoj je i ubijen; Jozef Marković i Tucman također su ubrzo pošli u partizane; Čanković je nestao; Franjo Balaško (on je bio nosilac radionice, po zakonu je to mogla biti samo jedna osoba koja je imala ispit), Lacković i ja i dalje smo ostali u Zagrebu. U listopadu 1941. godine zatvorili smo radionicu i likvidirali je. Tada smo se i razišli. Iznenada se pojavio Čanković, pa sam ga skrivao kod sebe. On je čekao vezu za odlazak u partizane. Zatim se kod mene skrivao Jože Han, član MK KPH. Poslije njega boravio je kod mene Vlado (Slovenac). Svi su oni čekali vezu za odlazak u partizane. Kanali za slanje ljudi u partizane tek su se stvarali i trebalo je da prođe neko vrijeme dok se ne uhodaju. Zbog toga je vezu trebalo čekati relativno dulje. Godine 1941. nije se moglo pomišljati na masovnije slanje ljudi i materijala u partizane.

Dok su Čanković i Han bili u Zagrebu, dobivao sam od njih zadatke odvojeno. Morao sam propagandno djelovati i skupljati pomoć za ilegalce, za obitelji čiji su članovi bili u zatvorima, logorima ili strijeljani. Potkraj 1941. godine nisam imao neka teža i odgovornija zaduženja, još nisam bio ni u jednoj udarnoj grupi. Han i Čanković, pred svoj odlazak, povezali su me s pokojnim Boltekom. Imao sam vezu s Parfantom-Umjetnikom. U siječnju ili veljači 1942. godine Boltek mi je rekao da se po svaku cijenu moram po zadatku zaposliti u Vojnoodjevnom zavodu. Kad mi je on to govorio, bio je prisutan i Umjetnik. Jedino sam s njima dvojicom radio u to vrijeme. Rečeno mi je da tamo ima mnogo radnika, a da je dio majstora pod utjecajem neprijatelja, da su konfidenti i da se njih moram

čuvati kada budem djelovao među radnicima. Budući da je u Zavodu bilo naših drugova, uspio sam da se tamo zaposlim. Dobio sam zadatak da se povežem s Jožom Jagićem, Dačnikom, Todorovom, Leskovarom i Đurom Žutim (ubijen je kasnije u zatvoru) i da formiramo grupu za agitaciono-propagandno djelovanje, da ljudi odlaze u partizane (ta grupa se s vremenom i po potrebi u tom Zavodu trebala pretvoriti u udarnu); da izvlačimo materijalna sredstva i da ih po vezama šaljemo na slobodni teritorij, zatim, da djelujemo samoinicijativno u svim onim pitanjima za koja ocijenimo da će slabiti neprijatelja, a jačati naš NOP i borbenu moć partizana, koji svakodnevno učvršćuju svoju vojnu organizaciju. Uspostavio sam vezu i s Belim (Slavko Blažina).

Najprije sam se povezao s Jožom Jagićem. On je već neko vrijeme bio u Vojnoodjevnom zavodu i postigao je vidljive rezultate na polju agitaciono--propagandne djelatnosti. Koristili smo se svakim pogodnim trenutkom da informiramo ljude o činjenici da partizanski odredi postepeno prerastaju u višu formu vojne organizacije, u bataljone i brigade, da partizani svakodnevno jačaju, jer se u njihove redove slijevaju sve više i više novi borci, antifašisti i rodoljubi. Djelovanje naše grupe u Zavodu imalo je svog odraza. Njena djelatnost nije se iscrpljivala samo u Zavodu. U domeni njenog rada uključeno je i šire područje. Dobili smo zadatak da letke bacamo u veže i pred ulazna vrata stanova, kao i pojedine brošure. Sve se to odvijalo u prvoj polovici 1942. godine.

S vremenom sam od Bolteka dobivao sve više zadataka koje sam trebao obavljati u Vojnoodjevnom zavodu. Cesto sam bio prisiljen da za vrijeme radnog vremena izlazim u grad. Kontrola izlazaka bila je stroga, pa sam preko neke drugarice, našeg simpatizera, koja je radila u kancelariji (žao mi je da se njenog imena ne mogu sjetiti) dobivao propusnice za odlazak na »ljekarsku«. Zapravo nisam mnogo ni radio kao postolar. Važno je bilo da sam tamo evidentiran, a isključivi zadatak mi je bio da agitaciono i mobilizatorski djelujem. Kada sam jedanput bio izvan Zavoda, čuo sam da je uhapšen Đuro Žuti. Obratio sam se Bolteku za savjet zbog toga događaja. Rekao mi je da ne idem više u Vojnoodjevni zavod niti kući. Bez diskusije sam to poslušao. Pažljivo smo čekali vijesti o držanju Žutog na policiji. Uskoro smo dobili obavijest da ga strašno tuku i mrcvare, ali da on ništa ne govori. Bili smo zadovoljni njegovim držanjem u prvim danima mučenja, ali se nikada nije znalo kako će se stvari dalje razvijati. Sistematska danonoćna mučenja, na žalost, slomila su njegov moral. Ne mogavši izdržati fizičke torture, progovorio je. Prokazao je sve nas iz grupe koja je kompaktno djelovala. Odmah poslije njegova hapšenja, Dačnik i Leskovar su otišli u partizane. Čim je on progovorio, agenti su stupili u akciju. Iz grupe je bio uhapšen Blagoje Todorov. Kasnije nam je pričao da su ga suočili sa Žutim, ali da ga nije mogao prepoznati jer je sav bio izobličen od strahovitog mučenja. Todorov je upućen u Lepoglavu na izdržavanje kazne zatvora, a Žuti je bio strijeljan.

Agenti su odmah došli u moj stan na Selskoj cesti; kasnije su mi očevici pričali da ih je bilo dvanaest. Kod kuće je bila moja supruga, pa su na nju vikali da odmah kaže gdje je Blaž. Tako su nastupili da bi je zastrašili, da pod pritiskom kaže sve što zna. Međutim, ona se hladnokrvno držala i odgovorila im da ga u Zagrebu nema, da je otputovao u Koprivnicu i da ne zna koliko će se dana tamo zadržati. Izvršili su temeljitu premetačinu stana ne bi li došli do kompromitirajućih materijala i zatim izjavili da će boraviti u stanu sve dotle dok me ne uhvate. Vjerojatno su se nadali da ću ja prije ili poslije doći kući, da ću pasti u njihovu zasjedu. Moj stan je bio malen, sastojao se od sobe i kuhinje. Unatoč tome, svi su se oni nabili u njega. Polovica ih je sjela u kuhinju, a ostali

u sobu. Dan prije sam poručio svojoj supruzi da ću sutradan uvečer, kada su već agenti bili u stanu, a ja za to nisam znao, doći kući iz stana njene sestre, jer se Žuti dobro drži i da zbog te činjenice meni ne prijeti nikakva opasnost. Sutradan uvečer bio sam kod njene sestre Marice u Ulici Pokornoga 6 na jednom sastanku. Pošto je moja supruga znala gdje sam, u strahu da ne dođem, smišljala je kako će me izvijestiti. Prevarila je agente rekavši im da mora izići iz kuće i ići u WC koji je bio u dvorištu. Oni su joj povjerovali i nisu je pratili. Iskoristila je to i potrčala do susjeda, tramvajca Josipa Filipčića, i tiho mu rekla: »Jože Blaž je kod Marice.« On je shvatio o čemu je riječ, jer je agente vidio u mom stanu, obukao je uniformu, uzeo kožnu torbu i krenuo da me obavijesti da ne dolazim kući, jer mi prijeti opasnost hapšenja. Kako je i okolica kuće bila blokirana, upitali su ga kamo ide i zabranili mu da napusti kuću. On im je rekao da za njega blokada ne vrijedi, jer mora ići u službu. Bio je odlučan u svom tvrđenju te su ga oni pustili. Sa Selske ceste požurio je na tramvaj i došao u Ulicu Pokornoga 6. Mi smo u to vrijeme završavali sastanak na kojem smo bili Slavko Blažina Beli, Dugi, ja i još jedan drug. Ne sjećam se pitanja o kojima smo raspravljali. Netko je pozvonio na vratima. Kada je Marica vidjela da je to Jože, otvorila mu je vrata. Obratio mi se riječima: »Blaž, ustaški agenti su u tvom stanu. Ne idi kući!« Definitivno sam odlučio da više ne idem kući. Ustaše su me u mom stanu čekali četrnaest dana nadajući se da ću im ipak pasti u ruke. Moju suprugu nisu puštali ni koraka iz stana.

Kao ilegalac stanovao sam kod mnogih zagrebačkih obitelji. U početku i kod Umjetnika, dok još nije bio kompromitiran, zatim na Medveščaku, pa na Trešnjevci, onda na Sv. Duhu kod pokojnog Burmača, na Črnomercu kod nekih obitelji, itd.

Neprijatelj je ubijao naše ilegalce, i to podmuklo pucanjem u leđa, i nastojao pošto-poto ubaciti konfidente i provokatore u naše redove. U gradu je između kvislinške policije, predvođene Gestapoom, i naših udarnih grupa vođen pravi rat.

Sjećam se da naša aktivnost na prikupljanju novca i svih mogućih materijala za Narodnu pomoć nije nikada prestajala. Osim toga, kada bi povremeno trebalo nekom odgovornom drugu nabaviti odjevne predmete i obuću, taj smo zadatak bez nekih naročitih teškoća izvršavali. Nabavljali smo po vezama cigarete, sanitetski materijal i drugo.

Boltek je kao komunist bio vrlo agilan, neumoran. Njegov osjećaj odgovornosti pred partijskom organizacijom bio je primjeran. Krasile su ga najbolje osobine revolucionara i beskompromisnog borca. Svojom pojavom i odnosom prema drugovima ulijevao je vjeru u pobjedu; utjecao je na čvrstinu i odlučnost.

U kasnu jesen 1942. godine Boltek, Umjetnik i Linarić saopćili su mi da na temelju svog dosadašnjeg razvojnog puta mogu ući i u partijski forum i da ću se ubuduće morati više angažirati na partijsko-političkom sektoru. Rekli su mi da sam određen za člana Petog rajonskog komiteta. Prisustvovao sam prvom sastanku. Bilo nas je šest, računajući i drugove koji nisu bili članovi Rajonskog komiteta. Zbog partijske discipline nisam se nikad interesirao za njihova prava imena, a zaboravio sam i njihova konspirativna. Jedan od najvažnijih zadataka komiteta bio je da razvija široku političku akciju za odlazak ljudi u partizane. To je bio stalni zadatak. RK se sastajao prema potrebi, a obično svakih osam do četrnaest dana.

U siječnju 1943. godine imali smo u Crnatkovoj ulici 14 sastanak RK. Stan za sastanak ustupio nam je Rudolf Zvonar. On je imao i bife u Savskoj ulici

pod mostom. Sastanak smo ugovorili za 13 sati. U stanu u to vrijeme nije bilo nikoga. Dolazili smo u razmacima jedan za drugim. U zakazano vrijeme bili smo četvorica na okupu. U uvjerenju da nas neće nitko smetati, raskomotili smo se. Bobi je, mislim, otvorio sastanak. Ne sjećam se pitanja koja su bila na dnevnom redu. Bili smo neoprezni. Nitko od nas nije osiguravao sastanak da bi drugove na vrijeme obavijestio ako bude ugrožena njihova sigurnost. Mislim da se mogao na stražu pred kućom postaviti i neki član Partije iz neke osnovne organizacije, da nas upozori na eventualnu opasnost. To se u ono vrijeme nije prakticiralo, što je, razumljivo, bio velik propust. Odjednom je Zvonar upao u stan s trojicom ili četvoricom agenata. Bili smo iznenađeni. Agenti su u jedan glas, s uperenim pištoljima u nas, zavikali: »Ruke uvis!« Naši kaputi u kojima su bili revolveri nalazili su se u predsoblju. Ta okolnost nam nije pružala nikakve šanse da im se suprotstavimo. Sjećam se da je Zvonar stajao pored agenata blijed kao krpa. Mene su prvog postavili uza zid i naredili mi da ruke držim povrh glave, prislonjene na zid. Pretresli su me. Nisu našli ništa. Tako su postupili s drugim, trećim i četvrtim. Razmišljao sam što da radim. Odlučio sam pobjeći. To je bila smjelost, ne da pobjegnem nego da poginem, jer sam znao da će na mene otvoriti vatru, da ću time zaokupiti njihovu pažnju i stvoriti mogućnost drugovima da iskoriste metež i pobjegnu, ako u tome uspiju. Odlučio sam da to učinim, jer nisam znao da li ću na policiji izdržati sve fizičke torture, pa sam više volio poginuti što prije. Kako sam bio do vrata, uhvatio sam za kvaku i naglo ih otvorio. To je agente iznenadilo, tako nešto nisu očekivali. Jedan od njih je pojurio za mnom. Za trenutak sam se našao pred vrtnim zidom. Preskočio sam ga i trčao prema Vodnikovoj ulici. Agent je pucao. Osjetio sam toplinu u nozi, ali na to nisam obraćao pažnju. Preskočio sam nekoliko drvenih ograda. Snijeg je bio dubok. Kada sam došao do zgrada, ljudi s prozora su mi vikali: »Ne idi druže, prema tim vratima, nego prema onim drugim!« Poslušao sam. U svakoj od tih kuća bilo je, dakle, naših simpatizera. Probio sam se na Vodnikovu ulicu. Kada sam bio kod Botaničkog vrta, sjetio sam se Martina Kunšteka u Gundulićevoj ulici broj 58. Tu je on imao svoju stolarsku radionicu. On je bio u prijateljskim odnosima s mojim bratom. Usprkos rani na nozi i velikoj zimi uspio sam doći do stubišta te kuće. Počeo sam gubiti svijest. Na moju sreću, Kunštek je izišao i vidio me na stubištu i pitao što mi je. Oslovio sam ga sa: »Gospon Kunštek, pijan sam.« To sam namjerno rekao, jer sam u magnovenju osjetio da netko po stubama prolazi, pa da ne bi primijetio da sam ranjen. On je ocijenio da ja nisam pijan, ali je shvatio zašto sam to rekao. Odveo me je u radionicu u kojoj su radila tri radnika. Jedan od njih bio je naklonjen ustašama. Prolazeći sa mnom pored njih usput je rekao, da bi opravdao moju prisutnost: »Napio se. Ovo je moj dobar prijatelj, pa ga moram tu smjestiti.« Ugurao me je u neku manju prostoriju koju je upotrebljavao kao kancelariju. Iz rane mi se niz nogu slijevala krv u cipelu. Imao sam zimske duge gaće koje su upijale krv, pa se, na sreću, nije moglo opaziti kroz hlače da sam ranjen. Bio sam dosta iscrpljen i ne sjećam se detalja. Kada je Kunštek vidio da sam ranjen, mislim da je sa sebe skinuo svoju košulju, raskidao je i povio mi ranu. Poslije sat vremena po mene su po vezi došle saonice. Najvjerojatnije je da je Kunštek, dok sam ja bio u polusvjesnom stanju, nešto poduzeo. Dva druga koja su došla saonicama po mene dobro su odglumila svoje uloge govoreći u jedan glas: »Gdje je taj pijani? Odvest ćemo ga kući.« S lakoćom su me iznijeli i postavili na saonice, umotali u neki pokrivač, pa su me Gundulićevom, Vodnikovom, Savskom i Tratinskom cestom, potpuno legalno, uz vlastiti rizik, doveli na Trešnjevku pred stan Zore Kević. Uveli su me u njen stan, smjestili, pozdravili i otišli. Ona

je tu živjela sama. Njen sin, student, poginuo je u ljeto 1941. godine prilikom bijega iz Kerestinca. Nakon otprilike pola sata došao je neki liječnik, pregledao ranu, povio je i dao mi injekciju. Dolazio je još pet-šest dana.

Kasnije sam saznao što se sve dogodilo s ostalim drugovima poslije mogneočekivano uspješnog bijega sa sastanka.

Bobi Linarić, član MK, iskoristio je zabunu nastalu poslije mog bijega i skočio kroz prozor. Za njim su pucali i bio je pogođen na ulici. Uhvaćen je i u bolnici je umro. Dva druga koja su dolazila na sastanak vidjela su što se događa, pa su se na vrijeme povukla. Dvojicu koji su bili na sastanku, zatvorili su. Vjerojatno je jedan od njih danas još uvijek živ.

U vezi s upadom policije na naš sastanak napominjem još nekapitanja koja ćeunijeti više svjetla u taj događaj. Jednu je drugaricu uhapsio UNS (Ustaška nadzorna služba). Stanovala je, mislim, na Trešnjevci. Ime joj ne znam. Za vrijeme strahovitog mučenja prokazala je skladište sanitetskog materijala kod jednog stolara u Jagićevoj ulici. Agenti su odmah otišli da to provjere i ustanovili da je spomenuti materijal zaista uskladišten u jednoj baraci. Vlasnika barake su uhapsili i tražili od njega da objasni odakle mu taj sanitetski materijal, odnosno tko ga je sve donosio i tko ga je tu sortirao i da li se pomalo dostavljao partizanima. Izbezumljen od straha da će mu se dogoditi ono najgore, rekao je da je materijal dopremao Rudolf Zvonar. Na njihov zahtjev da kaže gdje ga mogu naći, uputio ih je na Savsku cestu ispod mosta gdje je Zvonar imao svoj bife. Cim su stigli, legitimirali su ga i uhapsili i naredili mu da ih povede u svoj stan s namjerom da ga temeljito pregledaju, nadajući se da će u njemu naći sličan i tko zna kakav još materijal. Još nisu znali kakva je njegova uloga u NOP-u, ali su po onome što su do tada otkrili pretpostavljali da nije beznačajna. Kada ih je poveo u svoj stan, Zvonar je znao da naš RK tog dana treba da održi u njemu svoj sastanak u 15 sati. U tom trenutku bilo je 13 sati, pa je bio radostan što agenti neće naći u njegovom stanu nikakav kompromitirajući materijal i bio je uvjeren da će premetačina završiti prije nego što se članovi Rajonskog komiteta počnu okupljati na sastanak. Pošto su agenti otvorili vrata, vidjeli su nas, nepoznate ljude, da sjedimo za stolom. Zvonar se prenerazio kada nas je vidio da smo mi već tu i da smo počeli rad. Zbog toga je problijedio i malaksao. Kako su se stvari dalje odvijale, već sam ispričao. Istog dana Zvonara su mučili na policiji na trgu »N«. Nisu ga odmah strijeljali. Boravio je u zatvoru na Savskoj cesti, pa je uskoro prebačen na izdržavanje vremenske kazne od 10 godina u Gradišku. Intervenirali su za njega neki njegovi prijatelji da ga se pusti. U tome su, čini se, uspjeli, pa se on vratio u Zagreb. Na slobodi je bio samo osam dana, kada je ponovo uhapšen, zatvoren i strijeljan.

Potkraj 1942. godine Nijemci i ustaše su pripremali temeljitu raciju za cijeli grad da bi pohvatali sve ilegalce, razbili partijsku i skojevsku organizaciju i zaplašili građane koji rade za NOP. Da im ne bih pao u ruke, bio sam prebačen u Zaprešić dok prođe racija. Kasnije sam saznao da su se iz Zagreba sklonili svi ilegalci, koji bi najvjerojatnije bili pohapšeni. Uskoro sam se ponovo vratio u Zagreb, kao ,i svi ostali koji su ga bili napustili. Poslije nekoliko dana otišao sam u partizane, u siječnju 1943. godine. Najprije sam bio u Moslavačkom partizanskom odredu, a zatim sam upućen u Osamnaestu brigadu u Slavoniju.*

*Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941 —194),* »Spektar«, Zagreb, 1972.

Rudolf Kuhar

BIO SAM SEKRETAR PARTIJSKE ĆELIJE

Sve teži dani za ilegalni rad — Član Rajonskog komiteta i »tehničar« — Odlazak u partizane

U svibnju 1940. godine dobili smo direktivu, i to radnici i službenici svih struka, da se u 8 sati okupimo pred sindikatom u Šubićevoj ulici. Policija je za to doznala i zaposjela prostor oko sindikata i u njega nije nikog puštala. Kako se okupilo mnogo svijeta, povorka je krenula Jurišićevom ulicom, Trgom Republike, Ilicom i Frankopanskom do Narodnog kazališta. U povorci su se izvikivale parole: »Kruha, rada i slobode radnom narodu!« »Dolje nenarodna vlast!« itd. Pred Kazalištem su drugovi održali govore. Sjećam se da je jedan od govornika bio i drug Adam Katić. Poslije mitinga masa se razišla. Bilo nas je više od deset tisuća. Taj put nas policija nije dirala, iako nas je opkolila kod Kazališta.

Sindikat URSS-a bio je smješten u Šubićevoj ulici. Iznenada dobismo naređenje da moramo pola zgrade isprazniti, jer da tu dolazi sindikat HRS-a. To smo i učinili. Od tada su u istoj zgradi bila dva sindikata. Nastala je borba koji će sindikat privući u svoju organizaciju više radnika. Ursovci su s radnicima HRS-a bili dobri i pomalo ih ubjeđivanjem pridobivali i uvlačili u URSS. Kada su bile neke proslave HRS-a i mi smo u njima sudjelovali, i tako stjecali njihovu naklonost i povjerenje. To je bila teška borba, ali je ipak uspijevala.

Potkraj 1940. godine vlasti su zatvorile sindikat URSS-a. Odmah su pronađeni novi oblici za našu djelatnost, koja je i dalje bila vrlo intenzivna. Sastanke smo održavali po radionicama, a one veće kod onih poslodavaca koji su bili naši simpatizeri. Mi postolari najviše smo se koristili prostorijom druga Masneca u Jurišićevoj ulici, a sastanke održavali, najčešće, nedjeljom. U prostoriju smo ulazili i iz nje izlazili pojedinačno, i to u vremenskim razmacima. Sastancima je uvijek prisustvovao poneki drug iz višeg foruma (na primjer Ivica Horvat, Valent Suh, Mato Matija, Adam Katić i drugi), koji je uglavnom njima rukovodio, kao i- simpatizeri radničkog pokreta. Sjećam se i imena nekih drugova: Drago Banovac, Stjepan Cvičeg, Drago Jurčec, Milan Žapčić, Franjo Mišak, Botek Car, Stevo Glumpak, Franjo Golub itd.

Redovito se iznosila unutrašnja i vanjska situacija, a nakon diskusije 0 njoj razmatrali bismo konkretno naše svakodnevne zadatke i dobivali jasne upute za ra<^'

Tako smo dobili zadatak da prikupimo što više Crvene pomoći, da dijelimo naprednu štampu i pronalazimo stanove kod povjerljivih drugova za naše ilegalce, kojih je svaki dan bilo sve više. Upozoravani smo na konspiraciju kako ne bi došlo do provale, i na to kako se moramo držati ako netko od nas bude uhapšen: da ništa ne priznamo i da ne prokazujemo drugove, jer da će nas baš tada više mučiti, a također i prokazane drugove. Eto, tako se, uglavnom, naš rad razvijao sve do rata 1941. godine.

Po okupaciji zemlje nastavili smo isti rad, ali s još većom konspiracijom. Bila je direktiva da ne pitamo drugove kako se zovu, a mi nismo njima davali svoja prezimena. To je bilo zbog toga da uhapšeni drug ne zna kako se zovu ostali drugovi s kojima je imao veze. Tako nije mogao ništa otkriti. Ilegalna su imena, uglavnom bila: Crni, Žuti, Biciklist, Brko, Dugački, itd. Ni danas kada na ulici vidim pojedine drugove ne znam njihova prava imena.

Po okupaciji zemlje imao sam zadatak da nabavljam oružje malog kalibra, potrebno ilegalcima. Nabavljao sam ga uglavnom preko druga Ljudevita Blažička, jer je on imao u domobranskoj vojsci prijatelja oficira, i druga Stjepana Vargovića koji je, također uz pomoć svog znanca domobranskog oficira nabavljao pištolje većeg kalibra. Sjećam se da se Vargović obukao u domobransku uniformu 1 na biciklu otišao u kasarnu u Ljubljanskoj ulici i donio dvije puške. Tako smo nabavljali oružje, različite vojne uniforme, odjeću, obuću, sanitetski materijal i živežne namirnice. Odjeća, obuća i živežne namirnice davane su siromašnim simpatizerima i porodicama ilegalaca. Po zadatku sam raspačavao razne letke po kućama i ubacivao ih, složene u paketiće, preko ograde u krug kasarni. Vojnici su ih pronalazili i čitali. U njima su se vojnici pozivali da ne idu na front i da bježe iz vojske.

Pisali smo i parole po zidovima. U kolovozu 1941. godine Drago Višek, njegov brat i ja otišli smo pisati parole po asfaltnoj cesti kod Svete Nedjelje prema Samoboru. Iz Zagreba smo krenuli biciklima u 12 sati noću. Ponijeli smo crvenu uljenu boju i kistove. Parole smo pisali preko asfaltne ceste, tako da su se dobro vidjele. Sadržaj im je bio: »Dolje krvavi Ante Pavelić!« »Dolje krvavi Hitler!« »Živio Sovjetski Savez!« »Živjela Crvena armija!« Naravno da smo pritom imali poteškoća jer su seljaci kolima išli u Zagreb, a mi svaki put bježali u kukuruz. Kad bi prošli, mi smo nastavili pisati. Izvršivši zadatak, pribor smo bacili u kukuruz, sjeli na bicikle i otišli u Bizeljsko, gdje smo bili do podne, a zatim u Samobor, pa smo se s izletnicima »samoborcem« vratili u Zagreb. Tako smo postupili da nas ne bi primijetili policijski agenti.

Sjećam se da je u jesen 1941. godine veća grupa bila određena za pisanje parola u Gornjem gradu, Tkalčićevoj ulici, Novoj Vesi i na Ribnjaku (sada Ulica Moše Pijade). Milan Žapčić, jedna drugarica i ja dobili smo zadatak da ispisujemo parole na Ribnjaku. Akcija je počela oko jedan sat noću, a sadržaj parola je bio: »Dolje krvavi Ante Pavelić!« »Dolje krvavi Hitler!« »Živjela Komunistička partija Jugoslavije!« »Živio Sovjetski Savez!« »Živjela Crvena Armija!« Dok smo pisali parole, kiša je padala kao iz kabla, a ustaše su se kamionom stalno prevozili gore-dolje, ali nas nisu opazili, i tako smo tu akciju uspješno završili. Vraćajući se kućama čuli smo pucnjavu na Gornjem gradu. Pomislili smo da se puca na naše drugove koji tamo ispisuju parole. Tako je i bilo. Jedan je od njih bio lakše ranjen, ali je uspio pobjeći. Sutradan sam išao vidjeti parole što smo ih pisali,

kao i dojam koji su ostavile na stanovništvo. Policija je išla po kućama i naređivala kućepaziteljima da ih ostružu, ali kako se uljena boja dobro upila u zid, one su se i nakon struganja vidjele.

Nastaju sve teži dani za ilegalni rad. U Zagreb su počeli dolaziti drugovi koji su sudjelovali u španjolskom ratu. Za njih je trebalo pronalaziti strogo povjerljive stanove. U to vrijeme bili su nalijepljeni plakati po ulicama u kojima je stajalo da će biti ubijen svaki stanodavac kod kojeg se nađe skriveni ilegalac. Prirodno je da je to zaplašilo stanoviti broj simpatizera. Meni se dva puta dogodilo da nisam mogao pronaći stan za španjolske borce, pa sam bio prisiljen jednoga primiti u svoj stan. Veselio sam se pomisli da ću od njega štošta doznati o borbama u Španjolskoj, ali to nisam uspio. Drug je došao navečer, srdačno smo ga primili i ugostili. Shvatio je da s njim želim razgovarati, pa mi je rekao: »Druže, nemoj me ništa ispitivati, jer je to bolje i za mene i za tebe.« Jasno mi je bilo da je u pitanju konspiracija i obojica smo šutjeli. Ujutro je ustao, doručkovao, pozdravio se sa mnom i mojom drugaricom i otišao. Isto tako je bilo i s drugim Španjolcem, tako da od njih nisam mogao ni riječi neposredno doznati o herojskoj borbi španjolskih naprednih snaga i interbrigadista protiv fašističkih trupa.

Drugovi koji su me poznavali iz URSS-a uvidjeli su da sam zaslužio da me prime u Komunističku partiju. Zaista sam primljen 15. studenog 1941. Prisutni su bili Lutvo Ahmetović, Ivan Šimecki, Milan Zapčić i još jedan drug. Bio sam uzbuđen zbog povjerenja ukazanog mi prijemom u KP. Taj sastanak se održao upravo u mome stanu. To mi je dalo još više poleta za rad u NOP-u.

Potkraj jeseni 1941. godine primio sam dužnost »tehničara«, a u prosincu iste godine dužnost sekretara partijske organizacije od Steve Glumpaka, koji je otišao u partizane. U toj organizaciji bilo nas je devet članova KP: Milan Zapčić, Drago Jurčec, Josip Golub, jedan bravar, jedan krojač, drugarica Zoga, Joža Horvat i još jedan drug. Saopćeno mi je da sam i član Rajonskog komiteta.

Sa ovih osam članova Partije svaki dan sam se morao sastati. Osim toga, imao sam na vezi i sedam drugova simpatizera koji su bili ilegalci. To je, uglavnom, bio uži aktiv. S njima sam svaki dan održavao vezu, da bih znao da li je koji uhapšen, a i radi zadataka koje sam im prenosio. I sa svojom višom vezom, drugom o kojem znam samo to da sam ga zvao Dugački, sastajao sam se svaki dan i referirao kakvo je stanje na terenu i kako se rad razvija.

U zimu 1941. na 1942. godinu često je viši forum u mom stanu održavao sastanke koji su trajali do sat i pola. Inače, u moj su stan dolazili Adam Katić, Lutvo Ahmetović, Ivan Simecki, Anka Berus i Valent Šuh.

Godine 1942. primio sam u svoj stan (imao sam jednu sobu u podrumu) ilegalca Adama Katića koji se hitno morao odseliti od druga Podrugača u Petrovoj ulici, jer su ga zapazili stanari iz kuće. Kako mu nisam odmah mogao naći odgovarajući stan, bez razmišljanja primio sam ga u svoj.

Već sam spomenuo da sam bio sekretar partijske organizacije, član Rajonskog komiteta i »tehničar« za područje od Zrinjevca do Frankopanske ulice i Ilice do Mihanovićeve ulice. Primao sam materijal od Lutve Ahmetovića u Primorskoj ulici, i to u kućnoj veži. Bili su to različiti leci koje smo dijelili, brošure ? listovi, a davao sam ih drugovima koje sam držao na vezi. Oni su ih dalje raspačavali. To su bili: »Međunarodni karakter oktobarske revolucije«, »Omladinski borac«, »Glas Hrvatskog zagorja«, »Čitanje karata« i »Proleteri svih zemalja ujedinite se«. Od tih listova i brošura imam i sada po jedan primjerak, a sjećam se da sam ih sakrio na tavanu.. .

... Godine 1942. sastanke smo održavali po tavanima, ponekad u nekom stanu, a i na otvorenom prostoru. Kad smo se Banovac, Jurčec i ja sastali u srpnju na tavanu jedne zgrade u Ilici (mislim da je bio broj 9, jer sam tu imao jednog simpatizera, koji nam je otvorio tavan) da razmotrimo neka aktualna pitanja i zadatke, neki je stanar iz kuće, koji nas nije opazio, tavan zaključao izvana i mi nismo mogli izići. Dosta kasno došao je taj naš simpatizer vidjeti da li smo otišli. Na sreću otključao je tavan i tako smo izišli.

U zimu 1941. na 1942. godinu imao sam na vezi Olgu Kovačić-Kreačić. Bila je uhapšena i nije došla na vezu. Odmah sam o tome izvijestio svoju višu vezu. Odgovorio mi je da im je to poznato.

Na »mojem« području djelovale su i dvije udarne grupe, koje su izvršavale specijalne zadatke. Jednom je rukovodio Vargović. Stevo Glumpak mi je rekao za njih i naglasio da ja o njima ne treba da vodim računa, budući da one imaju svoje rukovodioce. Zbog toga mi i nije poznata njihova djelatnost.

U proljeće 1942. godine dobio sam zadatak od Lutve Ahmetovića da po čitavoj Gajevoj ulici podijelim letke. Primio sam velik paket letaka, otišao na tavan, načinio male paketiće, našao osam simpatizera i s njima se dogovorio da akcija počne u pola osam u nedjelju navečer. Ja sam letke, tj. paketiće, strpao u džepove i, kako sam se s drugovima dogovorio, pošao u prolaz koji vodi s Trga Republike na tržnicu. U tom prolazu sam stajao, a drugovi koje sam organizirao dolazili su u razmaku, preuzimali od mene te paketiće i išli na zadatak. Svaki je od njih imao određen broj kuća, a letke su stavljali na prozore i vrata. S njima sam se dogovorio da poslije završene akcije prođu preko parka na Starčevićevu trgu, da ih ja vidim, kako bih znao da nije koji slučajno uhapšen. Po završenoj akciji otišao sam Ahmetoviću, koji me je čekao iza Kazališta, da ga obavijestim
0 uspješno izvršenoj akciji.

Dok sam bio član Rajonskog komiteta, imali smo tri puta sastanak,
1 to dva puta u dvorišnoj zgradi u koju se ulazilo iz Ilice i Bregovite ulice (bio je to stan neke drugarice na IV katu). Na sastanak je dolazilo 4 — 5 drugova, sekretar je bio Ahmetović (to je vjerojatno bilo potkraj 1941. godine), a za ostale ne znam kako su se zvali. Pošto bi sekretar iznio političku situaciju, mi bismo diskutirali i podnosili izvještaje o djelatnosti na terenu i donosili zaključke za idući rad. Pod točkom »razno« govorili smo o praktičnim pitanjima. Po završenom sastanku odlazili smo iz stana jedan po jedan u malom vremenskom razmaku. Treći smo put imali sastanak u radionici druga Blažička u Draškovićevoj ulici.

Sjećam se da sam 1942. godine dobio lično od Lutve na vezu druga Kelera, s tim da ga držim na vezi dok se otvori kanal za odlazak u partizane. On je bio ilegalac, student medicine, porijeklom Nijemac. Svaki je lijek i injekciju nabavio u određenom roku i donosio mi na vezu. Svakodnevno sam imao s njim sastanak. Izdaleka je širio ruke, pitajući me time da li ide u partizane. Imao sam ga na vezi sedam tjedana i napokon se kanal otvorio. Kada sam mu saopćio da se spremi i da sutra odlazi, nije znao što bi od veselja. Dobio sam dojam da su drugovi iz višeg foruma griješili, jer su u njega izgubili povjerenje zbog toga što je bio njemačkog porijekla. Slučajno 1944. godine kada je X zagrebački korpus sa VI slavonskim korpusom išao u napad na uporište Koprivnicu, ja sam se sa svojom jedinicom nalazio u Podravini u selu Virje, a Keler je bio u sanitetu VI korpusa.

Napominjem da sam imao dva druga simpatizera — Franju Podrugića, koji je imao svoju postolarsku radionicu u Praškoj ulici i Ljudevita Blažička, koji

je također imao postolarsku radionicu u Draškovićevoj ulici. Ta dva druga najviše su materijalno pomagala naš pokret, i prije i za vrijeme rata.

U proljeće 1942. godine, skladište oružja bilo je smješteno u jednome malom štaglju u tadašnjoj Varaždinskoj cesti (sada Ulica proleterskih brigada). U njemu su bile tri puške, oko 70 kragujevačkih bombi i osam pištolja različitog kalibra i municije. Kada su druga zaduženog za to skladište ranili i uhvatili policijski agenti, dobio sam zadatak od svoje veze da to oružje što hitnije prebacim na drugo mjesto. Sjetio sam se čuvara tigra koji je bio u službi u Zoološkom vrtu u Maksimiru. Rekao sam mu zbog čega dolazim. Predložio mi je da pohranimo oružje u neku praznu jamu pokraj tigra. Vođi udarne grupe s kojim sam tada bio u vezi rekao sam što treba da uradimo, pa se on obavezao da preselimo oružje. Članovi udarne grupe i ja (bilo nas je sedam) uzeli smo bombe, municiju i pištolje, stavili ih u kovčege, a puške uz tijelo i nogavice i ništa se nije primjećivalo. Ja sam nosio pušku, a imao sam u svakom džepu po jednu odvinutu bombu u slučaju da budemo napadnuti. Krenuli smo Varaždinskom cestom, Paromlinskom, preko nadvožnjaka, kod kolodvora ušli u tramvaj i odvezli se u Maksimir u šumu. U Paromlinskoj cesti su bile smještene ustaše. Budući da je bila nedjelja predvečer, ustaše su šetale cestom. Mi smo prošli pokraj njih. Oružje smo spremili kod tigra, a Vargović je tada rukovodio skladištem.

Potkraj svibnja 1942. godine Drago Jurčec je uhapšen u Kačićevoj ulici, u 10 sati prije podne. Nije mi došao na vezu. On je, naime, imao zadatak da drugovima koji odlaze u partizane daje isprave i upućuje ih kamo da idu i kome treba da se jave. Slučajno sam istog dana sreo Ahmetovića na Jelačićevu trgu. Rekao mi je da navečer u pola devet dođem u gostionicu »Nad lipom«. Kada sam došao, Lutvo mi je dao jednu cedulju i rekao da se odmah sklonim iz svog stana ako je na njoj i moje ime. Tada je saznao kako se zovem i upozorio me da budem na svakom koraku oprezan jer da će me agenti tražiti. Zahtijevao je da sve svoje veze odmah prebacim na drugi teritorij, da sastanke ne održavamo više na starim mjestima i da odmah obavijestim i onih šest drugova čija su imena bila na cedulji, budući da nas je Jurčec prokazao na policiji. Tu večer sam ih obavijestio. Svi su napustili svoje stanove i postali ilegalci. Iste noći došli su agenti u moj stan u kojem su našli samo moju drugaricu. Pitali su za mene, a ona im je odgovorila da sam dobio poziv za vojsku da sam prije tri tjedna otišao i da joj se još nisam javio. Izvršili su premetačinu. Budući da nisu ništa našli, otišli su. Sljedeću noć došli su oko dva sata. Odgovor moje drugarice bio je isti, a oni su ponovo izvršili premetačinu. Nisu ništa našli i otišli su. Nakon tri tjedna opet su došli, u jedan sat noću, a odgovor moje drugarice bio je isti. Ponovo su izvršili premetačinu stana. Pošto nisu ništa našli, otišli su i više nisu dolazili. Ja sam se smjestio kod Valenta Horvatičeka u Amruševoj ulici br. 1/1. Tu sam bio dva mjeseca, tj. tu sam dolazio spavati. Horvatiček je bio ustaša, a to je postao zato što je bio stalno bez posla pa je otišao u ustaše misleći da će kod njih biti kratko vrijeme, dok se ne zaposli. Ali to nije uspio i tako je dulje vrijeme bio ustaša, iako im nije bio privržen. Iz toga sam stana morao otići kada su me otkrili stanari u kući i počeli se za mene zanimati. Od tada sam spavao ponekad u radionici Barice Prelčec u Gajevoj ulici. Ponekad u njenom stanu na Gornjem Prečecu. Nekad sam spavao u sobi, a ponekad na štaglju, sve do odlaska u partizane. U srpnju sam zatražio od svoje više veze da idem u partizane. Dobio sam odgovor

— ima vremena. Kako mi je bila poznata direktiva CK KPH da se drugovi koji su kompromitirani i žive ilegalno upućuju u partizane, i ja sam nastojao da što prije odem. Nekoliko puta tražio sam od svoje više veze da me uputi u partizane.

Napokon, potkraj kolovoza, rečeno mi je da nađem zamjenu i da predam svoju dužnost. To sam odmah učinio. Za tehničara sam našao Milana Zapčića, a za sekretara partijske organizacije Dragu Banovca. Kada sam sve obavio, veza mi je saopćila da idem u partizane 2. rujna 1942, da sa mnom idu dvije žene koje se više ne smiju vratiti u Zagreb, a ja da im budem sprovodnik. Jedna od njih je bila žena druga Podrugača, a druga nije došla kad sam išao na slobodni teritorij.

Prvog rujna moja veza je zatražila da dođem u Draškovićevu ulicu u gostionicu »Crveni lajbec«. Sjeli smo u bašču. On u jedan ugao, a ja u drugi. Tu mi je pisao karakteristiku koju sam nosio u Okružni komitet na Kordun, a također i za tu drugaricu. Dao mi je karakteristike, legitimaciju na tuđe ime i rekao da vlakom idem do Srpskih Moravica te da se tamo javim skretničaru na željezničkoj stanici. Toga dana partizani su napadali željezničku stanicu Josipdol pa vlak nije išao do Srpskih Moravica. Do njih je trebalo prijeći još dvije željezničke stanice. Odlučio sam da idemo pješice, pa što bude. Napokon smo stigli do S. Moravica. Kada sam krenuo skretničaru na vezu, dotrčao je jedan dječak i zapitao me: »Druže, da li si ti za preko?« Pogledao sam ga i potvrdio. Odgovorio mi je da je njegov tata otišao u neko selo na sastanak, pa da idem kod njegove mame. Ona nas je uputila vezama do Drežnice, gdje smo se povezali s partizanima. Ujutro smo krenuli preko Perjasice i Veljuna do Petrove gore. U jednom seocetu bio je Okružni komitet. Tu sam susreo Anku Berus. Poznavala me je još iz Zagreba. Sutradan je Anka Berus zatražila da odvedem drugaricu koja je došla sa mnom na Veljun. Kad sam ;e vratio drugarica Berus mi je rekla da se u selu Miholjsku upravo priprema kurs za političke komesare.

Idući dan kurs je počeo raditi. Poslije tri dana došli su Veco Holjevac, Franjo Ogulinac Seljo, Marko Belinić i još neki drugovi da vide gdje se on održava. Marko me je upitao da li želim ići u sjevernu Hrvatsku. Ja sam to prihvatio i krenuo na Perjasicu. Tu sam zatekao proleterski bataljon koji je išao na Žumberak. Krenuo sam s njima. Usput je taj bataljon napadao Bosiljevo pa sam zarobio pušku, tri bombe i municiju, a zatim smo stigli u mjesto Sošice na Zumberku. U tom mjestu Marko Belinić formirao je četu od 52 borca u kojoj je pola bilo Hrvata, a pola Srba. Četa je krenula za sjevernu Hrvatsku i tako sam ja postao pravi partizan.*

* **JHRPH, MG-74/II, 11.**

Anina Tompa

SVE TEŽI I ODGOVORNIJI ZADACI

Stan za ilegalce — Primljena sam u Partiju — Poslovi kurira — Uspjeli bijeg

Prošla su gotovo četiri desetljeća od početka mog partijskog ilegalnog rada u Zagrebu. Nastojim da što dublje proniknem u tu daleku prošlost, pa ipak osjećam da su uspomene izblijedjele i da ću se teško moći prisjetiti svih zadataka i kontakata održanih u tim burnim danima...

... U toku proljeća 1941. godine gotovo svake subote išli smo na Sljeme u Đački dom. Većina đaka koji su se tamo skupljali bili su skojevci. Održavale su se kratke priredbe s recitacijama, a pjevale su se i zabranjene pjesme. Stariji su drugovi u šetnjama s manjim grupama mlade upoznavali kako se treba čuvati u uvjetima ilegale i držati pred neprijateljem. Jedne nedjelje je prof. Ivo Frol držao predavanje o naprednim pjesnicima u Češkoj i čitao njihove pjesme. Dva dana kasnije pozvao me je direktor Prve muške gimnazije u kojoj je Frol bio redovan profesor i pitao me o njegovom »buntovnom predavanju«. Znala sam zašto me je pozvao. Priznala sam da sam slušala jedan dio predavanja i da mi se dopao stil i literarni način Frolova izlaganja. Napomenula sam da svojoj djeci ne bih dopustila da prisustvuju predavanju da sam išta kompromitirajućeg primijetila. Javila sam Frolu. Shvatili smo da imamo doušnike među omladincima i postali smo oprezniji. Događaji se brzo redaju. Počinju konkretne akcije skojevaca, kao što su bušenje guma, pisanje parola, skupljanje sanitetskog materijala, lijepljenje i dijeljenje plakata i ilegalnih materijala. Tek tada sam doznala da su mi sin Janko i kći Vanda organizirani skojevci, a ne samo napredni omladinci.

Jednoga dana, krajem lipnja 1941. godine, u mojoj školi na Jordanovcu održavali su se ispiti za malu maturu. U rano poslijepodne k meni je došao prof. Ivo Barbalić. Dok smo u sobi razgovarali, pred kućom je zaustavljen automobil i ustaše su odmah ušle u kuću. Dogovorili smo se da kažemo da je Barbalić došao pitati da li mu je brat položio malu maturu. Detektivi su nas odmah rastavili i ispitivali što radimo. Dali smo iste izjave i Barbalića su odmah pustili. To je bilo

najvažnije, jer je on prije okupacije bio hapšen i poznat policiji. Detektivi su došli da me pitaju za jedan naš letak, koji su našli kod susjede kod koje je izvršena premetačina i koja im je rekla da je taj letak dobila od mene. »Priznala« sam da sam ga našla u knjizi drugarice koja mi je ostavila svoje knjige i koja je pobjegla u Beograd. Sugerirala sam im da se za mene raspitaju kod mojih bivših đaka, a sada ustaša, i nabrojila sam im njihova imena. Poslije pregleda stana sve se dobro završilo jer ništa nisu našli. Zatim sam, s djecom, tri dana napustila stan. Smjestili smo se kod moje rođake Dragice Broz, sa stanom na Pantovčaku 126. Tim smo se stanom kasnije češće koristili za ilegalce. U njemu su povremeno boravili I. Barbalić i najčešće Lepa Perović, koja je (nakon završetka rata sam doznala) bila član Povjerenstva CK KPH za Zagreb i sjevernu Hrvatsku od studenoga 1942. do rujna 1943. godine. Zatim je rukovodila partijskom organizacijom Zagreba preko Mjesnog komiteta do kraja prosinca 1943. godine.

Moji bivši đaci su za mene garantirali i opet sam nastavljala rad. Uoči priprema akcije paljenja stadiona, moja djeca, jedan drug i drugarica pakovali su neke eksplozivne materijale. Prof. Kesler, kemičar, stručno je pomagao u pripremi eksploziva i njegova pakovanja. U to vrijeme u kući su nam često spavali napredni omladinci. Sjećam se Marijana Grozaja koji je vrlo brzo otišao u Moslavački partizanski odred, odakle je nekoliko puta dolazio na vezu u Zagreb; zatim, Ante Jelčića i Zvonka Fišera, koji su, na žalost, brzo uhvaćeni i strijeljani. Obojica su se odlično držala i nikoga nisu provalila. Često je dolazio i Petar Farčić, koji je kasnije nastradao u Jasenovcu. Sjećam se da su u Martinščicu, a posebno u Đački dom, dolazili: Slavko Komar, Krešo Rakić, Marijan Kocković, kao i liječnica dr Filipović s nećakinjom Višnjom, dr Črnozubov i njegova kćerka Tatjana, te omladinka Milena Šlezinger. Njezini roditelji su bili liječnici i na vrijeme su otišli s njom u partizane. Na žalost, svi troje su poginuli. Prije odlaska poslali su mi mnogo garderobe i sanitetskog materijala. U toku ljeta često su se u mojem stanu sastajali drugovi. Sjećam se da je jedne nedjelje poslijepodne bila Anka Berus i Andrija Hebrang.

Omladinci koji su bili zaduženi za rad u Crvenom križu donosili su mi često pakete sa sanitetskim materijalom, a također i dosta toploga rublja i vunenih čarapa. Sve se to pohranjivalo u bunker i po kuririma slalo u paketima na oslobođeni teritorij, kao i drugovima u zatvorima i logorima. Zbog tog posla često je dolazila omladinka Mira Paut.

U jesen 1941. godine uhapšeni su prof. Frol i Gamulin. Preko naših veza uspijevamo da budu smješteni u bolnicu u Vinogradskoj ulici. Dobila sam nalog da uspostavim vezu s njima i da im prenesem neke poruke. To sam uspjela uz pomoć dra Panca, okulista u toj bolnici, koji ih je u određeno vrijeme pozvao u ambulantu na pregled. Ja sam već bila u ambulanti kada je Frol došao u pratnji stražara, koji je na zahtjev dra Panca ostao pred vratima. Prenijela sam Frolu poruku. Sjećam se kako se obradovao kada je čuo da su neki drugovi, koji su bili u opasnosti da budu uhapšeni, sretno stigli u Moslavački partizanski odred.

U to vrijeme upoznala sam Nedu Sokolov^ studenticu farmacije, koja je sa drom Dragom Grdenićem, kemičarom, radila na Salati u Zavodu za prosekturu. I od njih sam redovno dobivala sanitetski materijal, osobito mnogo čistog alkohola, a sjećam se da su redovno nekome davali i izvještaje tko je od pokojnih drugova i u kakvu stanju donesen na obdukciju. Već u proljeće 1942. godine upućeni su u partizane, a ja sam obavijestila njihove majke da su sretno stigli na oslobođeni teritorij. S majkom Nede Sokolović ostala sam u stalnom kontaktu i ona mi je češće donosila hranu za ilegalce.

Na žalost, krajem 1941. i početkom 1942. godine, padaju mnogi omladinci. Jedne noći uhapšen je i moj sin Janko. Njegov otac Janko Tompa, koji je tada bio jedan od direktora »Shella«, otišao je odmah svome rođaku generalu Sabljaku, Pavelićevu doglavniku. Njegovom intervencijom sin je pušten nakon dva dana. Nisu mu ništa mogli dokazati. Ubrzo je na saslušanje bila pozvana i kćerka Vanda. Tada je, naime, bio uhvaćen kurir iz Moslavine, koji je nosio poštu u Zagreb u kojoj je nađena i dopisnica adresirana na Vandu. Dopisnicu joj je poslala školska drugarica Karmela Pešo. Ona je bila u partizanima, pa je ranije dogovorenom šifrom tražila sanitetski materijal i toplu odjeću. Vanda je tvrdila da ne zna tko joj je poslao dopisnicu. Budući da sadržaj naoko nije bio kompromitirajući, pustili su je.

Meni i drugovima, koji su sve češće spavali kod nas, postalo je jasno da mi se djeca neće moći dugo održati u Zagrebu. Dogovorili smo se da ih pošaljem na školovanje negdje u unutrašnjost pod izgovorom da to činim zbog toga što su oboje slabog zdravstvenog stanja. Iskoristila sam poznanstvo s inspektorom Degorizijem, pa mi je dao preporuku za direktora gimnazije u Senju. Prije putovanja za Senj dobila sam od drugova neke materijale da ih predam jednoj mladoj profesorici u Senju. U vlaku je bila jaka kontrola i pregledi svih putnika. Kada su došli do nas, ja sam izvadila ono pismo, preporuku s pečatima, i rekla da nosim to u Senj, pa smo tako izbjegli premetačinu. Vjerujem da sam se do sredine 1943. godine održala u tako aktivnom radu zahvaljujući izjavama bivših učenika i garanciji načelnika Degorizija.

Odlaskom djece u Senj imala sam više vremena. Tada su se moje veze proširivale. U stan je dolazio član Partije Ekrem Maglajlić, asistent Veterinarskog fakulteta, koji je, mislim, bio zadužen za treći rajon. Tada počinje moja svakodnevna suradnja s Bogdanom Ogrizovićem, profesorom Reichnizerom i s inženjerom Borisom Bakračem Čerkezom. U stanu sam ostala s najmlađom kćerkom Nevenkom, koja je u to vrijeme imala 12 i po godina.

Nastavljaju se redovni zadaci i sastanci na ulicama, predaja ili primanje materijala, prihvaćanje kurira, a često sam primala na spavanje ugrožene drugove i drugarice. Ne sjećam se mnogih imena. Naši sastanci, koje smo držali uvijek u raznim dijelovima grada, na ulicama, u tramvaju, po parkovima ili u crkvama, bili su puni zamki i opasnosti. Bila je potrebna maksimalna opreznost, dovitljivost i hrabrost da se izvučem iz raznih situacija i nadmudrim neprijatelja koji je vrebao sa svih strana. Sjećam se da sam se dva puta spasila zasjeda uskačući u jureći tramvaj. Gotovo sam uvijek, prije i poslije svakog zadatka, osobito pazila da me nitko na slijedi. Čim sam osjetila nešto sumnjivo, javljala sam to drugovima. S djecom, kao i onima koji su se krili ili dolazili kod mene u stan, imala sam ugovorene znakove: spuštena zavjesa, cvijeće na prozoru i si., koji su označavali postoji li neka opasnost ili je sve u redu. Susjedi nisu ništa sumnjali, jer su otprije bili naviknuti da mi često dolaze roditelji mojih đaka. Znali su da dajem i sate iz matematike, pa im je bilo normalno da uvijek kod nas dolaze nepoznate osobe. Brinula sam i o tome da se što bolje prerušim za odlaske na sastanke. Osobito sam pazila da za te prilike ne oblačim ono u čemu sam odlazila u školu.

Jedno poslijepodne u jesen 1942. godine došao mi je brat Ljudevit Ožbolt, koji je živio u Mikulićima 5. On je znao za moj ilegalni rad, a povremeno na moje traženje primao je na spavanje ilegalce. Iznenadilo me je vrijeme njegova dolaska, jer je on, radi poslova na imanju, uvijek dolazio rano ujutro. Dosta uzbuđen mi je rekao da ga je oko četiri sata ujutro probudio Ivo Barbalić, kojeg su dobro poznavali. Naglasio je da je došao bos, pocijepane košulje i krvav od

ogrebotina, bježeći preko šume i skrivajući se po susjednim livadama dok nije stigao do njega. Barbalić mu je rekao da je u nekoj vili prema Vrapču, u kojoj se nalazio bunker iza velikog ormara, održan sastanak i da je on u toj vili ostao na spavanju. Međutim, u noći su iznenada upale ustaše u vilu i on je preko kuhinjskog balkona uspio preskočiti i dočepati se šume i vinograda i tako je stigao do njega. Barbalić je tražio da o tome obavijestim drugove i da mu pošaljem odjeću i obuću. Srećom sam tu večer imala u blizini sastanak s Borisom Bakračem Čerkezom, koji mi je rekao da ću sljedećeg dana dobiti pištolj za Barbalića, dio garderobe smo mu poslali po mome bratu, a nešto i sami odnijeli. Pištolj je odnijela moja kćerka Nevenka u košarici s povrćem i voćem. Nakon tri dana odvela sam i Bakrača u Mikuliće kod brata. On se u vinogradu sreo s Barbalićem, koji mu je podnio izvještaj o sastanku u vili i o svojem bijegu. Tada smo se dogovorili da ću dan kasnije doći po Barbalića i odvesti ga na kolodvor, a da ću mu prethodno kupiti kartu za Sisak. Na kolodvor je Nevenka donijela mali kovčeg s najnužnijim stvarima. Sve je išlo, srećom, po planu. Smjestila sam ga u vagon, a ja sam izišla iz vlaka u posljednjem momentu. Na peronu sam vidjela neke drugove raspoređene na nekofiko mjesta. Shvatila sam da nisam bila sama, već da smo imali dobro osiguranje za svaki slučaj. Vrativši se kući, u stanu sam našla njegovu suprugu Katicu Krnjajić-Barbalić i Ekrema Maglajlića koji je čekao moj izvještaj. Katica, sretna da se sve dobro svršilo, skinula je zlatni lančić i dala ga Ekremu za Narodnu pomoć.

Ne sjećam se više po čijem sam nalogu početkom 1942. godine otišla do Jele Brigljević-Kristl. Ona je imala prekrasan stan u vlastitoj kući u Đorđićevoj 8. U to vrijeme je kod nje stanovao komandant Zagreba, domobranski general. Njezinim stanom smo se koristili, uglavnom, u vrijeme kada je njezin stanar bio izvan kuće. Bila je rastavljena. Njezin stariji sin je već prije otišao u partizane, a mlađi je čekao vezu. Budući je pripadala predratnom »visokom društvu« u Zagrebu, uživala je puno povjerenje okupatora i nitko nije slutio da surađuje s nama. Bila nam je vrlo korisna. U njezinoj kući u prizemlju stanovao je i Nijemac, koji se zvao Schmit. On je tvrdio da je funkcionar u Abwehru. Za novac je izvukao neke omladince iz zatvora. Stavio nam je stan na raspolaganje za sastanke. U studenome 1942. godine imala sam jednu večer sastanak u tome stanu s Borisom Bakračem. Poslije redovne izmjene izvještaja, Bakrač mi je saopćio da sam svojim radom i odanošću davno trebala biti primljena u Partiju, da je greška da to nije već učinjeno i da sam od toga dana primljena u Partiju.

Na partijskom sastanku krajem studenoga, koji se održavao u jednoj kući iza Samoborskog kolodvora, bio je i jedan novi drug koji nas je sve vrlo detaljno ispitivao o našem radu i situaciji u gradu. Na kraju sastanka predan mu je pištolj i tada se postavilo pitanje tko će ga povesti na spavanje i prihvatiti u prvo vrijeme. Dogovorili smo se da pođe sa mnom. Nakon završetka rata doznala sam da je to bio Perica Dozet, koji je poslije odlaska sekretara Mjesnog komiteta Lutve Ahmetovića na teren, upućen u Zagreb da preuzme tu funkciju. On je došao s Lepom Perović-Zinom, članom Povjerenstva CK KPH za Zagreb i sjevernu Hrvatsku, i Milutinom Baltićem, koji je bio zadužen za rad s omladinom. Oni su u gradu razvili veoma intenzivnu djelatnost u partijskoj i skojevskoj organizaciji.

U tramvaju sam, dakle, sjedila sučelice s Dozetom i nismo razgovarali. Pravili smo se da se ne poznajemo. U jednom momentu prišao mi je moj bivši đak — tada ustaša. Dok smo razgovarali o njegovoj obitelji, prišapnuo mi je da su partizani prijevarom ušli na sajmeni dan u Bihać. Ja sam se »čudila« i rekla

a je to teško vjerovati. Srećom izišao je dvije stanice prije nas i mi smo sretno tigli kući.

Nakon dva dana Dozet me je povezao s Lepom Perović. Od tada su mi vrlo često boravili u mom stanu i koristili se garderobom i materijalima iz lunkera. Tada sam postala njihov kurir za vezu s Bakračem (članom MK KPH 943), Milutinom Baltićem i nekolicinom drugova koje sam znala po nadimcima s kojima su unaprijed bili zakazani sastanci i javke. Radi kamuflaže povremeno h je na sastanke, do određenih mjesta, pratila moja kćerka Vanda, koja se te jeseni rratila iz Senja i upisala u gimnaziju časnih sestara u Savskoj cesti. Za mene je 0 razdoblje bilo vrlo naporno, jer sam redovno radila u školi na Jordanovcu, gdje am imala mnogo obaveza koje sam često sama preuzimala zbog toga da se ne)i posumnjalo da se bavim nečim nedopuštenim.

Moji su se zadad proširivali. Pokidane veze zbog čestih hapšenja trebalo je ponovo uspostaviti. Često sam se sastajala s Nedom Prohaska-Dragicom. Na sastancima smo bile maksimalno oprezne, jer smo obje prenosile poštu za viša partijska rukovodstva. Sjećam se da sam odlazila i u vilu prof. I. Supeka koji je aktivno pomagao NOP. Češće sam se sastajala s Bogdanom Ogrizovićem, koji je u to vrijeme honorarno radio u Knjižari Kugli u Ilici, gdje je dosta dugo vremena uspješno skrivao naše ilegalne materijale. S Milutinom Baltićem sam se sastajala uglavnom u mljekari na Iličkom trgu, gdje je radila Katica Krnjajić-Barbalić.

Sredinom ožujka 1943. godine na jednom sastanku Bogdan Ogrizović mi je saopćio da sam kooptirana za člana Narodnooslobodilačkog odbora Zagreba 1 zadužena za rad sa AFZ-om.

Održali smo, koliko se sjećam, samo dva zajednička sastanka: jedan u mom stanu a drugi, mislim, u stanu Borisa Bakrača. To je razdoblje puno velikih uzbuđenja. Uz gubitak Ive Marinkovića (bio je član Biroa CK KPH i rukovodilac Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku; ustaše su ga ubile početkom 1943. godine, a imao je pseudonim Slavko; naravno, to sam doznala mnogo kasnije), ubijen je i Umjetnik (član MK). Njegova se imena više ne sjećam. Žigove Mjesnog komiteta, koji su se nalazili u njegovu stanu, uspjeli smo iznijeti, pa sam ih prenijela u stan Katice Krnjajić u Mošinskijevoj ulici.

Provale su se nastavljale. Krajem svibnja ili početkom lipnja 1943. uhapšen je novinar, mislim da se zvao Vrinjanin. Poznavao je mnoge napredne profesore, a bio je i u mom stanu dva puta. Znali smo da je nervno labilan i da nam svima prijeti opasnost. Nakon deset dana počela je velika provala i uhapšen je prof. Reichnizer. Stan i opstanak su mi bili ugroženi. Ja sam u to doba dobila novu upalu srednjeg uha. Po naređenju Lepe Perović i Perice Dozeta otišla sam u bolnicu na Sv. Duh i pomoću dra Kajfeša smještena sam krajem srpnja na interno odjeljenje, a kćerke Vanda i Nevenka otišle su kod bake u Harambašićevu ulicu. Jedanput me je u bolnici posjetio Bogdan Ogrizović, koji je bio vrlo slab i imao jake bolove. Ispričao mi je da se dan ranije gotovo onesvijestio u tramvaju od bolova, a da je imao ilegalni materijal. To je bio naš posljednji susret, jer je uskoro uhapšen i obješen u Maksimiru s grupom intelektualaca.

Jednog kasnog poslijepodneva došla mi je mlađa kćerka u bolnicu, budući da je dobila visoku temperaturu zbog infekcije na nozi. Dr Kajfeš je obavio manji kirurški zahvat i ona je ostala te noći sa mnom u bolnici. U tri sata ujutro ušla su u sobu tri detektiva. Poslije identifikacije pitali su kćerku zašto je u mome krevetu. Ona im je pokazala nogu, a ja sam tvrdila da sam pripremljena za operaciju uha. Povukli su se, ali je na hodniku ostao jedan detektiv da pazi na našu

sobu. Bila sam spremna na sve. Čvrsto sam odlučila da bježim. Poslije doručka obukla sam svilenu haljinu, u kojoj me dotad nitko nije vidio, i obučena legla u krevet. Kćerka se motala po hodniku i zajedno s dvojicom domobranskih oficira, koji su se tu nalazili na liječenju da bi izbjegli odlazak na front, pazila na kretanje detektiva. Oko osam sati kćerka mi je rekla da je detektiv ušao u kancelariju da telefonira. Iskoristila sam taj trenutak, izišla u hodnik i krenula prema izlazu. Na pola puta sreo me je jedan domobranski oficir, pa sam s njime ispod ruke došla do glavnog izlaza iz bolnice. Sporednim ulicama otišla sam u Črnomerec. Kćerki sam ranije rekla da ide kod bake. Na žalost, tamo je istog dana bila uhapšena. Budući da je za svojih 14 godina bila razvijena, prilikom hapšenja agenti su mislili da je ona moja starija kćerka Vanda, organizirana skojevka.

Uspjela sam vrlo brzo uspostaviti vezu s Pericom Dozetom, pa smo starija kćerka i ja prešle u duboku ilegalnost. Posljednja dva dana u Zagrebu prije odlaska u partizane boravile smo u stanu moje prijateljice Marije Ivančević u tadašnjoj Beogradskoj ulici. Tu nas je obilazio Boris Bakrač. Rekao nam je da 3. kolovoza 1943. budemo u pet sati na uglu, mislim, Crnčićeve ulice gdje su nas sačekali B. Bakrač i vjerojatno inž. Dragan Carić (kasnije sam doznala da je on rukovodio udarnim grupama, a poslije Perice Dozeta bio je neko vrijeme i politički sekretar Mjesnog komiteta KPH Zagreb). Dobile smo upute da idemo prema Savi, gdje nas je čekala veza. Čitavim putem smo imale pratnju drugova na biciklima. Nakon podužeg hodanja, bile smo predane prvoj vezi, koja nas je odvela u jednu seosku kuću gdje smo srele i prof. I. Supeka. Te noći, usred spavanja na sjeniku, došla su po kćerku Vandu i mene tri partizana i odveli nas do Lepe Perović koja se vraćala sa sastanka na oslobođenom teritoriju. Tako se završio moj ilegalni rad u Zagrebu.

To je bilo razdoblje neizvjesnosti, raznih opasnosti, velikih fizičkih i psihičkih napora, pa čak i straha za djecu kada se s akcija, u kojima su oni sudjelovali, nisu na vrijeme vraćali. Međutim, taj rad je bio i izvanredno bogat. Ispunjavao me je srećom i zadovoljstvom poslije svakog ispunjenog zadatka i akcije. O tuzi za onima s kojima sam radila, a koji su stradali u toku ilegaie ili nestali u borbi, ne mogu govoriti. Ona se nosi u sebi do kraja života.*

'Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Mijo Krošelj

PARTIJSKA ĆELIJA PEŠČENICE

Godine 1940. organizirana je partijska ćelija za Peščenicu, a njezin sekretar je bio drug Valter Andrijani, zvan Strosmajer. Kandidati za Komunističku partiju bili su tada drugovi koji su bili najaktivniji u odboru Stranke radnog naroda: Albert Fuks, Mijo Krošelj, Franjo Valenščak, Mato Cifrek i Franjo Roksa. Iste godine organizirana je i skojevska grupa: Nada Kocijan, Bobi Kutjak, Mujić i Ljubica Valenščak. Svi drugovi i drugarice, i iz partijske ćelije i iz skojevske grupe, kao i progresivno orijentirani ljudi, bili su vrlo aktivni i sudjelovali su u svim akcijama što su bile organizirane pod vodstvom Partije u gradu Zagrebu.

Sastanke smo redovito održavali, i to svaki put na drugome mjestu. Tim su sastancima često prisustvovali Mladen Iveković, Joso Gržetić, inž. Konjević, Maca Gržetić i drugi.

Cijelu 1940. godinu pripremali smo se na sastancima partijske ćelije Peščenica za borbu protiv fašizma, budući da su nacisti već nekoliko evropskih zemalja okupirali.

Na sastanku održanom 19. ožujka 1941. na Livadarskom odvojku 3 bili su prisutni drugovi Gržetić i Silvo, koji je bio član III rajonskog komiteta Maksimir, a govorilo se o unutrašnjoj i međunarodnoj situaciji i u vezi s tim određivali zadaci za djelatnost nas komunista. Naglašeno je bilo da će borba protiv fašizma biti teška i da se izjasnimo hoćemo li izdržati u bespoštednoj borbi koja nam predstoji. Kolebljivaca nije bilo.

Jedan od zaključaka je bio da se organizira više malih grupa od po tri simpatizera koji su stanovali na našem terenu, te da se prikupi što više sanitetskog materijala, oružja, mnicije i novčane pomoći.

Članovi partijske organizacije, kao i kandidati, dobili su strogo povjerljive zadatke. Mijo (Vilko) Krošelj i Franjo (Ćaća) Valenščak dobili su zadatak da organiziraju skladišta za municiju, oružje i drugi ilegalni materijal. Jedno takvo

skladište na Naselku 11, bilo je dobro organizirano. Drugo je bilo na Livadarskom odvojku 3. Isto tako, osigurali smo stanove za naš ilegalni rad (sastanke i kružoke). Po zaduženju partijske organizacije, 10. travnja 1941. primio sam dužnost rukovodioca za agitaciju i propagandu za istočni dio grada Zagreba.

Partijska organizacija Peščenica, odmah nakon okupacije naše zemlje, u svibnju 1941. godine, okupila je liječničku grupu — dr Ozren Novosel, dr Lončarić, dri Anton i Vlasta Cvetić — za potrebe NOP-a. Ta je liječnička grupa vrlo aktivno radila u ilegalnoj ambulanti na Livadarskom odvojku 3.

Akcija prikupljanja oružja i municije dala je dobre rezultate. Naime, izvršen je prepad na vojnu rampu u Donjim Sveticama, gdje se nalazio vojni vagon, što ga je ostavila bivša jugoslavenska vojska. Iz tog vagona odneseno je mnogo municije, pušaka i bombi, i sve pohranjeno u tajno skladište na Naselku 11. U toj su akciji sudjelovali: Valter Andrijani, Mijo Krošelj, Franjo Valenščak, Albert Fuks i Franjo Roksa. Osim toga, ja sam donio trideset pištolja i municiju za njih, a dobio sam ih od narednika Stankovića dva dana prije ulaska okupatora u Zagreb-

Užurbano smo se pripremali za borbu protiv okupatora. Bili su izrađeni i klišeji kojima smo se koristili za pisanje parola po ulicama okupiranoga grada. U to vrijeme došlo je i do napada nacista na Sovjetski Savez, što nas je duboko potreslo. Bili smo svjesni činjenice da nam predstoji duga i teška borba. U vezi s tim velikim događajem naša partijska ćelija održala je sastanak 23. lipnja 1941, na kojem je razmatrana politička situacija. Sastanku su prisustvovali: Silvo, član III rajonskog komiteta, Valter Andrijani, sekretar naše partijske ćelije, Franjo Valenščak, Mijo Krošelj, Albert Fuks, Mato Cifrek i Franjo Roksa. Ja sam, već sam spomenuo, bio zadužen za agitaciju i propagandu, te sam drugi dan poslije sastanka trebao primiti proglas CK KPJ za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Te ilegalne materijale primio sam u Heinzelovoj 21, u stanu Slavka Mojića, a predao mi ih je drug Đigarac. Prije raspačavanja propagandnog materijala, održan je sastanak u Hirčevoj 4 kod druga Kolara. U akciji raspačavanja propagandnog materijala sudjelovali su Stevo Ptiček, Mato Grozdanić, Nada Kocijan i Mijo Krošelj. Akcija je potpuno uspjela.

Dvadeset šestog lipnja 1941. uhapsila me je ustaška policija. Otpremili su me u zatvor u Ulicu Račkoga 9. Tu su me zvjerski mučili. Usprkos mučenju, nisam nikoga odao niti su od mene bilo što doznali. Iz zatvora sam bio prebačen u Vinogradsku bolnicu, a nakon 10 dana u bolnicu »Sv. Duh« u kojoj se nalazila posebna prostorija za zatvorenike. U zatvorskoj bolnici sam bio godinu dana. Za vrijeme liječenja u zatvorskoj bolnici pomagali su: Ana, bolničarka, brijač koji nas je dolazio šišati i stražar koji nas je čuvao, Marko Jovan. U istoj sobi sa mnom bili su drugovi: Posarić, inž. Konjević, Mesarić, Gmajnić i braća Borić.

Vezu s partijskom organizacijom uspostavio sam uz pomoć bolničarke Ane, koja je bila vrlo aktivna. Preko nje sam uspostavio vezu i sa svojom suprugom Fanikom. Ona je s vremena na vrijeme dolazila u bolnicu na vezu, i to uglavnom onda kada je na straži bio Marko Jovan.

Dvanaestog lipnja 1942. izišao sam iz bolničkog zatvora. Odmah nakon izlaska, tj. 15. lipnja 1942, povezao sam se s našom partijskom ćelijom stara Peščenica, kao i s drugom Franjom Valenščakom. U srpnju iste godine pohađao sam partijski tečaj s drugovima Spetićem, Cifrekom i Čedom. Predavač nam je bio drug Brko. Kurs je trajao oko mjesec dana.

U kolovozu 1942. godine Franjo Valenščak me je povezao s Brankom Petreševićem Cvikerašem, koji je u to vrijeme bio sekretar III rajonskog komiteta

za Maksimir. Od njega sam dobio zadatke: da osiguram stan za naše drugove ilegalce, da organiziram vezu za prebacivanje ljudi u partizane, da prikupljam oružje, municiju i sanitetski materijal.

S našom grupom, koja je pohađala kurs, Branko Petrešević održavao je redovito sastanke na kojima smo se upoznavali s političkom situacijom i primili nove zadatke. Međutim, kada je Petrešević bio uhapšen u studenome 1942. godine, neko vrijeme nismo imali vezu sa III rajonskim komitetom. Kada smo je uspostavili, održali smo sastanak u stanu Ivana Spetića u Harambašićevoj 6. Na tom sastanku, kojemu su prisustvovali Cifrek, Čedo, Spetić, Beli i ja, primio sam dužnost sekretara III rajonskog komiteta, a za njegove članove bili su određeni prisutni drugovi. To je bilo u studenome 1942. godine. Tada je naša viša veza bio drug Beli.

Novi partijski komitet III rajona Maksimir bio je vrlo aktivan.

Na dnevnim redovima sastanaka RK, koji su bili redoviti, tretirala su se pitanja: politička situacija u gradu i u vezi s tim aktualna pitanja ilegalnog rada, organizaciona pitanja, akcije na našem rajonu (sabotaže i diverzije), agitacijsko-propagandno djelovanje među stanovništvom za odlazak u partizane, proučavanje ilegalnih materijala (štampa, leci, brošure), kako provesti direktive Mjesnog komiteta KPH Zagreb, djelatnost u antifašističkim organizacijama itd. Formirali smo nekoliko novih partijskih ćelija, osnovali NOO, obnovili organizaciju AFŽ-a i SKOJ-a. Osim toga, organizirali smo kanale za prebacivanje naših drugova u partizane. Uspostavili smo i organizirali obavještajnu službu. Imali smo i stalnu vezu s domobranskom komandom, od koje smo dobivali mnoge važne obavijesti o kretanju domobranske, ustaške i njemačke vojske. Naša organizacija i veze za prebacivanje ljudi i materijala u partizane bile su dobro organizirane, tako da nam neprijatelj nije mogao ući na trag za sve vrijeme dok smo radili u Zagrebu.

Rajonski komitet Maksimir organizirao je prebacivanje veće količine lijekova iz Higijenskog zavoda u Zagrebu. Taj zadatak izvršio je Ivo Spetić.

Sve zadatke dobivene od nadležnog partijskog foruma naš je komitet izvršavao pravodobno: na primjer, sabotaže na željeznici i u tvornicama. Članovi komiteta imali su svaki dan po nekoliko veza sa NOO i aktivima. Partijske ćelije bile su vrlo aktivne i dobro organizirane, pa im neprijatelj nije mogao ući u trag. Ljudi su u akcijama gubili živote, bili su hapšeni i najteže mučeni, ali izdaje nije bilo.

U svibnju 1943. godine na sastanku u Petrovoj ulici (zgrada poštanskih službenika) drug Beli nas je obavijestio da prijeti opasnost otkrivanja našeg komiteta. On nam je saopćio da ima podatke o slabom držanju uhapšenog Branka Petreševića Cvikeraša. Da ne bi došlo do provale RK, budući da nas je on sve dobro poznavao, dobio sam zadàtak da u roku osam dana nađem zamjenu za sebe i ostale članove RK.

Poslije nekoliko dana RK je imao sastanak na Lašćini kod druga Mlinarića na kojem su dotadašnji članovi komiteta, Ivan Spetić, Mato Cifrek, Čedo i Mijo Krošelj, predali dužnosti i veze s organizacijama na terenu. Svi smo otišli u partizane.

Kada smo stigli na slobodni teritorij, nadležni su nas drugovi raspoređili na razne dužnosti:

— Ivan Spetić, za politički rad na terenu Zumberka,
— Čedo, na rad u Agitprop Okružnog komiteta KPH Zagreb,

— Mijo Krošelj, za političkog sekretara Kotarskog komiteta KPH Donja Stubica,

— Mato Cifrek, za političkog sekretara Kotarskog komiteta KPH Zelina.

Veza sa III rajonskim komitetom i nakon mog odlaska iz Zagreba nije bila prekinuta.

Pošto smo upoznali teren na koji smo bili raspoređeni, uspostavili smo vezu sa Zagrebom. Vezu ie održavao na Sljemenu i Stubici lugar Miško Spoljarić s Matom Grozdanićem, Fanikom Krošelj i Marijom Hunjak. Preko Maksimira, Vidovca i Čučerja vezu sa Zagrebom održavali su Franjo Valenščak i ostali drugovi.*

* Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945,* .Spektar«, Zagreb, 1972.

Fabijan Rukavina

RAD PARTIJSKE ĆELIJE 6/1

Ćelija je obuhvaćala područje od Frankopanske do Vodovodne ulice i od Ilice do željezničke pruge — 27 odbora Narodne pomoći, a svaki odbor sa dva-tri pododbora — 12 narodnooslobodilačkih odbora

U studenome 1941. godine dobio sam zadatak od Ferde Mandića Dugog da organiziram partijsku ćeliju u strojarskom poduzeću »Braća Ševčik« (danas »Prvomajska«) i da se u njemu zaposlim, kako bih mogao ilegalno raditi na području tadašnjeg V kotara. Istovremeno me je Mandić povezao s Markom Linarićem Bobijem, Vladom Crnim (ne znam prezime) i Josipom Preskarom Boltekom, da s njima radim. Ujedno mi je rekao da u poduzeću radim s Tomislavom Vukeljom, Slavkom Petrekovićem, Vjekoslavom Brlekom i još nekima, a da im se priključi Ulrih Sedar. Rekao je da on vodi njihov kružok i da su već zreli za primanje u Partiju.

U prosincu je održan samo jedan sastanak ćelije na kojemu je rečeno da drug Crni odlazi na drugu dužnost, a da će k nama doći drugi drug. Tada su ponovo podijeljena zaduženja. Marko Linarić Bobi zadužen je za Narodnu pomoć, Josip Preskar Boltek za SKOJ i udarne grupe, ja sam radio s kružocima i također s Linarićem u Narodnoj pomoći. On je bio zadužen i za tehniku.

U to vrijeme smo imali tri kružoka. Članovi kružoka su bili rukovodioci u odborima Narodne pomoći i u aktivima SKOJ-a. Dosta slabo se sjećam sastava tih kružoka. Znam da je u prvome bio Josip Gugo, Slavko Petreković, Vjekoslav Brlek, jedan slastičar iz Ilice 220 i još dvojica drugova. U drugome su bili Tomislav Vukelja, Andrija i još nekoliko drugova, a u trećem kružoku su bili Jagić, Salopek (iz oficirske postolarske zadruge), Franjo Horvat iz »Vojne odjeće« i još dva druga.

Narodna pomoć je imala matični odbor, dva matična pododbora čiji su članovi bili pročelnici odbora Narodne pomoći. Pročelnici matičnih pododbora su činili matični odbor.

Prvi matični pododbor je imao šest uličnih i tvorničkih odbora, a drugi također šest odbora Narodne pomoći. Svaki ulični odbor imao je svoje pododbore,

tako da ih je ukupno bilo oko 36. Bilo je šest tvorničkih odbora Narodne pomoći. Oni su bili u Tvornici duhana, Domaćoj tvornici rublja, Vojnoj odjeći, u ljevaonici željeza i metala »Braća Ševčik«, kovinarskoj radionici »Ivan Mučnjak« i u oficirskoj zadruzi.

Ulični su odbori bili u Vodovodnoj s Mandaličinom, donjoj Ilici, Primorskoj, Ljubljanskoj i Prilazu.

Najjači je odbor bio u »Vojnoj odjeći«.

Oko sredine siječnja do sredine veljače 1942. godine po direktivi Ferde Mandića nismo održavali sastanke nego smo bili samo na vezi. U to vrijeme SKOJ nije više neposredno povezan uz ćeliju. Tada je u našu ćeliju došao Vlado, Umjetnik. Na sastanku sam dobio zadatak da organiziram izradu šaržera za pištolje. U njihovoj izradi su sudjelovali Ivan Fresi, Slavko Petreković, Zlatko Dukanović i Špalat. Izrađene šaržere sam predavao Ferdi Mandiću i Josipu Preskaru.

Krajem ožujka 1942. godine počeli smo osnivati narodnooslobodilačke odbore. U njih smo povukli istaknutije drugove iz Narodne pomoći. U matični NOO ušli su Franjo Horvat, Josip Gugo i Salopek.

U svibnju 1942. godine imali smo osam NOO, i to po četiri u tvornicama i ulicama. Tvornički su bili u Tvornici duhana, »Vojnoj odjeći«, Oficirskoj zadruzi i kod »Braće Ševčik«. Ulični su bili u Ilici, Primorskoj, krojači i tapetari. Ubrzo se broj NOO povećao na deset, a odbora Narodne pomoći na 18.

Teren djelovanja nije se više zvao V nego VI kotar, a naša ćelija je bila 6/1.

U tom međuvremenu su bili uhapšeni Tomislav Vukelja, Ludvig Beli (ne znam prezime) i slastičar iz Ilice 220.

Kružok za kandidate je bio preformiran, tako da su tada u njega ušli Jagić, Crni, Franjo Horvat, Vjekoslav Brlek i Salopek iz Oficirske postolarske zadruge. Taj je kružok održao samo tri sastanka, jer su se ponovo prestali, za neko vrijeme, održavati sastanci, a radile su samo veze. To je trajalo oko mjesec dana.

Otprilike u lipnju Josip Preskar je prešao raditi s udarnim grupama, a iz kružoka je Vjekoslav Brlek dobio zadatak da radi na prebacivanju u partizane.

Tada smo primili u partijsku ćeliju Jagića, a početkom kolovoza Franju Horvata i Salopeka. Provalom Franje Kurelca, ja sam bio uhapšen 24. kolovoza 1942. Sjećam se da smo neposredno pred moje hapšenje imali Matični odbor Narodne pomoći sa tri matična pododbora. Oni su rukovodili sa 27 odbora NP, a svaki od tih odbora imao je dva-tri pododbora Narodne pomoći.

Imali smo također Matični Narodnooslobodilački odbor sa 12 NOO-a, u svakome prosječno četiri-pet članova. Ne sjećam se kako smo stajali s organizacijom AFZ.*

• **Sjećanje, IHRPH, MG-12/VIII, 67.**

Marija Magjer-Inka

OBAVLJALA SAM ZADATKE PARTIJE

Ilegalni je rad bio raznovrstan — Veza s domobranskim oficirima — Odlazak u partizane

. . . Budući da sam svoj novi stan u Krajiškoj 13 od 1936. godine dala na raspolaganje drugovima iz Mjesnog komiteta Partije, u njemu su se i prije rata i u toku rata ilegalno održavali sastanci. Taj stan je imao jednu sobu u koju se moglo ući sa stubišta. Njome se za sastanke koristio samo Andrija Hebrang, nakon izlaska s robije, od 1940. do njegova hapšenja.

Nakon okupacije i početkom oslobodilačkog rata drugovima sam izrazila želju da odem u partizane. Međutim, oni su stali na stajalište da ostanem u Zagrebu dokle god to bude moguće.

Za vrijeme takozvane NDH skinuta sam s položaja upraviteljice zagrebačkih dječjih vrtića zbog sumnje da surađujem s narodnooslobodilačkim pokretom. Ta činjenica me nije pokolebala u mom ilegalnom radu. Surađivala sam i primala zadatke, kojih se više i ne sjećam, od Kate Govorušić, Anke Supanc, Anite Lelas, Stipe Đakovića, Grge Jankesa, Ognjena Price, Dragice Pačenovski, Zore Kević, Mije Bukovca i drugih koje sam znala samo po ilegalnom nadimku. Moja konspirativna imena su bila: Inka, Silva, Dragica i druga.

Anita Lelas me je uvela u rad grupe žena na Bukovcu (bilo ih je dvadesetak), a zatim s grupom grafičkih radnika (bilo ih je oko četrdeset). Moje zaduženje je bilo da na sastancima tih grupa (na kojima su se izmjenjivala lica od spomenutih brojeva) govorim o ciljevima, zadacima i uspješnom završetku narodnooslobodilačke borbe s revolucionarnim promjenama. Zbog mjera sigurnosti sastanci su se uvijek održavali u drugim stanovima mnogih simpatizera i aktivista. Još se sjećam zgrada u kojima su se oni održavali, a među njima bio je i stan Pistotnika u Frankopanskoj ulici.

U Zagrebu sam za vrijeme rata bila zaposlena u gradskoj općini u socijalnom odsjeku. U toj instituciji nalazili su se magazini hrane, odjeće, obuće i raznih drugih potrepština. Šef tog odsjeka bio je dr Predrag Brozović. Utječući

politički na njega, proširila sam njegove horizonte, pa je tolerirao moje zahtjeve za potrebe ugroženih obitelji pristaša NOP-a. Davao mi je veće količine bonova kojima su se mogle podizati živežne namirnice i ostale potrepštine. Bonove sam prema potrebama dijelila ženama koje su bile u grupi Narodnooslobodilačke fronte (NOF). Činjenica je da su žene čiji su muževi bili u partizanima dobivale pomoć. Kada se danas toga sjetim, prožima me zadovoljstvo što sam i sama sudjelovala u zadatku velikog značenja koji je odredila Partija. Sjećam se da mi je povremeno potrošačke karte davala i Božena Brlečić. Ona je, naime, radila u Potrošačkom uredu, pa joj se pružala mogućnost da ih uzima i da mi ih predaje za potrebe NOP-a.

U razdoblju okupacije i oslobodilačkog rata zadatke su mi često davali, osim drugarica i drugova koje sam već spomenula, i moji bratići Zvonko i Stjepko Kavurić. Određivalo se kada moramo ustupiti svoj stan ili pronalaziti druge za potrebe partijske organizacije, kada i gdje treba da provodimo agitaciono-propagandnu djelatnost. Entuzijazam je prevladavao u mojoj djelatnosti sa željom za što skorijom pobjedom nad fašističkim okupatorima i kvislinzima.

Bila sam veoma zadovoljna zbog činjenice što sam osnovala grupu naprednih odgajateljica, koju su, među ostalim, činile i moje predratne drugarice iz Crvenog kutića: Božena Brlečić, Maja Emrović, Mara Čuklić, Herma Westermayer i druge. Sve su one, bez sustezanja, surađivale u ilegalnom radu po smjernicama koje sam dobivala i na njih prenosila. U jednom dječjem vrtiću u Krajiškoj ulici 9 bio je depo ilegalne štampe, a u njemu su se održavali i ilegalni sastanci.

Dr Korenić, simpatizer NOP-a, okupljao je domobranske oficire koji su osuđivali okupatora i kvislinge i izjašnjavali se za NOP. Budući da sam bila njegov pacijent, doznala sam za to kada smo, u razgovorima, došli do međusobnog povjerenja. Rekao mi je da određen broj oficira želi uspostaviti vezu s ilegalcima NOP-a zbog odlaska u partizane. Pitao me da li mogu dobiti vezu s kompetentnim drugovima da bi se ta stvar realizirala. Nisam mu mogla ništa određeno reći, ali sam obećala da ću pokušati. Moja viša veza je u to vrijeme bio drug sa pseudonimom Lin. Kada sam ga informirala o tome, rekao je da bi, možda, bilo dobro da te ljude prebacimo u partizanske jedinice uz uvjet da daju sve podatke o vojnim pitanjima, a među ostalim i plan obrane grada Zagreba. Odobrio mi je da to prenesem dru Koreniću, pa sam to uskoro i učinila. Ubrzo mi je dr Korenić predao plan obrane Zagreba. Odmah sam ga predala Linu. Koreniću je određen broj domobranskih oficira donosio revolvere i metke za potrebe NOP-a. Povremeno sam ih preuzimala, pakirala i predavala svojoj višoj vezi Linu. Sjećam se da je ukupno bilo pet pištolja. Policija (Ustaška nadzorna služba i Gestapo) saznala je za namjere tih domobranskih oficira, pa je neke uhapsila. Međutim, dio njih je Odbor za otpremanje ljudi i materijala za partizanske jedinice, koji je bio pri Mjesnom komitetu KPH Zagreb (to sam, naravno, doznala poslije rata), izveo svojim kanalima iz Zagreba i doveo ih u Narodnooslobodilačku vojsku.

Bio je uhapšen i dr Korenić. Najvjerojatnije je da me je on za vrijeme mučenja na policiji prokazao, pa me je Gestapo i UNS tražio kod bivšeg supruga dra Ante Gospodnetića. On me je odmah o tome obavijestio preko moje drugarice iz ilegalnog rada Herme Westermayer. Sklonila sam se iz svog stana u koji je odmah došla policija i zadržala se u njemu četiri dana, nadajući se da ću se vratiti ili da će možda naići i pozvoniti ilegalni radnici NOP-a, koji bi također bili veoma bogat plijen za nju.

Budući da je moj dalji boravak u Zagrebu bio vrlo rizičan, dobila sam vezu od Lina za odlazak na slobodni teritorij. Iz Zagreba sam otišla u rujnu 1944.

godine. Dosta nas je tog dana bilo okupljeno za napuštanje grada u predjelu stare remize (prostor današnjeg Tehničkog muzeja). Dobili smo falsificirane propusnice. Rečeno nam je da se krećemo u određenom odstojanju, da ne bismo pobudili sumnju, a da će na čelu biti čovjek s aktentašnom i da idemo za njim. Kretali smo se Savskom cestom i prešli preko Savskog mosta. Nismo imali nikakvih peripetija. Došli smo u Stupnik gdje nas je preuzeo jedan partizan i odveo na slobodni teritorij u Pisarovinu.

Uskoro sam bila raspoređena u Lasinje u dječji dom u kojem su bila djeca čiji su roditelji bili u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske. Tako sam i u partizanima nastavila raditi u svojem zvanju odgajateljice.. .*

' Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Josip Mokosek

ZADATAKA JE BILO MNOGO

Nabavljanje oružja — Pomoć u akciji Kerestinec — Okupili smo velik broj antifašista

. . . Poslije kapitulacije stare Jugoslavije partijska ćelija (Školska cesta) kojoj sam ja pripadao počela je nabavljati oružje. Dobili smo dvije puške s nešto municije, a kupljena su i dva revolvera sa 100 metaka. Nastavili smo nabavljati oružje, pa je većina drugova u kružocima imala revolvere i metke i nekoliko bombi. Spremište za oružje bilo je kod Franje Šuka, ali ga je provalila jedna susjeda i policija je odnijela dva revolvera sa 200 metaka i nešto puščane municije. Tri revolvera predana su Antunu Biberu. Drugo spremište bilo je kod Jože Vrbana, a treće kod Albina Lugarića, i to pet pušaka. Na žalost, pohranjene su na mjesto gdje je bilo vlage, pa kasnije nisu mogle biti upotrijebljene.

Za akciju u Kerestincu ćelija je bila zadužena da dade tri člana. Oni su od Franje Slovića trebali po vezi primiti, negdje kod zapadnog kolodvora, oružje i prenijeti ga u Kerestinec. Taj zadatak nije izvršen, jer nije došla Slovićeva veza. Stoga se Slović zadržao preko noći negdje u Kustošiji, da bi pronašao vezu, i bio uhapšen. Ubijen je u Rakovu Potoku.

Da bi se nekako pomoglo bjeguncima iz Kerestinca, uspostavljena je veza s Vrbanom. On je trebao spriječiti drugove da prelaze preko Save, jer su sve blokirali ustaše i agenti. To je i saopćeno četvorici drugova. Međutim, jedan student nije htio čekati. Plivao je preko Save i u vodi je ubijen. Ta pucnjava alarmirala je ustaše preko Save kod Radio-stanice i oni su zatvorili uzmak ostaloj trojici, koje su nakon dugog pretraživanja grmlja našli i odveli u tabor Trnje, a potom strašno tukli.

Pogibijom Slovića bila nam je prekinuta veza, pa je dobivena nova preko Lutve Ahmetovića. Primljeno je nekoliko puta materijala za raspačavanje, koji se prenosio sa Srebrnjaka u Trnje, a zatim na Trešnjevku nekoj drugarici. Ujedno je uspostavljena veza s Ivanom Pandžom radi Narodne pomoći.

Kad je trebala biti izvršena diverzija na Pošti, ćelija je dobila zadatak da njezina dva člana s oružjem budu na uglu Draškovićeve i Vlaške ulice, a udarna

grupa na podvožnjaku Miramarske ceste i da baci bombe na ustaše kada budu prolazili. Te noći uhapšeni su neki drugovi koji su bili vezani uz oba kružoka. Uspjeli smo pred policijom pobjeći Joža Hadelan, Franjo Šuk i ja, a sklonili smo se u Jakuševac kod Jože Vrbana. Javio sam svojoj supruzi Ankici kako će uspostaviti vezu s Lutvom Ahmetovićem, što je ona i učinila. Ahmetović je tražio da se nas trojica vratimo u Zagreb i da ilegalno radimo. Tako smo i postupili.

Joža Hadelan i Franjo Šuk prebačeni su u Liku, ali su na vezi, koja je bila provaljena, pali. Prilikom zamjene ustaše su pobili drugove, otevši ih od Talijana. Tada je ubijen i Franjo Šuk, a spasio se bijegom Joža Hadelan, koji je kasnije poginuo.

Osnovana je nova ćelija koju su činili Joža Rutić, Milena Milidrag, Ivan Pandža i Josip Mokosek. Kasnije je uz tu ćeliju vezana i Školska cesta preko Ankice Mokosek. Rad je bio veoma težak, jer su veze bile prekinute.

Uspjelo se okupiti mnoge ljude koji su davali novčane priloge za Narodnu pomoć. Ta djelatnost se uspješno razvijala, pa se održavala veza s drugovima iz ovih poduzeća: * Bates« (drugarica Peten), »Jugoslavenski Shell« (Štefica Borovčak, »Standard C.O.« (Albin Lugarić), »Vacuum« (Franolić), Gradski namještenici (Marko Novak), Gradski porezni ured (Puhovski), »Sava« (Milena Milidrag), »Croatia« (Hiveš), »Papirnica« (Zigi), Poštanska štedionica (Stipe Starčević), »Kästner i Öhler« (Slavko Jekšić), »Helios« (Jurički), »I. Paspa« (Stjepan Černjul), »Griesbach i Knaus«, Vojno poduzeće — postolari, Poduzeće za kožu (Jovanka Ljubičić), Gradska plinara (Mato Hečimović), Gradski vodovod (Martinović), Školska cesta (Ankica Mokosek), »Palace hotel« (Đuro Nemčić), »Esplanada«, »Gradski podrum« (Tomo Dijanović), »Noris«, Kazalište (Joža Rutić), »Cinkografija« — tehno-kliše (Josip Mokosek), Grafičari (Kata Hrušć), »Metal i Kaštel« (Bačun).

Bilo je još nekih poduzeća ili grupa, ali je vrlo teško sjetiti se koja su i koji su sve ljudi skupljali Narodnu pomoć.

Rad na povezivanju ljudi u poduzećima omogućio je da se formiraju grupe po struci. Tako su ponovo učvršćene grupe u poduzećima »Helios«, »Noris«, »Paspa« i Gradskoj plinari, i među grafičarima i na Školskoj cesti. Tu su ponovo ojačale partijske ćelije. Kod ugostitelja je formirana ćelija koja je veoma aktivno radila i za kratko vrijeme okupila velik broj ljudi. U »Plinari« je također oživio rad. Kod grafičara, poslije hapšenja Branka Sabljića, i još nekih aktivnih drugova, išlo je teže. Slabost je bila u tome što su se predugo provjeravali ljudi koji su pristupali NOP-u. Većina ih je radila kao da su članovi Partije i osjećali su se komunistima.*

Odlomci iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Ankica Mokosek

PRIMLJENA SAM U PARTIJU

Zadaci u Gradskom odboru AFŽ-a — Bijeg iz ruku policije — Stanovi za ilegalne sastanke i ilegalce — Odlazak u partizane

Godine 1939- moj suprug Josip uveo me je u već postojeći kružok na čijim se sastancima proučavala ilegalna partijska štampa i marksistička literatura. Prvi sastanak na kojem sam prisustvovala održan je u našem stanu (Školska cesta 36). Bili su prisutni: Anton Bratko, Josip Mokosek, Josip Hadelan, Franjo Šuk i ja. Kružokom je rukovodio Bratko. Tada još nisam bila zaposlena, a po profesiji sam bila tekstilac.

U toku rada u naš kružok smo primili još neke drugove i drugarice.

Kružok se je najviše sastajao u našem stanu, i to dva puta mjesečno. Međutim, sastanci su se održavali i u drugim stanovima, kod Josipa Hadelana i Franje Šuka.

Na sastancima smo pojedinačno dobivali zadatke za djelatnost u masama, a davao nam ih je Bratko.

Stalni zadaci našega kružoka pod rukovodstvom Bratka bili su: povremeno raspačavanje letaka od Tuškanca do Ksavera, skupljanje hrane, odjeće i novčane pomoći za španjolske borce i sudjelovanje u demonstracijama. Takav rad kružoka trajao je do kolovoza 1941. godine, kada je grupu razbila ustaška policija hapšenjem Marice Hadelan i Nikole Suka, dok su Josip Mokosek, Josip Hadelan i Franjo Šuk uspjeli pobjeći.

Potrebno je napomenuti kako je došlo do hapšenja. Naime, policija je došla uhapsiti Josipa Hadelana u Školskoj cesti 17. Međutim, kod njega se skrivao Franjo Hadelan, njegov brat, koji je u to vrijeme bio ilegalac, pa je pomislio da je policija došla po njega i uspio je pobjeći. Policajci su ga opazili i pojurili za njim, ali ga nisu uhvatili. Kad je to vidio njegov brat Josip, pobjegao je na drugu stranu kroz kukuruze.

Budući da policija nije uhapsila Josipa, po kojeg je i došla, povela je njegovu suprugu Maricu. Obitelj Hadelan prokazao je policiji Mesić, tabornik za

Trnje, koji je stanovao u Školskoj cesti, jer je tu obitelj smatrao komunističkom. Uzrok hapšenju tih drugova bio je taj što su prije rata postojali sindikati URSS-a i HRS-a. Hrsovci su znali ljude koji su simpatizirali Partiju i komunizam, pa je na osnovi njihova prokazivanja ustaška policija hapsila komuniste i sve ostale antifašiste.

Smanjenom grupom, koju su sada činile Apolonija Lugarić, Albin Lugarić, Barica Mezdić i ja, neko vrijeme nije nitko rukovodio, iako smo međusobno kontaktirali. Uhapšenicima, Marici Hadelan, Nikoli Šuku i njegovoj supruzi, koji su bili taoci, nosili smo hranu u zatvor na Savskoj cesti šest mjeseci. U istrazi oni nisu ništa govorili što su znali. Odbacivali su sve optužbe, pa ih je ustaška policija, pošto nije bilo nikakvog dokaznog materijala, pustila na slobodu, vjerojatno, u veljači 1942.

Trojica koji su pobjegli pred hapšenjem: Josip Mokosek, Josip Hadelan i Franjo Šuk, sklonili su se u Jakuševac kod Jože Vrbana. Nakon desetak dana obavijestili su me preko Slavka Markulina da se povežem s Lutvom Ahmetovićem. Moj suprug mi je poručio gdje ću ga naći. Želim naglasiti da je moj muž Josip primljen u KP 1939. To sam saznala mnogo vremena kasnije.

S Lutvom Ahmetovićem sastala sam se na uglu Prilaza i Frankopanske ulice u pet sati popodne. Kazala sam mu gdje se nalaze drugovi koji su pobjegli pred hapšenjem i da traže da ih se obavijesti što će dalje raditi. Ahmetović mi je rekao da im javim da se vrate u Zagreb i da će djelovati kao ilegalci. Kad sam im dostavila poruku, oni su se vratili i povezali s drugovima.

Moj suprug kao ilegalac nije dolazio kući. Skrivao se u stanovima za ilegalce. Međutim, s njim sam povremeno održavala vezu na raznim mjestima.

Dok je moj suprug ilegalno djelovao u Zagrebu, ja sam primljena, kao stari kandidat, u Partiju 15. ožujka 1942. Prethodno sam pozvana na jedan sastanak u stan Jože Rutića, u blizini današnjeg Lenjinova trga kod Doma sindikata (sadašnja Ulica Anke Butorac). Kad sam ušla u Rutićev stan, rečeno mi je da sam došla na sastanak partijske ćelije, da sam primljena u Partiju na temelju svog dotadašnjeg rada, zalaganja i privrženosti Komunističkoj partiji. To je bio veliki dan za mene, jer se ostvarila moja davnašnja želja. Bila sam vrlo sretna. Ujedno mi je to bio poticaj za još intenzivniji rad. To mi je saopćio Butković (zaboravila sam njegovo ime). Ćeliju su činili: Butković, Joža Rutić, dramski glumac HNK i ja. Pošto je Butković rukovodio sastankom, zaključila sam da je on sekretar ćelije. Na tom prvom sastanku dobila sam detaljne instrukcije kako se kao član KP moram ponašati.

Do prijema u KP bila sam zadužena za rad u odboru AFŽ-a grada na^ čijem je čelu bila Olga Kovačić-Žoga, a ostale članice su bile Katica Hrušć, još dvije drugarice, čijih se imena ne sjećam, i ja.

Glavni zadatak odbora AFŽ-a grada Žagreba je bio održavanje veza s odborima AFŽ-a rajona. Sadržaj rada je bio skupljanje novčanih priloga za Narodnu pomoć, zatim odjevnih predmeta i sanitetskog materijala za partizanske jedinice i drugo. Bilo je dosta obitelji čiji su hranioci bili uhapšeni ili su otišli u partizane, pa je članove njihovih obitelji trebalo prehranjivati. Stoga im se iz fonda Narodne pomoći dodjeljivala novčana pomoć.

Mi, članovi mjesnog odbora AFŽ-a često smo prisustvovali sastancima rajonskih odbora i pododbora i pomagali im u radu. Odlazila sam na sastanke rajonskog odbora AFŽ-a na Trešnjevci. Rukovodilac tog odbora bila je Živka Nemčić. Ona je ispoljila veoma dobre organizatorske i rukovodilačke sposobnosti. Imala je velik utjecaj na dinamičan rad pododbora na Trešnjevci.

Kad sam uključena u spomenutu partijsku ćeliju, sastanci su se održavali povremeno ili po potrebi. Nisam dobivala nikakve posebne zadatke, već sam na sastancima ćelije informirala drugove o svojoj djelatnosti u AFZ-u. Zapravo, ja sam kao član te ćelije održavala veze s antifašističkim organizacijama u Školskoj cesti, pa je tako ta cesta bila vezana uz tu ćeliju.

Nakon nekog vremena sastancima nije prisustvovao Rutić. O tome mi Butković nije ništa govorio. Kasnije sam saznala da je otišao s grupom glumaca u partizane.

Sa svojim suprugom sam kontaktirala sve do njegova hapšenja u svibnju 1942. Uhapšen je na Savskoj cesti kraj Novinarskog doma kad je očekivao vezu. Nakon njegova hapšenja, policija je došla k meni u stan i izvršila premetačinu. Agenti su našli partijsku štampu i kutiju sanitetskog materijala koji sam dobila od simpatizera. U kutiji su bili potrebni materijali za operacije, zatim zavoji, gaza, lijekovi i drugo. To jutro, pred sam dolazak policije, dobila sam taj paket. Uručio mi ga je Tomo, trgovački pomoćnik iz Petrinjske ulice, rodom iz Hrvatskog Primorja, a trebala sam ga uručiti svojoj višoj vezi Butkoviću (vjerojatno je tada bio student prava).

Kad su dvojica agenata pronašla spomenute materijale, jedan je rekao onome drugom da ode do najbližeg telefona i da obavijesti policiju da dođe pojačanje. Ubrzo su došla još trojica. Jedan je referirao svom šefu (vidjela sam po njegovu držanju da mu je to pretpostavljeni) što je pronašao. Šef agenata me je tada zapitao kojim se sve prostorijama koristim u stanu. Rekla sam da stan kojim se koristim ima samo sobu i kuhinju, a da se do mog stana nalazi stan moje majke koja je umrla prije mjesec dana. Kad je to čuo, otišao je izvršiti premetačinu i u tom stanu u kojem se tada nalazila supruga moga brata Franje. Dva agenta su ostala u mom stanu, a ja sam s njihovim šefom pošla u stan moje majke. Dok je on vršio premetačinu i gledao stvari u otvorenom ormaru, iskoristila sam njegovu nepažnju i iz tog stana, koji je bio u prizemlju, hitno izišla kroz vrata postavljena prema dvorištu, potrčala dvorištem, skočila preko plota u tuđe dvorište, pa trkom ušla u kuću susjeda kojeg sam poznavala, zatim sam prošla kroz njegovu kuću i izišla u drugo dvorište, pretrčala dva-tri vrta i ušla u kuću jednog našeg simpatizera, koji mi je osobno davao novčane priloge za Narodnu pomoć. Kad sam mu rekla što je posrijedi, skrivala sam se u njegovu stanu tri dana. Ta kuća je bila oko 400 metara od mog stana, pa me policija, iako je pretraživala okolne kuće, nije pronašla. Na sreću, kuću u kojoj sam se skrila agenti nisu pretražili.

U mom i majčinom stanu agenti su ostali tri dana, nadajući se da ću se vratiti, pa da će me uhapsiti.

Apolonija Lugarić poslala mi je cedulju kojom me je obavijestila da znade gdje sam. Odmah sam odlučila, kad se već zna gdje se skrivam, da napustim to mjesto. Maskirala sam se, pa sam otišla na Trešnjevku kod drugarice koja je bila u jednom pododboru AFŽ-a (zaboravila sam njezino ime). Ona mi je dala svoju haljinu, zatim sam došla na Kvaternikov trg (oko 5 sati popodne), jer sam znala da u to vrijeme dolazi na vezu sa mnom Butković, sekretar partijske ćelije u kojoj sam bila. Rekla sam mu što se dogodilo. Prenoćila sam u njegovu stanu, a sljedećih nekoliko dana provela sam u stanovima simpatizera čiji stanovi nisu bili kompromitirani. Butković je izvijestio Lutvu Ahmetovića da tražim da idem u partizane. U početku je partijska organizacija smatrala da još nije vrijeme za moj odlazak u partizane i da još mogu kao ilegalka djelovati u gradu. Međutim, kad je policija umnožila moju sliku i podijelila je agentima, o čemu me informirala

jedna drugarica koja je bila član jednog odbora AFŽ-a, nadležni drugovi su ocijenili da je moj dalji boravak u Zagrebu opasan, pa su odlučili da me upute u partizane. Obaviještena sam da dođem iza crkve Sv. Petra (mislim da je bio već kraj svibnja). Tamo sam zatekla Butkovića. Zatim je naišao jedan automobil iz kojeg je izišao jedan drug i obratio se Butkoviću. Istodobno je došla još jedna drugarica. Butković mi je rekao da je i ona kompromitirana i da će automobilom izići sa mnom iz Zagreba. Dobile smo lažne legitimacije i bez teškoća su nas kontrole propustile preko Savskog mosta i došle smo do sela Stupnika. Tu nas je drug koji je sjedio do vozača predao obitelji Domović. U tom selu sam sa spomenutom drugaricom boravila 14 dana. Jedna drugoj, pridržavajući se strogo načela ilegalnog rada, nismo rekle tko smo i što smo radile.

Jedne večeri došao je jedan partizanski vod i poveo nas u Zumberak. Tamo smo uključene u bataljon »Josip Kraš«, a ja sam svoju poveznicu (o članstvu u KP) predala Milki Kufrin.

Želim naglasiti da smo ilegalne sastanke održavali kod ovih obitelji: Josip Mokosek, Školska cesta 36, Franjo Šuk, Školska 36, Franjo Mezdić, Školska 30, Albin Lugarić, Školska 29, Franjo Čukulin, Školska 17/a, Dragica Abel, Drinska 23, Slavica Bašić, Kruge 8 i Dobrin (zaboravila sam ime), Lička 32.

Zaboravila sam imena ljudi koji su davali stanove za sastanke, ali se sjećam ulica: Heinzelova 7, Rujnička 1, Trnjanska 6 i 47.

Stanovi u kojima su spavali ilegalci: Josip Mokosek, Školska ulica 36, Franjo Šuk, Školska 36, Josip Hadelan, Školska 17, Franjo Mezdić, Školska 30, Albin Lugarić, Školska 29, Slavica Bašić, Kruge 8, Dragica Abel, Drinska 23, Marija Šelas, Rebar 149, Bosiljka Žamac, Mikulićeva 24, Vlašić (zaboravila sam ime), Gundulićeva 15, i Razum (zaboravila sam ime), Gundulićeva 53.

Budući da sam zaboravila imena nekih obitelji kod kojih su spavali ilegalci, navest ću ulice: Livadićeva 25, Bužanova 14, Maksimirska 100, Domjanićeva 45, Trnskoga 18, Pile I br. 3, Daničićeva 46.*

' Odlomci iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Dr Gabrijel Divjanović

POKUŠAJ HAPŠENJA I BIJEG

Stan za ilegalce — Provokator kao kurir — Agenti su došli

Otprilike na prijelazu iz 1941. u 1942. godinu metalski radnik Fabijan Rukavina dao mi je direktivu da osnujem odbor za Narodnu pomoć u Penzionom zavodu u Vinogradskoj 25 u kojem sam bio zaposlen. Ja sam tu direktivu odmah proveo u djelo te sam sve do svojeg hapšenja, svaki mjesec redovno, predavao prikupljenu pomoć Fabijanu.

S Fabijanom sam se poznavao još iz mladosti i surađivao s njim dok je on bio radnik u Slavoniji u tvornici u Đurđenovcu, nedaleko od moga rodnog mjesta Našica. Prilikom davanja spomenute direktive Fabijan mi je rekao da zbog konspiracije više ni s kim ne smijem održavati neke druge veze, a učinio je to zato što je znao da kod mene neki drugovi, na primjer Ljerka i Boško Šnajder (poznat tada pod nadimkom Motorist), često na spavanje dovode drugove koje traži ustaška policija, kao i da kod mene skrivaju različite materijale.

Ja sam ipak, otprilike u travnju ili svibnju 1942. godine sakrio Franju Kurelca, kurira Glavnog štaba Hrvatske. Dovela mi ga je Ljerka Šnajder jednog dana kasno uveče govoreći da ga moram bezuvjetno sakriti, jer je kasno pa nema više vremena da ga negdje drugdje odvedu. /

Poslije toga je Franjo Kurelac više puta noćio kod mene, a ja nisam ništa sumnjao, jer, ne samo da sam u Ljerku Šnajder i njezinog brata Boška imao apsolutno povjerenje, kao u stare prijatelje i drugove, nego mi je i sam Franjo Kurelac pokazao originalnu propusnicu Glavnog štaba Hrvatske, što je na mene, u središtu Zagreba (a bilo je to u proljeće 1942) učinilo izvanrednu impresiju. Bio sam naprosto ponosan što kod mene spava kurir Glavnog štaba Hrvatske.

Na nesreću, pošto je dosta često noćio kod mene, Franjo Kurelac nije mogao a da ne primijeti da ja surađujem s Fabijanom Rukavinom i da isti dovodi mom bratu Đuri (koji je stanovao u Ilici točno meni preko puta) drugove koji su se skrivali pred policijom, među njima i jednoga, kako sam tada zaključio, vrlo

važnog druga kojeg su zvali Pečeni, jer su ga ranije na policiji mučili pekući mu tabane.

Naravno, tada nisam imao ni pojma da je Franjo Kurelac opasni agent--provokator. Čak sam mu u povjerenju rekao da se ni pod koju cijenu ne smijemo dati živi uhvatiti. On zato što je kurir Glavnog štaba, a ja zato što imam skriveno oružje na tavanu i letke pod krevetom na kojem smo obojica spavali. Iznio sam mu i riskantni, ali i jedini, plan bijega za slučaj ako dođe do najgorega: skočit ćemo kroz prozor na krov drvarnice i tada se popeti preko zida, nadvišenog sa tri reda bodljikave žice, i baciti se u dvorište susjedne kuće koja je pripadala već Buconjićevoj ulici. Na Kurelčevu ironičnu primjedbu da je to malo previsoko za skok, a bodljikava žica na vrhu zida daje slabe nade, ja sam mu odgovorio da je skok izvediv, iako se naš prozor nalazi na visini između prvoga i drugoga kata i da ću ja svakako i bezuvjetno skočiti, jer bolje je i jedan posto bilo kakve nade, nego sigurna smrt kojoj bi prethodilo još i zvjersko mučenje da odamo drugove koji s nama rade.

I zaista, kad je 24. kolovoza 1942. oko tri sata popodne netko pokucao na vrata moje sobe i na moj upit: »Tko je«, bilo odgovoreno Franjo, ja sam otvorio vrata i revolveri trojice policijskih agenata uperiše mi se ravno u usta. No, iako su znali da se neću dati živ odvesti na policiju, ja sam ipak uspio skočiti kroz prozor. Istina, ne odmah nego tek kad je jedan od agenata otišao u kuhinju prati ruke (koje je začađio kad je na tavanu tražio oružje i municiju), a drugog je agenta, njihov šef, čas ranije poslao da iziđe pogledati, odnosno kontrolirati kakva je situacija pred kućom na ulici gdje je stajala Marica s već pohapšenim drugovima. Kad sam tako na tren ostao sam sa šefom agenata, naglo sam otvorio vrata od ormara u relativno uskoj sobici i agentu djelomično spriječio put k prozoru, a i nišanjenju, skočio sam i, na sreću, krov drvarnice se nije prolomio poda mnom, a kako sam bio trenirani sportaš (skakač s motkom u tadašnjem klubu HAŠK) nisam pao ni posrnuo, unatoč priličnoj visini, nego sam, doskočivši sretno na noge, odmah nastavio brzo trčati preko krova drvarnice prema zidu gdje me je čekao još mnogo teži problem nego što je skok kroz visoki prozor. Naime, zid ne samo da je bio visok, nego je s njegove gornje strane bilo još tri reda bodljikave žice jedan povrh drugoga. No ono najgore došlo je još prije nego sam dotrčao do zida. Nisu prošle ni tri sekunde od mog skoka kroz prozor, a zlikovac je već počeo pucati iz revolvera i već prvim metkom mi je prostrijelio lakat lijeve ruke, tako da mi je ona potpuno obamrla. Ne smijući gubiti ni dijelak sekunde, naprosto sam se propeo uza zid i golom desnom rukom hvatajući bodljikavu žicu kao da je meka paučina presavinuo sam se konačno tijelom preko najvišeg reda bodljikave žice. Iako je to sve trajalo najviše tri sekunde, meni se oteglo kao vječnost. Jer, baš tu na vrhu, kad sam bio u mrtvoj točki, očekivao sam kobni hitac rutiniranog strijelca.. .

Ali, drugog pucnja nije bilo, a ja sam se sav krvav bacio, odnosno prevalio u susjedno dvorište. Tu sam bio već zaklonjen zidom od metaka s prozora. Smjesta sam iz tog dvorišta uletio u zgradu, koja je s vanjske strane gledala u Buconjićevu ulicu i pretrčavši je u tren, spasio sam se zatirući trag potjeri preko vrtova i plotova kuća u Bosanskoj ulici, da bi se tek na gornjem dijelu Hercegovačke ulice osjetio koliko-toliko sigurnim. Uostalom, već sam bio oko pola kilometra daleko od svog stana, a agenti, budući da se nitko nije usudio skočiti s tolike visine, da me pokuša ranjenog uhvatiti, morali su najprije istrčati iz zgrade u protivnom smjeru, tj. u Ilicu a onda tek nastojati odgonetnuti u kojem smjeru sam zapravo umakao.

Pošto sam tako pobjegao neposrednoj potjeri, otišao sam na sasvim drugi dio grada i potražio drugove, zapravo vezu za partizane. Iako ranjen, bio sam uskoro prebačen u partizane te sam došao u Slavoniju, u III operativnu zonu s grupom partizana koje su na oslobođeni teritorij vodili Zivko Kovačević i Zvonko Bakran. Došavši u partizane, saznao sam nešto kasnije da je Fabijan Rukavina otpremljen u logor kao i moj brat Đuro, koji je tamo i ostavio svoj život. U partizanima sam još saznao da je provokator Franjo Kurelac više od 200 naših drugova provalio na policiji od kojih je velika većina izgubila živote.

I napokon, da se vidi kakav je zlikovac bio ustaški agent koji je pucao na mene, neka ilustrira scena moga ponovnog viđenja s njim. Kad sam se nakon tri godine vratio iz partizana u Zagreb, upozorili su me drugovi da je, među ostalim agentima, uhvaćen i taj koji me je ranio i neka dođem, ako hoću, da ga vidim.

A htio sam ga vidjeti, jer sam tri godine u partizanima sam sebi postavljao pitanje — kad me je već zlikovac uspio znalački pogoditi u punom trku, zašto me nije gađao kad sam bio u mrtvoj točki na vrhu zida s bodljikavom žicom? Suočen sa mnom i na moje izravno pitanje o tome, zlikovac je cinički odgovorio: »Okinuo sam, naravno, baš u tom trenu, ali je metak zatajio!«

Dakle, slučaj mi je spasio život, a ne čovjek.. .*

* Napisano za ovaj zbornik.

Tomo Dijanović

RAD UGOSTITELJSKIH RADNIKA

Bili smo organizirani — Naša je organizacija funkcionirala dobro

. . . Njemački napad na našu zemlju nije nas zatekao nespremne. Ugostiteljski radnici, kao i radnici drugih struka, bili su usko međusobno povezani preko svoje sindikalne organizacije i preko odbora Crvene, odnosno Narodne pomoći.

Sa svim odborima preko njihovih pročelnika rukovodio je Joža Gmajnić Crveni sve do svoga pada. Poginuo je na zagrebačkoj policiji u prosincu 1941. On je s pročelnicima održavao sastanke u svome stanu na Ribnjaku 4, u stanu Avde Gotovuše, Ivkančeva 27 (danas Ulica Anke Butorac), u mome stanu, Nova ves 61, i u stanu Ivice Biljana, Derenčinova 23. Navodim samo stanove u kojima sam ja tada kao rukovodilac odbora u »Gradskom podrumu« bio prisutan.

Nekoliko dana prije njemačkog napada bio sam pozvan na sastanak u stan Avde Gotovuše. Na sastanku, koliko se sjećam, bili su prisutni Joža Gmajnić, Ivica Biljan (uhapšen u prosincu 1941. i ubijen sa svojim bratom Slavkom u logoru Jasenovac u veljači 1942), Avdo Gotovuša, Martin Srdarev, Slavko Rusković i ja. Sastankom je rukovodila neka mala crna nježna drugarica. Ona nas je upoznala sa situacijom i savjetovala nam kako se moramo ponašati u tim prilikama. Pred nas je postavila zadatke: učvršćenje organizacija NOP-a, čuvanje konspiracije, prikupljanje oružja, lijekova, hrane, odjeće, novčanih sredstava i pronalaženje nekompromitiranih stanova za ilegalne partijske radnike.

Na sam dan njemačkog napada na SSSR održan je poslije podne sastanak u Trnju (kupalište na Savi). Tim je sastankom rukovodio Gmajnić, a na njemu su bili iz »Gradskog podruma«: Ivica Biljan, brat mu Slavko, Franjo Bedeković (ustaše su ga objesile u veljači 1945, negdje pokraj Zagreba), Ladislav Krajčić, Joža Miholić (poginuo 1945. u brigadi Franje Ogulinca Selje), Ivan Juričev, Lujo Jakopović iz »Esplanade« (poginuo u logoru 1943) i ja.

Na sastanku je razmotrena vojnopolitička situacija. Govorio je Gmajnić. Upoznao nas je s nastalom situacijom i s pripremama za oružani ustanak u

zemlji na sličnim sastancima kakav je i naš. Razvila se živa diskusija u savskom vrbiku. Svaki od nas je preuzeo zadatke, a bilo je postavljeno; ako je nekoga strah i ako ne vjeruje u pobjedu Sovjetskog Saveza, da se povuče.

Drugi dan poslije toga sastanka održali smo slične sastanke, svaki sa svojom grupom. Zatim smo na sljedećem sastanku u stanu Gmajnića podnijeli izvještaj o broju svojih ljudi, njihovu držanju, o NOO-ima, prikupljenom materijalu, hrani i stanovima, o provokacijama neprijateljskih elemenata.

Zaključili smo da učvršćujemo organizacije NOP-a, da učimo ljude konspiraciji, da izoliramo neprijateljske elemente, da što manje s njima diskutiramo a više i bolje radimo na preuzetim zadacima, širenju ilegalne štampe, lijepljenju i pisanju parola, uvlačenju novih rodoljuba u odbore Narodnog oslobođenja i pronalaženju stanova i hrane za ilegalce.

Taj se rad normalno i konspirativno odvijao kako na materijalnom radu, tako i na prosvjetnim sastancima koji su se redovito tjedno održavali sve do hapšenja Gmajnića u prosincu 1941. Gmajnić je tada radio u restauraciji na zagrebačkom kolodvoru.

U prosincu 1941, osim Gmajnića, uhapšeni su Ivica i Slavko Biljan.

Poslije njihova hapšenja rad ni za trenutak nije prestao. Do tada sve je išlo preko Gmajnića, a poslije njegova i Biljanova hapšenja reorganizirali smo odbor u »Gradskom podrumu« i napravili novi raspored rada. Sada su veze išle prema »Esplanadi« i Luji Jakopoviću. Poslije izvršene reorganizacije u »Gradskom podrumu«, u restoranu je pododborima rukovodio Franjo Bedeković, Slavko Hruškar i Miško Volčnjak, a u kavani Jovo Grahonja (poginuo u veljači 1945), a za prehranu ilegalaca u »Gradskoj kavani« zadužena je bila Dragica Dijanović i Milan Jakopović. Svaki od njih imao je četiri do pet drugova s kojima je radio. Oni su sada za svoj rad odgovarali meni. Osim s drugovima iz »Gradskog podruma«, držao sam vezu s Fabijanom Štabekom iz Trgovačkog doma. Od njega sam primao novac, hranu i lijekove, koje je on skupljao od svoje grupe, a sastojala se od nekih radnika i ljudi koji su dolazili u Trgovački dom, od drugova iz »Astorija« kavane te »Pik« i »Ritz« bara. U Štabekovu stanu (ulica iza tvornice »Elka«) održavali smo sastanke s Fabijanom Štabekom, Ivicom Juričevim, koji je radio u kavani »Dubrovnik« i držao grupu s Matom Pelajićem koji je radio u »Biljar« kavani, Ilica 15, zatim Martinom Srdarevim, radio je u restauraciji »Kruna« u Gajevoj ulici, Lujom Jakopovićem iz »Esplanade« i Franjom Bedekovićem iz »Gradskog podruma«.

S obzirom na ondašnje naše znanje i mogućnosti, rad se odvijao dobro. Prikupljali su se i raspačavali raznovrsni materijali, sastanci su se tjedno redovito održavali, a s pojedinim drugovima održavala se svakodnevna veza. Na prosvjetnim sastancima proučavali smo partijske materijale: »Historiju VKP (b)«, »Dvanaest uslova za boljševizaciju Partije«, »Proletera«, »Konspiraciju« i druge materijale. Još prije pada Gmajnića imali smo u »Gradskom podrumu« jednu omladinsku četvorku sastavljenu od omladinaca Ante Lučeva, Nikole Šantića, Slavka Biljana i Havidića, koji je radio u restauraciji »Pod zidom«, Tkalčićeva ulica, a kasnije je premješten u »Gradski podrum«.

Tada nismo imali većih iznenađenja ni provala. Poslije prvih hapšenja rad je nastavljen, veze su brzo uspostavljene i proširene. U svibnju 1942. Lujo Jakopović i Tomo Jambrek sačekali su me na ulici u Novoj vesi i predstavili mi Duku Nemčića, te smo sva četvorica otišla u tadašnji moj stan, Nova ves 61, i održali sastanak. Na sastanku smo s Nemčićem pretresli način našega dotadašnjeg rada: NO odbore, pododbore, novčanu pomoć (koja je iznosila oko 35 — 40000

dinara mjesečno), prikupljanje lijekova, prehranu ilegalaca, pronalaženje stanova, te prosvjetni rad i postupak sa štampom, koja se dobivala. Nemčića mi je Jakopović predstavio kao našu višu vezu. Nemčić mi je rekao da ja i dalje zadržim sve odbore kao i dosad i da radim s njima, a da ću novac i sve ostalo predavati njemu. Na sastanke koje je sazivao Nemčić dolazio sam ja iz »Gradskog podruma«, Lujo Jakopović iz »Esplanade«, Fabijan Štabek iz Trgovačkog doma i Martin Srdarev iz »Zlatne krune«. Nemčić je radio u hotelu »Palace« kao žurnalist, a došao je iz Beograda sa svojom drugaricom Marijom Nemčić Živkom. Njegovu vezu s nama uspostavio je neki drug iz SBOTIČ-a.

Nemčić, kojega smo zvali konspirativno Južni, bio je skroman, živ agitator i gdje je došao, svuda je raspaljivo djelovao na svijest ljudi. Bio je neumoran i neustrašiv u radu. Njegovim dolaskom naši su prosvjetni sastanci oživjeli, te smo s drugovima ponovo počeli prorađivati partijsku literaturu i imali dovoljno pjesmarica iz NOB-a, koje smo proučavali i raspačavali, kao i bilten Vrhovnog štaba i druge materijale. S Nemčićem sam išao na sastanak u Prilaz 74, u stan nekog radnika gdje su dolazili drugovi iz hotela »Skušić«. Zatim smo išli u stan Mate Pelajića, Dalmatinska 17, gdje smo imali punkt za skupljanje i slanje hrane, odijela, lijekova i drugog materijala. Dolaskom Južnog za našu višu vezu, rad se znatno poboljšao i oživio. On je kolebljivce i oportuniste pozivao na odgovornost i na dosljedno izvršavanje zadataka. Njegovim dolaskom razbijen je oportunizam, nedisciplina i neiskrenost koja je vladala u odboru u »Esplanadi«.

S Južnim sam imao svaki dan ili svaki drugi dan vezu radi opskrbe ilegalaca hranom, što je iz »Gradskog podruma« odlično funkcionirala. On i njegova drugarica često su bili u našem stanu. Živka, koja je bila zadužena za rad sa AFŽ-om, radila je s mojom drugaricom i nekom Milkom i Danicom, a sastanke su održavale u našem stanu. Iz »Gradskog podruma« nosili smo svaki dan suhu hranu za prehranu ilegalaca. Kada je hrana, kruh i ostalo, bila racionalizirana, mi smo u »Gradskom podrumu«, uz znanje tadašnjeg vlasnika Vinka Ljubića, našim simpatizerom, raspolagali velikim količinama hrane besplatno. Skladištem je rukovodio Slavko Baukovac i Josip Kenda kod kojega smo spremali konzerve, marmeladu i sve to donosili na punktove u Zagreb. U kuhinji »Gradskog podruma« pomagali su nas kuhari Vinko i drugi članovi našeg odbora i pododbora u »Gradskom podrumu«.

U lipnju 1942. od Južnog sam dobio vezu s grupom u Sanatoriju »Brestovac« na Sljemenu. Toj grupi bio je rukovodilac sanatorijski kuhar Mirko Keber. Ta je grupa imala oko 12 ljudi koji su davali lijekove i novčanu pomoć. Obuhvaćala je radnike i neke liječnike u Sanatoriju, Tomislavovu domu i u ostalim objektima na Sljemenu. Svaki tjedan sam odlazio na Sljeme i održavao sastanke sa četvoricom drugova, davao im štampu i od njih prikupljao novac i lijekove, a oni su održavali sastanke sa svojim grupama. Jedanput je i Nemčić išao sa mnom na sastanak odbora na Sljeme.

Po Nemčićevu nalogu često sam pakete s hranom i drugim materijalom ostavljao kod jednog postolara u Gundulićevoj ulici, desna strana ulice u blizini Botaničkog vrta (u podrumu). Na moju inicijativu uspostavio sam vezu s Gjukom Mrkocijem i Ivanom Gradišarom koji su radili u poduzeću DOP u Petrinjskoj ulici, bivši hotel »Astorija«. Grupu iz DOP-a povezao sam uz nas, a budući da su obadva druga bili vratari, to smo kod njih u podrumu uredili skladište za oružje i knjige. Gjuka Mrkoci stanovao je u Malinovoj ulici kraj Zvijezde. Tu sam održavao vezu sa njegovom sestrom Vikom Mrkoci. Od njih sam primio nekoliko pištolja, municije i bombi, koje sam predao Nemčiću. U kolovozu 1942, kada je

u Zagorju bila razbijena partizanska četa, iz te čete došao je u Zagreb Marko Mrkoci da uspostavi ponovno vezu s partizanima u Zagorju. Njegov brat Gjuka predao ga je meni da ga sklonim i da se brinem o njegovoj prehrani, dok ne uspostavi vezu. Marka Mrkocija skrivali smo i hranili oko mjesec dana u Zagrebu u mojem stanu i u stanu Marije Burić, Višnjica 8, dok nije uspostavio ponovo vezu i otišao u partizane. O svemu sam odmah obavijestio Južnoga.

Također u kolovozu 1942. upoznao sam Južnog s Dragutinom Kosovcem, koji je tada stanovao na broju 60 u današnjoj Ulici Rade Končara, gdje smo održavali i sastanke. Isto tako, održavali smo sastanke i u stanu Južnoga u jednoj ulici blizu Samoborskog kolodvora. U blizini Samoborskog kolodvora održavali smo sastanke i u stanu Ivana Juričeva.

Na Višnjici 8, stubište između Bosanske i Kosirnikove ulice, stanovala je sestra moje drugarice Marija Burić u čijem smo stanu također često održavali sastanke i ukonačivali ilegalce.

Marija Burić mi je govorila da ima vezu s nekim drugaricama i drugovima iz Bosanske ulice, ali da oni nisu ni s kim povezani i da se kod njih već dugo nalazi skupljena veća količina puščane municije, odjeće i lijekova i da to ne mogu otpremiti, jer nemaju vezu. Ugovorio sam sastanak s tom grupom i o tome obavijestio Južnoga. On je pristao da to bude naš ulični odbor. Na sastanak je sa mnom otišao i Južni. Bili su prisutni Jelena Manojlov Bugarka, moja šogorica, i još jedan drug i drugarica. Postavili smo im zadatke, a od njih primili materijal i novac. Privremeno smo ih držali na vezi, dok ih nismo predali njihovu rajonu.

Poslije toga Južni je sa mnom i još s nekim drugovima održao sastanak na kojemu smo zaključili da povedemo akciju za skupljanje zlata, tj. zlatnog nakita od simpatizera, članova naših odbora i drugih građana, te bivšeg jugoslavenskog srebrnog novca koji se u velikim količinama mogao dobiti. Taj zlatni nakit i srebrni novac služio bi nam za nabavu oružja u Bosni. Kada je akcija počela, svi naši simpatizeri vrlo rado su davali svoju zlatninu: razne lančiće, prstenje i drugi nakit, kojega je bilo skupljeno, u predratnoj vrijednosti, oko 200 000 dinara, a srebrenog novca isto tako nekoliko desetaka kilograma. Akcija je vrlo dobro uspjela i Južni je sve predao svojoj višoj vezi.

U stanu na Višnjici 8 upoznao sam se s Ivanom Javornikom Ratkom (umro je u sanatoriju na Golniku), rukovodiocem udarne grupe. S njim smo često diskutirali o ilegalnom radu i borbi. Ratko je tada radio u tvornici lijekova »Kaštel«. Tu je radila i moja druga šogorica Ema Magdalenić. Preko njih smo iz tvornice dobivali na desetke kilograma raznovrsnih sulfamidnih lijekova, alkohola i injekcija protiv tetanusa.

Na Višnjici je bio ilegalni punkt sve do oslobođenja. S njim se služio Ratko i neki drug Berislav, a Ratko je bio u tome stanu siguran i često se liječio od rana dobivenih u akcijama u Zagrebu. Iz toga stana 1943, kada sam već bio u partizanima, Bugarka, Ratko, Berislav i šogorica poslali su nekoliko puta mojemu odredu na Zumberak veću količinu lijekova, zavoja, cigareta, pisaćeg papira i jednu pisaću mašinu.

Kako sam već rekao, dolaskom Južnog na našu višu vezu rad je bio mnogo bolji nego prije i dosta dugo se odvijao i proširivao bez provala. AFZ je također radio, organizirala ga je drugarica Živka, a moja je drugarica, osim što je brinula o prehrani ilegalaca u »Gradskoj kavani«, imala i vezu po liniji AFZ-a s nekom drugaricom Danicom, koja je stanovala u Vlaškoj ulici a radila u »Jutarnjem listu«. Danica je bila viša veza mojoj drugarici po liniji AFŽ-a. Preko

Danice išla je hrana i odjeća za zatvorenike u Savskoj cesti i za logore Jasenovac i Staru Gradišku.

Jedne večeri, početkom rujna 1942, Nemčić je došao mojoj drugarici u »Gradsku kavanu« i predao joj sav novac, neki popis i materijal koji se nalazio kod njega i rekao da predosjeća da će biti uhapšen i ako se to dogodi, neka ona preda novac Oficiru, Grafičaru ili Danici. Oficir je bio mali, niski, mršavi, crni drug, a kako je izgledao Grafičar ne sjećam se. Te iste večeri oko 19 sati Južni je bio uhapšen u današnjoj Ulici Rade Končara. O tome nas je isto veče obavijestila njegova drugarica Zivka. Te noći bili su uhapšeni, kada i Nemčić, drugovi Oficir i Grafičar, te je sve materijale koje je Nemčić ostavio mojoj drugarici ona predala Danici. Živka se nije više mogla vratiti u svoj stan na Trešnjevci pa je stanovala kod nas u Novoj vesi 61, gdje smo je kamuflirali, obojili joj kosu, stavili očale i tražili vezu za odlazak u partizane. Nakon mjesec dana uspostavljena je veza i početkom listopada 1942. ona je otišla vlakom u partizane negdje oko Gnibišnog polja. Poslije hapšenja Južnoga nitko tada nije stradao i mi smo rad nastavili. Međutim, ja sam preko veze bio upozoren da o čitavoj našoj grupi postoje podaci u policiji i da se ja i Slavko Hruškar moramo odmah ukloniti iz Zagreba. Mi smo se odmah povukli u ilegalnost i predavali svoje dužnosti u »Gradskom podrumu« Franji Bedekoviću i vezali na Martina Srdareva koji je s Miškom Volčnjakom preuzeo sve veze i nastavio rad. Budući da sam nakon toga dobio dozvolu da odem u partizane, uspostavio sam vezu s Ratkom koji je pokupio podatke od mene i nakon nekoliko dana sam dobio lozinku i maršrutu kuda ću otići u partizane. Sa mnom su išli moja drugarica, također kao ilegalni radnik, Slavko Hruškar i njegova drugarica. Trećega studenoga 1942. na Tomislavovu trgu imali smo posljednji sastanak u Zagrebu s nekom malom mladom crnom drugaricom, s muškom frizurom, koja nam je izručila propusnice i dala naše karakteristike s kojima smo krenuli vlakom do Odre, gdje smo se iskrcali i preko sela Odre, gdje sam upotrijebio lozinku u gostionici, dobio vezu za sedmi kilometar u šumi prema selu Havidići. Ondje nas je čekao jedan drug i dao vezu za Kljuka bataljon. No prije toga nas je prihvatio Ivan Šturman i Ivan Radinić Jašo, članovi tadašnjeg Kotarskog komiteta Pisarovine. Prelaskom preko Kupe drugovi su nas doveli u Okružni komitet, gdje smo našli druga Miška, Benđu, Ivicu Lopajića i Borisa. Karakteristike za nas četvoricu predao sam Mišku (Lutvi Ahmetoviću), koji mi je tom prilikom rekao, pošto je pročitao karakteristike, »a ti si to aruže Tomo«.

Drugi dan po istoj vezi za nama su došli Franjo Šnobl i s njime još šest drugova.*

Josip Mišković

NA RAZLIČITIM ZADACIMA

Rad borbene grupe — Među kino-namještenicima — Kandidati za članove KP — Hapšenje Miška Patačiča

. . . Rat i kapitulacija stare Jugoslavije zatekli su me u Beogradu, gdje sam radio kao nekvalificirani radnik. Nakon tromjesečnog rada u gostionici »Boka« u Hilendarskoj ulici 3, gdje sam radio kao točilac pića, potkraj srpnja 1941. otišao sam iz Beograda u pravcu Zagreba s namjerom da produžim kući u Dalmaciju. Na taj put odlučio sam se zbog toga što ništa nisam znao o svojima kod kuće u selu Rupama kraj Šibenika, koje su okupirali Talijani. Na put sam krenuo i zbog toga što sam u Beogradu slušao o svakojakim zlodjelima okupatora i njegovih slugu u Dalmaciji i drugim dijelovima naše zemlje.

Kada sam došao u Zagreb, Talijani mi nisu dali vizu da odem kući, iako su mi izdali pasoš. Pasoš sam kasnije ustupio organizaciji NOP-a da ga eventualno iskoristi.

U Zagrebu sam u početku izvjesno vrijeme stanovao u Preradovićevoj 39, kod Steve Matkovića, radnika, inače simpatizera NOP-a kojega sam otprije poznavao; upoznao sam ga kad sam prvi put bio u Zagrebu. Pošto nisam mogao otići svojima kući u Dalmaciju, morao sam se zaposliti. Radio sam najprije u restauraciji »Janje« u Nikolićevoj ulici, kao točilac pića, odakle sam poslije samo nekoliko dana, uz pomoć radnika Slavka Gošeka, razvodnika publike u kinu »Luksor«, prešao na rad u kino »Trešnjevka« na Trešnjevci. U tom sam kinu radio kao razvodnik publike, odnosno biljeter i obavljao sve druge fizičke poslove.

, U prvoj polovici kolovoza 1941. godine sreo sam na Zrinjevcu omladinca Zvonka Štipanova, rodom iz sela Pirovca kraj Šibenika, kojega sam poznavao iz Beograda. On se u međuvremenu vratio iz Dalmacije, pa mi je pričao o nedjelima talijanskih okupatora i akcijama partizana u Dalmaciji. Taj razgovor s drugom Stipanovim, kao i akcija koju su 4. kolovoza pripadnici NOP-a pod rukovodstvom Slavka Komara izveli kod Botaničkog vrta u Zagrebu i druge akcije NOP-a, a zatim strijeljanje rodoljuba i komunista od ustaša potakli su me da se

priključim NOB-u. Tom prilikom, na moju želju, drug Stipanov mi je obećao da će me upoznati s jednim svojim mještaninom koji aktivno radi u NOP-u. To je i uradio. Drug Stipanov me je ubrzo upoznao s drugom Milanom Šinkićem, auto-mehaničarem koji je radio na pošti u Badalićevoj ulici na Trešnjevci. Zatim me je upoznao s braćom Milana Šinkića, Jakovom i Markom, i s Marijom Šinkić, Milanovom drugaricom. Svi su oni bili pripadnici NOP-a. Jakov Šinkić je bio bravar i radio je u Ložionici kod Glavnog kolodvora.

Prvi put sam došao u kontakt s Milanom Šinkićem u Paromlinskoj ulici kod Glavnog kolodvora, mislim da je to bilo sredinom kolovoza 1941. godine. Od tada pa sve do odlaska u partizane, u martu 1943. godine, neprekidno sam aktivno radio u NOP-u.

Pošto se prethodno obavijestio o meni, drug Šinkić me je upoznao sa zadacima pripadnika NOP-a. Tako sam dobio zadatak da prikupljam pomoć za partizane, da pridobivam simpatizere NOP-a, da radim među omladinom, itd. Naravno, svi ti zadaci su mi bili postepeno postavljani. Ja sam najprije bio na ličnoj vezi s drugom Šinkićem, dajući mu skromnu pomoć za NOP. Pošto sam prešao na rad u kino »Trešnjevka«, on me je povezao s već organiziranim drugovima tamo.

Po pozivu druga Šinkića dolazio sam na ilegalne sastanke. Sjećam se, npr., sastanka održanog u kinu »Trešnjevka« otprilike krajem rujna ili početkom listopada 1941. Bilo je prisutno desetak kino-jiamještenika, među kojima Franjo Zidanić, Ivan Lucović, Feliks Lukman, Miko Žnidaršić, Ivan Prešnjak i drugi. Na sastanku je glavnu riječ imao neki drug u šubari, koji je bio malo hrom i s defektnom lijevom rukom. Njegovo ime nisam znao. Tek poslije rata saznao sam da je to bio Ivan Delgalo, kožarski radnik, koji je ubijen u Jasenovcu. On je govorio o političkoj situaciji, o stanju na frontovima u Evropi, o borbi partizana u okolici Užica, o izdajstvu četnika, o našem pripremanju za borbu i zauzimanje vlasti, o akciji na prikupljanju pomoći za partizane, itd.

Također se sjećam sastanka koji je održan u jednoj manjoj kući na Trnju, otprilike ondje gdje je danas hotel »Internacional«, a prisustvovali su mu braća Šinkić, Milan i Jakov, Grga Starčević, metalski radnik, i drugi čija imena nisam znao. Na sastanku je bilo riječi o našem prodiranju među ljude, među radnike, kino-namještenike i dr., o akcijama za prikupljanje pomoći u novcu i sanitetskom materijalu, govorilo se o konspiraciji, širenju naše propagande, dijeljenju letaka i drugome.

Nakon izvjesnog vremena Milan Šinkić me je povezao s drugom Franjom Zidanićem Ferencom, koji je bio kino-operater u kinu »Astorija« u Ilici.

U proljeće 1942. godine drug Zidanić me je predao na vezu drugu Mišku Patačiću Crnom.

Poslije rata saznao sam da je tada Zidanić bio sekretar V rajonskog komiteta Trešnjevke. Na toj dužnosti zamijenio ga je Miško Patačić Crni, kada je on otišao na VI rajon.

S Patačićem sam bio povezan do kraja oktobra 1942. kada smo obojica pali u ruke ustaške policije. Kada sam nakon četiri dana izišao iz zatvora, opet sam se povezao s drugom Zidanićem. On me je, međutim, nakon nekog vremena predao na vezu drugu Šandoru Rihteru, kino-operateru u kinu »Jadran«, s kojim sam bio na vezi sve do 23. marta 1943, kada sam otišao u partizane.

Moj ilegalni rad u Zagrebu od ljeta 1941. do ožujka 1943, sastojao se u ovom: bio sam član borbene grupe u kojoj je bilo nekoliko omladinaca. Na čelu te grupe bio je Ivan Denac, koji je bio rukovodilac svih borbenih grupa pri

Mjesnom komitetu KP grada Zagreba. Radio sam za Narodnu pomoć, bio sam član NOO kino-namještenika grada Zagreba, kandidat za člana KPJ i rukovodilac (pročelnik) I jedinice kandidata V rajona. Također sam bio rukovodilac (pročelnik) kursa na kojem se proučavala Historija SKP (b).

U borbenoj grupi kojoj sam pripadao na čelu je bio Ivan Denac, obućarski radnik. Ostali članovi: Mirko Vuletić, također obućarski radnik, koji je radio u Zagorskoj ulici u jednoj obućarskoj radionici, Kolja Tomljenović, student, Josip Antolić Dugi, iz Taborske ulice, radnik pismoslikar, Josip Švigir, obućarski radnik. Švigir je radio u radionici kod Cizmeka, Taborska 1. Cizmek je završio u logoru u Jasenovcu već odmah po dolasku ustaša, a Švigir je radio kod njegove žene u radionici. Pao je u ruke policiji u toku ljeta 1942. godine, ali mi je nepoznato u kakvim okolnostima. Zatim je bio u Jasenovcu, gde je, kako sam čuo, ubijen. Toj grupi pripadali su i Ivo, po nadimku Baksuz, čije mi prezime nije poznato. On je bio malerski radnik. U grupi je bio i Jože — Masni, ili Boltek, malerski radnik. Zatim, u grupi je bio Miro Blažina, stolarski radnik iz Željezničke ložionice. I on je bio u Jasenovcu, a po izlasku je otišao u partizane.

Ta se grupa sastala nekoliko puta. Na sastancima smo učili rukovati oružjem, pištoljem i ručnim bombama. Sjećam se takvog jednog sastanka u obućarskoj radionici u Bihaćkoj ulici na Trešnjevci, potkraj 1941. godine. Pojedini članovi grupe čuvali su oružje, bombe i pištolje. Ja sam, npr., imao na čuvanju u kinu »Trešnjevka« dva pištolja (jedan marke »FN« i drugi marke »Štajer«) i dvije-tri ručne bombe. Osim toga, bilo mi je povjereno na čuvanje nekoliko knjiga i brošura, odnosno ilegalne literature koju su članovi grupe čitali.

Jedanput je grupa pozvana da dođe na određeno mjesto. Čini mi se da je to opet bila Bihaćka ulica. Sastanak je zakazan u sumrak. Rečeno nam je da ponesemo sa sobom oružje, da svaki član ponese kačket, kako bismo se za vrijeme akcije lakše prepoznali, da ne bismo slučajno pucali jedni na druge. Rečeno nam je da ćemo ići u neku akciju. Kada smo se okupili, drug Denac nas je obavijestio da se akcija odgađa, a trebalo je da napadnemo njemačke i ustaške avijatičare koji su se vraćali s Istočnog fronta. Međutim, početkom 1944. godine u XIII proleterskoj brigadi »Rade Končar« od druga Denca doznao sam da je tom prilikom trebalo da se izvrši akcija na bolnicu u Vinogradskoj ulici iz koje je trebalo osloboditi Andriju Hebranga. Akcije nije bilo jer je Hebrang premješten iz bolnice.

Poslije hapšenja Steve Biščevića jedan broj članova ove borbene grupe trebao je skloniti oružje. Izvršavajući taj zadatak, u travnju 1942. godine, Ivan Denac, Ivica Ivković i Kolja Tomljenović sukobili su se s policijom ispod podvožnjaka između hotela »Esplanade«, odnosno zgrade socijalnog osiguranja, i Botaničkog vrta. Tom je prilikom pao Ivković, a Denac i Tomljenović su ranjeni. Uspjeli su taksijem pobjeći. Dok je Denac išao kod Baranašića, policija je u jednoj kući opkolila Tomljenovića. Pucao je na policajce, a posljednjim metkom ubio je sebe.

Danas se na toj kući u ulici blizu Selske ceste nalazi spomen-ploča koja podsjeća na taj događaj. Poslije te akcije, Denac je otišao u partizane. U međuvremenu smo se sastali dva-tri puta i on je imao zavoj oko ruke. U to vrijeme dogovarali smo se kako da se izvede akcija u skladištu filmova i njemačkih žurnala na Svačićevu trgu, odnosno kako da se izazove požar u skladištu. On mi je za tu svrhu dao jednu bočicu sa zapaljivom tekućinom koja mi se u ruci zapalila ispred kina »Trešnjevka«. No ti dogovori nisu urodili plodom, jer je Denac u međuvremenu otišao u partizane, a nekih drugih sredstava ja nisam imao. Nekako

u isto vrijeme JVlirko Vuletić je otišao u partizane, na Žumberak, gdje sam ga kasnije sreo u Zumberačkom partizanskom odredu. Poslije njihova odlaska grupa se nije sastajala.

U međuvremenu članovi ove borbene grupe sudjelovali su zajedno s drugim omladincima u dijeljenju letaka po kućama, pisanju parola, kidanju ustaških i njemačkih plakata. Npr., određen je broj omladinaca — među kojima sam bio i ja i s kojima sam radio i držao ih na vezi, a koji su se okupljali oko kina »Trešnjevka« — sudjelovao u ožujku 1942. godine u dijeljenju letaka u kojima se, prema mojem sjećanju, govorilo o skupoći i špekulaciji pod okupacijom i demonstraciji žena na tržnici. Ta je akcija izvedena na dijelu Trešnjevke od željezničke pruge do Nove ceste, uzduž i u pobočnim ulicama Tratinske ulice, odnosno današnje Ulice Rade Končara. Akcija je izvedena tako da smo svi u točno zakazano vrijeme dijelili letke. Čini mi se da je to bilo jedne nedjelje u jedan sat poslije podne. Dok su jedni dijelili letke, drugi su ih s pištoljem pratili i štitili da ih ne bi napala policija. Letke smo stavljali u poštanske sandučiće ili na stepeništa u stambenim zgradama, odnosno u kućne ulaze. Akcija je protekla dobro i točno u određenom roku.

S grupom omladinaca ispisivao sam parole kao što su: Živio vrhovni komandant NOV i POJ drug Tito, Živjeli Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije, Živio Vrhovni štab NOV i POJ, Smrt fašizmu — Sloboda narodu, Živio narodnooslobodilački front, Sve za front — Sve za pobjedu, itd. Ispisivali smo ih po zidovima i na propagandnim pločama i to crvenom masnom bojom, minijem, crtali smo srp i čekić i petokraku zvijezdu. Osim toga, ja sam, npr., u svom stanu ispisivao iste parole crvenim tušem na uskoj traci papira, na kolutu od ljepenke, koje smo kasno uveče lijepili preko ustaških plakata. Nosio sam parole smotane u rolu, a jedan omladinac je u ruci držao mokru spužvu kojom smo vlažili ljepljivu stranu trake prije nego što bismo je zalijepili na ustašku ploču, preko njihovih plakata. To smo, sjećam se, radili u Kranjčevićevoj, Samoborskoj ulici, Novoj cesti i u drugim ulicama. Uza to, dok bi jedni u ulici lijepili parole, drugi bi čuvali stražu da netko ne naiđe i ne otkrije nas.

Oko kina »Trešnjevka« okupljalo se prilično omladine. Međutim, mi smo te omladince, kojih je bilo različitih pogleda i ponašanja, razlikovali i selekcionirali, prodirali smo prije svega među radničku omladinu. Zahvaljujući našem radu, obuhvatili smo nekoliko omladinaca koji su se tu okupljali. Osim onih koje sam spomenuo u borbenoj grupi, bilo je i omladinaca koji su sudjelovali samo u pisanju, odnosno lijepljenju parola, dijeljenju letaka i kidanju ustaških plakata. Sjećam se i omladinaca Mirka, brata Jože Masnoga, Tita, plavokosog dječaka, koji nije imao više od 14 ili 15 godina. Njegova prezimena se ne sjećam točno; mislim da se zvao Krsnik.

Dok sam radio s omladinom, bilo u borbenoj grupi ili izvan nje, istinu govoreći, nisam još znao što je to SKOJ. Onda se više govorilo o antifašističkoj omladini, o Savezu mlade generacije, ili uopće o omladincima. Jednom prilikom za vrijeme dogovora na uglu Jukićeve ulice i Ulice Kršnjavoga, preko puta podvožnjaka za Samoborsku ulicu, Mišo Patačić Crni me zapitao: »Sto ti rade skojevci? Gde su ti skojevci?« Ja sam ga upitao šta su to skojevci? Onda mi je on to objasnio. Tek sam tada saznao što je SKOJ, pa sam sebe i druge omladince smatrao pripadnicima SKOJ-a, mada formalno nisam nikad primljen u članstvo niti sam druge primao u to doba.

Mogu reći da sam radeći usporedo na drugim zadacima neprekidno radio za Narodnu pomoć. U tom pogledu moj se rad sastojao u tome što sam

od svojih poznanika, drugova i prijatelja, u koje sam imao povjerenje, kao simpatizera NOP-a, tražio i dobivao pomoć, a takvih je bilo sedam-osam. Dalje, sudjelovao sam na sastancima na kojima se govorilo o organizaciji rada Narodne pomoći, a kasnije sam dobio u zadatak da držim vezu s nekoliko pododbora Narodne pomoći, i to s pododborom na Peščenici, u Sermažeovoj ulici kod Kvaternikova trga, i s jednim koji su činili radnici tvornice za preradu tekstilnih otpadaka »Obnova«, tvornice »Drava«, »Jugo-farmacije« i »Kemike«.

Jedan od tih sastanaka, na kojma se govorilo samo o Narodnoj pomoći, održan je kasno uveče blizu Selske ceste, nedaleko od vojnih kasarni i tramvajske remize. Bilo je četiri-pet drugova i jedna drugarica, mislim da je bila Dalmatinka, što sam zaključio po naglasku. Prisustvovao je i Mirko Vuletić.

Moja viša veza po liniji Narodne pomoći bio je Pero, čije prezime nisam znao. Bio je to postariji čovjek, visok i mršav. Uvijek je bio tih i ponekad je kašljao kao da je bolestan od tuberkuloze. Nosio je kratki zimski kaput iznad koljena, nešto slično vojničkoj dolamici. On je sve do mog hapšenja održavao vezu sa mnom.

Pododbor Narodne pomoći u Sermažeovoj ulici predao mi je na vezu Miško Patačić Crni. Na njegovu čelu bio je Vlado Štajcer, krojač, vlasnik krojačke radionice, a članovi Benko Kaleničanec, krojački radnik i Ernest Binenfeld, namještenik.

U pododboru Narodne pomoći iz spomenutih tvornica »Obnove«, »Drave«, »Jugo-farmacije« i »Kemike« sjećam se druga Đure, radnika iz »Obnove«, i Mustafe, laboranta iz »Kemike«. U tom je pododboru bilo još drugova, pretežno radnika. Mislim da je bio i Gotlib iz »Jugo-farmacije«.

Za Narodnu pomoć bili su mi veza drugarica Martinovka, vlasnica mljekarske radnje na Medveščaku, Antolić, kožarski radnik, kojega sam kasnije sreo kao borca XIII proleterske brigade »Rade Končar«, drugarica Skrigin, iz Badalićeve ulice 2, balerina Hrvatskog narodnog kazališta, sestra člana baleta Skrigina koji je 1942. godine zajedno s Vjekom Afrićem i drugima otišao u partizane, Fedor Hanžeković, filmski režiser a tadašnji prevodilac filmova sa stranih jezika na hrvatski jezik, kod Esperija-filma, Fureš, pismoslikar, koji je pravio plakate za filmske predstave za kinematografe, i drugi. Od tih drugova dobivao sam uglavnom novčanu pomoć za NOP, koju sam predavao drugu Peri. Također sam dobivao i manje količine sanitetskog materijala. Tim ljudima, kao i drugima, davao sam određene ilegalne materijale na čitanje (letke, brošure, listove).

Kada je npr. početkom 1942. godine Vinko Šimunić, radnik iz »Luksora«, dobivši poziv za domobrane, otišao u partizane, ja sam po nalogu Miška Patačića za nj napisao karakteristiku na jednoj maloj cedulji koju mi je izdiktirao Patačić i ispod teksta napisao I/V, što je značilo da dolazi s teritorija I jedinice V rajona. Simunića sam predao drugu s kojim sam održavao vezu za slanje drugova u partizane. Porodici Vinka Šimunića, ženi koja je ostala sa dvoje male djece, a stanovala je na Ribnjaku 2 ili 4, na mansardi, nosio sam svaki mjesec nekoliko tisuća kuna kao pomoć NOP-a.

U kinu »Trešnjevka« radio sam do travnja 1942, kada sam prešao u »Europu«, današnje kino »Balkan«. To kino bilo je vlasništvo talijanske firme Esperija-film. Iz tog kina otišao sam u partizane. I u tom smo kinu imali nekoliko simpatizera NOP-a. To su bili Stevo Krčmar, Frane Kos, radnici, biljeteri, Ilijaš, kino-operater i drugi.

U svim zagrebačkim kinematografima, a bilo ih je oko 20, imali smo oko 30 pripadnika NOP-a. Pretpostavljam da je, osim simpatizera, među njima bilo i kandidata, a možda i članova KPJ.

Za sve pripadnike NOP-a među kino-namještenicima u Zagrebu bio je formiran jedan narodnooslobodilački odbor od tri člana: predsjednika, tajnika i blagajnika. Predsjednik je bio Feliks Lukman, biljeter u kinu »Central«, koji je kasnije otišao u partizane i postao major JNA. Ja sam bio tajnik, a Šandor Rihter blagajnik. Odbor se obično sastajao u dvorani kina »Jadran« u Ilici, i to u pravilu u ranim popodnevnim i podnevnim satima. Na njegovim sastancima, a sjećam ih se dvaju-triju, raspravljalo se o političkoj situaciji, o radu s kino-namještenicima, o pridobivanju novih simpatizera za pokret, o prikupljanju pomoći, dijeljenju materijala, o pripremama da jednog dana zauzmemo vlast kad se Nijemci i ustaše budu povlačili, itd.

U maju 1942. Miško Patačić Crni saopćio mi je da sam postao kandidat za člana KPJ, i to za vrijeme našeg kratkog uličnog sastanka na Ksaverskoj cesti iznad Medveščaka, odnosno današnje Ulice Moše Pijade. Kada sam to čuo, bio sam beskrajno radostan. Sjećam se da sam poslije našeg sastanka išao prema gradu trotoarom ispod razlistanih kestenova kao da me krila nose, presretan što sam postao komunist, odnosno kandidat za člana KPJ.

Neko vrijeme nakon toga postao sam rukovodilac (pročelnik) I jedinice kandidata V rajona. U toj jedinici, koliko se sjećam, bila su tri ili četiri kandidata. Sigurno pamtim da je jedan od njih bio Mustafa, radnik iz »Kemike«, čije prezime nisam znao.

Dalje, koliko se sjećam, u jedinici je bio Ivan Mušnjak, trgovački pomoćnik, ali je radio na tramvaju. Zatim je bio i jedan drug iz »Jugo-farmacije«. Mislim da je to bio Milan Gotlib, čije ime tada nisam znao. Gotlib je poginuo u borbi s policijom blizu Samoborskog kolodvora.

Naša kandidatska jedinica sastala se dva-tri puta. Sjećam se da je jedan sastanak održan u mojoj sobi u Šarengradskoj ulici 5, u stanu Miška Juraka, kod koga sam kao samac stanovao. Sastanak je održan bez znanja vlasnika u ranim poslijepodnevnim satima, kada je cijela vlasnikova obitelj bila u gostionici koju su imali u Tratinskoj ulici.

U ljeto 1942. godine, a to je moglo biti potkraj kolovoza ili početkom rujna, formiran je kružok za proučavanje Historije SKP(b), za čijeg je rukovodioca Miško Patačić odredio mene. Kružok je imao zadatak da proučava Historiju SKP(b) slušanjem predavanja, vođenjem diskusije i čitanjem pojedinih glava iz Historije SKP(b).U kružoku je bilo, prema mom sjećanju, šest do sedam drugova, među kojima i jedna drugarica. Osim mene, tu su bili Mušnjak i Mustafa, i drugi čija imena nisam znao. Sjećam se, također, jednog bravara koji je radio u Dalmatinskoj ulici, zvali smo ga Žuti.

Miško Patačić povezao me s predavačem koga smo zvali Cvikeraš. Ja sam jedini iz kružoka s tim drugom održavao vezu sve do mog hapšenja 27. listopada 1942.

Kružok se u međuvremenu sastao tri do četiri puta. Sastajali smo se u stanovima naših ljudi na Trešnjevci. Sjećam se takvoga jednog sastanka u nekoj veoma uskoj ulici, kakvih je više na Trešnjevci, s jedne strane Tratinske, odnosno Ozaljske ulice. Mislim da je to bila Cesargradska ulica. U upoznavanju s Historijom SKP(b) bili smo došli do III glave. Imali smo samo jedan primjerak Historije SKP(b), pa je između sastanaka knjiga kružila među nama radi čitanja onog dijela o kojem smo na prošlom sastanku čuli predavanje.

Sastanke s Miškom Patačićem Crnim, za koga sam poslije rata od Franje Zidanića čuo da je u to doba bio sekretar Rajonskog komiteta na Trešnjevci, održavao sam najčešće na ulici. Bili su to kratki sastanci radi dogovora u točno određeno vreme. Poslije dogovora, razilazili smo se svak na svoju stranu. U početku ne tako često, ali kasnije smo se sastajali gotovo svaki dan. Na sastanak, odnosno na vezu, moglo se čekati najviše pet minuta. To je bilo opće pravilo. Ako jedan od nas nije mogao doći u roku od pet minuta, trebalo je sutradan da dođe na drugo, tj. rezervno mjesto i u isto vrijeme. Ako ni sutra ne bi došao u određeno vrijeme, to je već bio znak da nešto nije u redu: ili je pao u ruke policiji ili se nešto drugo s njim dogodilo.

Napominjem da sam se s Patačićem nalazio i u njegovoj radionici jorgana u Vlaškoj ulici 92, koju je vodila njegova drugarica Ana Kovačević. Ponekad je Crni dolazio u kino »Europa« s ostalom publikom i da usput gleda film.

U vrijeme našeg hapšenja ja sam stanovao u stanu u Šarengradskoj 5 kod Miška i Pepice Jurak i hranio se u njihovoj gostionici u Tratinskoj ulici.

Dvadesettrećeg listopada 1942. godine u 13 ili 13,30 sati sastao sam se s Patačićem uzduž kanala koji je tekao pored Šarengradske ulice. Produžili smo Varaždinskom ulicom prema Trešnjevačkom trgu. Danas je to Trg oktobarske revolucije. Zatim smo se uputili Krajinskom ulicom, da bismo skrenuli prema Ozaljskoj. Kada smo bili u Krajinskoj ulici, obazreli smo se i na rastojanju od 100 do 150 metara iza nas ugledali dvije sumnjive osobe koje smo još u Varaždinskoj ulici sreli naslonjene na plot. Odmah smo pomislili da su to agenti. I nismo se prevarili. Crni me upitao da li imam nešto kod sebe. Rekao sam da imam jedino ceduljicu s vremenom sastanaka i ništa više. Zgužvao sam je i neprimjetno je spustio ispred sebe na ulicu. Crni mi je rekao da ima isto tako ispisane sate sastanaka na futroli tramvajske karte, što je odmah izbrisao rukavom od mantila. Također je imao jednu ili dvije bjanko-propusnice za partizane. Pošto smo vidjeli da su agenti, rekao mi je da se rastanemo i da krenem prema tramvajskoj stanici u pravcu grada, odnosno stana. To sam i učinio. Međutim, jedan agent me je slijedio. Ja sam ušao na zadnju platformu prvih kola, a on na prvu platformu zadnjih kola. Drugi agent je slijedio Patačića. On je stanovao u Jarunu iza tramvajske remize. Vidjevši opasnost, odlučio sam da siđem na Trešnjevačkom trgu i da se izgubim u masi svijeta, ali to nisam uspio. Agent je bio spretan. Skočio je preda me i s uperenim pištoljem u mene rekao: »Stojte! Vi ste uhapšeni.« Upitao sam ga zašto sam uhapšen. Međutim, on nije dao da se objašnjavamo, nego mi naredio da dignem ruke uvis i da pođem pred njim u obližnju policijsku stanicu u Ozaljskoj ulici.

Čim sam bio sproveden u policijsku stanicu, agenti su me vezali i legitimirali. Zatim su dvojica pošla da izvrše pretres moga stana. Kad su se vratili, rekli su da nisu ništa našli. Kratko vrijeme poslije toga ugledao sam kako agenti vode uhapšenog Patačića, s lancima na rukama. Poslije nekog vremena policajci su nas sproveli na Trg N, danas Trg žrtava fašizma, u ustašku policiju. U kolima su nas pratila dva agenta, jedan između nas s pištoljem u ruci na zadnjem sjedištu, a drugi na prednjem sa dva pištolja, u svakoj ruci po jedan, i okrenut nazad prema nama.

Dok smo bili u hodniku policijske stanice, okrenuti leđima jedan prema drugom, uspio sam vidjeti neke materijale u ruci jednog agenta koje su našli kod Patačića.

Čuo sam da su prilikom hapšenja Crnog kod njega u stanu našli šapirograf za umnožavanje letaka, popis organizacija NOP-a, popis oružja (sve bez adre <a;, propusnice za partizane, itd.

Kad su nas doveli u ustašku policiju na IV kat, ja sam bio u jednoj sobi, a Patačić u drugoj, odnosno iz moje se sobe ulazilo u njegovu. Njega su agenti odmah stali tući i tražiti od njega da kaže gdje se nalazi skladište oružja. To je za njih bilo najinteresantnije. Nekoliko ga je agenata satima tuklo batinama, nogama; pohvali su ga vodom. Za to mu je vrijeme isljednik Bogojevski, bivši bjelogardijac, porijeklom Rus, postavljao pitanja da kaže gdje je skladište oružja. Crni je stalno odgovarao da ne zna. Na kraju je, koliko se sjećam, rekao da neće da im kaže. U međuvremenu su prijetili meni govoreći mi da kažem što znam o tom čovjeku, da on tobože sve priča o meni, plašeći me da ću i ja isto tako biti udaran, itd. Kao što sam se dogovorio s drugom Crnim, govorio sam da ne znam ništa o njemu, nego toliko da je dolazio kao gledalac u kino »Europa« i da sam mu ja nabavljao ulaznice, a da smo se taj dan slučajno sreli idući s posla na ručak.

Patačića su agenti tukli i mučili dok nije pao u nesvijest, a onda su ga na kraju, na moje oči, pošto su me uveli da ga vidim da bi me uplašili, onako izmučenog i izudaranog, u modricama, krvavog i mokrog odvukli po podu niz stepenice u podrum, u ćeliju. Od tada Crnog nisam vidio, a njegovu sudbinu doznao sam tek u partizanima, u brigadi, od Denca i Marka Blaževića, koji je u ljeto 1943. došao iz Zagreba u partizane, a poznavao je Patačića i njegovu drugaricu. Tako sam doznao da je Crni poslije nekoliko dana pod batinama izdahnuo u zatvoru ustaške policije. Koliko je meni poznato, on nije ništa priznao ni za sebe niti je izdao druge.

S obzirom na to da me Patačić nije teretio, da ja nisam ništa priznao o našem radu, mada ozbiljnom isljeđenju nisam bio ni podvrgnut, nego samo usputnom, prolaznom postavljanju pitanja, da se u mom stanu nije ništa našlo niti sam išta imao uza se, moja situacija je bila utoliko olakšavajuća. Međutim, u momentu hapšenja imao sam na čuvanju tri pištolja (jedan marke FN i dva marke »Štajer«), nekoliko ručnih bombi i veći broj knjiga i ilegalne literature. Sve sam to bio sakrio u kinu »Europa«, pod krovom na tavanu, uz pomoć našeg simpatizera, radnika Steve Krčmara, koji je uspio napraviti kopiju ključa kino-kabine kroz koju se željeznim stepenicama kao jedinim ulazom, išlo na tavan zgrade, odnosno u potkrovlje. Osim mene i Krčmara, nitko nije znao gdje se nalazi to oružje. A agenti, vjerojatno, nisu ni pomišljali kada sam ja bio uhapšen da išta traže u kinu čiji su vlasnici bili Talijani.

Poslije četiri dana provedena u zatvoru pušten sam kući. Bio sam strahovito iznenađen, jer se tome nisam nadao. Kad sam došao u stan, doznao sam od vlasnika i njegove žene, kao i od drugova koji su sa mnom stanovali, da je za mene intervenirao Miško Jurak, vlasnik stana.

Napominjem da je Miško Jurak, kao gostioničar, poznavao neke agente pomoću kojih je za novac vadio ljude iz zatvora, iz logora i iz domobrana. Tako je i za mene intervenirao, izjavivši da je dao 5000 kuna nekom agentu da me puste iz zatvora...

Poslije izlaska iz zatvora odmah sam se javio Franji Zidaniću. Na njegov zahtjev, tj. na zahtjev Partije, dva ili tri puta pisao sam detaljnu izjavu o tome kako je došlo do našeg pada u ruke policije. Nastavio sam i dalje raditi, ali u suženom opsegu, najviše sa simpatizerima koje sam držao na osobnoj vezi, s pododborom Narodne pomoći u Sermažeovoj ulici. Po odluci Partije u siječnju

1943. godine trebalo je da odem u partizane. Međutim, otišao sam tek u ožujku 1943. pošto su u međuvremenu mnoge veze bile pokidane. Sve to vrijeme po izlasku iz zatvora moja viša veza bio je Šandor Rihter, s kojim sam se ponovo povezao po Zidanićevu nalogu.*

' **Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945,* »Spektar«, Zagreb, 1972.**

Marija Penezić-Mort

AKTIVISTKINJA ILEGALNOG POKRETA

Radnica »Vunatrikota«, sindikalni povjerenik, skupljač Narodne pomoći, kandidat i član Partije — Na dužnosti »tehničarke« — Nova funkcija u Mjesnom odboru AFŽ-a — Hapšenje, zlostavljanje, logor i zamjena

. . . Okupaciju sam dočekala kao radnica »Vunatrikota« (to se poduzeće nalazilo na današnjem Trgu žrtava fašizma). U njemu sam još od 1938. godine radila kao povjerenik URSS-ovih sindikata, a nakon njihove zabrane (u prosincu 1940) nastavila sam održavati kontakte i veze s radnicama u pojedinim poduzećima, koje su također bile učlanjene u URSS i s kojima sam zajedno do rata sudjelovala u nizu štrajkova i protestnih demonstracija.

Krajem svibnja ili početkom lipnja 1941. povezala sam se s Dragicom Končar koja mi je kao »viša veza« prenijela direktivu da skupljam Narodnu pomoć i da u poduzeću agitiram protiv NDH i fašizma uopće. Od ukupno 18-25 radnica, koliko ih je radilo tada u »Vunatrikotu«, više od polovice je odmah pristalo na davanje pomoći. Svaka radnica mjesečno mi je davala po 10 kuna kao svoj prilog, a skupljeni iznos predavala sam Dragici Končar.

Sredinom ljeta 1941. dobila sam zadatak da svoj rad u sklopu Narodne pomoći proširim i izvan poduzeća u kojem sam radila, i to osnivanjem novih odbora, odnosno pododbora u onim poduzećima i tvornicama u kojima sam poznavala radnice iz rada u naprednim sindikatima do rata. Organizirala sam odbor Narodne pomoći u tvornici posuđa »Gorica«, žarulja »Paspi«, »Kartonaži«, »Tekstilu«, Tvornici cigareta, a istovremeno i među simpatizerima na području Trnja, gdje sam stanovala. Osim skupljanja mjesečnih priloga u novcu, dobivala sam i određene proizvode i stvari iz spomenutih tvornica što sam sve i dalje predavala Dragici Končar.

U kolovozu 1941. preko Dragice Končar dobila sam vezu s Ivanom Mećarom, a 1942. s Bogumilom Rupnikom i Dojmijem Danteom, članovima partijskih rukovodstava i organizatorima širokog antifašističkog pokreta, koji se već razvio u to vrijeme u Zagrebu. Kao jedan od prvih zadataka od njih sam dobila da pronalazim i osiguram stanove, koji bi služili ne samo za sastanke, nego (što

je bilo tada mnogo važnije i potrebnije) za smještaj ugroženih i kompromitiranih aktivista kojih je u Zagrebu bilo iz dana u dan sve više. Ne sjećam se više točno koji su sve to bili stanovi, ali znam da se za to koristio i stan moga brata Marka Penezića na Trnjanskom nasipu 135, zatim još jedan u istoj ulici br. 100 ili 102, više njih u Školskoj cesti itd. U tim se stanovima povremeno pohranjivao skupljeni materijal, pa čak i oružje. Ja sam uspjela u to vrijeme nabaviti dvije bombe i nešto eksploziva preko majke jednog ustaše (inače mojih susjeda), a jedanput sam novcem Narodne pomoći kupila nešto oružja. Sve sam to predavala Mećaru. Jedanput, u jesen, sjećam se, nosila sam oko 3 kg eksploziva u svojoj torbi i žurila na sastanak s Mećarom kojem sam to trebala predati. Prolazeći današnjim Lenjinovim trgom, naišla sam na ustašku raciju. Nije mi preostalo ništa drugo nego da u trenutku kada su mi se približavali agenti bacim cijeli paket u ukrasni grm pored kojeg sam prolazila. Sličan slučaj dogodio se i D. Danteu koji je prenosio jedan šapirograf kojeg je nabavila jedna drugarica s Trešnjevke (ne znam joj imena). Morao ga je ostaviti u tramvaju, jer je iznenada naišla racija. Tako je, na žalost, toliko potreban materijal ponekad morao biti napušten ili bačen da ne bi mi, aktivisti, pali u ruke policije.

Sve do kraja 1941. radila sam u sklopu Narodne pomoći. Obilazila sam odbore i pododbore koje sam držala na vezi u već nabrojenim poduzećima. Preko daljnjih veza osnivala sam nove, preuzimala skupljeni materijal (od jeseni 1941. počeo se najviše skupljati sanitetski) i predavala ga Dragici Končar ili I. Mećaru. Kasnije sam ga predavala u jedno skladište u Solovljevoj ulici, a odatle se slao dalje.

U jesen 1941. među ženama-aktivistkinjama govorilo se o potrebi organiziranja sve većeg broja žena u organizaciju AFŽ-a. U radu sa ženama najviše su se angažirale Olga Kovačić-Žoga, Anita Lelas, Apolonija Lugarić, Ankica Mokosek i Slavica Bašić. Po primitku u KP ja sam dobila zadatak od Dragice Končar da, uz ostala zaduženja, radim i na organiziranju žena u AFŽ-u. Tako sam od proljeća 1942. odlazila na sastanke sa srednjoškolkama, koje su stizale u grupama ili pojedinačno u stan jedne od svojih kolegica. Ne sjećam se više što sam sve govorila tim mladim djevojkama. Međutim, znam da sam im isticala potrebu zajedničke borbe svih onih koji žele slobodan i sretan život u novoj zajednici, čitala sam im ili davala da same proraĎuju materijal i ostalu literaturu koju smo mi tada proučavali. Govorila sam o potrebi okupljanja svih poštenih ljudi u NOP, o potrebi skupljanja materijala, stvaranja odbora Narodne pomoći ili AFŽ-a, agitirala za borbu protiv gladi, skupoće itd. Slične sastanke održavala sam i s činovnicima. Ne mogu se danas sjetiti svih tih stanova u koje sam ulazila kao predstavnica AFŽ-a, jer ih je bilo mnogo (npr. u Draškovićevoj ulici, Ilici, Maksimirskom zavoju, Klanjčiću itd.). Uglavnom, nisam poznavala ni vlasnike ni stanare, budući da se rijetko u istom stanu održavalo nekoliko sastanaka zaredom. Bilo je potrebno mnogo opreznosti da policija ne sazna za mjesta gdje se sastajemo.

U toku 1941. održavala sam vezu s pojedinim drugovima iz Željezničke radione (Slavko Glavati, Ivo Roter, Slavko Leskovar, Tomo Lepen i drugi). Od njih sam preuzimala skupljeni materijal i novčane priloge. Neki od njih su me osiguravali u nekim akcijama u kojima sam sudjelovala. To se, uglavnom, dešavalo prilikom dijeljenja letaka ili kada sam raznosila štampu, koju sam predavala i njima, a i prenosila im direktive za njihov rad koje sam dobivala od Dragice Končar, I. Mećara ili pak od D. Dantea, pročelnika moje partijske ćelije.

U proljeće 1942. na jednom sastanku, kojeg je organizirala Dragica Končar u Heinzelovoj 5 ili 7 (danas se na toj kući nalazi spomen-ploča kojom

je ona obilježena kao mjesto brojnih ilegalnih sastanaka), bila sam primljena u članstvo Komunističke partije. Naime, u ljeto 1941. Dragica Končar me je obavijestila da sam postala kandidat KP. Sjećam se da sam na jednom uličnom sastanku iznijela, vjerojatno Stjepanu Pukleku, podatke o svom dotadašnjem radu. To se, naime, tada prakticiralo u partijskoj organizaciji.

Partijska ćelija kojoj sam organizaciono pripadala bila je ulična. Pročelnik je bio D. Dante, a članovi, osim mene, Milan Rimaj i Ljubo Troskot. Sastanke smo održavali u privatnim stanovima: na Paliću 62, gdje sam ja stanovala, zatim kod Josipa Slanine u tadašnjoj Zvonimirovoj ulici (danas Socijalističke revolucije), kod obitelji Šuk i Lugarić u Školskoj cesti i drugim, a kojih se više točno ne sjećam. Viša veza ostala je i dalje Dragica Končar koja je vršila funkciju člana i sekretara III rajonskog komiteta i održavala gotovo svakodnevno vezu sa I. Mećarom, koji je bio od početka 1942. organizacioni sekretar Mjesnog komiteta. Naša ćelija trebala je izvršavati ove zadatke: osnivati i širiti mrežu odbora i pododbora Narodne pomoći, skupljati razni materijal (osobito sanitetski i tehnički), agitirati i popularizirati oslobodilačku borbu i partizanske jedinice i širiti ilegalnu partijsku štampu. Štampu sam uvijek dobivala od pročelnika i zatim ju predavala dalje s napomenom da se ona predaje opet drugima, tj. strogo poštovati princip lančanog sistema. To je bilo to potrebnije jer naša ćelija nije dobivala veće količine štampe, pa je to bio jedini način da se širi krug ljudi upozna s njenim sadržajem.

U ljeto 1942. preuzela sam dužnost »tehničarke«. Ne znam tko mi je dao javku i vezu s Dragom Regvartom kome sam dolazila na sastanak u Vodnikovu ulicu i preuzimala oveće pakete. Svu štampu bih u svom stanu podijelila na četiri dijela, jer je svaki bio unaprijed određen za područje jednog rajona. U Zagrebu su tada djelovala četiri rajonska komiteta. U određeno vrijeme predavala sam materijal »tehničarima« s pojedinih rajona, kojima nikad nisam znala imena. Poznavala sam ih po rednim brojevima, tj. od I do IV. Osobno sam dijelila štampu za IV rajon, kojem sam preko svoje ćelije pripadala. Prema dobivenoj količini davala sam je pojedinim partijskim ćelijama ili odborima na svojem području. Najviše i najčešće to su bili leci, a svaki rajon obično ih je dobivao nekoliko stotina, a ćelije i odbori 10-20 komada. Naravno, količina je gotovo uvijek bila različita što je ovisilo o mogućnostima partijskih tehnika u gradu.

Sastav moje partijske ćelije se izmijenio. Dragica Končar je u prvoj polovici 1942. morala napustiti za kraće vrijeme rad, jer je pod tuđim imenom i preko veza otišla u bolnicu i rodila sina. Nastavila je rad ponovo, ali je sredinom kolovoza bila uhapšena i ubijena. Iz naše ćelije bio je uhapšen i Ljubo Troskot. Ja sam od srpnja 1942. preuzela funkciju predsjednice Mjesnog odbora AFZ-a, što su mi ranije saopćile Dragica Končar i Olga Kovačić. Po nalogu mjesne partijske organizacije od 1. rujna iste godine napustila sam redovan posao u »Vunatrikotu« i danima obilazila grupe i aktive žena u gradu, davala im upute za rad i pomagala u daljem okupljanju sve većeg broja žena. Svugdje sam objašnjavala cilj i karakter oslobodilačke borbe i prenosila direktivu svim ženama da razviju agitaciju za mobilizaciju ljudi u partizanske jedinice. Sve dobrovoljce, koji su se javili za odlazak u partizane, predavala sam višoj vezi. Bio je to drug kojeg sam znala samo po nadimku Kožarac ili Obućar. Sjećam se da sam u toku ljeta Obućaru predala pet omladinaca i dvije žene, ali se njihovih imena više ne sjećam.

Naša je partijska ćelija u ljeto 1942. osnovala i jednu udarnu grupu, ali ja ništa ne znam o njenom radu, jer sam tada već preuzela novu funkciju u Mjesnom odboru AFŽ-a.

Na tim zadacima radila sam do 7. studenoga 1942, kada sam uhapšena izdajom jednog omladinca, koji se prijavio zajedno sa jednim srednjoškolcem za odlazak u partizane. On je doveo policiju na sastanak kojeg je imao sa D. Danteom, pa je najprije on bio uhapšen, a ja sam uspjela izbjeći pratnji dvojice agenata i otišla u svoj stan na Paliću 62. Uspjela sam brzo uništiti sve stvari koje bi mogle pasti policiji u ruke prilikom pretresa, a zatim sam sporednim izlazom pobjegla. Naime, primijetila sam da me jedan agent čeka pred kućom i da, naravno, pazi na eventualne posjetioce. Otišla sam u grad, obavijestila da je stan u opasnosti, a zatim sam pred večer krenula na jedan kontrolni sastanak s jednom drugaricom, koja je trebala također otići u partizane. Bojeći se zasjede i pratnje, došla sam na mjesto sastanka (Palmotićeva ulica), skrenula joj pažnju na opasnost i odmah produžila dalje u suprotnom smjeru. Na nesreću, poslije nekoliko sekundi bila sam uhapšena. Predvedena sam na tadašnji Trg N (Trg žrtava fašizma), gdje sam ostala tri dana. Preslušavanje je trajalo dugo. Bila sam strahovito mučena. Sa teškim fizičkim ozljedama (čije su posljedice još i danas vidljive) prebačena sam u zatvor na Savsku cestu, gdje sam u zatvorskoj bolnici ležala do veljače 1943, a zatim bila premještena u Zaraznu bolnicu u kojoj sam ostala do travnja 1943.

Naknadno sam saznala da su drugovi iz Željezničke radionice, a s njima i Apolonija Lugarić, pokušali organizirati moj bijeg iz bolnice, ali to se nije ostvarilo, jer su upravo u to vrijeme uslijedile velike provale i hapšenja na željeznici. Ponovo sam bila prebačena na Savsku cestu i čekala svakog dana strijeljanje. Sjećam se pojedinih drugarica koje su se tada nalazile u zatvoru (npr. Lucija Borjan, Ema Šibi, Anka Smolčić, Olga Kapitarić, Zorica Jordan, Krunka — vjerojatno Zastavniković) i koje su mi pomagale najviše što su mogle. Kao što sam spomenula, izdržala sam velika i teška fizička zlostavljanja. Bila sam sva u otvorenim ranama. Ležati sam mogla samo kratko vrijeme i to jedino potrbuške. Zatvorski liječnici su mi palili pojedine dijelove tijela kako bi mi olakšali boli i spriječili raspadanje tkiva. Napominjem da policija nije znala moju funkciju, jer to nije znao onaj omladinac-izdajnik, nego su tražili od mene da priznam tko je bila ona žena s kojom sam se sastala na ulici. Doveli su na suočenje neke žene koje su bile uhapšene u Palmotićevoj ulici, ali nijedna od njih nije bila ona »prava«. Zahvaljujući takvom svom držanju, nisu me ispitivali za druge veze i ljude. Priznala sam jedino da sam član KP. U zaraznoj bolnici (Mirogojska cesta) ležala sam sa Šteficom Čulige, sada Špiljak, jer je i ona imala pjegavi tifus kao i ja.

Za vrijeme mog liječenja u Zaraznoj bolnici policija je došla po mene da me kao taoca odvedu na strijeljanje, ali je liječnik, dr Zrinščak, izjavio da je moje stanje veoma teško i ozbiljno i da ja uopće ne mogu stajati na nogama, pa ni hodati. Oni su otišli, a ja sam i dalje ostala u bolnici i čekala. Povratkom u zatvor na Savsku cestu, jedne noći došli su ustaše do naše ćelije u kojoj je sa mnom bila Ema Šibi i jedna Židovka (ne znam joj više imena) da nas odvedu na strijeljanje. Međutim, i ovoga puta sam se spasila. Na strijeljanje te noći bila je odvedena grupa od 10 drugova iz susjedne ćelije. Uskoro sam prebačena u Jasenovac, zatim u Staru Gradišku, a početkom 1945. zamijenjena.*

• IHRPH, MG-75/1,5.

Dr Stjepan Rapić

ILEGALNI RAD NA VETERINARSKOM FAKULTETU

Skupljanje sanitetskog materijala — Stanovi za ilegalce — Kanali za prebacivanje u partizane

. . . Veterinarski fakultet, odnosno njegov lijevi aktiv, dočekao je okupaciju i ustaški režim dovoljno pripremljen. Iako se rad cjelokupnog aktiva odvijao konspirativno, njegovo djelovanje dobro se osjećalo i među nastavnicima i među studentima. Za neke se članove znalo da su komunisti ili simpatizeri, tako da je mišljenje što je vladalo na Sveučilištu o političkom stanju na našem fakultetu odgovaralo realnosti. U fašističkim redovima fakultet je, s obzirom na predstojeću okupaciju, nosio dosta neugodan epiteton »crveni fakultet«. Od fakultetskih zavoda u našim je rukama bila kompletno Parazitologija, Klinika za unutrašnje bolesti i Rendgenologija, a dobrim dijelom Patološka anatomija i Porodiljska klinika.

Dolaskom okupatora i formiranjem ustaškog režima, rad se bitno izmijenio. Sve je bilo usredotočeno na pomoć NOB-u. Radilo se mnogo konspirativnije, a radne grupe bile su manje i mnogo zatvorenije. Uz političku izgradnju, koja je postepeno potisnuta u drugi red, sve je bilo koncentrirano na skupljanje lijekova, sanitetskog materijala, oružja, novca, hrane, odjeće i obuće, na pronalaženje konspirativnih stanova za ilegalce i kanala za slanje svega potrebnoga partizanima, na prebacivanje drugova na oslobođeni teritorij, na sakrivanje kompromitiranih ilegalaca te ranjenih i bolesnih partizana, koji su se radi toga morali vratiti u Zagreb, na pronalaženje simpatizera antifašista i njihovo uključivanje u ilegalni rad, na pomoć obiteljima partizana, zatvorenika, logoraša i strijeljanih, na slanje paketa u Jasenovac i druge logore. Jednom prilikom doveli su nam bolesnog partizana (I. King iz Stupna kraj Siska), koga smo smjestili u jedan od naših ilegalnih stanova (Blanka Književić na Pantovčaku). Jedan od naših liječnika suradnika konstatirao je pjegavac, pa je bolesnik upućen u bolnicu, gdje je za nekoliko dana umro. Književićeva je bila osuđena na smrt, ali je zbog visoke starosti pomilovana.

Kao medicinari po prirodi stvari, razvili smo osobito veliku i uspješnu aktivnost u skupljanju lijekova, medicinskih instrumenata i sanitetskog materijala.

Na Veterinarskom fakultetu bilo je nekoliko skladišta za takav materijal (Porodiljska klinika, Interna klinika, Patološka anatomija, Patološka fiziologija i Parazitologija), zatim veliko skladište u staroj tramvajskoj remizi (Z. Večeк) na Savskoj cesti, u susjedstvu fakulteta. Izvori lijekova i sanitetskog materijala bili su domobransko Ministarstvo oružanih snaga (dr R. Rede) i Veterinarsko-sanitetsko skladište (dr Đ. Vinceković). U ta dva vojna objekta mogli smo doći do svake količine takva materijala. Važan izvor bio je i »Kaštel« (»Pliva«), gdje su radili naši aktivisti (dr A. Grgić i prof. dr J, ježić), a isto tako i ljekarna na Savskoj cesti (mr ph. M. Šturman) uz sam Veterinarski fakultet.

Posebno se treba osvrnuti na Veterinarski odsjek Ministarstva oružanih snaga i Domobransku veterinarsku središnjicu. Spomenuti Veterinarski odsjek vršio je takve akcije kakve nijedna druga ustanova nije mogla ni zamisliti, osobito u skupljanju podataka vojne prirode, prebacivanju veterinara i ilegalnih radnika u partizane i u oslobađanju od vojne obaveze osoba koje su imale različite zadatke u pozadini, pretežno u Zagrebu. Cesto su po dogovoru s našim aktivom pozivani i raspoređivani u domobranske jedinice ugroženi aktivisti da bi se privremeno sklonili. Prebacivanje u partizane vršilo se tako da su drugovi pozivani u vojsku, gdje su bili obučeni u uniformu, opskrbljeni oružjem i upućivani u ona mjesta u kojima je postojala sigurna veza za prihvaćanje i slanje u obližnju partizansku jedinicu. Oslobađanje pojedinih partijskih radnika od vojnih obaveza obavljalo se preko satnika Kurenta u Mobilizacijskom odjelu. U Domobranskoj veterinarskoj središnjici (dr Đ. Vinceković, dr K. Bojić) sklanjali su se ugroženi aktivisti, prečanski Srbi, pa i Židovi. Čitave grupe studenata Veterinarskog fakulteta odlazile su u partizane uz znanje upravitelja pukovnika K. Bojića. Osobito uspješna akcija Vojnog veterinarskog odsjeka bila je ona kada su partizani obaviješteni da će njemačka vojna komisija za otkup konja (godine 1943) doći određenog dana u moslavačka sela. Kod sela Prečca partizani su napali spomenutu komisiju, zarobili jednog njemačkog i jednog domobranskog potpukovnika i zaplijenili 25 milijuna kuna. Dr Rede pribavio je partizanima zapovijed Ministarstva oružanih snaga da im tekstilna tvornica u Oroslavlju preda jedan kamion štofa za vojsku. Partizani preodjeveni u domobrane doista su s tom zapovijedi preuzeli štof. Prilikom jedne provale Rede je pobjegao u partizane i preuzeo Veterinarski odjel u Vrhovnom štabu. Po završetku rata, preuzeo je rukovodstvo vojnog veterinarstva u socijalističkoj Jugoslaviji, na kojem je položaju ostao sve do odlaska u mirovinu.

Za otpremanje materijala na oslobođeni teritorij imali smo više kanala. Najveći kapacitet imao je kanal preko Zagrebačkog električnog tramvaja (grupa aktivista na čelu sa Z. Večekom). Za opskrbu tramvajskih namještenika imali su dozvolu od ustaških vlasti da po cijeloj Hrvatskoj mogu nabavljati živežne namirnice. Kamionom za dopremanje živežnih namirnica otpremani su redovito lijekovi i drugi materijal u partizane. Kanali manjih kapaciteta išli su preko Velike Gorice (Marica Zubek), Vukojevca (F. Robić), Lekenika (I. Ljubić) i preko Dužice (I. Rapić). Medicinski instrumenti otpremali su se preko poznatog književnika Hasana Kikića, koji je tada bio domobranski oficir u Sanskom Mostu.

U prvoj godini NOR-a, kad je za partizane oružje bilo najveći problem, dobili smo direktivu da skupljamo što više oružja i municije, no osobitog uspjeha nije bilo. U svemu smo pribavili nekoliko desetaka pištolja i vojničkih pušaka s nešto municije. U toj akciji najveći je uspjeh pokazao Z. Golub.

Mnogo veći uspjeh zabilježili smo u skupljanju Narodne pomoći, kojom je u sveučilišnoj ćeliji rukovodio E. Maglajlić. On je kasnije postavljen za sekretara Narodne pomoći pri Mjesnom komitetu, a pred samo hapšenje ušao je

u Pokrajinski komitet za Narodnu pomoć. Sveučilišna je ćelija u prikupljanju Narodne pomoći imala najviše uspjeha upravo na Veterinarskom fakultetu, gdje je već u prvoj godini okupacije stalne mjesečne priloge davalo više od 50 posto namještenika. Kasnije se taj rad veoma razgranao izvan fakulteta. U »Kaštelu« je skupljao A. Grgić, u Domobranskoj veterinarskoj središnjici Đ. Vinceković, na Zagrebačkom električnom tramvaju Z. Veček, u tvornici »Franck« Z. Aleraj, a, osim toga, svaki aktivist u svom užem krugu. Velike svote novca dobivali smo redovito od pojedinih imućnih simpatizera (V. Ribarić, dr Đ. Sokola, inž. Koržinek). U početku smo sav novac predavali, a kasnije smo određeni dio davali kao stalnu mjesečnu pomoć mnogim obiteljima partizana, logoraša i ilegalaca na našem području grada. Dio novca trošili smo za nabavu pisaćih strojeva, matrica za umnožavanje, dalekozora, naočala različitih dioptrija itd., za oslobođeni teritorij. U taj sektor ilegalnog rada ubrajamo i partizanski zajam, za koji smo skupili oko milijun i po kuna. Pola milijuna dao je spomenuti Ribarić, koji je jednom prilikom kupio čitavu malu štampariju za oslobođeni teritorij.

Veliku aktivnost razvili smo u skupljanju hrane. U tom nam je pomogla sretna okolnost što je na čelu »Zagrostoka« stajao naš suradnik dr Đ. Sokola, koji je našem aktivu redovito svake sedmice davao doznake za velike količine masti, slanine i suhog mesa. Iz »Središnjice za šećer«, kojom je rukovodio član našeg aktiva H. Havliček, dobivali smo redovito doznake za veće količine šećera i pekmeza. Dio skupljene hrane davali smo I. Barbaliću, drugi obiteljima ilegalaca i partizana, a treći smo slali zatočenicima u Jasenovac i druge logore. Skupljeno je mnogo odjeće i vune, što se predavalo u Barbalićevo skladište.

Raspolagali smo većim brojem stanova za ilegalce. Na samom fakultetu imali smo u tu svrhu ležaje na Patološkoj anatomiji, Patološkoj fiziologiji, Rendgenologiji i Internoj kliničkoj propedeutici. U gradu smo imali ilegalne stanove kod već spomenute Blanke Književić, Pantovčak 175, kod Marije Triner, Borošina ul. 4, kod Slave Bratanić, Goljak 27, kod V. Ribarića, Jelačićev trg 10, kod D. Karašija, Vrhovac 18, i u njegovoj ljevaonici u Vodnikovoj ulici te kod V. Benkotića, Kuniščak 2. U te ilegalne stanove smještali smo, kadšto, bolesne ilegalce, ranjene drugove iz udarnih grupa, odnosno ilegalne radnike ranjene na bijegu. Njih su liječili i na njima vršili manje kirurške zahvate naši suradnici liječnici dr N. Radetić, dr Pava Jajac, dr S. Pernat i dr Dora Aleraj.

Naš je aktiv raspolagao većim brojem kanala za prebacivanje boraca u partizane. To su većinom bili isti kanali kojima smo na oslobođeni teritorij slali sanitetski materijal. Osobito dragocjen kanal bio je preko Veterinarskog odsjeka pri Ministarstvu oružanih snaga, u kojem su drugovi dobivali otvorene zapovijedi i viakom odlazili na oslobođeni teritorij.

U toku 1943. godine naš je aktiv bio uključen u obavještajnu službu, koja je u NOR-u imala, općenito, veliko značenje. Aktiv je u obavještajnu službu povezao L. Ahmetović iz Pokuplja, a njome je s oslobođenog teritorija rukovodio L. Čemeljić (Štefanke, Pokuplje). S njime smo održavali vezu preko kurira, a izvještaje slali šifriranim pismom. Na tom sektoru razvili smo veliku aktivnost i angažirali velik broj pristaša. Primarno značenje pridavali smo izvještajima vojne prirode. Takve podatke redovito su nam davali pukovnik K. Bojić, potpukovnik D. Vinceković, generalštabni major I. Brusić i major Z. Han. Pomoću njihovih izvještaja dolazili smo do planova predstojećih ratnih akcija. O ekonomskom stanju davali su podatke iskusni ekonomisti, a o političkoj situaciji simpatizeri koji su imali neposredne veze s ustaškim političarima. U prikazanim okvirima kretao se revolucionarni rad na Veterinarskom fakultetu pod rukovodstvom sveučilišne će-

lije. Odmah po okupaciji, sekretar ćelije Wertheim morao je poći u ilegalnost, ali je ubrzo bio uhvaćen u jednom ilegalnom stanu i umoren u tzv. Sing-Singu. Funkciju sekretara preuzeo je Z. Golub. Neposredno po okupaciji, zatvorena su još dva člana ćelije — književnik I. Frol i profesor V. Vitasović. Frol je odveden u Jasenovac, a Vitasović je likvidiran u Zagrebu. U svibnju 1942. ustaše su došle na fakultet da uhapse Z. Goluba, S. Rapića, I. Drežančića i M. Winterhaltera. Goluba, Drežančića i Winterhaltera su uhapsili, a Rapića tog trenutka nije bilo na fakultetu. Ta su hapšenja izvršili ustaški studenti s Veterinarskog fakulteta. Odvedeni su, kako su govorili ti studenti, prononsirani komunisti, iako nije konkretno ništa predstojalo protiv njih. Sva su trojica odvedena u Jasenovac. Kako je poznato, Golub je iz jasenovačke ekonomije Obradovac organizirao uspješan bijeg i dospio na oslobođeni teritorij, gdje je preuzeo organizaciju i rukovodstvo civilnog veterinarstva Hrvatske. — Aktiv se brojčano povećao na gotovo dvije stotine aktivista u Zagrebu i njegovoj okolici. Nije čudo da je u tom širokom krugu bilo i provala. U ljeto 1942. godine do takve provale došlo je u Lekeniku, pri čemu su u zatvor dospjeli I. Ljubić, E. Maglajlić i S. Rapić. Ljubić i Maglajlić odvedeni su u Jasenovac, gdje su zamijenjeni i tako dospjeli na oslobođeni teritorij, a Rapić je nakon dvomjesečnog zatvora pušten, pa je nastavio rad, sve do godine 1944, kada je pozvan u ZAVNOH radi organizacije veterinarstva na oslobođenom teritoriju. — Naše liječnike aktiviste upućivali smo izvan Zagreba pa i na oslobođeni teritorij da pruže ranjenim i bolesnim partizanima pomoć. Tako smo dr Pavu Jajac poslali u Lekenik k jednom partizanu s pjegavcem, koga su skrivali u nekom bunkeru. Odlazeći k njemu povezala se s tamošnjom organizacijom, u kojoj je došlo do provale, pri čemu je ona uhvaćena i strijeljana u Sisku. Još je jedna opasnost zaprijetila aktivu 1944. godine kad je neki zatvorenik (vjerojatno neki kurir) pod batinama priznao da mu je veza jedan komunist s Veterinarskog fakulteta. Po opisu ustaše su uhapsile jednog asistenta iz Patološke anatomije, no pri suočenju se pokazalo da se nije radilo o pravome. U nekim drugim provalama, na sreću, nije bilo žrtava u našem aktivu.

U jesen 1944. godine Rapić je — kako smo već spomenuli — pozvan u ZAVNOH radi organizacije veterinarske službe na oslobođenom teritoriju, a aktivom su sve do oslobođenja rukovodili B. Miklaušić i Z. Aleraj.

Broj aktivnih suradnika među namještenicima fakulteta povećao se do kraja okupacije čak na 80 posto. Pet asistenata dospjelo je u ustaške logore (Z. Golub, E. Maglajlić, I. Drežančić, M. Winterhalter i Marica Knežević, koja je likvidirana u Jasenovcu), a sedmorica mlađih nastavnika bili su u partizanima (Z. Golub, E. Maglajlić, S. Vatovec, S. Rapić, I. Drežančić, E. Topolnik i S. Matuka).

Naš aktiv nije obuhvatio sve antifašiste na fakultetu. Dosta ih je bilo vezano za druge organizacije. To najbolje pokazuje činjenica da su kao revolucionari izgubili živote namještenici fakulteta inž. dr Edo Babić, Mila Gerzej i Ana Vorkapić-Vukadinović, koji su sudjelovali izvan našeg aktiva.

Treba istaknuti korektan odnos antikomunistički orijentiranih nastavnika, koji su čak pomagali svoje progonjene kolege i njihove obitelji. Da nije bilo toga, stradalo bi mnogo više članova ilegalnog aktiva.*

' Odlomak iz sjećanja, *Zagreb 1941 —1945,* »Spektar«, Zagreb, 1972.

Dr Ekrem Maglajlić

STUDENTI I NASTAVNICI VETERINARSKOG FAKULTETA

.. . Odmah po napadu Nijemaca na SSSR, u Zagrebu dolazi do formiranja udarnih grupa koje su najprije vršile razne sabotažne akcije, a kasnije i oružane napade na okupatora i njegove sluge. Grupe su bile sastavljene od skojevaca radnika, studenata i đaka. U njima je sudjelovalo i nekoliko studenata veterine, a grupama je rukovodio Slavko Komar. Treba napomenuti da je u prvoj grupi koja je iz Zagreba otišla u partizane, u srpnju 1941. godine, bio student veterine Branko Špalj. Jedna od najpoznatijih oružanih akcija tih grupa bila je uspjeli oružani napad na Sveučilišnu ustašku satniju u Runjaninovoj ulici 4. kolovoza 1941, kojom prilikom je ubijeno ili ranjeno 28 pripadnika ustaškog pokreta. Osim Slavka Komara, koji je rukovodio akcijom, u njoj su sudjelovala još dvojica studenata veterine — Ljubo Mrakovčić i Milan Borošak. Ta je akcija odjeknula širom naše zemlje i dala je snažan poticaj narodnooslobodilačkom pokretu u Zagrebu.

Pošto je Slavko Komar ubrzo poslije akcije u Runjaninovoj ulici otišao u partizane, fakultetska organizacija SKOJ-a nastavlja svoj rad nakon kraćeg prekida. Organizacijom su do kraja 1941. godine rukovodili Ljubo Mrakovčić i Milan Borošak. Najviše se radilo na skupljanju municije, sanitetskog materijala, odjeće i obuće, skijaškog pribora i novca za partizane. Kada je Borošak otišao u partizane, početkom 1942. godine, organizacijom je rukovodio Tvrtko Švob. U lipnju 1942. dolazi do provale u skojevskoj organizaciji na fakultetu, kada su uhapšeni Tvrtko Švob, Dragan Kučinić, Jože Jurinić, Damir Mainar i Franjo Zorić. Posljednja četvorica upućena su u logor Jasenovac. Međutim, rad organizacije nije prestao ni nakon provale; nastavila je skupljanje sanitetskog materijala i municije, sudjelovala je u raznim akcijama u gradu (dijeljenje letaka i drugo). U toku 1943. i 1944. godine rukovodilac skojevskog aktiva bio je Ivan Juretić, a članovi Vlado Puhalec, Vlado Gregorović, Miško Strlek, Toni Vukelić, Ivo Bogdanić i drugi.

U jesen 1944. velika grupa studenata veterine (oko 15 drugova) odlazi u partizane. Na fakultetu ostaje manja grupa aktivista, koja je djelovala sve do oslobođenja Zagreba — u svibnju 1945. godine.

Treba napomenuti da je na zagrebačkom Veterinarskom fakultetu prije drugoga svjetskog rata i u toku rata postojala i djelovala i grupa nastavnika ljevičara koji su iznikli iz naprednog studentskog pokreta. Pred rat Fakultet je bio poznat po svojem brojnom ljevičarski nastrojenom kadru. Nastavnici komunisti s tog fakulteta činili su jezgra sveučilišne organizacije KPJ (od pet članova te organizacije četvorica su bili s Veterinarskog fakulteta — Zorko Golub, Ekrem Maglajlić, Stjepan Rapić i Josip Ivoš). U početku okupacije jedna trećina klinika i zavoda bila je u rukama komunista. Četiri petine nastavnika aktivno su sudjelovale u NOB-u, petorica ih je prošla kroz ustaške logore (Zorko Golub, Ekrem Maglajlić, Ivo Drežančić, Mato Winterhalter, Marica Knežević), a sedmorica su u toku rata prešla u partizane (Zorko Golub, Ekrem Maglajlić, Srećko Vatovec, Ivo Drežančić, Eugen Topolnik, Stjepan Matuka i Stjepan Rapić).

Dugogodišnji prijeratni rad i utjecaj naprednog studentskog pokreta i grupe nastavnika ljevičara došao je do punog izražaja u toku narodnooslobodilačke borbe naših naroda. Gotovo dvije stotine studenata i veterinara ovog fakulteta aktivno je sudjelovalo u narodnoj revoluciji, od kojih su 62 poginula.*

* Odlomak iz sjećanja, *Zagreb 1941 — 194),* »Spektar*, Zagreb, 1972.

Drago Krndija

IZGRADNJA PARTIJSKIH KADROVA

Dobio sam zadatak da organiziram kurs u Zagrebu 1942 — Na kursu je bilo po nekoliko grupa članova Partije i SKOJ-a — Proučavali smo Historiju SKP(b), Nacionalno pitanje, Historiju KPJ i program i ciljeve NOP-a — Izlaženje lista »Vijesti« i časopisa »Narodna borba«

Partijska organizacija u Zagrebu odmah poslije okupacije počela je diskusiju o borbi protiv okupatora. O tome se diskutiralo na jednom sastanku, prvom kojem sam ja prisustvovao poslije dolaska iz Beograda u Zagreb 1. svibnja 1941. Sastanku su prisustvovali Šime Balen, Nikola Rubčić, Ešref Badnjević, dr Zvonko Tkalec i dr Srećko Šilović. Bilo je govora o prikupljanju oružja, municije, sanitetskog materijala, pojačanju rada u masama itd. Sastav ćelije brzo se mijenjao. Na drugom sastanku, koji je uslijedio ubrzo nakon prvoga, a to je bilo nekoliko, dana prije početka agresije Njemačke na SSSR, umjesto Šilovića došao je dr Ozren Novosel, a Balen i Rubčić su najavili svoj odlazak iz Zagreba. Na trećem sastanku nije bilo druga Tkalca, a četvrtog sastanka nije ni bilo, jer su u međuvremenu drugovi Badnjević i Novosel bili uhapšeni.

U drugoj ćeliji intelektualaca, u koju sam ušao preko druga Mladena Iveковića, nisam dugo bio. Ćeliju su činili dr Golub, dr Mladen Iveković, dr Ekrem Maglajlić, inž. Moro Magašić i Lutvo Ahmetović. U travnju 1942. s jednim radnikom Željezničke glavne radionice krenuo sam u Petrovu goru u partizanski odred. Put nas je vodio preko sela Blinski Kut, gdje smo trebali dobiti vezu, ali pošto su u selu bili domobrani i ustaše, koji su Srbe iz tog sela sve otjerali u logor u Jasenovac, morali smo se vratiti u Zagreb. Mlinar, koji je bio veza s partizanima, bio je također odveden u logor i vezu nismo mogli dobiti. Nekoliko tjedana poslije povratka, drug Ahmetović je došao u moj stan na Srebrnjaku i saopćio mi da treba da organiziram kurs za izgradnju partijskih kadrova i da više ne treba da dolazim na sastanke ćelije.

I

Izgradnja partijskih kadrova nametala se kao prvorazredni zadatak. Partija je ušla u borbu protiv okupatora s kadrovima koji su desetljećima radili u masama, stekli veliko iskustvo i bili dobro povezani s radnicima, seljacima i intelektualcima, koji su vodili velike masovne akcije u štrajkovima radnika, na zborovima raznih političkih partija, organizirali legalne i ilegalne sastanke na kojima se objašnjavala politička situacija u zemlji i svijetu i tumačila politička linija Partije. S tim kadrovima KPJ je mogla povesti narode Jugoslavije u ustanak, ali kako se ustanak širio i zahvaćao sve veće mase naroda i krajeve naše zemlje, potreba da se u Partiju prime novi članovi iz redova radnika, seljaka i intelektualaca bila je sve veća. Osobito je bio snažan odziv omladine da stupa u redove boraca protiv okupatora. Te nove članove Partije i SKOJ-a trebalo je što prije upoznati s osnovnim idejama marksizma-lenjinizma i programom Partije, idejno ih naoružati i osposobiti da se uspješno suprotstave neprijateljskoj propagandi. Neprijatelj je poduzeo sve što je mogao da spriječi masama put do istine, do saznanja o kretanju političke i vojne situacije. Štampa i radio bili su isključivi monopol okupatora i njegovih ustaških slugu. Stroge mjere protiv onih koji slušaju strane radio-stanice i šire vijesti nepovoljne za njih trebalo je da zaplaše svakoga građanina i da ga orijentiraju da sluša samo službene emisije i čita štampu koja je obilato širila laži i dezinformacije, služeći se pri tome demagogijom i raznim novinarskim trikovima i patkama.

Izgradnja novih kadrova nametala se i zato što je borba protiv okupatora svaki dan zahtijevala žrtve. Neprijatelj je znao koliko vrijede izgrađeni partijski kadrovi i radio je svim silama da ih fizički uništi. Poslije prvih žrtava, Božidara Adžije, Ognjena Price, Otokara Keršovanija, Ivana Krndelja i ostalih drugova koji su strijeljani, došle su druge isto tako teške. Pali su u borbi drugovi Josip Kraš, Rade Končar, Pavle Pap, Ivo Marinković, Filip Kljajić, Stanko Paunović, Slavko Šlander, Tone Tomšič i stotine drugih koji su bili neustrašivi borci, prekaljeni, s velikim znanjem i iskustvom stečenim u borbi protiv reakcionarnih režima u staroj Jugoslaviji. Sve više su se prorjeđivali redovi Partije i nestajali su drugovi koji su godinama radili na svojoj izgradnji. Koliko je teško u staroj Jugoslaviji bilo izgrađivati partijske kadrove, najbolje znaju ljudi koji su radili na tom poslu. Legalne literature bilo je malo, a ilegalnu je uništavala policija u čestim provalama partijskih organizacija. Poslije svake provale moralo se počinjati iznova. Teško je bilo doći do pisaće mašine, papira, geštetnera, a kamoli organizirati ilegalnu štampariju.

Za vrijeme rata sve je to bilo mnogo teže, jer je neprijatelj udvostručio i utrostručio pažnju, stvorio golem aparat špijuna i policajaca, pa ipak Partija je uspijevala da razvija intenzivan propagandni rad lecima, ilegalnim listovima, predavanjima u ilegalnim grupama radnika i seljaka, živom riječi na radnim mjestima, itd. Istina o Partiji i njezinoj borbi širila se uprkos svim teškoćama, stvarala borbeno raspoloženje kod radnih ljudi i odlučnost da i sami organiziraju borbene akcije. Trebalo im je samo dati osnovna znanja o revolucionarnoj taktici i strategiji, upoznati ih s ciljevima i programom narodnooslobodilačkog pokreta koji je predvodila KPJ.

Kada mi je Ahmetović saopćio odluku Mjesnog komiteta da organiziram kurs za izgradnju partijskih kadrova, bilo mi je jasno da je to po direktivi CK, jer sam u listovima, što sam ih dobio preko veze, pročitao članak o tom problemu. Dotadašnji rad nije mogao zadovoljiti. Premalo je bilo da se ide od

radionice do radionice od jednog stana do drugoga i da se tu govori o NOB-u, o političkoj situaciji i o borbama na Istočnom frontu, da se radnici uvjeravaju u neizbježnost sloma fašizma i pobjede nad okupatorom.

Prva misao mi je bila kako da organiziram kurs. Što treba da bude predmet kursa. Za pet godina robije prošao sam sve kursove koje smo tamo držali u Sremskoj Mitrovici i Lepoglavi. Primjer tih kursova mogao je da mi pomogne, ali ipak ne sasvim. Posrijedi su bili specifični uvjeti rada. Sudionici kursa bili su zaposleni ljudi (u većini slučajeva), osim toga oni su bili sudionici u raznim akcijama, udarnim grupama, angažirani vrlo često da idu van Zagreba, prenoseći sve ono što se moglo u gradu nabaviti za potrebe partizanskih odreda i donoseći s oslobođenog teritorija štampu i druge materijale. Zbog toga neće moći redovito sudjelovati u radu kursa, čitati materijale koje treba za njih pripremiti. Znači, morat ću se orijentirati na usmeno izlaganje, na živu riječ, a manje na čitanje i studiranje materijala. Trebalo je ići za tim da sudionici kursa nauče što više na samom sastanku, poticati njihovu pažnju, izazivati pitanja i diskusije.

Predložio sam da se na kursu prijeđe ubrzanim tempom Historija SKP(b), Nacionalno pitanje, Historija KPJ, programi i ciljevi NOP. Historija SKP(b), na osnovi knjige koju sam ranije dobio od Ešrefa Badnjevića, bila je u to vrijeme najpodesniji materijal za proučavanje strategije i taktike radničkog pokreta u uvjetima borbe za vlast. Jasno je da se pri izlaganju moralo brinuti o specifičnim uvjetima borbe za vlast u našoj zemlji, imajući na umu da se vodi borba za oslobođenje zemlje od okupacije, borba protiv fašizma u cijelom svijetu. Historija KPJ i Nacionalno pitanje dopunjavali su izlaganje o Historiji SKP(b) time što su omogućavali slušaocu da se upozna s konkretnom borbom naše Partije za slobodu, demokraciju, za ravnopravnost svih naroda Jugoslavije i pravo na slobodan politički, ekonomski i kulturni razvitak. Materijala za to nisam imao nikakvih i morao sam se osloniti na ono što sam naučio na robiji.

Na sljedećem sastanku, poslije nekoliko dana, rečeno mi je da ću dobiti nekoliko grupa članova Partije i nekoliko grupa SKOJ-a. I kurs je počeo. Grupe su se sastojale pretežno od radnika koji su se istakli borbenošću i požrtvovnošću u svakidašnjim akcijama i koji su pokazivali volju da nešto nauče. Obično ih je bilo pet do šest, dok su omladinske bile nešto veće. Svaka grupa je imala stan za sastanke i ja sam išao od jedne grupe do druge, ponekad u toku dana u dvije grupe koje su držale sastanke u raznim dijelovima grada. Stanovi su bili u Trnju, na Trešnjevci, u Dubravi, Peščenici, Sv. Duhu, itd.

Početak je bio dobar. Sudionici kursa pokazivali su velik interes za predavanja. Rado su čitali materijale koje sam donosio u svaku grupu i živo diskutirali na sastancima poslije predavanja, kada smo pretresali pojedine teme. Pitanja je bilo mnogo, što je pokazivalo želju da se svako pitanje dobro razjasni, a to je bila i garancija da će od tog kursa biti neke koristi ne samo za opće obrazovanje tih mladih ljudi, nego i za rad Partije u masama. Česte akcije koje su se 1942. godine i kasnije vodile u gradu i bližoj okolici angažirale su pojedine članove grupe po nekoliko dana, tako da se jedanput dogodilo da sam u Dubravi držao predavanje samo jednom radniku. Bilo je i hapšenja članova grupe, zbog čega je grupa morala mijenjati stan, pa i razići se. Ostatak grupe je obično odlazio na oslobođeni teritorij u odrede. Konspiracija je bila na visini i policija nikada nije uspjela provaliti u stan u kojem se sastanak održavao i pohapsiti cijelu grupu.

Uspjeh u radu bio je vrlo različit. Grupe u kojima je bilo intelektualaca brže su napredovale. Ostala mi je osobito u sjećanju grupa u kojoj su bili inž. Boris Bakrač, inž. Dragan Carić i još dvojica mladih radnika, grupa koja je završila

I

kurs potpuno po programu i čiji me je uspjeh zadovoljio. Poslije završetka kursa, drugovi Bakrač i Carić tražili su da s njima prijeđem osnovne kategorije političke ekonomije po Segalu. Pristao sam. Sastanci, samo dva-tri, održavali su se u stanu Carića, a sudjelovala je i drugarica Bakrač. Na drugom sastanku prekinuli smo rad da Carić ode na sastanak. Uskoro je došao sav blijed i uzbuđen. Rekao nam je žalosnu vijest da su ustaški agenti kraj Petrove crkve ubili Josipa Preskara, mladog radnika koji je s njim i Bakračem bio na kursu i bio komandant udarnih grupa SKOJ-a za Zagreb, a ranili Ivicu Hrestaka.

U drugim grupama uspjeh je bio vrlo raznolik. Pojedinci su brže svladavali materiju s predavanja, dok su drugi vrlo teško shvaćali npr. potrebu saveza radnika i seljaka i način kako da se taj savez ostvari, i si. pitanja. Među onima koji su dosta brzo napredovali treba istaknuti Đurđicu, Nadu, Gladnog (ilegalna imena) i još jednog radnika u grupi s Trnja (čije je ilegalno ime bilo, čini mi se, Plavi), a za koga sam čuo, još za vrijeme svoga boravka u Zagrebu, da se herojski držao u policiji kada je bio uhapšen u zimu 1942. godine. Osobito me je radovao uspjeh mlade radnice Đurđice. Na žalost, i ona je tragično završila svoj revolucionarni rad u Zagrebu. Ostala je primjer herojstva izdržavši strahovite muke u ustaškoj policiji i ne odavši nikog od drugova i drugarica.

Za Nadu sam vjerovao, s obzirom na njenu inteligenciju, da će se s vremenom izgraditi u istaknutog političkog rukovodioca. Ali ustaški zločinci su tu mogućnost uništili kada su zajedno sa svim članovima Okružnog komiteta Zagreb ubili i Nadu i našoj revoluciji oduzeli jednog odanog i požrtvovnog borca.

Izuzevši grupu u kojoj su bili Bakrač, Đurđica i Nada, a koje su u cijelosti prešle teme kursa, sve ostale su se raspale, bilo zbog hapšenja, bilo zbog odlaska iz Zagreba ne završivši kurs. Grupa je bilo mnogo. Stalno sam dobivao nove umjesto onih koje su se raspale. Sada, poslije 20 i više godina, teško mi se sjetiti koliko je bilo ukupno sudionika u kursu, ali bilo ih je, sigurno, više od 100. Pojedine grupe nestale su odmah poslije dva-tri sastanka, kao što je bio slučaj s jednom grupom na Trnju. Poslije velike racije u siječnju 1944. godine nisam više mogao ostati u Zagrebu. Iz jedne grupe sam izuzeo druga inž. Andru Mohorovičića, onda asistenta na Tehničkom fakultetu, a sada profesora i akademika, na brzinu sam s njim prešao sve teme i predao mu sav materijal da on vodi kurs.

Omladinskih grupa je bilo više nego partijskih. Program je bio isti kao i za partijske. Među omladincima bilo je dosta srednjoškolaca i studenata. Takav je sastav vjerojatno, kao posljedicu imao to da su stanovi za sastanke bili pretežno u gradskim četvrtima. Sudjelovanje skojevaca u velikom broju akcija, u kojima su oni bili najbrojnije zastupljeni, moralo se odraziti na rad kursa; pojedine grupe teško su se sastajale. Zbog toga i zbog mladenačke neustrašivosti i neshvaćanja važnosti konspiracije malo koje grupe su se održale u punom sastavu. Ali se ipak nije dogodilo da je neki stan bio otkriven i cijela grupa pohapšena, iako je špijuna bilo u svim ulicama. Najaktivnija i najviše uspjeha u radu pokazala je grupa koja je bila sastavljena od članova MK SKOJ-a; Fadila Bilal, udata Redžić, po čijem su sjećanju, čini se, bili još Meri Radović, Josip Kulušić Dugi, Emil Ivane i Joža Manolić.

Članovi te grupe bili su naoružani i na prvom sastanku, kada me je jedan drug doveo, pregledali su svoje pištolje i municiju. Nekima je oružje spasilo život. Jednom članu te grupe, koji je bio student medicine, nije pomoglo, jer su ga ustaški agenti mučki ubili na ulici. Joža Manolić se spasio od potjere agenata, kada su došli da ga uhapse, iskočivši kroz prozor jedne prizemne kuće u Crnčićevoj ulici i pobjegavši kroz kukuruze u pravcu Maksimira. Skokom kroz prozor spasio

se još jedan omladinac iz svog stana na Peščenici. Čim je čuo da se neki ljudi na ulaznim vratima raspituju za nj, brzo je skočio kroz prozor i preko vrtova uspio umaknuti. Vjerujem da je na kursu bilo oko 200 omladinaca i omladinki, ali je mali broj grupa prošao cijeli kurs.

Da li je kurs uspio, da li je opravdao nade koje su se polagale u njega kada je počeo, odnosno kada je donesena odluka o njegovu organiziranju? Na to će pitanje najbolje odgovoriti radnici koji su sudjelovali u njemu. Nemam pregleda koliko ih je preživjelo revoluciju. Znam samo neke s kojima i danas održavam vezu. Čini mi se da je kurs, unatoč teškoćama s kojima se neizbježno morao boriti, usprkos svim slabostima kojih je bilo, ipak odigrao pozitivnu ulogu. Ako ništa drugo, on je kod preživjelih drugova i drugarica probudio zanimanje za revolucionarnu teoriju i potakao ih da sami rade na svom daljem obrazovanju.

II

U kasnu jesen 1942..godne imao sam sastanak s drugaricom Lepom Perović. Donijela mi je nekoliko brojeva »Borbe« i drugih listova i tom smo prilikom razgovarali o kursu i o potrebi da se u Zagrebu pokrene časopis koji bi izlazio jedanput mjesečno i koji bi propagirao liniju Partije i raskrinkavao laži i dezinformacije neprijateljske štampe. Uspjesi NOP-a nužno su zahtijevali list koji bi hiljadama ljudi u Zagrebu govorio istinu ne samo o širenju pokreta, nego i
0 političkoj situaciji u svijetu, podvrgao kritici izdaju građanskih partija, grupa i pojedinaca. Ona me je kasnije upoznala s jednim drugom koji je prije rata bio urednik lista »Rote Fahne« u Berlinu. Nas dvojica smo trebali da uređujemo časopis
1 da požurimo njegovo izlaženje. List je trebalo da nosi naslov »Narodna borba«.

»Narodna borba« nije trebalo da bude neki teorijski časopis. Za to tada nije bilo uvjeta, a ni potrebe. Također nije trebalo da bude ni sasvim informativnog karaktera, jer je MK već izdavao informativni list »Vijesti«.

Gotovo u isto vrijeme kada sam počeo organizirati kurs za izgradnju partijskih kadrova, počeo sam raditi s jednom novinarskom grupom u kojoj su bili Mahmud Konjhodžić, predratni saradnik »Politike« (ilegalno ime Milan), Branimir Gršković, tehnički urednik i kazališni kritičar »Jutarnjeg lista« (ilegalno ime Marijan), Petar Mihočević, poznati reporter zagrebačkih »Novosti«, i dr Branko Ivakić. Partijska organizacija organizirala je preko prof. Bogdana Ogrizovića (sina Milana Ogrizovića, autora »Hasanaginice«) i prof. Radovana Reicherzera pri Narodnooslobodilačkom odboru za grad Zagreb novinarsko odjeljenje u kojem je bilo više novinara, a među njima su se isticala prva trojica. Sva trojica su bila poznati predratni reporteri, kritičari, novinari po pozivu, koji su stekli glas istaknutih radnika u svojoj struci.

Za Gršković u jednom svom napisu Konjhodžić kaže da je bio »jedan od najduhovitijih zagrebačkih novinara, oštar pozorišni kritičar, a osim toga ljubitelj socijalnih tema«... »Bavio se pitanjem sirotinje, šegrta...« Mihočević je bio »dobar kao hljeb, osjećajan, nježan...«, osobito mu je »ležala« socijalna reportaža... u kojoj »on nije samo ukazivao na nepravdu i socijalnu bijedu od koje su patili ljudi već i na 'tipove', kako ih je on nazvao, koji su uzrokovali tu bijedu«.

Grupu sam primio poslije hapšenja prof. Reicherzera i svakog tjedna jedanput sam održavao s njom sastanak u Gršковićevu stanu u Amruševoj ulici. Grupa je bila vrlo aktivna na svom području. Svi su pisali članke, reportaže, bilješke

i različite napise, koji su bili namijenjeni ne samo »Narodnoj borbi« nego i listovima na oslobođenom teritoriju, »Vjesniku« i dr. S nestrpljenjem su očekivali »Vjesnik«, »Naprijed«, »Borbu« i druge listove, da vide da li je izišao neki njihov članak. Morao sam ih vrlo često umirivati kada neki članak ne bi izišao. Iako im je bilo jasno da partizanska pošta ne može raditi bez grešaka (jer je rat, kuriri, poštari su bili i te kako na udaru neprijatelja), ipak su bili malo žalosni i nezadovoljni. Ivakić je jedanput rekao da više neće pisati.

Osim pisanja članaka, ta je grupa, osobito ona prva trojica, radila i druge poslove, npr. skupljanje novčanih priloga, raznovrsnog materijala, hrane, lijekova itd. Grupa je organizirala i hvatanje radio-vijesti, redigirala ih, a Reicherzer ih predavao svojoj vezi. Tako je materijal za list »Vijesti« bio gotov i tehnika je samo obavila tehničku stranu — štampanje i predaju na rasturanje.

Zadatak lista »Vijesti« bio je da građane Zagreba informira o događajima u zemlji i u svijetu, osobito da suzbija laži fašističke štampe o ratnim uspjesima Hitlerovih i Mussolinijevih hordi. Zato su morale izlaziti često, a kako to nije bilo moguće svaki dan, izlazile su jedanput tjedno. Znači, imale su karakter informativnog dnevnika. Hvatale su se vijesti ovih radio-stanica: Moskva, Slobodna Jugoslavija, London, Glas Amerike.

Osim novinara vijesti je hvatala i jedna drugarica, Istranka, koja je stanovala, čini mi se, na Trešnjevci, a donosila ih meni na sastanak njena sestra. Tada je moj mali stan u potkrovlju na Srebrnjaku broj 26 bio prepun materijala za kurs, za »Vijesti« i kasnije za »Narodnu borbu«. Iskoristio sam sve mračne kutove na tavanu za skrivanje tog materijala. Bilo je tako zgodnih mjesta da ih ni najvještiji policajac ne bi lako mogao otkriti. Imao sam vlastitu pisaću mašinu i redigiranje rukopisa za »Vijesti« išlo je lako. Poslije hapšenja Reicherzera »Vijesti« sam redigirao ja. Pošto sam u kući bio prijavljen kao novinar, nije bilo upadno da imam pisaću mašinu i da na njoj nešto pišem. Ipak, da se što manje čuje, uvijek sam podmetao debelu deku. Cesto sam iz velike mase vijesti odabirao najvažnije, redigirao ih, otkucao na mašinu točno onako kako mora da izgleda list i predavao svojoj vezi, Perici Dozetu, kasnije Cariću i Bakraču. I tako je sve išlo do mog odlaska iz Zagreba.

Iako »Vijesti« nisu bile dnevnik, izlaženje jedanput tjedno omogućavalo je da zagrebački radnici budu točno informirani o najvažnijim događajima u zemlji i svijetu. Dok je ustaška štampa pisala hvalospjeve njemačkoj sili i proglašavala Crvenu armiju uništenom, a tako isto i naše partizane, »Vijesti« su stalno donosile obavještenja o uništavanju fašističkih hordi i ukazivale na neizbježan slom fašizma u budućnosti. U njima su bile vijesti o krvavim borbama s njemačkim i talijanskim divizijama, s ustaškim i četničkim jedinicama u Bosni, Crnoj Gori, Lici, Srbiji i drugim dijelovima naše zemlje, o životu na oslobođenom teritoriju, o borbi francuskih partizana, o uspjesima pokreta otpora u zemljama porobljene Evrope. »Vijesti« su budile i učvršćivale vjeru u pobjedu, bodrile i poticale sve borbene ljude na otpor fašističkoj sili i dokazivale da iz dana u dan rastu snage koje će slomiti i uništiti armije Italije i Njemačke i da će izdajnici morati polagati račun pred narodom. Čvrsto sam ubijeđen da su »Vijesti« dosta pridonijele jačanju borbenog duha u Zagrebu i suzbijanju širenja laži i dezinformacija ustaške štampe i radija.

III

Novinarska trojka Konjhodžić, Gršković i Mihočević odigrala je važnu ulogu u izlaženju časopisa »Narodna borba«. Napisali su velik broj članaka, reportaža i drugih priloga. Novinari od zanata, navikli da promatraju život i da iz njega izvlače ono što je najinteresantnije i najvažnije u danome momentu, sada su u svoj posao, osim novinarske, zanatske rutine, unosili i borbeni elan koji je zahvatio mase i plemenitu mržnju prema nasilnicima, prema okupatoru i njegovim slugama. Njihovi su napisi unijeli mnogo živosti, razbijali monotoniju koja bi bila neizbježna da je list bio ispunjen samo političkim člancima. Njihove reportaže, anegdote i drugi napisi pridonijeli su da je list uspio u četiri broja, koliko ih je izišlo, dati presjek života u Hrvatskoj na početku 1943. godine. Redakcija, koliko god se trudila, ne bi uspjela donijeti onoliko stvari iz života, npr: »Lov na ljude u Hrvatskoj«, »Neuspio prodor u zagrebačke smočnice«, »Sve ste nam opljačkali«, »U defektu«, itd.

Gršković je duhovito ismijao ustašku uredbu o prijavi i predaji rezervi hrane, kada se od 300 000 građana našlo 87 plašljivih ljudi da preda svoje rezerve. Novinarskom Mihočevićevu oku nije promakla tučnjava na bivšem Jelačićevom trgu između jednog domobranskog oficira i jednog Švabe. Švabo je ugrizao oficira za grkljan i raskrvario ga. Usta su mu bila krvava od ujeda. Ljudi su počeli vikati: »Sve ste nam opljačkali, a sad već i ljude žderete...« Teškom mukom su ih prolaznici razdvojili.

Konjhodžić je pokazao u svojoj reportaži »U defektu« kako je moguće na jednom sitnom događaju pokazati promjenu u političkom držanju građana Zagreba. Tenk je stao, u defektu je.

»A mašina? Mašina, je, eto, stala.. . Tu usred Zagreba, na ravnom asfaltu. Za onaj mali neki vijak nikakva komanda ne vrijedi. Mašina hoće: dobro ulje, benzin, čelik i dobre gume. Bez toga —vstop.

Naši sugrađani su i dalje zastajali kod umrtvljene Hitlerove kolone. Kod mnogih je nešto u oku zasjalo. A na usnama osmijeh...«

»Većini onih malodušnih i malobrojnih Zagrepčana danas su se već otvorile oči. Oni su bili zapanjeni 1941. Nisu vidjeli. A danas vide. Progledali su kroz krvave dane, koje nam je donio Hitler, uz pomoć Pavelića... kroz popaljena hrvatska i srpska sela...«

Iz njegova pera je lijepa reportaža: »Kroz krajeve najvećih borbi i najvećeg poraza okupatora« u kojoj govori o bici na Neretvi i teškom porazu Talijana i četnika, a koju je napisao na osnovi kazivanja dvojice komunista iz Sarajeva koji su prošli kroz kraj gdje su se vodile borbe: Ismeta Milavića, suca, i prof. Agana Bostandžića.

Osim novinara, suradnici su bili i neki politički ljudi koji su tada boravili u Zagrebu. Neke članke su napisali članovi redakcije. Zahvaljujući toj obilatoj suradnji, redakcija je uspjela u prvoj polovici 1943. godine izdati četiri broja, posljednji je bio dvobroj.

Jedan pogled na sadržaj pokazuje da je u svakom broju obrađeno sve sto je imalo neku političku važnost u tome momentu. Svaki broj je imao dosta velik broj rubrika, bilježaka, karikatura, ilustracija, tu je bilo i humorističkih crtica. U prvom broju objavljena je izjava Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda i deklaracija AVNOJ-a donesena na I zasjedanju o ciljevima pokreta. Odlazak Vladimira Nazora na oslobođeni teritorij duhovito je opisan u obliku komentara građana Zagreba koji su izražavali svoje divljenje i odobravanje

tom gestu velikog pjesnika. Evolucija raspoloženja građana Zagreba od apatije do borbenog stava izraženog u brojnim akcijama, velikoj materijalnoj pomoći, masovnom odlasku u partizanske jedinice, bila je stalna tema koju je list obrađivao u raznim napisima.

Staljingradska pobjeda, situacija na raznim frontovima, uspjesi NOV-a i POJ-a predmet su nekoliko članaka, reportaža itd. Redakcija se trudila da što bolje i potpunije informira građane Zagreba o slomu fašizma koji je bio na pomolu. U isto vrijeme ona je išla za jačanjem akcije na davanju materijalne pomoći, osobito u oružju.

Jedan od nedostataka — za koji je redakcija mislila da će ga ukloniti u petom i kasnijim brojevima, to što nije bilo dopisa iz poduzeća, barem onih većih kao što je Željeznička radionica, ložionica, tvornice trikotaže, likera i dr. — ostao je, na žalost, neispravljen. Redakcija nije uspjela uspostaviti svoju mrežu suradnika, što je i razumljivo s obzirom na uvjete u kojima je radila. Morala se zadovoljiti s onim materijalom koji je dobila preko veze što ju je održavao urednik lista.

Upravo u to vrijeme kada sam pokušao da dobijem preko poznatih radnika, aktivista, dopis iz Željezničke radionice, provaljena je novinarska grupa. Uhapšen je najprije Mihočević, kasnije u srpnju 1943. Gršković, ali je odmah sutradan bio pušten. Na sastanku koji je imao sa mnom rekao sam mu da nipošto ne spava kod kuće, da napusti svoj stan i ponudio sam mu da ga smjestim u stan nekog od simpatizera kojih sam znao priličan broj i koji su vrlo spremno davali stanove ne samo za sastanke nego i za sakrivanje drugova. Rekao mi je da neće ići u svoj stan. Ali me nije poslušao i u toku noći je bio ponovo uhapšen. Obadvojica, i Mihočević i Gršković, držali su se hrabro pred policijom i nikoga nisu odali. Mihočević je bio obješen u Dubravi 20. studenoga 1943. Gršковića su držali dugo u zatvoru i 20. siječnja 1945. objesili u Odri. U isto vrijeme, kada je policija prvi put uhapsila Gršковića, umalo je i Konjhodžić pao. Agenti su upali u stan noću, ali dok je drugarica otvorila vrata, Konjhodžić se sklonio na krov kuće i sakrio iza dimnjaka gdje ga ni vješto policijsko oko nije moglo primijetiti. Čim je prošao policijski sat, izišao je iz kuće i, pošto smo taj dan imali sastanak, odmah sam ga odveo u stan Marka Rebca, svog prijatelja koji je tada bio službenik u Ministarstvu državne riznice, i poslije nekoliko dana već je bio u Božjakovini, a odatle nije bilo teško otići u odred na oslobođeni teritorij.

Hapšenjem najagilnijih i najsposobnijih novinara redakcija lista našla se pred teškim problemom — kako da nadoknadi tako veliki gubitak. U međuvremenu u redakciju je ušao inž. Andrò Mohorovičić.

Ni štampanje nije išlo lako. U isto vrijeme ja sam tada bio dosta okupiran s kursom, tako da nisam imao mnogo slobodnog vremena da posvetim prikupljanju materijala za peti broj »Narodne borbe«. Vrijeme je brzo prolazilo i ja sam se u siječnju našao u situaciji da moram napustiti Zagreb, jer je dalje zadržavanje u njemu bilo krajnje opasno.

Polovicom siječnja, mislim da je to bilo 16. siječnja 1944, rekao mi je drug Bojan Kugler da će grad biti blokiran velikim policijskim i ustaškim snagama i da će pretresati kuću po kuću, stan po stan. U poslovne prostorije neće ulaziti. To je bilo oko 10 sati, a ja sam imao oko 12 sati sastanak sa sekretarom MK i odmah sam mu to saopćio. Rekao sam mu da se moram skloniti iz stana i da poslije toga više ne mogu ostati u Zagrebu. Složio se sa mnom. Po Kuglerovoj preporuci noć, kada je bio pretres stanova, proveo sam u njegovoj kancelariji u kući odmah do ulaza u tržnicu Dolac na lijevoj strani, čini mi se da je to bila

Tkalčićeva ulica. Tu su bile poslovne prostorije Zajednice za drvo, čiji je tajnik bio Kugler. Poslije tri dana već sam prvu noć proveo u relejnoj stanici br. 2 Zagrebačkog partizanskog odreda u Ivanjoj Rijeci, a nakon nekoliko dana našao sam se u Topuskom u redakciji lista »Naprijed«. U kolovozu 1944. na zahtjev Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH otišao sam u Bosnu i krajem kolovoza počeo rad u ZAVNOBiH-u.

Teškoće u vezi s izlaženjem »Narodne borbe« bile su toliko velike da je dvobroj 3 — 4 bio posljednji. Listovi s oslobođenog teritorija — »Naprijed«, »Vjesnik« i drugi — sve češće su dolazili u Zagreb i zato se nije osjećala u tako velikoj mjeri potreba da Zagreb ima svoj list. Na oslobođenom teritoriju radile su dvije štamparije, koje su imale dovoljno kvalificirane radne snage i materijala da su mogle da daju tehnički dobro opremljene listove kao da su rađeni u potpuno mirnodopskim uvjetima. Određena oskudica papira upravo je bila riješena transportom dosta velike količine novinskog papira u velikim rolama (nakon prvog oslobođenja Koprivnice, op. u.), koje je prevozilo više od 20 seljačkih kola, a pratila češka brigada (VI slavonskog korpusa, op. u.), s kojom sam ja išao od sela Suše do Gline.

Pojava »Narodne borbe« bila je svjedočanstvo snage NOP-a i pravilne politike partijske organizacije Zagreba, koja je znala iskoristiti sve raspoložive kadrove. Teško je govoriti o nekom utjecaju tog lista na političko opredjeljivanje građana, jer je vrijeme od šest mjeseci prekratko da bi četiri broja mogla osjetnije utjecati. Ali je ipak dosta ljudi čitalo list i govorilo o njemu, o njegovu sadržaju, a u uvjetima rata, kada nema slobode štampe, zbora i dogovora, kada je i slušanje stranih radio-stanica bilo krajnje opasno, taj je list morao izvršiti snažan utisak na čitaoce. Njegov opseg, raznovrsnost materijala, crteži i karikature, koje su bile djelo slikara Josipa Lukatele, Emila Vičića i Ladislava Hvale, izazivali su impresiju ozbiljnog političkog časopisa.

Bilo je kritike političke linije lista. Drug Dozet mi je dao jedno pismo koje je došlo s oslobođenog teritorija, a u kojem su neki drugovi kritizirali optimizam koji se provlačio kroz list, osobito u vezi s opskrbom NOV-a i POJ-a oružjem i municijom, kao i određeno popuštanje ukusu zagrebačkih purgera, ali su isticali i pravilne stavove, kao što je ocjena staljingradske pobjede koja je u članku, u prvom broju, ocijenjena kao prekretnica u ratu što će dovesti do sloma fašizma. Toliko ja znam o ocjeni vrijednosti lista. Vjerojatno je da to nije bila jedina ocjena i da je bilo još kritičkih ocjena.

IV

Prestankom izlaženja »Narodne borbe« i »Vijesti«, nije zamro ideološko-politički rad. Nastavljena je i dalje aktivnost oko izgradnje kadrova. Prije mog odlaska sav materijal za kurs predao sam drugu inž. Mohorovičiću i on je nastavio predavanja u grupama sve do svog hapšenja. Sva hapšenja i povremene provale pojedinih grupa nisu mogli prekinuti rad na izgradnji kadrova. A to je bilo moguće zato što je za takav oblik rada živa riječ predavača bila osnovno sredstvo. Patriotsko raspoloženje Zagrepčana bilo je na tolikoj visini da se uvijek moglo naći dovoljno stanova za održavanje sastanaka. Čovjek ne bi vjerovao kroz koliko sam stanova prošao u toku svoga ilegalnog rada u Zagrebu i tko je sve davao stanove na raspolaganje. Bili su zastupljeni svi slojevi, od radnika i intelektualaca do imućnih ljudi.

Sve je to govorilo o širini i zamahu revolucionarnog raspoloženja koje je zahvatilo sve narode Jugoslavije. Svaki domaćin je znao da time daje svoj doprinos narodnooslobodilačkoj borbi. Bili su izvanredno pažljivi, uklanjali su se iz soba ili stana da ne bi smetali, zimi su sobe za sastanke bile redovito tople, iako je za vrijeme rata bilo teško nabaviti ogrjev. Bio sam vrlo prijatno iznenađen kada su me odveli u stan blizu Glavnog kolodvora u kojem je domaćin bio moj stari znanac iz Sarajevske željezničke direkcije Josip Šolaja. Nisam ni slutio da ću poslije nekoliko tjedana pročitati njegovo ime na listi obješenih. Išao je s grupom željezničara na oslobođeni teritorij. Na putu su upali u ustašku zasjedu, dovedeni su u Zagreb i poslije zvjerskog mučenja obješeni.

U jednom tako dobro konspiriranom stanu (druga Mahmuda Hadžijahića) proveo sam tri dana prije polaska na oslobođeni teritorij.

Provaljenim se stanovima policija redovno koristila za postavljanje zasjede. U većini slučajeva se znalo za zasjede i drugovi su izbjegavali te stanove. Kada je počelo hapšenje novinara, jednog dana 1943. godine, dočekali su me na Iličkom trgu drugovi Mahmud Konjhodžić i Branimir Gršković. U 9 sati trebalo je da bude sastanak u stanu dra Ivakića. Njih dvojica su došla mnogo ranije da bi me dočekala i upozorila da ne idem u taj stan, jer je u njemu zasjeda. Zahvaljujući toj pažnji drugova, izbjegao sam hapšenje.

Sva hapšenja, mučenja, logori smrti, strijeljanja i javna vješanja nisu mogli obeshrabriti građane Zagreba ni čitave Jugoslavije, niti su mogli zaustaviti Partiju u njezinoj borbi za slobodu naroda Jugoslavije. U svakoj borbi ima žrtava. I naša je revolucija zahtijevala žrtve i imala ih. Danas se s ponosom možemo sjetiti tih burnih dana i odati počast žrtvama drugova i drugarica koji su svoje živote dali za slobodu i za izgradnju boljeg života naroda Jugoslavije.*

*** Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941 — 194i*, »Spektar«, Zagreb, 1972.**

Mahmud Konjhodžić

MALA REDAKCIJA U ZAGREBU

Sastanci ilegalne grupe novinara — Zadaci novinarske redakcije — Izišla su četiri broja »Narodne borbe«

Od ljeta 1942. do ljeta 1943. godine u Zagrebu je postojala jedna mala redakcija za koju su ustaše i Nijemci vrlo dobro znali, jer su neprekidno čitali ilegalno štampane vijesti, ali čitavu tu godinu nisu saznali tko su članovi redakcije. Tek jednom provalom ljeti 1943. godine otkrili su samo neke članove te tajne redakcije.

Bila je to novinarska grupa od nekoliko članova, ali ni svi oni nisu znali za svakog od njih da se bavi tim ilegalnim poslom, iako su se svi međusobno vrlo dobro poznavali. U stvari, nekoliko poznatih zagrebačkih novinara postalo je mali kotačić jednog vrlo brojnog aparata koji je radio kao dobar i precizan sat. To je bio aparat Partije i narodnooslobodilačkog pokreta.

Kad sam bar malo upoznao taj aparat, bio sam i oduševljen i iznenađen. Evo kako sam upoznao taj aparat. Jednog dana, u srpnju 1942. godine susreo me je u Ilici moj prijatelj, prof. Bogdan Ogrizović. Nekoliko dana prije toga preselio sam ponovo u Zagreb iz Mostara, gdje sam se bio sklonio 1941. godine, jer u Zagrebu tada nisam mogao ostati. Kako me je Bogdan susreo poslije duga vremena, popričali smo i on me je uvukao u kućnu vežu, negdje oko broja 70 u Ilici, iz njedara je izvukao bilten i dao mi ga. Bile su to vijesti na čijem je vrhu pisalo: »Pročitaj i daj dalje.«

Poslije me je Bogdan jednom odveo u gimnaziju u kojoj je radio. Iz dimnjaka peći izvukao je bilten i dao mi ga. Bio je svježi, nov. A kad smo se treći put susreli, pitao me je bi li htio ući u jednu novinarsku grupu da radimo te novinarske stvari. Odmah sam pristao i uskoro smo to i ostvarili. Meni se javio Branko Ivakić. Naše su se porodice otprije rata poznavale i prijateljevale, pa smo se prvi put sastali u Zelengaju u kući hrvatskog književnika Joze Ivakića, koju je, poslije očeve smrti, bio naslijedio njegov sin Branko, i u kojoj je živio sa ženom i majkom. Taj je sastanak bio improviziran i više »familijaran«, ali smo se ipak dogovorili o nekim stvarima.

Drugi je sastanak već bio službeniji i Ivakić mi je predstavio nepoznatoga visokoga, plavog druga, koji je ostao bezimen. Neke smo stvari još konkretizirali i dogovorili veze i buduće sastanke, kao i djelovanje na novinarskom poslu.

Već sam bio upućen u neke metode ilegalnog rada u Mostaru, gdje sam također bio uključen u jednu ilegalnu grupu, opet u novinarskom poslu. Ali sada u Zagrebu nije mi se svidjelo što sam uskoro saznao da i naše porodice znaju ono što smo mi na sastanku s nepoznatim drugom dogovorili.

Potražio sam Ogrizovića, kazao mu to i on mi je obećao da će to srediti. Tražio sam da se grupa razdvoji i on mi je rekao da će u grupi biti i Branimir Gršković. Zaista, plavi je drug, na idućem sastanku saopćio da će se grupa razdvojiti i da će Ivakić voditi nešto drugo, a sa mnom će biti u grupi Branimir Gršković. Tako smo se i razdvojili i više ništa, nikada, nisam saznao za onu grupu u kojoj je bio Ivakić.

Dogovoreno je tada s plavim drugom da ćemo se sastajati s njim samo ja i Gršković, i to u Gršковićevu stanu u Amruševoj ulici 7, gdje je on živio kao samac, neženja.

Već u kolovozu smo se prvi put sastali u tom stanu u najstrožem centru Zagreba. Plavi drug — Radovan Reicherzer — dolazio je redovito i u minutu točno svake srijede predvečer u Gršковićev stan. Svaki je sastanak bio ispunjen određenim dnevnim redom. Ponajprije je bio sat nekog kursa, najprije iz političke ekonomije, a kasnije iz pitanja lenjinizma. Ali smo svaki put raspravljali i o aktualnostima jer smo bili dužni da redovito slušamo vijesti i da o svemu budemo točno obaviješteni. A onda smo govorili o zadacima. Trebalo je, naime, da svaki od nas pronađe što više veza s prijateljima i znancima koji bi htjeli davati novčanu pomoć za pokret, zatim koji bi mogli pribaviti neku robu, sanitetski materijal, cipele, papir i slično. Svaki od nas imao je prilično veza u gradu i ubrzo smo pronašli po nekoliko onih koji su bili spremni pomoći pokret, od kojega je mnogi građanin već tada očekivao jedini spas i slobodu. Malo je tko iz plašljivosti odbio naša traženja.

Na idućim smo sastancima taj rad obogaćivali novim zadacima. Kako smo, kao novinari, bili neprekidno, po navici, vezani s ljudima, saznavali smo razne novosti i podatke. Zato smo dobili nalog da važne podatke bilježimo bilo za vijesti za bilten bilo kao obavještajne podatke. Tako je počelo skupljanje informacija o neprijatelju. A zatim je Reicherzer od nas tražio da pronađemo stanove u kojima bi sastanci ilegalaca bili sigurni, gdje bi ljudi mogli prespavati ili se privremeno sakriti.

Oko pola godine Reicherzer je redovito svake srijede bio s nama, ali nam je po imenu ostao nepoznat.

Uskoro smo počeli pravi novinarski rad. Reicherzer me je povezao s jednom drugaricom koja bi dva ili tri puta tjedno donijela pregršt uhvaćenih radio-vijesti stanica »Slobodna Jugoslavija«, Radio-Londona i Radio-Moskve. Gršković je »hvatao« njemačke i talijanske radio-stanice, a ja sam »hvatao« ustaške. Ono što bi donijela nepoznata drugarica prekucao bih i zajedno sa svojim materijalima predavao Reicherzeru, dok mu je Gršković svoje materijale predavao izravno. S njim sam imao sastanke svakog dana u određeni sat, ne samo radi predaje vijesti nego i radi održavanja veze i drugih zadataka.

Odmah u početku, s jeseni, možda u rujnu ili listopadu 1942. među svojim poznanicima uspio sam pronaći jednu sigurnu vezu, mladog Muhameda Hadžijahića, koga sam već prije rata poznavao kao studenta, a drugarica mu je bila radnica, članica URSS-a u Sarajevu. On je bio zaposlen, također kao novinar,

u Ravnateljstvu za promičbu i nije bio kompromitiran, a uživao je i donekle povjerenje režima, zato što se poznavao s nekim režimskim ljudima otprije rata, iz studentskih dana. Obratio sam se Hadžijahiću, koji je odmah pristao na suradnju i rekao mi da je i godine 1941. nešto radio za NOP u Sarajevu, odakle je premješten u Zagreb.

Takva veza nam je dobro došla, jer mi ostali novinari nismo mogli dolaziti do značajnijih podataka. Imali smo, naime, još 1941. godine pomalo i sreće, jer je ustaški režim imao svoju »garnituru« novinara regrutiranu iz redova opskurnih novinarčića, ponajviše iz klerofašističkog lista koji je vodio pop Janko Šimrak, jedna od mračnih figura hrvatskog političkog života između dvaju ratova. List je bio po zlu poznata »Hrvatska straža«. Neki od tih novinarčića odgojili su se dvije-tri godine uoči rata u Budakovu tjednom listu »Hrvatski narod«, koji je nakon dolaska ustaša postao dnevnik i glavni ustaški list. Neki su novinari došli iz provincije, na primjer Matija Kovačić iz Osijeka, i drugi. Oni su se polakomili i zauzeli sve položaje u ustaškoj štampi, a pošto su bili manje sposobni novinari, ne bi u svojoj sredini ni trpjeli one najsposobnije novinare kakav je bio Gršković i drugi. Zato smo mi svi uspjeli da se posakrivamo u kojekakve »rupe« na tehničkim poslovima kao »prelamači«, prevodioci, lektori i slično. Kao takvi nismo uživali gotovo nikakvo povjerenje ustaša i izgubili smo se u masi ljudi, jer nijedan od nas nije ništa pisao.

Osim svojih veza »dolje«, od kojih smo dobivali novac i materijal kao Narodnu pomoć, i ja i Gršković smo bili povezani i »usporedo«, to jest s nekim drugovima i drugaricama koji su nam nešto donosili, a zatim[1] s Reicherzerom, kao vezom prema »gore«.

Gršković u čijem smo stanu, u sjenci njegove goleme biblioteke, održavali te sastanke, bio je svakako jedan od najsposobnijih i najduhovitijih hrvatskih novinara. Na našim smo sastancima, u ranu jesen 1942. godine, počeli razmatrati prikupljanje materijala za jedan list u Zagrebu i za neko vrijeme stvoren je čitav aparat koji je funkcionirao kao točan sat. Slušali smo sve radio-stanice, ne samo na našem nego i na stranim jezicima, hvatali vijesti i predavali ih Reicherzeru. Ja sam znao samo za Gršković, a on je bio zadužen za vezu s Hadžijahićem. Svi materijali su stizali u ruke Reicherzera. On me je povezao s jednom drugaricom (Olga Benel) koja je nekoliko mjeseci točno u određenu minutu stizala iz nekog kraja Zagreba u centar, susretala se sa mpom i predavala mi uhvaćene materijale radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« i Radio-Moskva.

Kao najtočniji mehanizam radila je ta »veza«, iako nisam znao ni čovjeka koji me je povezao, ni ma i jednu vezu onih koji su sa mnom dolazili u kontakt, pa ni one koji su mi donijeli još od boje vlažne »Vijesti«. Samo sam znao da sav taj aparat, sve do štampanja »Vijesti« i raznošenja, postoji i radi vrlo sigurno i na isti način, u kratkim susretima. Svakako, treba dodati da je u toj godini rada u Zagrebu nekoliko puta taj mehanizam stao. Dva-tri puta bili smo iz sigurnih izvora obaviješteni da će ustaše vršiti neku raciju, pa je sastanak izostajao ali je odmah bio ugovoren drugi. To se događalo i kada bi netko bio uhapšen. Na primjer, koliko se sjećam, zimi na početku 1943. godine bio je uhapšen Reicherzer. Odmah smo bili upozoreni, jer ni za koga nije bilo sigurno kako će se držati u zatvoru i hoće li što odati. Ali se Reicherzer držao vrlo dobro pred neprijateljem. Tada smo dobili novu »vezu«, ne sjećam se više kako i preko koga. Pojavio se umjesto Reicherzera neki vrlo miran i ozbiljan crnomanjast čovjek, omanjeg rasta, odjeven kao najbolje situiran građanin, čak luksuzno i pomalo svečano. A isto

tako kako je bio odjeven i uglađen, dostojanstveno se kretao zagrebačkim ulicama. Predstavio nam se kao Crni (Drago Krndija), i tako smo ga zvali.

Crni je sam kazao to svoje ilegalno ime. Nastavili smo s njim kurs političke ekonomije i sadržaj sastanaka je bio isti kao i prije. Crni nam je tada kazao da se priprema izdanje jednog lista u kojem bi surađivali mi novinari, osim »Vijesti« koje se izdaju.

Uzgred treba spomenuti da me još Reicherzer bio povezao s jednim drugom koji mi je. saopćio da treba da preuzmem organizaciju izdavanja »Vijesti« i spojio me s nekim drugom s kojim sam se sastao dva-tri puta i razgovarali smo 0 organizaciji izdavanja »Vijesti«. Ali jednog dana, pred večer, na dogovoreni susret u Buconjićevoj ulici taj drug nije došao. Drugi put sam došao, kako je bilo dogovoreno, na kontrolni sastanak, ali taj drug opet nije došao. Sutradan mi je Reicherzer saopćio da je taj drug dan prije poginuo i da neću imati zadatak u vezi s »Vijestima«, već ću raditi kao i do tada. Više nisam susreo ni svoju »vezu« (Boris Bakrač) preko koje sam došao u kontakt s palim drugom.

Crni je od nas i dalje primao materijale i s njim smo se sastajali, pa smo se u početku 1943. godine naročito dogovarali o materijalima za još jedan list — koji se pokretao u okupiranom Zagrebu — »Narodnu borbu«.

Za vijesti se nije imalo što dalje raditi, osim primanja i prekucavanja, a dalji posao u vezi s izdavanjem svršavala je dobra partijska »tehnika« o kojoj mi ništa nismo znali. Međutim, za novi list održavali smo prave redakcijske sastanke s Crnim i dogovarali se o tome koje ćemo teme uzeti i kakve materijale napisati. Naviknuti na novinarski rad, istraživali smo u Zagrebu sve ono što bi moglo ući u list ili bi se moglo poslati kao naš dopis na oslobođeno područje za štampu koja je tamo izlazila, jer i to je Crni od nas tražio. Prema dogovoru mi bismo materijale napisali pa ih predavali Crnom. Bili smo i nestrpljivi, pošto se mjesec-dva list pripremao, a nije se pojavljivao.

U međuvremenu, i na našim sastancima i u susretima, dobivali smo 1 druge zadatke osim novinarskih. Usput, istražujući materijale za list, bila su tu i zapažanja, na koja su novinari navikli. Zatim, novinari imaju veze sa štamparijama i sve što se tamo štampa mogu najprije vidjeti ili dobiti.

Napokon, uz malo smjelosti mogli su doći i do nekih važnih podataka. Tako nam je Muhamed Hadžijahić jednom donio još vlažan od boje, iz stroja, najnoviji broj »Redarstvenog viestnika« od siječnja 1943. godine u kojem je objavljena potjernica za drugom Titom i slika druga Tita. Malo prije toga velik plakat s ucjenom izlijepljen je po Zagrebu i građani su se do sita nagledali te slike legendarnog čovjeka, koji je probudio nade ljudi u slobodu i pravdu. Kad je Hadžijahić donio taj broj s potjernicom i s istom slikom kao na plakatu i kad sam ga predao Reicherzeru, on je rekao: »Poslat ćemo ovo pravo drugu Titu...«

Tako smo imali prilike više puta da dođemo do podataka ili dokumenata. Jednom smo dobili geografske karte u koje je »Glavni stožer« domobranstva svakog dana ucrtavao ratnu situaciju u NDH i te su se karte, kao informacija, slale raznim ustaškim ministrima. Dobili smo takvu kartu od jednog datuma uoči četvrte ofenzive i kartu poslije te ofenzive. Na prvoj karti neprijatelj je ucrtao vrlo velik oslobođeni teritorij u Bosni, kojoj je bio pripojen i dio Like, Korduna i Banije — oslobođeni teritorij u toj karti bio je označen crvenom bojom. Osim toga, bilo je još mnogo krajeva označenih manjim kružićima crvene boje, a u legendi su bili nazvani »partizani«. Vrlo malo kružića označenih zelenom bojom bili su u legendi nazvani »četnici«, a više kružića plavom bojom bili su nazvani »četnici--suborci«. Pošto su na kartama bili službeni ustaški žigovi, to je naziv »četnici-

-suborci« bio dokaz, napismeno, o četničko-njemačkoj suradnji. Čulo se poslije da su neke švicarske novine objavile takvu kartu kakvu smo predali Reicherzeru.

Zadaci novinarske redakcije ilegalnog Zagreba bili su osobito značajni u pribavljanju materijala za pokret. I tu je, očito, bio angažiran velik aparat u gradu. Jednog dana Reicherzer mi je donio žig drvarskog poduzeća »Sana«, ne sjećam se da li iz Bosanskog Novog ili Sanskog Mosta, i tražio da napravim popis od 150 radnika toga poduzeća i molbu »Zajednici za kožu«, da, radi obnove toga poduzeća koje su partizani zapalili, odobri 150 pari cipela za radnike toga poduzeća koje se obnavlja i počinje raditi. U »Zajednici za kožu« dao mi je Reicherzer vezu s nekim drugom. Napravio sam molbu sa žigom i priložio popis izmišljenih imena radnika, većinom Muslimana. Osim toga, napisao sam sebi ovlaštenje i punomoć da to sve mogu tražiti i podići, i to na izmišljeno ime Husnija Kulenović. Tako sam preuzeo 150 pari običnih cipela. Sve je išlo kao podmazano, cipele sam podigao u prodavaonici Macan, u Ilici. Baš kad sam bio tamo, slučajno naiđe, kao kupac, moj poznanik apotekar Chudoba i pozdravi me, spomenuvši moje pravo prezime. Žena koja je brojala cipele, čula je to pravo ime, a punomoć koju je imala u rukama, glasila je na izmišljeno ime. Malo sam protrnuo, ali me je žena brzo umirila jednim šeretskim osmijehom, po kojem sam shvatio da je i ona vojnik iste vojske usred Zagreba.

Nije bilo lako preuzeti toliko cipela, pa sam bio došao u Ilicu s nekim čovjekom i kolima i prevezao ih u Berislavićevu ulicu, gdje smo bili unajmili sobu kod neke obitelji grafičkog radnika, i tu smo smjestili cipele. Ubrzo, valjda istog dana ili sutradan, stigao je visok mlad čovjek s lozinkom i motociklom s prikolicom i u dva-tri puta je vreće s cipelama natovario na prikolicu i odvezao ih.

Nakon nekog vremena opet smo obnovili tu »operaciju«. Naime, kad smo smatrali da su radnici poduzeća »Sana« već poderali džonove cipela koje smo prije dobili, ponovo smo napravili popis i na isti način u zadruzi »Sloga« dobio sam 70 pari džonova za radnike tvornice »Sana«.

Osim tih operacija događalo se da poslužimo i kao obični kuriri. Jedanput mi je Gršković rekao da je jednog dana prenio osam kilograma graha, a i meni se slično događalo. Tako sam mu od Reicherzera bio donio cedulju na kojoj je rukom pisalo: »Izdajte deset kilograma.« Nije uopće pisalo što da se izda. Uputio me u neku prodavaonicu u Maksimirskoj cesti i ja sam od poslovođe dobio deset kilograma šećera koji sam morao odnijeti u neki stan.

Danas može biti i nevjerojatno da se solidni građani, kakvi smo bili mi novinari u toj grupi i mnogi drugi, bave takvim poslovima, povezanim s lažnim predstavljanjem, izmišljenim imenima i poslovima, da se sastaju s mnogo nepoznatih ljudi, da s njima rade poslove za koje je propisana i kazna smrti. Međutim, u isto vrijeme je svaki od nas znao da pripada jednoj velikoj armiji s kojom je ta mala grupica, kao i sve ostale u Zagrebu i svuda, bila čvrsto povezana. Svi su bili odlično obaviješteni, složni i solidarni, svi jednako borbeni i disciplinirani.

Za takve poslove pribavljanja robe lako je bilo naći legende, jer tada gotovo nije bilo čovjeka koji se nije bavio nekom trgovinom i krijumčarenjem. Nije bilo nikakvo iznenađenje da profesor sveučilišta u kavani ponudi na prodaju dobru slatku papriku ili u zamjenu za neku drugu namirnicu. Sami ustaše i Nijemci na veliko su krijumčarili i bogatili se. Pričalo se tada da ustaše s vrhova izvoze državni ugljen u Švicarsku i ondje imaju račune u bankama u dolarima. Nijemci su postajali sve gladniji i bavili se već uvelike preprodajom konzervi i druge robe. Pričalo se tada u šali kako je iz jednog ustaškog aviona u Lici ispalo

— tele. Nijemci su odvozili vrijednu hranu u Njemačku, a na maslac opljačkan u Hrvatskoj stavljali su odmah, tu u Hrvatskoj, njemačke etikete.

Sačuvao sam neke kratke bilješke o atmosferi u Zagrebu u to vrijeme. U NDH, pa i u Zagrebu, djelovalo je tada pet ili šest policija: redovna, vojna, njemačka, zatim Ustaška nadzorna služba (UNS), Gestapo, pomalo i talijanska OVRA pa, na kraju, čak i »gospodarsko redarstvo« i »prometna vojnica« za čuvanje pruga. Zagreb je, dakle, bio »popločan« agentima tih policija, koji su nastojali da se probiju u redove boraca i izvrše provalu.

U ustaškom su pokretu još od početka počele međusobne svađe jer je bilo mnogo grupica: ustaše povratnici, domaći ustaše, nastaše, germanofili, talijanofili, klerikalci, ustaše-mačekovci i si. Te su se grupice svađale oko pljačke i zgrtanja novca, jer politike nisu imali, ali su se naprosto utrkivali u dodvoravanju okupatoru.

Pavelić je tada bio proglasio totalnu mobilizaciju, pa su ljudi hvatani na ulicama u široko zasnovanim racijama. Odvodili su ih na rad u Njemačku ili u vojsku. Na ruke su uhvaćenima udarali kemijskom tintom neizbrisive žigove jer su mnogi i mnogi bježali. Neki bjegunci su sami sebi čak izrezivali kožu s podlaktica s tim žigovima. Korupcija je cvjetala. Ustaše su se mogle dobrim parama potplatiti da se tko oslobodi od vojne dužnosti, na sudu ili u policiji, pa čak da se izvuče i iz zatvora. Bezbrojni agenti raznih ustaških i gestapovskih ustanova šepirili su se Zagreb >m, kao provokatori, s crvenim kravatama. Nijemci su krili svoje vojne jedinice uz crkve, računajući da engleski piloti neće bacati bombe na crkve.

Hapšenja su bila masovna, jer su i izdaje bile masovne. Uhapšeni u zatvorima strahovito su mučeni i pod batinama i prijetnjom smrću, često izdavali drugove. U gradu je te godine bilo više oružanih sukoba. Za svaki se sukob odmah pročulo u gradu. Pucnjave kraj Petrove crkve, u Petrinjskoj ulici, na Medveščaku i drugdje odjekivale su ulicama i gradom. Ustaše se već plaše i ne usuđuju se uopće da traže legitimaciju od komunista jer su više puta doživjeli da oni, umjesto legitimacije, izvlače iz džepa revolver i pucaju. Zato ustaše pucaju na komuniste čim ih vide na ulici. Po gradu se priča da partizani, preobučeni u razne uniforme, hapse poznate ustaše noću i odvode ih u nepovrat. Mnogi od njih se već pribojavaju.

Zagreb se sve više punio ustašama-bjeguncima iz oslobođenih krajeva i grad je već prepun pridošlica, raznih »dužnostnika«, koji su izgubili svoj »teritorij« ili su protjerani, odnosno pobjegli ispred partizana, iz svojih rodnih krajeva.

Saobraćaj je potpuno razbijen, pa se osjeća glad u gradu, a građani na razne načine, čak i pješke, odlaze u sela u bližoj i daljoj okolici u potrazi za bilo kakvom hranom. Tamo saznaju o borbama s neprijateljem, o kojima su čitali u našim »Vijestima« — pa tako provjeravaju istinitost naših informacija.

Građani Zagreba su tada bili zaista odlično informirani. Pošto je rat trajao, već samo to je tjeralo svakoga da prati događaje i priželjkuje da se rat svrši, da jezivi događaji siđu s pozornice života, da dođe mir. Zato je masa ljudi žudjela za novim vijestima koje su budile nadu.

Ali uz tanki sloj onih koji su se prihvatili okupatorova skuta, uz određen broj onih koji su ostali po strani i živjeli u vječnom strahu za život, u borbi da kupe komad kruha, građani Zagreba su, može se reći, u većini sa simpatijama pratili veliku borbu koja se vodila u zemlji na bezbroj fronta Svaka vijest o tome izazivala je najveće zanimanje ljudi. A velik broj je bio i onih koji su na različite

načine izdašno pomagali tu borbu. To su činili neustrašivo, iako im je prijetila smrt, ako budu uhvaćeni.

Grupa novinara je bila mali djelić toga velikog pokreta u gradu. Uz onaj posao koji je svaki ilegalac u gradu izvršavao, pomažući pokret, ta je grupa ostavila iza sebe još jedan trag — četiri broja lista »Narodna borba«. Nije to običan informativni list kakvih je bilo bezbroj na oslobođenim i neoslobođenim područjima Hrvatske i Jugoslavije. To je bio čitav skroman časopis na 40 — 50 stranica, formata četvrt arka papira, kao brošura. I po sadržaju je to bio časopis. U uvodnoj riječi prvog broja, koji je štampan u ožujku 1943. godine, »Novinsko odjeljenje NOO za grad Zagreb« obratilo se građanima i objasnilo ciljeve toga osebujnog lista.

Na stranicama lista odmah se moglo vidjeti da u njemu surađuje niz novinara od zanata, jer je sadržaj svih brojeva bio veoma raznovrstan i zanimljiv, a uz to vrlo bogat. Osim političkih članaka, u kojima je dana situacija u Jugoslaviji, stvaranje nove narodne vlasti, uspoređenja sa životom u staroj Jugoslaviji, objašnjenja o radu AVNOJ-a, osim članaka o stvaranju novih jedinica i borbama Narodnooslobodilačke vojske, u brojevima »Narodne borbe« mogu se pročitati i prilozi iz kulture, a povod su im tadašnji aktualni događaj. Glavni od tih događaja u brojevima »Narodne borbe« bio je odlazak Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića na oslobođeno područje. Pod naslovom »Najveći hrvatski pjesnik Vladimir Nazor među nama* u listu je prikazano najprije djelo Vladimira Nazora kao književnika i pjesnika, a zatim donesen i prvi Nazorov govor, održan 2. siječnja 1943. na konferenciji SKOJ-a u Slunju.

Zagrepčani su tada opširnije obaviješteni i o pomoći američkih Hrvata narodnooslobodilačkoj borbi i o osudi hrvatskog kvislinga Pavelića i izdajnika Draže Mihailovića. Na održanom kongresu za predsjednika Odbora američkih Hrvata izabran je hrvatski umjetnik svjetskog glasa Zlatko Baloković, a za potpredsjednika don Niko Gršković.

Osim opširnih vijesti s fronta za siječanj i veljaču, kao i do 6. ožujka, u kojima su prikazane velike operacije četvrte ofenzive, list je odgovorio na ustašku »Sivu knjigu« u kojoj je neprijatelj pokušao sva zvjerstva ustaša i četnika prebaciti na partizane. U tom napisu prikazana su zvjerstva ustaša i, uz ostalo, navedeno kako je jedan od ustaških krvoloka, kad je uništena telefonska centrala u Zagrebu, naredio dželatima u zatvorima u Petrinjskoj ulici i Savskoj cesti: »Strijeljajte jedan kat...« A nakon kratkog razmišljanja dodao: »I još pola kata...«

U tom je napisu objavljeno kako je ustaški ministar za prosvjetu Starčević, kad je predao »Sivu knjigu« javnosti, više govorio o Nazoru nego o »Sivoj knjizi«, pa rekao i ovo: »Nazor je putovao na svoje imanje, a putem su ga partizani ugrabili.«

Odlazak Vladimira Nazora na oslobođeno područje vrlo je teško pogodilo ustaše, pa »Narodna borba« i u idućem broju donosi napis o tome, sav u dijalogu zagrebačkih građana i njihovim komentarima.

Kada smo jedanput na »redakcijskom sastanku« govorili o sadržaju idućeg broja Narodne borbe, o tome što tko ima od ideja za napise, Gršković je iznio ideju da humoristički prikaže situaciju u gradu opisom centra grada, njegove glavne žile kucavice, Jelačićeva trga. I u tom se broju pojavio kratak kozerski prilog »Na štirhu Nove Evrope«.

»Narodna borba« je bila prepuna takvih bilježaka, duhovitih anegdota, pjesmica koje su se tada pjevale protiv poglavnika, pa čak i crteža i karikatura.

Takav je bio i Gršković prilog »Neuspio prodor u zagrebačke smočnice« o naredbi ustaškoga gradonačelnika Wernera da svi Zagrepčani prijave svoje zalihe brašna. Gršković dodaje kako je složan otpor građana, osobito žena, bio vrlo žestok, tako da su ustaše morali povući svoju naredbu.

Narodna borba donijela je tada i Gršković prilog »Zločinci ne smiju ostati nekažnjeni«, kao pismo iz Hrvatskog zagorja u kojem neki seljak, tada uhapšen, pa poslije nekog vremena pušten, opisuje što je sve čuo i vidio u zatvoru. Gršković navodi imena i prezimena policajaca koji muče ljude i zahtijeva od građana da upamte sva takva imena.

Gršković je pisao pod šifrom EM-BE i »Marijan«; prva je šifra nastala od Marijan-Branko, jer je Marijan bilo njegovo ilegalno ime.

U »Narodnoj borbi« tako ima više napisa pod šiframa, pa je vjerojatno da je pod šifrom »P« pisao poznati zagrebački reporter Petar Mihočević.

Neposredno poslije završetka četvrte ofenzive i velike bitke na Neretvi, u Zagreb su stigli moji drugovi, najprije Ismet Milavić, sudac Okružnog suda iz Sarajeva, komunist i ilegalni borac, a nešto kasnije Agan Bostandžić, matematičar, također iz Sarajeva. Prvi je rodom iz Mostara, drugi iz Čapljine i obadvojica su tih dana prošli putem iz Mostara prema Sarajevu. Koristio sam se starim novinarskim pravilom da se od putnika koji stižu mogu dobiti svježe informacije i ispitao ih, pa za »Narodnu borbu« napisao malu reportažu o kraju u kojem se vodila ta velika bitka, o groblju neprijateljske motorizacije u Neretvi i oko Neretve, o razbijanju talijanske divizije MURGE i četnika na Prenju i o proboju preko Neretve.

Osim ostalih priloga, napisao sam i jednu reportažu s ulica grada pod naslovom »U defektu«, koja je vjeran odraz tadašnjih prilika u gradu i njemačke vojne sile.

Na završetku te reportaže objavljena je karikatura: kolona njemačkih konjskih zaprega, a tekst je ovaj: »Njemačke motorizirane kolone koje se u posljednje vrijeme vide sve više.«

Ne sjećam se točno, ali čini mi se da smo na redakcijskom sastanku s Crnim Gršković i ja dali ideju za taj crtež i tekst, kad smo raspravljali o mojoj reportaži »U defektu«.

Inače su u brojevima »Narodne borbe« objavljene mnoge ilustracije, ne samo na naslovnoj stranici nego i u tekstu. Čak su između pojedinih priloga objavljene ratne vinjete: crtež tenka, aviona i slično. Bilo je i karikatura bez riječi, na primjer, kako Hitler jaše na magarcu — naopačke.

U jednom broju »Narodne borbe« objavljene su najnovije pjesme Vladimira Nazora »Drug Tito«, »Mitraljeza«, »Pjesma o pesti« i »Crvena zvijezda«.

Po bogatstvu sadržaja »Narodne borbe« jasno se moglo vidjeti da nekoliko dobrih pisaca surađuje u svakom broju. Ali ustaše i gestapovci nisu bili tako dovitljivi da počnu pratiti novinare i druge pisce koji nisu pisali za njih nijednu riječ, pa da ih tako otkriju.

Uopće za čitavu godinu dana našoj redakciji nije zaprijetila nikakva opasnost iz kruga njenog rada. Kad je još na početku 1943. bio uhapšen Reicherzer ni riječi nije kazao policiji i čak se izvukao iz zatvora, uz dobre batine. Kad su ponovo bili uhapšeni on i Ogrizović, bez veze s nama, također nisu ni riječi rekli policiji i mi smo nesmetano nastavili rad.

Meni je samo jedanput zaprijetila opasnost, ali ne zbog te redakcije. Naime, preko nekih naših veza, u jesen 1943. godine, uselio sam se u stan književnika Hasana Kikića, jer je on otišao u NOB, a njegova drugarica Anka i sin

Zlatko morali su preseliti iz Zagreba u Gradačac, u Bosnu, kod Hasanove majke. Uselio sam se da sačuvam stan i namještaj ako bude moguće. Vlasnik zgrade nije se htio složiti s izdavanjem stana u podnajam, pa je dao sudski otkaz, a ujedno je podnio prijavu policiji da je Hasan otišao u partizane, tako da me je policija pozvala na saslušanje, zato što sam se uselio u taj stan. Ali, usprkos nekorektnom postupku tog vlasnika, inače liječnika negdje u Zagorju, a porijeklom Hercegovca, na sreću, u policiji u Ljubljanskoj ulici naišao sam na dobrog referenta, nekog pravnika, koji se ograničio samo na preslušanje o mom podnajmu stana, a nije nijednom riječi spomenuo Hasanov odlazak u partizane. Očito je taj predmet stavio »ad acta« jer više ništa nije bilo istraživano, iako je to moglo i meni i Anki donijeti neprilika da smo u policiji naišli na nekog ustašu. Treba reći da je i tada u policiji bilo ljudi koji su razmišljali i dobro znali da ustaše i Hitler rat gube.

Međutim, opasnost našoj redakciji zaprijetila je s druge strane, sasvim iznenada i baš u ono vrijeme, u srpnju 1943. godine, kad smo najviše razvili rad.

Samo dva dana prije izbijanja te opasnosti pozvao me Crni da dođem na sastanak s jednim drugom u Hadžijahićev stan u Klaićevoj ulici. Bio je četvrtak. U Hadžijahićevu stanu zatekao sam nepoznatog druga, omanjeg rasta, blijedog, a zapazio sam da mu je kažiprst jedne ruke kraći, pa sam pomislio da je radnik kome je stroj odnio dio prsta ili da je bio ranjen u ruku. Razgovor s njim bio je veoma zanimljiv. Zapazio je da sam u jednom izvještaju popisao sve njemačke vojne ustanove u Zagrebu. Obilazio sam grad i zapisao svaku kuću pred kojom je njemački vojnik čuvao stražu. Kazao mi je da su takva zapažanja potrebna i dao mi mnoge upute o ilegalnom radu, te me pitao bih li želio poći na oslobođeno područje. A ja nisam želio ništa više od toga i odmah sam pristao.

Poslije opširnog razgovora od cijelog sata, naslutio sam da je taj drug jedan od rukovodećih ljudi u Zagrebu (Perica Dozet). Zahtijevao je od mene da u subotu dođem ponovo u taj stan na sastanak. Imao sam dojam da ćemo se tada dogovoriti o mom odlasku na oslobođeno područje.

U subotu sam u tom stanu toga druga čekao čitav sat, ali on nije došao. Pošto je to bilo vrlo neobično, pomalo sam se zabrinuo, ali sam pomislio da je razlog tome hapšenje novinara Branka Ivakića.

Naime, nekoliko dana prije toga odmah smo bili obaviješteni da je uhapšen Ivakić. Iako je on radio u drugoj novinarskoj grupi, znao je za našu grupu, jer smo se godinu dana ranije dvaput sastali. Ogrizović i Reicherzer bili su u zatvoru, ali su već bili prošli sve muke i batine, a da nisu ništa rekli. Međutim, Ivakić je bio nova opasnost i mene je Crni odmah obavijestio o njegovu hapšenju, a ujedno je i Slava Ogrizović, Bogdanova drugarica, poslala svoju malu kćerku u moj stan i poručila mi je da je Ivakić uhapšen.

Kako sam tada saznao, Ivakić je poznavao nekog bivšeg jugoslavenskog avijatičara, koji je u to vrijeme držao malu krčmu negdje na Dolcu. Taj čovjek je davao Ivakiću novčani prilog za Narodnu pomoć. Bio je neoprezan i, možda, na zahtjev Ivakića, tražio je priloge i od drugih. U njegovu krčmu navraćao je neki čovjek koji mu se približio toliko da je i od njega zatražio prilog. Ali je »naletio« na ustaškog agenta koji ga je odmah prijavio. Taj avijatičar je uhapšen i odao je Ivakića.

Ivakić je bio veoma nježan čovjek, fizički vrlo slabašan i pribojavali smo se da će kazati i za naš rad. Ali nismo očekivali da će to biti baš odmah a, kako sam ja imao zakazan sastanak s blijedim drugom u subotu, sačekao sam mirno taj dan.

Ivakić je, možda, baš toga dana rekao policiji za naš rad. I uvečer je policija već počela djelovati. Te noći uhapšen je Gršković što ja, naravno, nisam mogao iste noći saznati. Do kasna sam slušao radio, kad je te noći, točno u ponoć, na ulaznim vratima moga stana u Hercegovačkoj ulici oštro zazvonilo zvonce. Na žalost, iako sam znao za hapšenje Ivakića, nisam poštovao opći savjet da se za slučaj hapšenja »veza« ne spava u vlastitom stanu. Ali sam imao unaprijed plan za spas. Dok su ustaše bjesomučno zvonile na vratima i opkolile kuću, oprezno sam se s tavana zgrade provukao kroz mali prozorčić na krovu, zatvorio ga i legao na krov. Postojala je ipak mala vjerojatnost da policija napusti kuću i da umaknem. Agenti su ostali u stanu sve do svanuća. Kako je kuća na uzvisini, znao sam da me nitko s ulice nemože vidjeti na krovu. Ležao sam tako do jutra na krovu i, kad su agenti samo na čas otišli iz kuće, iskoristio sam priliku, sišao skrova i izgubio se u gradu. Ujutro toga dana imao sam ugovoren redovan dnevnisusret s Crnim. On mi je odmah pronašao stan gdje sam se sklonio, i to kodmoga druga s fakulteta i zemljaka Marka Rebca, za čiju sam porodicu bio »njegov prijatelj koji je baš stigao iz Hercegovine«. Pošto su veze za izlaz iz grada bile isprekidane, dobio sam, poslije nekoliko dana, odobrenje od Crnog da izađem na svoju ruku do Božjakovine, gdje sam imao mlađeg brata agronoma, a i prijatelja Slavka Kolara, književnika, na koga sam se sigurno mogao osloniti.

Pošto je za mnom izdana tjeralica, a moja drugarica s dvoje male djece uhapšena i stan zapečaćen, nije bilo lako izići iz grada. Ali tada su već i ustaše, koji su zalutali u te »postrojbe«, počeli tražiti veze s partizanima. I pošto je neki moj poznanik Mehmedbašić saznao što se sa mnom dogodilo, kad me je susreo, ponudio mi je da njegov nećak Ćatović, ustaški mladi oficir koji je bio završio školu Gestapoa u Beču, bude povezan s našim pokretom. Trebala je i smjelost da se takva ponuda prihvati. To sam odmah ispričao Crnom, pošto, razumije se, na to ne bih smio ni pristati bez savjetovanja i odobrenja. Crni je zatražio da mu napišem lični opis Mehmedbašića i dam točnu adresu. Pošto se i on dalje s nekim posavjetovao, sutradan mi je saopćio da mogu kazati Mehmedbašiću da pristajemo na tu vezu, ali, ako se meni ili ma kome dogodi nešto loše preko te veze, da će i on i Ćatović izgubiti glavu. To sam saopćio Mehmedbašiću, pa je pristao na takav uvjet. Po nalogu Crnog mladog sam ustaškog poručnika neposredno pred odlazak iz Zagreba, povezao s Fehmom Hadžijahić. Zatim me je Ćatović na svom motociklu kroz Maksimirski park i ustaški konjički zdrug u Maksimiru izveo iz Zagreba do Sesveta, gdje sam sjeo na vlak i brzo se prebacio do Božjakovine. Tamo sam uhvatio vezu posredstvom brata s organizacijom SKOJ-a, koja me je tri večeri sklanjala u razne stanove, jednom kod Slavka Kolara, drugi put kod inženjera Zupca, a treće noći kod šumara, pa su me zatim njeni članovi odvezli kolima do poluoslobođenog sela Lepravica. Te večeri naišla je jedna naoružana i uniformirana partizanska trojka u kojoj je bio student medicine Jože Juranović i ona me prihvatila i odvela do prvih partizanskih baza, samo 35 kilometara od Zagreba, u selima Posavine — Ježevu, Oborovu, Trebovcu, Preseki i drugima. Tada sam prvi put vidio partizane i kape »troroške«. Iz Posavine, iz Okružnog komiteta KPH za Zagrebački okrug upućen sam na rad u Propagandni odjel ZAVNOH-a i redakciju »Vjesnika« u Otočac.

Ali uskoro, poslije nekoliko mjeseci, sam saznao za tužan kraj naše novinarske grupe. Odmah poslije 20. prosinca 1943. dobio sam jedan broj ustaških novina »Nova Hrvatska« i pročitao veliku ustašku objavu: »Obješeno 16 redarstveno utvrđenih komunista.« Među imenima poginulih pronašao sam drugove novinare Petra Mihočevića i Branka Ivàkiéa. Tada sam otkrio da je i naša prva veza — plavi

drug — Radovan Reicherzer također među obješenima, zajedno s Bogdanom Ogrizovićem. U oglasu je stajalo da je Bogdan bio tajnik NOO-a. S njima je obješeno još nekoliko komunista i to: Alojz Kocmur, Ivan Šimecki, Stjepan Kozjak i drugi. Culo se tada da je ispod vješala pobjegao jedan osuđenik na smrt — Milovan Kovačević, koga sam uskoro upoznao u Slunju, kad je stigao na oslobođeno područje. Pretvarao se da je onesviješten, ili čak mrtav, i dželati su ga ostavili da leži na zemlji, da ga posljednjeg objese. Iskoristio je pogodan trenutak, skočio u kukuruze u Dubravi, gdje su drugove vješali, i uspio umaći potjerama. Grškovićevo ime nije se nalazilo među pogubljenima.

Tek poslije oslobođenja sam saznao što je bilo s Grškovićem. I on je bio poveden na vješanje, ali je u posljednji momenat izvučen, polumrtav, iz kamiona. Njegovi prijatelji profesor sveučilišta dr Milan Smokvina, njegova drugarica Čuća i njen otac hrvatski učenjak Dragutin Boranić, uspjeli su ga pomoću nekih veza i mita tada spasiti. Čak je pušten iz zatvora, ali, kad se oporavio, ponovo se uključio u ilegalni rad, pa je ponovo uhapšen. Više ga ništa nije moglo spasiti. Ustaše su ga objesile u Odri 20. siječnja 1945.

Gršković nije imao rodbine u Zagrebu. Njegov drug iz zatvora, Matijašić, skinuo je njegovo tijelo s vješala i prijatelji su ga sahranili. Sačuvan je konopac kojim je Pavelić ugušio toga talentiranog i vrlo popularnog hrvatskog novinara..

Jednom, kad je Ivakić već bio uhapšen, ali još nije bio provalio našu grupu, pošto sam znao da Crni dolazi Ivakiću određenog dana prije podne, pozvao sam Grškovića da sačekamo Crnog blizu Ivakićeve kuće u Zelengaju, jer smo znali da su agenti u zasjedi u toj kući i da će Crni upasti u zasjedu. Čekali smo Crnog čitavo jutro na klupi blizu kuće i imali prilike za razgovor.

Kada bi netko prolazio blizu klupe na kojoj smo sjedili, razgovor smo automatski skretali na raspravu o muzici ili poeziji. Tako smo čekali i dočekali Crnog i kazali mu da u kući u koju je pošao čekaju agenti. On još nije znao za Ivakićevo hapšenje. Crni nam je toplo zahvaljivao što smo mu spasili život.

Osim Ivakića, nijedan od uhapšenih ništa nije kazao neprijatelju. Bogdan Ogrizović i, po drugi put, Reicherzer uhapšeni su nešto prije, zbog drugih provala. Pričalo se tada o sahrani Bogdana Ogrizovića i pošto je njegov otac, pisac »Hasanaginice«, Milan Ogrizović u mladosti bio poznanik Ante Pavelića, Ogrizovićeva majka, nad grobom svoga obješenog sina, poručila je svom mužu u grobnici: »Evo, Milane, ovo ti šalje Ante Pavelić.« U oglasu o vješanju ustaše se nisu tada usudili da kod imena Bogdana Ogrizovića stave očevo ime Milan, već su kao očevo ime stavili lažno — Ivan. Ali je čitav grad pričao o pogubljenju sina pisca »Hasanaginice«, Milana Ogrizovića.

Ubojstvo šesnaestorice boraca, kako su tada pripovijedali oni borci koji su stigli iz Zagreba u Posavinu na oslobođeno područje, zaista je bolno odjeknulo u Zagrebu i svim selima okolice. Čule su se svuda riječi osude i užasnih prijetnji zločincima. Takav je bio kraj naše male ilegalne redakcije u Zagrebu. Međutim, uskoro je uhvaćena veza s onima koji nisu bili uhapšeni, ali je i Crni u početku godine 1944. morao napustiti Zagreb. U Posavini sam primio jednu njegovu cedulju i iz nje saznao da je izišao iz Zagreba i da ima još jedno ilegalno ime — Emšerija.

Razbijanje naše redakcije i prestanak izlaženja »Narodne borbe« nanijeli su štetu. Ali je grad bio i dalje dobro obaviješten jer su »Vijesti« i dalje izlazile, radili su ih novi ljudi, a od tada je sve više štampe stizalo u Zagreb i s oslobođenog područja.*

* **Objavljeno u:** *Zagreb u NOB-u i socijalističkoj revoluciji,* **Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1971, str. 293-307.**

Josip Lukatela

RAD RUČNE TEHNIKE

Izrada propusnica i legitimacija — Organizacija opskrbljivanja materijalom — Tajna skrovišta bila su sigurna

Već u prvim danima okupacije pojavili su se u Zagrebu plakati kojima se određivalo, zabranjivalo, grozilo strijeljanjem, itd.

Među ostalima, odmah su se pojavili i takvi koji su govorili o ograničavanju kretanja. Za putovanje ili kretanje izvan grada propisivale su se posebne propusnice, što su ih izdavali »redarstveni kotarevi«. U početku je takva propusnica imala oblik pravokutnika, veličine razglednice, plavkaste boje.

Uvođenjem takvih propusnica kretanje izvan grada bilo je otežano. Ilegalan rad i održavanje veze s terenom bili su time vrlo pogođeni.

Tih prvih dana dođoše k meni u stan u Babonićevoj ulici drugovi iz srednje škole, s kojima sam kasnije bio i na istom fakultetu u Zagrebu. Bogdan Ogrizović ili Grizi, kako smo ga zvali, i ja bili smo u to vrijeme namješteni kao profesori na istoj gimnaziji u Zagrebu.

Pričali smo i za vrijeme toga pričanja Ivo Barbalić je izvadio iz džepa nekoliko plavkastih kartončića, pokazao nam ih i to popratio riječima:

»To su 'propusnice', nove, čiste. Uspio sam doći do nekoliko komada preko veze na ustaškoj policiji. Imaju i žig, ali su bez potpisa. Imam i jednu iskorištenu s potpisom i žigom iz istog policijskog kotara. Potpis bi morao biti isti takav — isti je kotar.«

Uzeo sam u ruke iskorištenu propusnicu. Na njoj je bio žig »Redarstveni kotar IV« i potpis šefa. Vrlo karakterističan, kaligrafski, čitak. Napisan krupnim slovima. Moglo se pročitati »Montani«.

Promatrao sam ga. Zatim sam suhim perom potezao preko slova potpisa pokušavajući ga oponašati. Ponovio sam to nekoliko puta. Nakon nekoliko pokušaja i s tintom, već sam uspio potpuno imitirati potpis »Montani«.

Barbalić i Ogrizović gledali su me začuđeni. Ogrizović, veseo i uvijek spreman za šalu i doskočicu, prasnuo je u smijeh, a Barbalić je nakon prvog iznenađenja rekao:

»Pazi, bogati, pa to je kao original. Daj potpiši ove propusnice!«

Pružio mi ih je nekoliko. Ponovio sam još nekoliko puta potpis na papiru, da bih stekao određenu sigurnost pokreta, i tada vrlo mirnom rukom jednu za drugom potpisivao propusnice koje su stajale preda mnom.

Poslije toga drug Barbalić je gotovo svakodnevno donosio propusnice, a ja sam ih potpisivao.

Prolazili su dani, propusnica je bilo sve više i više. Prve su bile zamijenjene drugima, na bijelom papiru, veličine četvrtine arka.

Jednoga mi je dana drug Barbalić saopćio da je odlučeno da preuzmem drugi zadatak.

»Ti ćeš dobiti poseban zadatak«, rekao je. »Sve veze koje si dosad imao prekinut ćeš. I sa mnom također. Ja ću ti dati novu vezu i samo ćeš s njom održavati kontakt. Dobit ćeš i detaljne upute što ćeš raditi. To će biti uglavnom rad u vezi s propusnicama, legitimacijama i raznim drugim dokumentima. To nam je potrebno za ilegalce i za one koji odlaze iz grada.«

»Mi ćemo se sastati pred kazalištem«, nastavio je Barbalić — »u 3/4 2 i ići ćemo Prilazom prema kasarni. Na tom putu susrest ćemo druga s kojim ću te upoznati i koji će odsad biti jedina tvoja veza. On ne zna tvoje ime i ti nećeš znati njegovo. Ti ćeš se zvati Feliks, a on će biti Ozren. O ostalom ćete se sami dogovoriti.«

U točno dogovoreni dan i sat našli smo se pred kazalištem. Krenuli smo lijevom stranom Prilaza Đ. Deželića u pravcu kasarne. Prije nego što smo došli do raskršća Medulićeve ulice i Prilaza, Barbalić mi je skrenuo pažnju na onoga koji nam je dolazio u susret.

»Dolazi drug s kojim ću te upoznati. Onaj sa šeširom i naočalama u kožnatom kaputu. Kada se sastanemo, čini se kao da se poznajemo i kao da smo se slučajno sreli. Ako nas koji agent promatra, da mu izgleda sasvim normalno, kao susret starih znanaca. Ja ću vas odmah nakon toga ostaviti. On ima instrukcije što sve treba da ti kaže.«

Korak po korak bili smo sve bliže. Dolazio nam je u susret. Što je bio bliže, sve me je više podsjećao na jednoga dječaka s kojim sam prije mnogo godina bio zajedno u istom razredu. Sjedio je nekoliko klupa ispred mene u četvrtom razredu Karlovačke gimnazije. Bilo je to 1924. godine. Nikada se poslije toga nismo vidjeli. Ja sam nastavio gimnaziju u Zagrebu, a on je ostao u Karlovcu, gdje mu je otac bio direktor banke. Nisam mogao vjerovati da bi to on mogao biti. Ali što je dolazio bliže, sumnja je postajala sve manja. To je ipak bio on, Dragan Carić, moj školski drug iz Karlovačke gimnazije. Bio sam uvjeren da će i on mene prepoznati. Međutim, čini se da smo obojica stvorili istu odluku, da drug Barbalić ne smije znati da se mi poznajemo. Iako se o konspiraciji nije više moglo govoriti, ipak se mogla ograničiti. Vrlo smo se živo i bučno pozdravili. Nakon kratkog zadržavanja Barbalić se oprostio, a Carić Ozren i ja smo nastavili zajedno prema kazalištu. Kada smo ostali sami, prvo što smo gotovo u isti mah izgovorili bilo je:

»Baš si to ti morao biti!«

Izmijeniti se više ništa nije moglo. Znali smo imena i nije bilo potrebno tajiti ni gdje stanujemo. On je bio neoženjen, stanovao je u Boškovićevoj ulici broj 6 na četvrtom katu u dvosobnoj garsonijeri. Radio je kao građevinski inženjer-statičar u poduzeću »Carnelutti«. Suvišno je bilo da se sastajemo na ulici. Dogovorili smo se da dolazimo prema potrebi jedan drugome, a mogu ga nazvati i telefonom kući.

U vezi s mojim daljim radom saopćio mi je da ću ilegalce i ostale kojima to bude potrebno opskrbljivati raznim ispravama. Radi toga treba da preuzmem partijsku tehniku, takozvanu ručnu tehniku. Sav materijal donijet će mi jedna drugarica. Vezu sa mnom održavat će samo on, a ako bude potrebno da bude netko drugi, tada će mi on to posebno saopćiti. Osim toga, slijedilo je i upozorenje :

»Ako koji od nas padne, mi se poznajemo samo kao školski drugovi, i ništa više!«

Idući kući još dugo sam razmišljao o ovom slučajnom susretu. Nisam imao još pravu predodžbu o tome što ću sve raditi, a nisam znao ni da li ću moći s uspjehom to obavljati.

I tako je počeo rad koji je trajao tri godine. Tri godine u okupiranom Zagrebu. Tri godine igre živaca, uzbuđenja, nenadanih situacija, iznenađenja i raznih doživljaja. Bio sam izoliran, ali mi je ta moja djelatnost, kako se kasnije razvila, omogućila da osjetim kako Zagreb živi, kako se buni, kako njegov revolt postaje sve snažniji, sve organiziraniji, sve masovniji, sve djelotvorniji. Sva nastojanja da se on uguši ostala su bez rezultata. Sve odmazde i strijeljanja koja su vršili okupatori i ustaše pokazivali su samo jedno, da je iz dana u dan sve više onih koji aktivno sudjeluju, koji na bilo koji način pomažu otpor neprijatelju i koji su spremni učiniti mnogo toga samo da se što prije dokrajči monstruozno divljanje okupatora i svih njegovih parazita.

Nitko kao ja, koji sam bio izoliran, nije imao prilike da osjeti kakva je to bila široka, masovna aktivnost Zagrepčana. Masa materijala koja je dolazila k meni sa svih mogućih strana bila je najbolja slika te masovnosti. Moje su veze dolazile i odlazile. Jedni su zamjenjivali druge, jedni, u nemogućnosti da dalje ostanu u gradu, odlazili su na oslobođeni teritorij, a drugi su dolazili na njihova mjesta. Neki nisu uspjeli, ostali su ležati na gradskim ulicama izrešojtani mecima gestapovskih i ustaških agenata.

Zamišljeni rad ručne tehnike počeo se odvijati. Jednoga dana, kako sam se dogovorio s Ozrenom, pojavila se na vratima našega stana u Baboničevoj ulici broj 29, prizemno, jedna drugarica. U ruci je nosila kovčeg osrednje veličine napravljen od lijepljenog drva. Bez predstavljanja, bez ikakvih drugih formalnosti, kratko je saopćila:

»Donijela sam kovčeg. Šalje ga Ozren. Ako bude potrebno da se nešto donese ili odnese, Ozren će poslati mene ako on ne bude mogao doći.«

I otišla je. Imena joj nismo znali. Radi naše orijentacije, da znademo o kome je riječ, moja joj je drugarica dala ime Tamara. Kasnije, nakon oslobođenja, saznali smo da je to bila drugarica Ivanka Bakrač.

U kovčegu koji sam primio nalazila se partijska ručna tehnika. Tu je bilo različitog materijala po kojemu se moglo zaključiti što se sve radilo. Bilo je tu raznih starih jugoslavenskih legitimacija, rabljenih, ali bez slika, a i novih neispunjenih. Osim toga, bilo je i vojnih »otvorenih zapovijedi«, žigova raznih ustanova, gumenih, izrađenih u metalu ili drvu.

Sve te stare isprave dobro su mogle poslužiti do izdavanja novih. Do zamjene je došlo vrlo brzo i čitav sadržaj kovčega ubrzo je zastario.

Ručnom tehnikom prije nego što je donesena k meni rukovao je Maks Durjava, student tehnike, sve do svog hapšenja u ljeto 1941. godine. S njime je surađivao i Dragutin Susović. To sam saznao nakon oslobođenja.

Prvi zadaci odnosili su se na izradu propusnica. Jedan od prvih dokumenata izrađenih u ručnoj tehnici bila je domovnica koja je trebala potvrditi

zavičajnost drugu Leu Matesu. Domovnica je bila izrađena na ime Rudolf Matasić. Osim toga, odmah u početku bilo je izdano nekoliko »krsnih listova« i školskih svjedodžaba.

To je bilo malo, neznatno i dosta jednostavno, sve dok jednoga dana nije Ozren tražio da dođem k njemu, jer će biti više posla.

Kada sam došao k njemu, kod njega je bio neki drug srednjeg rasta, upadljivo crne kose i suha duguljasta lica.

»To je drug Čerkez, a ovo je Feliks.«

I odmah je iznio o čemu je riječ.

»Do sutra treba pripremiti 30 propusnica. Jedna grupa se mora prebaciti izvan Zagreba. Nemamo čistih primjeraka, već samo rabljenih. Morat ćemo sva trojica pokušati da očistimo ove stare. Imam tekućinu za odstranjivanje tinte 'tintentodt' i možemo početi.«

Imali smo oko šezdesetak starih, već iskorištenih propusnica koje su prikupili pojedini drugovi. Posao nam nije nikako polazio od ruke. Približavao se redarstveni sat, a uskoro smo čuli i odbijanje s obližnje policijske zgrade. Napokon je Ozren predložio:

»Razdijelimo svakome po dvadeset propusnica, i kući! Ujutro mora biti trideset komada gotovo.«

Izišao sam na ulicu, koja je bila pusta. Skrivajući se u sjeni zgrada žurio sam kući. Kod kuće sam nastavio rad koji smo počeli. Prolazilo je vrijeme, ali rezultata nije bilo. Na papiru su ostajale mrlje koje su odviše upućivale na to da je s propusnice nešto odstranjeno. U takvu stanju bile su još opasnije. Ponoć je već bila blizu, a rezultata nema. Već sam napustio svaku nadu, kada mi pogled padne na kuhinjski ormar. Na njemu je bilo debelo staklo. Odlučio sam da ga uzmem kao podlogu, di na njega stavim prozirni papir i propusnicu i da pokušam precrtati slovo po slovo. Radi bolje vidljivosti, staklo sam stavio između dvije stolice, a ispod njih svjetiljku. Precrtavao sam kemijskom tintom. Imao sam je jer sam se bavio crtanjem i kopiranjem crteža pomoću kamene ploče. To mi je bio hobi. Nakon dužeg strpljiva rada konačno sam precrtao cijelu propusnicu. Prenio sam je na kamenu ploču i nakon trljanja kemikalijom pojavila su se slova. Prvi otisci pokazali su da je rad potpuno uspio. Umnožavanje je teklo brzo i za kratko vrijeme bilo je gotovo oko 200 propusnica. Preostalo je još da se stavi žig redarstvenog kotara i potpis. Propusnica je imala svojih nedostataka, ali kao i svaki falsifikat, na prvi je pogled izgledala uvjerljivo.

Ujutro, u dogovoreno vrijeme, požurio sam i odnio 50 komada i s interesom očekivao što će oni reći kada ih ugledaju. Bio sam iznenađen. Oni su me gledali vrlo sumnjičavo. Te sumnje je nestalo kada sam im ispričao kako sam radio.

Tako sam umnožavao propusnice sve dok nisu bile zamijenjene novima. Nove su bile po formatu nešto veće, a imale su i mjesto za fotografiju.

Postepeno se posao širio. Osim propusnica i pojedinih legitimacija, bilo je potrebno izrađivati i razne druge isprave.

Za sve to trebalo je sve više materijala i sve raznolikijega. Razne legitimacije i dokumenti od vojnih i civilnih vlasti, od Wehrmachta, ustaških vojnica i domobranstva, pa do onih koje su izdavala razna društva, organizacije, općine itd.

Da bi se do toga došlo, trebalo je stvoriti odgovarajuću organizaciju koja će nabavljati sve ono što bude potrebno. Upoznao sam Ozrena s teškoćama

i s onim što je sve potrebno da se posao može odvijati što uspješnije. On je s mojim prijedlogom upoznao drugove i ubrzo je počela djelovati naša organizacija.

Preko partijske organizacije dana je ova direktiva:

»Svaku legitimaciju, svaku ispravu, korištenu ili novu, gdje god možeš, uzmi je! Uzimaj razne dokumente. Što češće otrgni 'glavu' dokumenta i potpis i sve to dostavljaj po vezi!«

Za novi materijal trebalo je prodrijeti u razne štamparije. Iz njih je trebalo pribaviti razna slova, i to upravo onakva koja odgovaraju onima s kojima se štampaju pojedini dokumenti.

Direktiva je vrlo brzo prodrla i do zadnjeg simpatizera na terenu, što sam ja ubrzo osjetio. Gotovo svakodnevno preuzimao sam razni materijal. Kod kuće mi se nakupila velika količina. Sasvim loše sam spaljivao, a dobre spremao. U pošiljkama što sam ih dobivao bilo je materijala iz svih mogućih ustaških i domobranskih ustanova. Bilo je i vojnih isprava Wehrmachta, raznih dokumenata i dopisa iz njegovih ureda. Legitimacije UNS-a (Ustaška nadzorna služba) nisu bile rijetke. Jednoga dana pojavile su se i tri legitimacije Gestapoa. Čitavo to mnoštvo i šarolikost raznih dokumenata, propusnica, legitimacija, dopisa raznih ustaških doglavnika, stožernika, ministara, vojnih osoba itd. pokazivalo je kako je mreža široka i kamo sve prodire.. Tu su bile stotine i tisuće raznih materijala i podataka koji su se mogli iskoristiti.

Organizacija opskrbljivanja je uspjela. Tako je teklo snabdijevanje dokumentima, koji su bili iskorišteni. Za novi materijal trebalo je tražiti druge putove, uspostaviti vezu s nekom štamparijom. Da ne moram uvijek preko veze prenositi svoje zahtjeve i da se time ne gubi odviše vremena, odlučeno je da mi se da veza koja će se neposrednije brinuti o tome da me opskrbljuje svim potrebnim materijalom. Tako sam dobio na vezu druga kojega sam nazvao Grafičar. Kasnije, nakon oslobođenja, saznao sam i njegovo ime: Slavko Parfant. On je bio član Mjesnog komiteta. Poginuo je izrešetan mecima na uglu Boškovićeve i Palmotićeve ulice. Nakon njegova pada, dobio sam drugu vezu. Njega sam također nazvao Grafičar, ali njegovo ime nisam nikada doznao. I jednu i drugu vezu dao mi je Ozren. Pretpostavljam da je Grafičar II bio dalja veza Parfanta i da je nakon njegova pada Ozren odlučio da me veže izravno na njega.

Prvi i stalni zadatak Grafičara bio je da me opskrbljuje slovima koja su se upotrebljavala za štampanje isprava koje su nas interesirale. Istovremeno je donosio i otisak izvučen iz odbačenih probnih uzoraka. Takav mi je uzorak služio za pravljenje matrice. U nekim slučajevima, kada nismo mogli nabaviti odgovarajuća slova, bilo je potrebno izraditi klišeje cinkografskim putem. To je također izvršio Grafičar. Na taj su način bili napravljeni klišeji za omotne stranice radničke knjižice, činovničke knjižice i vojne knjižice. Isto tako, napravljen je i kliše za ustašku iskaznicu.

Grafičar mi je pribavio i sav materijal potreban za izradu žigova. Donio mi je tri veličine prstenova za žigove, nekoliko veličina raznih slova, grbove NDH i sirovu gumu. Uz to mi je opisao i cio postupak pri izradi žigova.

U slučajevima kada su posrijedi bili žigovi za koje nismo mogli pribaviti odgovarajuća slova i sve ostalo što je bilo potrebno, da bih dobio žig što sličniji originalu, služio sam se metodom izrezivanja u linoleumu ili u drvu.

Bilo je još niz raznih drugih stvari koje mi je morao pribaviti Grafičar, npr. odgovarajući papir i boje, kao i uređaj pomoću kojeg bi pripremljenim matricama štampao. To nije mogao biti nikakav štamparski stroj. Radi toga sam

napravio nacrt za jedan valjak i jednu ploču, a on je to dao izraditi. Da su to kojim slučajem i našli, nikada ne bi mogli pomisliti da je to služilo za štampanje.

Tako je bilo organizirano i tako je teklo snabdijevanje starim i novim materijalom.

Kada se materijal počeo gomilati, pojavio se problem gdje da ga smjestim. U početku, dok ga je bilo malo, spremao sam ga između prozorskih stakala. Prozori su bili tako građeni da je dolazilo krilo-na-krilo. Budući da se moralo provoditi zamračenje, stakla sam s unutrašnje strane obložio crnim papirom. Tako se prostor između stakala mogao korisno upotrijebiti. To spremište je bilo i dobro i nesigurno. Slučajni kamen djece, koja su se uvijek igrala oko kuće, vjetar ili eksplozija neke bombe u blizini mogli su iznijeti na svjetlo sve ono što sam skrivao. Trebalo je stoga potražiti drugo, veće i sigurnije spremište.

Stanovali smo u malenom jednosobnom stanu. Izvan stana negdje u podrum nisam mogao ići. To bi bilo nepristupačno. Pokušao sam naći odgovarajuće mjesto negdje u kuhinji. Odlučio sam se da napravim dva spremišta. Jedno manje, jednostavnije za rukovanje i pristupačnije, a drugo, veće, koje ću otvarati samo povremeno.

Kraj vodovoda postojala je jedna udubina veličine keramičke pločice, a služila je za odlaganje sapuna. Tu sam nakanio smjestiti manje spremište, a u štednjaku veće. Izrada tih spremišta iziskivala je dug rad povezan s razbijanjem i zidanjem. Nakanio sam da taj posao počnem u subotu poslije podne i da ga završim do ponedjeljka ujutro. Da me pri tom poslu nitko ne bi smetao, moja supruga Vera sjedila je u dvorištu. Bio je lijep dan. Kad bi me netko tražio, odgovarala je da nisam kod kuće, da sam negdje u gradu. Čitav posao sam morao raditi tako da se ne čuje nikakva buka. Radi toga sam pripremio »alat«. Stari nož sam nazupčao kao pilu i njime sam počeo. Najprije sam skinuo pločice, a zatim sam pilio ciglu. Polijevao sam je vodom da se ne praši i da malo omekša. Nakon duljega vremena preda mnom je bio otvor u zidu, širok oko 25 cm, dubok isto toliko, a visok oko 70 cm. Trebalo je tu šupljinu obzidati, zatvoriti i napraviti poklopac s mehanizmom za zatvaranje, i paziti na to da se pri kucanju po zidu ne čuje da se tu nalazi šupljina. Kada sam je zatvorio, stavio sam natrag pločice, zatvaranje sam riješio tako da sam gornju pločicu, na koju se odlagao sapun, stavio na debelu betonsku podlogu, u koju sam ugradio kotačiće što su klizili po tračnicama koje su bile smještene horizontalno i koje su ulazile u zid. K tome sam dodao još jedno elastično pero, koje je služilo za zatvaranje, i spremište je bilo gotovo. Otvaralo se tako što bi se pritiskom šivaće igle na jednu rupicu otkačio zatvarač, i cijela pločica se pokretala u zid. Zatvaranje je bilo još jednostavnije. Pločica povučena prstom automatski bi se zakvačila.

Preostalo mi je da uredim drugo spremište, u štednjaku. Nalazio se u desnom kutu kuhinje. Bio je građen na starinski način, s povišenim stražnjim dijelom, u kojem su bile dvije pećnice i kotlić za vodu. Izvadio sam pećnice i iskopao cijeli stražnji dio između ložišta i stražnjega zida. Kada sam ispraznio sav materijal koji je bio tu, preda mnom se stvorio veliki šuplji prostor. Obzidao sam ga i pokrio šamotnim ciglama. Ostavio sam otvor veličine cigle i za nj napravio poseban poklopac. Čitavu površinu sam pokrio pločom koju sam napravio od krovne cigle podložene cementom. Ako se htjelo otvoriti, trebalo je najprije maknuti tu ploču, a zatim sam poklopac od cigle. Spremište je bilo veliko, gotovo kao osrednji sanduk. U njega je moglo stati mnogo materijala. Čitav materijal koji sam iskopao postepeno smo u papirnatim vrećicama iznosili i prosipali ga kada smo odlazili u šetnju prema Šalati.

U ta dva spremišta stale su velike količine materijala. U manjem priručnom, nalazile su se određene količine propusnica, čistih legitimacija, žigovi, raznovrsne tinte, jastučići za žigove, uglavnom ono što mi je moralo biti pri ruci ako Ozren dođe i zatraži. U većem spremištu, u štednjaku, nalazio se neobrađen materijal ili onaj kojeg sam imao u većim količinama. Kada smo otišli u partizane, na oslobođeni teritorij, u tom je spremištu ostalo još mnogo materijala, koji sam ispraznio tek nakon oslobođenja.

Nakon oslobođenja dolazili su drugovi i tražili da imjDokažem gdje sam imao spremišta. Među ostalima bili su i Carić Ozren i Bakrač Čerkez, obojica građevinski inženjeri. Pustio sam ih da traže. Kuckali su po zidovima, podu, pregledavali pod i namještaj, ali skrovište nisu pronašli. Vjerojatno bi grubljim metodama, razbijanjem zida i uspjeli.

Prerađivanje starih legitimacija, izrada žigova i štampanje, svako za sebe, tražili su odgovarajući tehnološki postupak prilagođen mogućnostima kojima sam raspolagao. Svakako je najsloženije bilo prerađivanje starih legitimacija i raznih isprava. Postupak koji smo primjenjivali u početku, tj. da stari tekst odstranimo pomoću tekućine koja se za to mogla kupiti u svakoj papirnici, nije bio pogodan za svaki papir. Na mnogim su legitimacijama nakon odstranjivanja teksta ostajale upadljive, često žute mrlje koje se više nisu mogle odstraniti. Takvim se postupkom nije moglo nastaviti. Nakon niza pokušaja, napokon sam izradio tehnološki postupak kojemu se morala podvrći svaka legitimacija, svaki dokument koji je trebalo očistiti. Ako je posrijedi bila legitimacija ili pasoš, najprije bih ih rastavio i izvadio im listove koje je trebalo očistiti, snimio sam žigove i potpise, a zatim te listove namakao u omekšanoj vodi, kako bi tako omekšan papir mogao podjednako primiti kemikaliju. Slijedilo je zatim ispiranje u nekoliko kemikalija i napokon u čistoj vodi. Tako dobivene stranice ili dokumenti bili su posve čisti, bez teksta, žigova i potpisa, ali se u takvom stanju još nisu mogli upotrijebiti, jer se pri pisanju po takvu papiru sve razlijevalo. Papir je trebalo podvrći daljoj proceduri, da očvrsne. Za to sam se koristio ljepilom. Poslije svega posuo bih ga talkom i izgladio toplim glačalom. Na tako prepariranom papiru moglo se pisati a da se ništa ne razlijeva. Svaku tako očišćenu ispravu opremao sam odgovarajućim žigovima i potpisima.

Izrada žigova od gume tražila je isti postupak kakav primjenjuju i obrtnici kada ih izrađuju. Najprije se izrađuje slog, a zatim negativni otisak u smjesi pripremljenoj kao tijesto, koja se suši i tek kada je potpuno suha, izrađuje se gumeni žig. Tu je zapravo bio problem. Za to obično postoje odgovarajuće termičke preše. Tako nešto nisam mogao imati u stanu. Morao sam naći drugo rješenje. Nakon mnogih pokušaja, riješio sam to vrlo jednostavnim postupkom: zagrijavši negativ na štednjaku, stavio bih na njega sirovu gumu i pritiskao je ugrijanim glačalom. Čitav taj postupak tekao je bez teškoća. U mojoj zbirci ubrzo se našla velika količina žigova svih mogućih institucija. Ako nisam raspolagao potrebnim slovima i ako takvim postupkom nisam mogao napraviti žig vjeran originalu, služio sam se jednom od tehnika grafike — izrezivanjem žigova u linoleumu ili u drvu. Nakon određene vježbe, služeći se pri tome povećalom, mogao sam vrlo vjerno izraditi svaki žig. Tom tehnikom izrezivanja služio sam se ako je trebalo izraditi i neki pečatnjak. To je bilo rijetko, ali se događalo.

Osobit problem bio je takozvani suhi žig. Normalno se pri njegovu utiskivanju služi sa dvije matrice, pozitivnom i negativnom. Izrada takvih matrica traži mnogo vremena i odgovarajući alat. Rezbari se u metalu. Takvom kompliciranom izradom nisam se mogao koristiti i dugo sam te otiske pravio na vrlo

primitivan način. Gubio sam vrlo mnogo vremena. Jednoga dana i za to sam našao rješenje, mnogo jednostavnije i mnogo lakše od svih ostalih. Čitava izrada takva žiga trajala je samo nekoliko minuta.

Štampanje propusnica pomoću sloga bilo je vrlo jednostavno. Najviše vremena gubio sam na pravljenje sloga. Slova su morala imati iste razmake kao i na originalu. S gotovim klišejima to je bilo mnogo jednostavnije.

Za štampanje sam često upotrebljavao i kamenotisak, opalografsku ploču, osobito za izradu kupona za hranu. Jednoga dana Ozren mi je pričao kako je teško nabavljati hranu za ilegalce, koji nemaju odgovarajućih knjižica i kupona. Isto tako je bilo teško doći do hrane za logoraše. To me je ponukalo na to da detaljnije razgledam razne kupone. Bilo ih je mnogo različitih. Za kruh, brašno, mast, i koješta drugo. Mene su zanimala samo ova tri. Bili su u raznim bojama, s raznim crtežima, a preko svih bili su utisnuti datumi i oznake za vrstu robe. Za svalji kupon pravio sam kemijskom tintom odgovarajući crtež, prenosio ga na kamenu ploču, premazivao odgovarajućom bojom i zatim otiskivao na papir. Nakon jedne boje slijedila je druga, a onda i oznake i datumi. To sam izrađivao u linoleumu. Mogao sam izraditi velike količine takvih kupona. Sve sam to predavao Ozrenu. U »Hrvatskom narodu«, ustaškim novinama, pojavio se jednoga dana napis kako je prodano mnogo više živežnih namirnica nego što je službeno razdijeljeno kupona. To su pripisivali neodgovornim elementima, koji na taj način nanose štetu narodnom »gospodarstvu«. Cijela ta količina nije išla na moj račun, ali dobar dio svakako. Ostali je dio vjerojatno potjecao od bonova što su ih dobivali nelegalnim putem razni njihovi prirepci iz vlastite njihove distribucije.

Dok se Ozren nalazio u Zagrebu, vršio sam i niz drugih poslova, zajedno sa svojom drugaricom Verom.

Odmah u početku, kada je jedanput bio kod nas i primijetio.da imamo pisaći stroj sa sitnim »peri« slovima, predložio je da mi pišemo matrice za »Vijesti«, informacije koje su izlazile na oslobođenome teritoriju i koje je trebalo umnožiti. Tamara je obično donosila jedan primjerak koji smo mi prepisivali na voštane matrice, a njih je ona odnosila na umnožavanje i ponovo donosila umnoženo k nama. Tada je s mojom drugaricom sve to raspoređivala u pakete i jedan po jedan odnosila u torbi ili košarici. Osim »Vijesti«, prepisivali smo i raznu marksističku literaturu.

Odmah od početka okupacije pa do početka 1942. godine često smo zajedno s Ogrizovićem i njegovom drugaricom Šlavom sjedili navečer u prostorijama »Profesorskog društva« u tadašnjoj Bauerovoj ulici (današnja Krašova ul.), prepisivali razni materijal i umnožavali ga na »geštetneru«. Naše su drugarice za to vrijeme bile zabavljene pletenjem vunenih rukavica i šalova ili paranjem starih vojničkih šinjela, koji su se zatim prekrajali i šili. Tim smo se prostorijama dugo koristili, sve dok jednoga dana društvo nije postalo državno, s povjerenikom na čelu, a dotadašnji predsjednik prof, dr Antun Kajfeš i tajnik Ogrizović maknuti sa svojih dužnosti.

U tim prostorijama održan je 1941. godine i sastanak na kojem su od onih koje sam ja poznavao bili prisutni Anka Berns, Vitasović, Bogdan Ogrizović, Radovan Reicherzer i Višnja Vuković. Sastanak se održavao u vezi s organiziranjem prikupljanja pomoći, prihvaćanja Španaca i osiguravanja stanova za ilegalce.

Osim »Vijesti« i materijala što je dolazio s oslobođenoga teritorija, osjećala se potreba da se i u samom Zagrebu izdaje nešto slično. I napokon je odlučeno da se u Zagrebu štampa »Politički pregled«, list u kojem će osim vijesti

biti i raznih drugih članaka. Formirana je i jedna grupa koja se trebala brinuti
0 tehničkoj strani izlaženja. U njoj smo bili: inž. Branko Tučkorić, Blaško Sudarević i ja. Pripremljeni materijal sam preuzimao ja, donosio ga kući, gdje ga je Vera prepisivala na matrice. Zatim sam matrice predavao Tučkoriću, koji ih je dalje davao drugu Emilu Vičiću. On je na matrice crtao naslov »Politički pregled«, a po potrebi i razne druge crteže kao dodatak tekstu ili humorističkom prilogu. Kada bi matrice bile gotove, preuzimao ih je drug Sudarević i odnosio na umnožavanje. On se brinuo i za distribuciju.

List je izišao u samo 6 — 7 brojeva, dok sam se ja još nalazio u Zagrebu.

Vijesti s terena o akcijama partizanskih jedinica ili o akcijama na frontovima, kao i one o političkim zbivanjima u svijetu, najbrže i najneposrednije su dolazile preko radio-stanice Slobodna Jugoslavija. Slušanje stranih radio-stanica bilo je povezano s velikom opasnošću. Tko god je pokušao da sluša, bio je izvrgnut opasnosti da to plati svojom glavom. Emisije stranih stanica bile su ometane i njihovo slušanje otežano. Da bi se do vijesti došlo redovito i brzo, bila je organizirana stalna služba slušanja vijesti. Taj su posao obavljale sestre Marija i Olga Benel u svojem stanu na Trešnjevci. Poznavanje stranih jezika omogućilo im je da prate i druge strane radio-stanice. Sve što je bilo važno one su bilježile i dostavljale po vezi partijskom rukovodstvu. Vijesti napisane na tankom papiru donosila je drugarica Marija Benel i predavala ih meni. Ja joj tada nisam znao ime i nazvao sam ju Slobodanka. Sve što sam primao, predavao sam Ozrenu.

Radio sam i nešto vrlo neobično. Kada sam jednoga dana došao k Ozrenu, zatekao sam ga kako se bavi čišćenjem pištolja. Imao ih je nekoliko na yolu. Čisteći ih, pričao je kako je to loše da tako malo metaka može stati u pištolj. Često je vrlo važno imati metak više, osobito u slučaju ako dođe do okršaja s agentima. U takvu slučaju računa se sa svakim metkom i protivnik uvijek broji koliko ih je ispaljeno. Poznavajući razne vrste pištolja, sasvim se točno može odrediti koliko je metaka još preostalo, i nakon posljednjega brzi napad osigurava pobjedu. U takvu slučaju, ako se raspolaže sa dva-tri metka više, može se s uspjehom iznenaditi protivnik. Gledajući razne šaržere došao sam na ideju da ih produljim i da time omogućim da u njih stane više metaka. Predložio sam mu da mi dade nekoliko šaržera da pokušam. Napokon sam i uspio, i nekoliko šaržera moglo je primiti po nekoliko metaka više nego što je bio slučaj prije moga zahvata. Za taj moj rad, kako sam kasnije saznao, znao je i drug Perica Dozet.

Povremeno sam dobivao od Ozrena i poneki manji zadatak. Sjećam se da sam se nekoliko puta sastajao s jednim drugom kojemu sam prenosio obavijesti o tome gdje će preuzeti neku robu. On je bio zadužen za transport. Kasnije sam saznao da se on zvao Janko Salamon.

Uza sve opasnosti koje su vrebale sa svih strana i koje su mogle nenadano dovesti do toga da nam upadne ustaška policija ili Gestapo u stan, ipak se smatralo da je naš stan »relativno siguran«, ne samo zbog toga što trenutno nije bilo indicija po kojima bismo zaključili da prijeti neposredna opasnost, već
1 zbog toga što se iz stana i iz kuće moglo pokušati relativno lako pobjeći ako bi zaprijetila neposredna opasnost.

Stanovali smo prizemno. Ulazna vrata bila su s dvorišne strane i redovito su bila zatvorena, a otvarala su se samo iznutra. Svatko tko je dolazio morao je pozvoniti i trebalo je sići da mu se otvori. Kuća nije imala pazikuću. Sa stubišta se kroz otvor ulazilo na ravni krov. Samo metar dalje od ruba krova naše kuće bio je krov susjedne, na koji se bez teškoća moglo preskočiti. Na jednome mjestu

ispod oluka bilo je sakriveno uže kojim se moglo spustiti u susjedno dvorište, a zatim preko vrta izići na Voćarsku cestu.

S obzirom na takvu »sigurnost« i »mogućnost«, naš se stan upotrebljavao, ali samo u izuzetnim slučajevima.

Jednoga dana Ozren je došao s jednom drugaricom s time da ona ostane nekoliko dana kod nas. Ime joj nije spomenuo. Bila je vrlo pažljivo odjevena i na ulici vjerojatno nije pobuđivala pažnju kao opasni komunist. Morali smo joj, radi orijentacije, dati neko ime. S obzirom na njenu vanjštinu, Vera ju je nazvala Lepa. Ozren mi je pričao da je neposredno prije dolaska k nama izbjegla hapšenju pobjegavši iz blokade koja joj je bila postavljena u kući u kojoj se te noći nalazila.

Kada smo kasnije saznali njeno ime, bili smo vrlo iznenađeni. Ime Lepa, koje smo joj mi dali, u stvari bilo je njeno pravo ime. I pod tim imenom bila je poznata ustaškoj policiji. Zvala se Lepa Perović. Kod nas je često navraćala.

Kada je morala napustiti grad, da bismo znali kako je prošla i da li je uspjela prijeći prve kontrole oko grada, Vera ju je ispratila prema Dubravi, odakle je dalje po vezi sretno stigla u partizane.

Od vremena do vremena situacija je i za nas dvoje postajala opasna. Prijetila je opasnost da nas s neke sasvim sporedne strane netko ne provali. U školi je za to uvijek postojala potencijalna mogućnost. Razni ustaški tipovi, učenici, a i kolege profesori mogli su to učiniti. Poznavajući moje političko uvjerenje prije rata, mogli su se uvijek poslužiti kojom denuncijacijom i nakopati mi na vrat ustašku policiju. Opasnost je bila osobito ozbiljna kada je početkom ljeta 1943. godine pao Ogrizović. Budući da je dobro znao moj rad i da je bio podvrgnut svim stupnjevima mučenja, lako se moglo dogoditi da nešto kaže. Nismo smjeli spavati kod kuće. Noć je uvijek bila najopasnija. Penzionirana učiteljica Silva Horvatin, koja je stanovala u istoj kući, na drugom katu (sestra poznatog komunista Kamila Horvatina, koji je stradao u Staljinovoj čistki), pomogla nam je da se svake noći sklonimo. U jednoj garsonijeri u istoj ulici stanovala je njezina sestra koja je upravo u to vrijeme bila izvan Zagreba kod svoje rodbine. Ključevi su bili kod Silve. Ona bi nas svaku večer otpratila u garsonijeru i zaključala. Istodobno je pazila neće li netko noću dolaziti u naš stan. Po danu sam redovito odlazio u školu. Stalno sam slušao meni namijenjene primjedbe, kako sada, nakon hapšenja Ogrizovića, treba da dođu i drugi na red. Pop koji je predavao vjeronauk smatrao je potrebnim da me jednoga dana, kada smo ostali sami u zbornici, opomene: »Čuvajte se, kolega, pazite što radite, jer i vi ćete doći na red!«

Pošto je postojala mogućnost da budem uhapšen, bilo je potrebno osigurati da se posao nesmetano može odvijati. I neposredno prije Ozrenova odlaska odlučeno je da se pronađe netko koga bih mogao naučiti barem ono što je najpotrebnije, tako da u danom slučaju može brzo uskočiti. Jednoga dana Ozren me je upoznao s jednim drugom. Bio je to Marko Novak. Stanovao je u Ilici između Primorske i Ljubljanske ulice. Njega sam upoznao samo s baratanjem čistim ispravama, sa stavljanjem žigova i potpisa. On je kasnije preuzeo i dio materijala. Predala mu ga je Vera nakon mojega odlaska na oslobođeni teritorij.

Prije nego što je otišao u partizane, Ozren me je povezao s drugom koji je njega zamijenio. Bio je to Ivan Darović Andrija, u to vrijeme sekretar MK.

Napokon je odlučeno da se i meni dopusti da napustim grad i da odem na oslobođeni teritorij. Budući da nije prijetila neposredna opasnost, a i zato što smo imali sina od samo šest mjeseci, odlučili smo da ja odem, a da Vera ostane. Da svojim odlaskom ne dovedem nju u opasnost, zamislio sam da ga prikažem kao nešto sasvim normalno, kao redovan odlazak u domobrane. Po mjestu rođenja

pripadao sam u Otočac, pa je, prema tome, to i bio moj vojni okrug. Svaki vojni okrug pozivao je svoje pripadnike. Pojavio sam se jednoga dana pred direktorom s falsificiranim pozivom vojnog okruga Otočac kojim me poziva da se odmah prijavim. To nije bilo ništa sumnjivo, jer su u to vrijeme pozivi dolazili sve češće, trebalo je popuniti prorijeđene redove. Oni su povjerovali da je tako. Ali imao sam »smolu«. Tek što sam se oprostio sa svima i otišao iz škole, s time da idući dan otputujem »u domobrane« u Otočac, slijedeći dan su partizani napali Otočac i oslobodili ga. U školu se nisam mogao vratiti. Andriji sam predao ceduljicu s podacima nužnim da mi se napiše karakteristika i uputnica za drugove na oslobođenom teritoriju. Prije nego što sam bilo što dobio od njega, i on je pao. Nisam znao da li je kod njega nešto pronađeno. Tako sam ostao bez veze, a centar mojega opredjeljenja bio je u partizanskim rukama. Brzo sam uspostavio vezu s Brankom Tučkorićem Oračem, s time da mi on osigura prebacivanje u partizane. Prije nego što sam otišao, nastojao sam »popraviti« situaciju nastalu u vezi s mojim falsificiranim pozivom. Vojni okrug, kako je pisalo u novinama, prebačen je iz Otočca »privremeno« u Senj. Da uvjerim direktora i ostale kako sam ja dobar domobran i da sam otišao u Senj, napisao sam dvije dopisnice »iz Senja« s propisnim žigom pošte, s datumom. Jedna je bila naslovljena na moju drugaricu, a druga na školu. U njima sam pisao kako me je na putu zadesila vijest da su partizani zauzeli Otočac i da smo svi upućeni u Senj. Karte sam ubacio u poštanski sandučić i na njima napisao »krivo dostavljeno«. Tako se činilo kao da ih je listonoša dostavio na pogrešnu adresu, a on ih je vratio s time da se pravilno dostave. Karte su u redu prispjele u prave ruke. I u školi su komentirali moj odlazak u domobrane.

U to sam vrijeme dobio vezu, i to druga Matijaščića. S njime sam se sastao 29. travnja 1944, kada smo krenuli kao izletnici u Samobor. S nama je bila i njegova žena. Od kolodvora u Samoboru uputili smo se u vinograde.

Nakon kratkog vremena provedenog u klijeti pojavila su se dvojica koje je moj pratilac dobro poznavao. To je bio moj prvi susret s partizanima-terencima. Objasnio im je da treba da me prebace na oslobođeni teritorij Pisarovine. Nakon kratkog zadržavanja oprostio sam se i s novim pratiocima krenuo u meni nepoznatom pravcu.

Brzo smo išli i već nakon jednog sata pješačenja kroz vinograde, šikarje i šumu, stigli smo na jedan proplanak na kojem je bilo nekoliko kuća i jedan veliki štagalj. Tu smo se zadržali dva dana, a zatim se uputili prema Okiću. U jednom selu ispod Okića moja me je pratnja predala novoj vezi, koja je imala zadatak da se poveže s jednom grupom partizana koji će tuda proći i koji će me povesti dalje do Pisarovine. Nakon toga oni su se vratili, a ja sam ostao s novom vezom.

U toku noći situacija se iznenada izmijenila. Počela je neprijateljska ofenziva. Grupa partizana koja je trebala ujutro da se pojavi i da me preuzme nije došla. Moj novi domaćin bio je nesiguran, nije znao kamo sa mnom, počeo mi je pričati da je situacija vrlo neizvjesna, ofenziva je jaka i dulje će trajati. Dva dana me je skrivao u nekoj bajti u šumi. Uvidjevši da se tim putem neću moći prebaciti, odlučio sam da se vratim u Zagreb i pokušam na drugu stranu.

Vrativši se u grad, nisam krenuo kući, već sam potražio druga Sudarevića i zamolio ga da vidi kakva je situacija kod moje kuće, a istodobno da obavijesti i druga Tučkorića da prebacivanje preko Samobora nije uspjelo i da treba pokušati drugim putem. Nekoliko dana sam se skrivao kod kuće a da nitko u njoj nije znao da sam se vratio.

Napokon sam dobio obavijest da sljedećeg dana oko jedan sat poslije podne budem na uglu Hatzove (danas Ul. 8. maja) i Draškovićeve ulice. Tamo

će me čekati jedan poluteretni auto i neka se javim vozaču. Bila je ugovorena lozinka. Sjeo sam uz njega i bez ikakva daljnjeg pitanja krenuli smo. Vozili smo se prema Borongaju, a zatim raznim poljskim putovima, tresući se preko jama, a negdje i preko polja gdje nije bilo nikakva puta, stigli smo u jedno selo. Bila je to Ivanja Rijeka, u to vrijeme dosta sigurno partizansko područje, udaljeno samo nekoliko kilometara od Zagreba. Sljedećega dana kurir me je poveo do mjesta Otok, gdje sam se susreo s Ozrenom, a s njime je bio i drug Norbert Veber Šaban. Nekim seljačkim kolima krenuli smo dalje. Po vezi predavali su me jedan drugome i sutradan kasno poslijepodne prispjeli smo u Čazmu, a odatle u Dolnji Mikleuš, u »Konspiraciju«. To su bile kuće u šumi u kojima se nalazilo Povjerenstvo CK za Hrvatsku. Tamo sam se susreo s drugaricom Ankom Berus i drugom Dragutinom Sailijem.

Tek tada sam mogao reći da sam se izvukao iz opasnosti, a uskoro smo uspjeli izvući iz grada i Veru.

Tu u »Konspiraciji« izradio sam i svoj posljednji falsifikat. Radilo se o legitimaciji za druga Vebera Šabana. On je imao zadatak da se vrati u Zagreb. Da bi se lakše kretao, otišao je kao »domobranski častnik«, i to u uniformi. Za to mu je trebalo izraditi potrebne isprave.

To je bilo mnogo teže nego izvršiti isti zadatak u Zagrebu. Nakon prikupljanja potrebnog materijala, i to je izvršeno.

Time je bila završena moja falsifikatorska djelatnost.*

' Sjećanje -Rad ručne tehnike od 1941. do travnja 1944. godine*, objavljen u zborniku sjećanja *»Zagreb 1941* — 7945, »Spektar«, Zagreb, 1972.

Josip Gorkić

U ULICI BARUNA JELAČIĆA

Osnivanje odbora Narodne pomoći — Skladište papira u kući broj 3

Odmah poslije okupacije došao je k meni Albert Fuks i rekao mi da skupim nekoliko pouzdanih i dobrih drugova, koji će raditi na skupljanju lijekova, odijela i ostalih potrebnih stvari za NOB.

Ja sam, nakon razmišljanja, pozvao Marijana Ravnikara, Brunu Srdelića, Franju Drvenka, M. Gaču i Ivana Čavčića. Pošto sam im obrazložio potrebu ilegalnog rada protiv okupatora, drugovi su se s time složili i prihvatili postavljene im zadatke.

Sastanci su se često održavali u mom stanu, u Ulici baruna Jelačića (danas Marinkovićeva), u Zvonimirovoj 43 (Socijalističke revolucije) i Gajevoj 2, u podrumu. Svi postavljeni zadaci izvršavali su se na vrijeme. Jednom prilikom bio je u mom stanu Kovačević, Crnogorac, kojemu sam predao veću svotu novca, a drugi dan ga je uhapsio špijun Mayerhold. Kratko vrijeme nakon toga bio je ubijen na ustaškoj policiji.

Naša dužnost bila je i raspačavanje ilegalnog materijala. Kratko vrijeme poslije osnivanja našeg odbora, Fuks, koji je kasnije poginuo na ustaškoj policiji, povezao nas je s drugom Andrijaniom, koji je likvidiran u Jasenovcu. Zatim smo bili povezani s Jurom Puklekom, koji je rukovodio našom jedinicom sve do mog hapšenja.

Jednog dana doveo je Puklek k meni jednoga druga zaduženog za nabavu papira za ilegalnu štampariju i zamolio me da u mom podrumu uskladištim papir.

Dan ili dva nakon tog razgovora dovezao je taj drug 450 kg papira na kolicima, koji smo uskladištili u mojoj drvarnici. Tom prilikom se taj drug, nazvan Skijaš, sa mnom dogovorio da će papir odnositi postepeno, po nekoliko kilograma. Tako je i bilo. Nekoliko je puta papir odnosio u koferu. To se događalo u studenom i prosincu 1941. godine. Pošto se dulje vrijeme taj drug nije pojavio,

postala mi je stvar sumnjiva. Jednog dana, nešto prije Božića, došao je Puklek i rekao mi da je taj drug ubijen, ali da stvar zato nije opasna i da će mi javiti ako bude potrebno papir premjestiti iz kuće. Ja sam odmah nakon toga jedan dio papira spremio ispod lifta, a drugi dio u kupaonicu uredskih prostorija u drugom katu.

U mom stanu sastajali su se češće članovi mjesnog i rajonskog komiteta. Među njima je bio Antun Biber (Tehek). U taj rad je bila upućena i moja drugarica. U svojemu stanu sakrivao sam i Hinka Hana, stolarskog pomoćnika, koji je kod mene pronađen i odveden u Jasenovac, gdje je na vanjskim radovima izvan logora, još s dvojicom drugova, ubio ustaškog stražara, pobjegao u partizane i tamo poginuo. Kako je on uhapšen?

Sedamnaestoga veljače 1942. u ponoć došlo je u moj stan 12 ustaških agenata i tražili su da im pokažem gdje se nalazi skriveni papir za ilegalnu štampariju. Ja sam im rekao da tog papira kod mene nema. Međutim, oni su zatražili da ih odvedem u ured Stočarske zadruge u drugom katu iste kuće, jer mora da je papir tamo. Izgovarao sam se da nemam ključeva od kancelarije, ali su oni tražili adresu direktora Stočarskog saveza, koji će im otvoriti prostorije. Ja nisam to mogao dopustiti, jer je direktor bio Srbin koji je također bio pod paskom, a uopće nije znao za moj ilegalni rad. Tako sam uzeo ključeve i odveo ih u ured. Oni su počeli premetačinu. Tu noć je u kupaonici spavao Han, pa agenti, iznenađeni njegovom prisutnošću, nisu primijetili u kupaonici spremljeni papir.

Nakon toga zavezali su Hana i mene u lance te nas automobilom odvezli na ustašku policiju, sadašnji Trg žrtava fašizma. Prilikom saslušavanja primijetio sam jednog čovjeka koji je bio doveden u susjednu sobu s povezanom nogom i za kojeg sam kasnije saznao da je to bio Hupert, rukovodilac ilegalne štamparije, koji je postao izdajica. Poslan sam u logor Jasenovac, iz kojeg sam bio pušten u kolovozu 1943...

. . . Ovdje trebam spomenuti da je ujutro, nakon mojeg i Hanova hapšenja, moja drugarica Štefanija, u 5 sati, znajući da će doći u moj stan Puklek, uzela metlu i izišla čistiti snijeg. Tom prilikom naišao je Franjo Drvenko, kojemu je rekla da sam uhapšen. Kratko vrijeme nakon toga naišao je Puklek, ali, vidjevši da moja drugarica tako rano čisti snijeg, bilo mu je sumnjivo te se uputio u stan Drvenka koji mu je rekao da sam uhapšen.

Istog dana ujutro moja drugarica uzela je košaru u koju je metnula tetanus injekcije, što ih agenti nisu našli, te ih odnijela u tržnicu drugu Gači, čija je drugarica imala trafiku i koja je te injekcije preuzela i odmah predala dalje.'

Sjećanje, IHRPH, MG-10/III, 26.

Marijan Kusturin

SKLADIŠTE U BRANIMIROVOJ 18

Nakon zarobljeništva, na ilegalnom radu u gradu — Bio sam uhapšen i u logoru

. . . Kao krojački radnik došao sam u Zagreb 1933. godine. Zaposlio sam se i radio kod više poslodavaca. Međutim, bilo je razdoblja kad sam bio i bez posla. Za vrijeme rada u struci odlazio sam s drugovima u URSS-ove sindikate, i tako se upoznao s borbom radničke klase. Radio sam i u novootvorenoj radnji »Brodvej«. Clan URSS-ovih sindikata postao sam 1937- godine. Tamo sam se upoznao s mnogim drugovima, na'primjer, Ivanom Pandžom, Đurom Bermancem, Milanom Andrašićem, Stevom Šaravanjom i drugima. Odlazio sam na predavanja ili kružoke koji su se održavali u URSS-ovim sindikatima. U štrajkovima krojačkih radnika određivan sam na stražu. U štrajkovima sam aktivno sudjelovao. Tako sam bio izabran u paritetnu komisiju koja je za vrijeme štrajkova pregovarala s poslodavcima. U toj komisiji bili su drugovi: Ivan Božičević, Vinko Cukor, Đuro Mezak i ja. Skupljao sam i Crvenu pomoć. Novac sam predavao Ivanu Pandži. Dijelio sam i letke. Dobivene zadatke izvršavao sam u sklopu URSS-ovih sindikata sve do njihove zabrane krajem 1940. godine. Zabranom sindikata mi smo odmah počeli ilegalno raditi od 1. siječnja 1941, i to s drugovima Ivanom Pandžom, Milanom Andrašićem i Jankom Mrnjec. Formiran je Centralni odbor krojača kojim je rukovodio Ivan Pandža. U tom sam odboru djelovao sve do 26. veljače 1941.

Kada sam dobio poziv na vojnu vježbu kao rezervist, pitao sam Pandžu sto treba da radim. On mi je rekao da se odazovem pozivu, pa sam se prijavio u Somboru. Nakon nekog vremena cijeli puk iz Sombora krenuo je u Šabac. Tamo sam 18. travnja 1941. zarobljen i odveden u Austriju u zarobljeništvo iz kojeg sam se vratio u Zagreb u listopadu 1941. godine.

Ubrzo sam se povezao i počeo aktivan i organiziran ilegalan rad s Milanom Andrašićem, Josipom Đerfijem, Ivanom Hošusterom i Jankom Mrnjecom. Milan Andrašić bio je glavni rukovodilac u formiranom ilegalnom odboru.

Na sastancima nas je zaduživao i davao uputstva kako treba da dobivene zadatke izvršavamo i budemo oprezni pred neprijateljem koji je bio svuda. Bio sam zadužen za pronalazak stanova za sastanke i za ilegalce, zatim za prikupljanje lijekova i novca. Andrašić je na sastancima provjeravao kako smo izvršavali dobivene zadatke i uvijek nas upozoravao na veliku budnost i opreznost u izvršavanju svakog zadatka. Rad se dobro odvijao.

Međutim, polovicom 1942. godine Andrašić je bio uhapšen, a rukovodilac nam je postao Hošuster. Nastavio sam prikupljati novac od simpatizera, a davao mi ga je i Vinko Casar, kojega sam odredio za tu djelatnost.' On mi je predavao veću svotu novaca, a ja sam ga donosio Dragutinu Banovcu sve do njegova odlaska u partizane. Zatim sam dobiveni novac uručivao Franji Gorjupu i prenosio prehrambene artikle sa Štefícom Crnojevac u jednu kuću u sadašnjoj Ulici Socijalističke revolucije (broja se ne sjećam). Također sam prenosio municiju koju sam dobio od Stjepana Šercla koji je bio podoficir u avijaciji u Zagrebu. Dao mi je i nove vojničke cipele i ja sam municiju i cipele predavao dalje na vezu. Jedanput sam dobio zadatak da prenesem šest francuskih bombi iz današnje Ulice braće Kavurić u Ilicu 29 (I kat) kod obrtnika Radanovića, krojača. Te bombe mi je dao Stevo Šaravanja. Prenio sam i veliku količinu lijekova i pribora za operacije što sam dobio u bolnici na Kuniščaku. To su bila dva velika kovčega. Sav taj materijal s lijekovima nalazio se kod jednog stolarskog obrtnika u sadašnjoj Ulici braće Kavurić 12. Ta dva kovčega s lijekovima donio sam, uz pomoć Ljube Migića, u zgradu, na uglu Ulice braće Kavurić i Preradovićeve, i predao ih jednom vozaču koji ih je prenio po vezi na oslobođeni teritorij. Bio sam zadužen i za jedno skladište s pisaćim strojevima, šapirografima i kancelarijskim priborom. Velike količine papira primao sam iz nekih kancelarija preko simpatizera. Iz tog skladišta se slao materijal za NOB, a skladište se nalazilo u Branimirovoj ulici 18, u dvorištu. Na tom zaduženju sam ostao sve do svog hapšenja (u jesen 1943. godine).

U Partiju me primio 16. rujna 1943. u organizaciji 4/1 Andrija Darović...

. . . Ilegalni sastanci održavali su se od 1. siječnja 1941. do 20. rujna 1943. u Frankopanskoj 2, kod Kerčmara, krojačkog obrtnika; zatim kod Radanovića, krojačkog obrtnika u Ilici 29, I kat; u Gundulićevoj 1, II kat, kod krojača Lazića; u Radićevoj ulici 34 (ne sjećam se imena te stare žene koja je umrla 1945. godine); u Tkalčićevoj ulici u tavanskom stanu (ne sjećam se imena stanodavaca koji su poginuli u partizanima). Sastanke smo imali i na drugim mjestima ali sam zaboravio naziv ulica i brojeve. Ja sam za vrijeme rata stanovao na Pantovčaku 81 i u Mosorskoj ulici 1 (na Ljubljanici).

Kada sam, 23. listopada 1943. uhapšen, policija me tukla i mučila, a zatim sam upućen u logor Stara Gradiška. U listopadu 1944. godine bio sam prebačen u logor Jasenovac. Iz Jasenovca sam 18. veljače 1945. s pjegavim tifusom transportiran s oko 800 zatočenika na prisilni rad u Njemačku. Neko vrijeme bio sam u bolnici i iz Njemačke došao u Zagreb nakon završetka rata, 20. svibnja 1945.*

* Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

August Cilić

KUĆA S TAJNIM SKLONIŠTEM

Veze s Ivanom Krajačićem — Punkt kod direktora Ivana Šnidaršića — Pokušaj spasavanja Nevenke Tepavac — Posebni zadaci — Preuzimanje kuće u Stenjevcu Gornjem

. . . Godine 1939- preselio sam se sa svojom porodicom u Sloveniju u selo Rigonci kraj Dobove, u neposrednoj blizini rijeke Sutle, gdje sam se povezao s tamošnjim komunistima, a naročito posvetio pažnju omladini, koja me je poznavala već otprije, jer sam prije svog doseljenja dolazio u ribolov na rijeku Sutlu i u Brežice na rijeku Savu. U radu su mi pomagali Dule Grković, Fina Grković, Marija Pintar i njen drug te Nevenka Tepavac, koji su dolazili k meni na ljetni odmor. Tu smo razvijali propagandu i obuhvatili lijep krug ondašnje omladine i ostalog stanovništva. Sastanke smo održavali uz ribolov na rijeci Sutli i u Zagrebu u Krajiškoj ulici 4, gdje je Fina Grković imala trafiku.

Kad je okupator provalio u našu zemlju, veliku poteškoću mi je zadavala granica koju je okupator označio između rijeke Sutle. Pošto sam bio s porodicom na slovenskoj strani, najednom sam se našao u »velikom Reichu«. Trebalo je ishoditi dozvolu za prelaz preko granice, jer sam morao u Zagreb na dužnost u Kazalište. Pitanje granice uspio sam riješiti. Nakon toga se trebalo ponovo povezati u ilegalan rad. Dobio sam vezu s komunistima u Brežicama preko omladinaca Marka Gerjavića i Ćirila Gerjavića, s kojima sam radio prije okupacije. Tada sam obavljao pojedine zadatke, dok me Nevenka Tepavac nije povezala s Markom Belinićem u listopadu 1941. u selu Šenkovac u gostionici Ede Vrapca. Dobio sam zadatak da skupljam novac koji je bio prijeko potreban. Novac sam najprije pribavio od svojega brata Viktora Cilića, tesarskog obrtnika, Grobna cesta 8. Dva puta mi je dao po 5 000 kuna i jedanput 10 000 kuna. A i sam sam zarađivao nastupajući izvan Kazališta po raznim kabareima i priredbama, te sam skupio u svemu 25 000 kuna. Tu sam svotu predao Nevenki Tepavac, koja mi je davala zadatke i bila u to vrijeme moja viša veza. Uskoro sam dobio zadatak da formiram grupu liječnika i bolničara, koji bi u Zagrebu održali kratak kurs i s potrebnim instrumentima i ljekarijama bili prebačeni na oslobođeni teritorij.

Obratio sam se ugroženim liječnicima Židovima, koji još nisu bili uhapšeni i neke Židovke čiji su muževi bili uhapšeni a one su se skrivale po raznim stanovima u Zagrebu i čekale na hapšenje. Kurs se imao održati u stanu Dejana Dubajića, člana Zagrebačkog kazališta. Grupa je imala devet članova, dva liječnika i sedam bolničarki. Ali taj pothvat nije uspio, jer je među njih bila ubačena parola »da Židove više neće dirati«, i tako su se svi raštrkali. Za kratko vrijeme bili su svi uhapšeni, osim dvojice. Poslije toga neuspjeha, morao sam se kamuflirati, jer sam se bojao da ću biti provaljen. Svaki dan sam mijenjao stan i spavao na raznim mjestima. Istodobno sam organizirao i grupu u kojoj su bili Franjo Hrnčir, klesarski pomoćnik, namješten kod mog brata Viktora Cilića, zatim Ante Jurjević, klesarski obrtnik i Jura Koprivčević, klesarski pomoćnik. Sastanke smo održavali svaki tjedan dva puta u radionici moga brata na Grobnoj cesti i rad se razvijao normalno.

Tako sam radio dok se nisam povezao s Ivanom Stevom Krajačićem, Dragutinom Konspiratorom Sailijem i Ivanom Marinkovićem...

Ivan Krajačić Stevo mi je rekao da ću, s obzirom na svoju popularnost glumca, morati obavljati strogo povjerljive i odgovorne zadatke. Zato ću prekinuti sve svoje dotadašnje veze. Jedino sam trebao učvrstiti grupu klesara na Grobnoj cesti...

Od Steve sam dobio zadatak da pronađem neki siguran punkt (mjesto) gdje bismo se po danu mogli sastajati. Najbolje bi bilo u kakvom poduzeću ili trgovini s većim prometom kako bi to sastajanje büo manje uočljivo. Sjetio sam se da bih se za to mogao koristiti uredom Ivana Šnidaršića, direktora Tvornice likera Becker u Branimirovoj ulici.

Ivana Šnidaršića sam poznavao od 1938. iz sela Rigonci, gdje sam često odlazio na ribolov, a kasnije sam mu bio i susjed, jer je njegova kuća bila tik uz moju, a bio je pripravan da učini usluge za pokret, i tako sam se obratio na njega u vezi s punktom.

Objasnio sam mu da će sa mnom doći jedan gospodin, moj učenik, koga ja pripravljam za kazalište. I tako je stvar bila perfektuirana. Poslije sastanka sa Snidaršićem, imao sam sastanak sa Stevom, kod mog brata Viktora u njegovoj radionici na Grobnoj cesti. Brata sam obavijestio neka nam ne smeta, a mi ćemo gledati spomenike, kao da smo mušterije. Tu sam Stevi sve opisao i ispripovijedao razgovor sa Šnidaršićem. Tada smo se uputili u tvornicu da se pregleda situacija. Stevi se ona dopala, i tako je počelo na tome punktu.

Na njemu se razvilo široko polje rada, jer je kancelarija direktora Šnidaršića služila gotovo isključivo našem radu, a mušterije koje su dolazile po poslu u vezi s tvornicom u prednjoj je sobi primala činovnica jer je »gospodin direktor« uvijek kada bi tko njega tražio imao važnu konferenciju s »gospodinom savjetnikom« iz Ministarstva socijalne skrbi. Naime, drug Stevo je bio predstavljen, kad bi nas tko iznenadio, kao gospodin savjetnik. Ja sam imao dužnost da se svaki dan prije sastanka informiram da li je sve u redu, a onda bih sačekao Stevu na dogovorenome mjestu. Tada bismo zajedno dolazili u kancelariju Geistu (jer sam Šnidaršića prozvao Geist) zato da bude u skladu s njegovom tvornicom. Stevo je dobivao sve više povjerenja u Geista i davao mu sve odgovornije zadatke: pronalaziti ljude iz ustaških redova koji su bili Stevi potrebni i razviti obavještajnu službu do maksimuma. Tu su dolazili razni ljudi. Neprijateljski oficiri, ustaše, domobrani itd. Poslije svakodnevnog sastanka razjurili bismo se po gradu da izvršimo dogovorene zadatke.

Punkt je poprimao sve važnije značenje jer su se tu sastajali naši najviši rukovodioci. Osim Ivana Krajačića, dolazili su Dragutin Saili, Ivo Lola Ribar, Lepa Perović, Josip Kopinič i drugi.

Naš se rad sve više proširivao, sve se više poslova nagomilavalo, a dolazilo je sve više drugova s oslobođenog teritorija. Trebalo je potražiti veće prostorije, a i više punktova, kako ne bi bilo sve na jednome mjestu, radi sigurnosti u slučaju provala. Odlučili smo da potražimo starog našeg simpatizera Ferdu Persolija, koji je bio direktor ekonomije i tvornice seruma za svinje i preradu suhomesnate robe »Predović« u Vrbovcu. Tako se nas četvorica, Ivan Krajačić, Ivo Lola Ribar, Ivan Šnidaršić i ja, uputimo u Vrbovec. Ferdo Persolio i njegova drugarica Maca s oduševljenjem su odmah prihvatili da aktivno pristupe radu, kako bi pomogli borbi. Persolijeva obitelj mnogo je pomogla pokretu, jer su od tog vremena naše jedinice, koje su operirale u toj okolici, često posjećivale tvornicu i opskrbljivale se mesom i masnoćama. Ferdo Persolio je imao svoju vilu u Podsusedu kojom smo se također koristili. Ali i to je bilo malo s obzirom na događaje i razvoj naše borbe. Trebalo .je doći u mogućnost da se iskoriste i neke kuće iz kojih su naši drugovi morali pobjeći. Takva je jedna kuća bila u Stenjevcu, a pripadala je Joži Brnčiću i njegovoj drugarici Nadi Novosel. Ustaška policija je kuću bila zatvorila kad je Jože Brnčić pobjegao, a uhapsili su Nadu Novosel i njegova brata. Kuća je imala veliko značenje za ilegalni rad, jer je bila podešena još prije okupacije za sklanjanje ilegalaca i ilegalnog materijala. U kući je bio sagrađen bunker gdje su se drugovi u slučaju provale mogli skloniti. U njoj se nalazilo i mnogo stvari, živežnih namirnica, odijela itd. Dobio sam zadatak da pošto-poto dobijem kuću od ustaških vlasti u najam, kako bi naši rukovodioci mogli useliti u nju i kako bi bili sigurniji u svom radu, jer su u Zagrebu svaki dan bile racije, a trebalo je odteretiti i punkt u Branimirovoj ulici, koji nije bio više dovoljan za naš sve oprezniji rad.

U međuvremenu je pao Ivan Marinković. Znali smo da je imao sastanak s kurirom koji je redovito dolazio s oslobođenog teritorija i Nevenkom Tepavac na uglu Primorske ulice i Ilice. Nevenka Tepavac uspjela je pobjeći, ali je nakon dan-dva i ona bila uhapšena. Ivana Marinkovića nismo mogli pronaći ni u jednom zatvoru, premda smo imali veze već u ono vrijeme po svim neprijateljskim zatvorima. On je nestao, kao da ga je zemlja progutala. Bit će da su ga zločinci iste noći umlatili. Tako smo izgubili velikog heroja i borca, a da mu nismo mogli pomoći. Za Nevenku Tepavac sam doznao poslije nekoliko dana da je zatvorena kod ustaške policije. Trebalo je odmah intervenirati, trebalo je spašavati, trebalo je žrtvovati maksimum, i to što prije, jer smo znali kako mrcvare čovjeka, što sve rade s našim ljudima. Uspio sam pronaći referenta koji ju je sam mučio pri preslušavanju, bio je to zloglasni Kamber, koga ja nisam osobno poznavao, ali sam preko prijatelja Jure Soštarića saznao da se svaku večer šnapsla u gostionici »Požgaj« u Vlaškoj ulici. Ja kao čovjek od zakona i reda, kao persona grata, popularni Cilić, dovukao sam se u to krvavo društvo, a bio je tu i zloglasni Joco Rukavina, Javor i drugi krvnici. Primili su me oduševljeno, premda sam osobno poznavao samo Javora, ali zato su svi oni mene poznavali. Odmah ja nastupam u svojoj ulozi komičara, kako bi ih udobrovoljio i stekao povjerenje, kao stari purger i »kenigšnapsler« s riječima: »Tako, lepi moji tičeki, ovdje ste se zavlekli i pijuckate i šnapslate a za Gusteka Cilića kaj vas briga, ali ako vas ja dobim pod svoje ruke, budete se svi našli pod stolom. Kajti od mene ni jeden od vas partiju ne bu dobil.« Taj moj nastup vrlo im se dopao. Prasnuli su svi u smijeh. Sad se razvila veselica. Šnapslao sam sad s jednim, sad s drugim, i tako

redom, upotrebljavao sam svu snagu svoga talenta kako bih se dopao krvnicima. Najveću pažnju posvećivao sam Kamberu, pipajući kakve vrste viceva kod njega najviše pale. Sve druge sam u kartanju pobijedio, na sve moguće načine i trikove, na primjer: kad je bila opasnost da partiju izgubim, izvalio sam kakav vic, kako bih mogao dobiti na vremenu da karte izmiješam itd. Sad je došao red da sa mnom igra Kamber. Tu sam promijenio taktiku i pružio mu mogućnost da sve partije dobije, kako bi on trijumfirao, a ne ja, jer sam osjetio da drugi nisu bili oduševljeni kad su izgubili. Kamber je bio oduševljen. Tako sam se očito dopao čitavom krvničkom društvu. Kamber mi je čak ponudio bratimstvo. Nakon toga on pozove čitavo društvo u jednu vilu na Ksaverskoj cesti, gdje je imao ljubavnicu. Tu sam u tom raspoloženju rekao Kamberu: »Lahko tebi amice, vrag te zemi, ti uživaš, a ja siromak moram postiti.« »Kak to dragi moj Gusti?« veli on meni. »Pa kad si mi zaprl moju šocu. Kaj je napravila da ju držite već tri dana v reštu? Morti su ju vlovili, kajti je prekoračila redarstveni sat, kajti drugo znam nije mogla napraviti.« Tako je počela moja intervencija. Pita on mene: »Kaj je pri meni zaprta?« »A ja ne znam, samo mi je njezina mama rekla da je zaprta.«

Sjedili smo na divanu, a ostali su sjedili kod stola. Kamber mi veli: »Dođi sutra k meni, pa ćemo pogledati u čemu je stvar.«

— I kak bi do tebe vrag došel, kad ste se zakukuljili kak gusenice, pak nikoga ne pustite k sebi.

— Ja ću ti dati propusnicu — odgovori on. Napisao mi je jednu ceduljicu sa svojim potpisom i veli neka potražim službujućeg činovnika, pa će me taj odvesti do njega. Sutradan sam dočekao Kambera kad je došao u kancelariju. Inače dolazi redovito u 7 sati, ali ovaj put, s obzirom na lumperaj, došao je u 10,30 sati. Ja sam od 6 sati čekao i to na Zrinjevcu, jer sam bio obaviješten da svaki dan dolazi automobilom sa te strane. Kad se dovezao, Kamber mi dođe u susret i tako smo otišli u njegovu kancelariju. Nas dvojica bili smo sami u njegovoj kancelariji. On sjedne za pisaći stol, a meni nije ponudio da sjednem. Gledao me mutno svojim staklenim očima, kao bijesno pseto. Tada pomislim: »Gotovo je«, ali zadržim svoj mir kao da se ništa ne dešava, te još čvršće odlučim

— samo ne ispasti iz svoje uloge i ne dati se zbuniti, a mržnja koja je u meni kipjela dala mi je toliko snage da me ne bi mogli ni svi zločinci ovoga svijeta izbaciti iz moje uloge. Ja se odmah snađem, postavim se u istu pozu kao i on, stavim ruke na pisaći sol i gledam ja njega istim bijesnim pogledom kao i on mene i velim: »Alaj imaš hudi kacenjamer, zakaj piješ kad ti škodi?« To ga je, čini se, malo iznenadilo i zbunilo, jer mi je punudio da sjednem. Ja odmah nastavim savršeno mirno: »Daj pogledaj kaj je s mojom Nevenkom Tepavac, zakaj je zaprta?« Na to se približi k meni i veli: »Znaš li ti Gusti ko je ta žena? To ti je opasan komunistički razbojnik.« Još je izgovorio groznih riječi koje ne mogu iznijeti. Ja sam se na to grohotom nasmijao pa velim: »Ako je ona komunist, onda sam i ja komunist, onda si i ti komunist, onda je cijeli svijet komunist. Kaj vraga brbljaš bedastoće, samo ti nju lepo puščaj van, pa da ide sad z menom doma.« Nastavim dalje: »Bogati, kak možeš biti tak bedast pa da je ona komunist, moral bi i ja o tome nekaj znati.« Na to on meni: »To sam uvjeren da ne znaš, jer da znaš ti bi sam s njom obračunal.« Sada sam promijenio taktiku, pa sam krenuo na sentimentalnost. Kako ne mogu živjeti bez nje, kako je ljubim. Primijetio sam da se malo smekšao, te velim: »Daj barem da je vidim, pošalji po nju.« On pozvoni, dođe stražar i dovede Nevenku Tepavac.

Taj mi je sastanak uvijek ostao pred očima i neću ga zaboraviti dok sam živ. Izmrcvarena, jedva hoda. Kad me ugleda krikne (valjda je mislila da sam

ja pao u ruke ustašama). Ja odmah upadnem, kako bi joj bilo jasno da ja nisam ahapšen i velim: »Kako to Nevenka ovi ljudi vele da si komunist.« Oštro ju sogledam u oči i nastavim: »Što radite s njome, kako možete nedužnog čovjeka iako mučiti?« Opet Nevenki: »Reci mi što je na stvari?« Čini se da me je razumjela. Visoko digne glavu i promuklim glasom veli, ali tako mirno i čvrsto da nisam mogao ni časkom posumnjati da bi se ikad mogla pokolebati: »Ne znam što ti ljudi hoće od mene? Traže nešto što ja ne znam.« Pokazuje na Kambera: »Ova zvijer ovdje, koja me ponizuje i mrcvari, traži da nešto priznam o čemu ja nemam pojma.« Na to Kamber pozvoni stražaru i Nevenku odvede. Kad smo ostali sami u kancelariji, ja sam mislio da će Kamber navaliti na mene, ali on je samo rekao: »Vidiš kako je bezobrazna.«

— Vraga ne bu bezobrazna, kad ju zlostavljate (htio sam ublažiti cijelu stvar). Bogme da je nekaj kriva ne bi bila tako ratoborna. Pak nemojte ljudi biti nori, pusti ju da ide s menom doma, a ja ti bum jamčil svojom glavom da nije ništa kriva. Ili ju je sigurno neko denunciral, ili je pak kaj zbrbljala ili tak nekaj sličnoga, ali da je ona komunist, to je isključeno. Pa ti barem znaš kakve su babe.« Sad sam počeo molbama i uvjeravanjem, i dokazivati na sve moguće načine, kako je nevina, kako bih ga privolio da je pusti na slobodu. Ali sve uzalud. Na koncu mi je obećao da će u toku dana vidjeti. Ja sam mu rekao: »Zašto u toku dana kad se to može odmah napraviti.« Navaljivao sam uporno, dok mi na kraju nije obećao da će je nakon nekih formalnosti sutra pustiti. A ja ga uhvatim za riječ, upitam: »U koliko sati sutra da dođem?« Veli on meni: »Šutra uli sati« i tada sam otišao.

Došao sam sutradan, ali me nisu pustili ni blizu. Tražio sam Kambera posvuda, ali bez uspjeha. Uvidio sam da me je prevario. Trebalo je potražiti nešto drugo.

Pokušao sam preko jedne druge veze da Nevenku za veću svotu novca uspijemo osloboditi, ali ni to nije uspjelo. Nevenka je ostala u zatvoru, mlaćena, mrcvarena, a vrhunac mrcvarenja je bio kad su joj noge kuhali u jednoj željeznoj posudi. Ispod posude su zapalili vatru dok voda polagano nije zavrela, tako da joj je meso ispalo s kostiju. Sutradan su je odnijeli i likvidirali. To je bilo, kako smo bili obaviješteni, 4. travnja 1943.

Nastavio sam raditi na zadatku kuće u Stenjevcu, koju je po svaku cijenu trebalo riješiti što prije. Uputio sam se u porezni ured za kotar Zagreb, savjetniku Viteku, koji je bio svemoguć i koji je raspolagao i gospodario tim konfisciranim kućama. Čovjek me je lijepo primio, rekavši mi kako je počašćen mojim posjetom, itd. Ja njemu jadikujem, kako me Nijemci tjeraju iz velikog Reicha, iz sela Rigonci, pa kako sam se obratio na njega da mi, ako je moguće, pomogne. Znam da raspolažu s konfisciranim kućama, pa da mi dade jednu u najam, kako ne bih ostao s porodicom na ulici. On mi je velikodušno odgovorio: »To mi nećemo dozvoliti da naš umjetnik, koga svi volimo, strada.«

Kad sam ponovo došao kod njega, izvadio je iz ladice listu konfisciranih kuća. Obojica smo pregledavali popis i kombinirali koja bi mi kuća konvenirala, dok nisam opazio na listi i ime Brnčić, Stenjevac Gornji. Primio sam u ruke čašicu s rakijom, a jednu ruku stavio na listu kako ne bi dalje listali, kucnemo se i ispijemo bosansku šljivovicu i pročitam Stenjevac Gornji i velim:

»Tu u Stenjevcu bilo bi krasno. Lijepa okolica pa još ako je malo po strani, da nije blizu željezničke pruge gdje čovjek ne bi bio nadohvat bombardiranju«. Nastojao sam da on sam meni ponudi Brnčićevu kuću, kako bi bila isključena svaka sumnja. On se malo zamisli i veli gledajući listu: »Ovdje bi bila jedna zgodna kuća, samo ne znam da li će vam odgovarati s obzirom na događaj koji se desio u toj kući. Vlasnik te kuće bio je dr Brnčić, komunist, kojega su naše vlasti uhapsile i sigurno likvidirale. Istina to bi bila zgodna vilica, samo ja nemam ključeve od te kuće. Ključevima raspolaže ustaška policija pa bi trebalo dosta vremena dok bi se pronašli.«

Ja sam na to odgovorio — šteta, to bi bilo kao stvoreno za mene, te sam počeo jadikovati kako je šteta da se baš u toj kući moralo tako što desiti, itd. On je primijetio da mi se kuća, s obzirom na tako zgodan položaj, vrlo dopada i veli: »Sad ću ja doznati sve!« Uzme telefonsku slušalicu i nazove ustašku policiju. Po razgovoru sam zaključio da su stari prijatelji. Na kraju on veli tom ustaši: »Ako imaš vremena, dođi malo k meni, kod mene je naš umjetnik Gusti Cilić, pa da zajedno popijemo čašicu bosanske šljivovice i ponesi sa sobom ključeve od te Brnčićeve kuće. Dobro, dobro, spremni!« — i zatvori telefon. ..

Tako sam uspio dobiti kuću. Kad smo ušli u prostorije, prilikom preuzimanja čovjek slabih nerava morao bi pasti u nesvijest. Prizor je bio užasan. Hrpa crkotina u raspadajućem stanju. Bilo je tu kokoši, gusaka, kunića, jer je policija zapečatila kuću sa svim životinjama, koje su od gladi i žeđi pocrkale. Bio je neopisiv smrad, jer je kuća više od šest mjeseci bila zatvorena i nitko joj se živ nije smio približiti. Tada je obavljen strogo službeni dio, jer je trebalo sve zapisnički prebrojiti i utvrditi. Bila je tu velika hrpa svakojake robe. Odijela muških, ženskih, cipela, zimskih kaputa, platna, štofova, svile, živežnih namirnica. Sve se to prebrojavalo i stavljalo u zapisnik, ali i kralo na veliko, tako da su najednom svi bili napuhnuti kao da ih je netko napuhao kao automobilske gume. Svi su trpali kradomice odgovarajuće im stvari u džepove, njedra, kako su na brzinu stigli. ..

Sve u svemu, posao se odvijao glatko. Kad je sve bilo gotovo nakon dva i po sata, sve su stvari odnesene u donju veliku sobu. Ona je zapečaćena, a meni je ostavljena za stanovanje gornja soba s uporabom svih nuzgrednih prostorija. Dobio sam ključeve s riječima: »Gospodine Ciliću, ja vam čestitam na kući, jedino će soba u kojoj su stvari biti zapečaćena dok se stvari ne otpreme.« Ja, kao skroman čovjek, zadovoljan sa svačim, zahvalim se na dobroti i poklonim se do crne zemlje, prepoštovanom, za mene svemogućem, savjetniku, a i ostali mi pružili svoje desnice, kojima su čas prije krali naše krvlju stečene stvari.

Ključevi su u mojim rukama, zadatak sam izvršio, a Stevo mi je postavio da nastojim dobiti gornju sobu, jer je u toj sobi bilo tajno sklonište (bunker), sve ostalo je sekundarne važnosti. Glavna je soba sa skloništem...

Sutradan sam referirao Stevi svoj uspjeh. On je bio neobično zadovoljan. Cilj je postignut. Jedino zapečaćena soba s toliko nama važnim stvarima, kao što su odijela, štofovi itd., bila je nepotpuno riješena, ali mi smo i to riješili. Već isti dan prije mraka u kući smo se našli Stevo, Šnidaršić i ja. Izvadim ključeve kao pravi gazda i otvorim vrata zapečaćene sobe, ne obazirući se na pečat. I tako smo ispraznili sobu. Nešto smo odnijeli u drugu kuću koja je bila dobivena na sličan način, a nešto smo prebacili u prvi kat, u sklonište. Radili smo dobrano dva dana dok smo sve to uredili. . .

Uskoro smo se uselili. Moja porodica i drugovi Stevo i drugarica Seka smjestili su se u gornje prostorije, jer je tamo bilo sklonište, vješto kamuflirano

koje nisu mogli otkriti ni ustaše kad su provalili, a prostor u skloništu bio je za nekoliko ljudi koji bi se, za slučaj nužde, mogli skloniti. Tako su naši rukovodioci mogli nastaviti svoj teški svagdašnji posao.

Važno je bilo da su bili odvojeni od dosadašnjih skloništa i putova, jer je njihov rad uzimao sve veće razmjere. Uza to su dolazili u kontakt sa sve više ljudi. Sve je više ljudi padalo i u ruke neprijatelja, a nisi mogao znati za svakoga koliko će biti izdržljiv da što ne izda. Zato je morala postojati najveća i promišljena opreznost. Ja sam morao svaki dan po nekoliko puta dolaziti iz Stenjevca u Zagreb, raznoseći materijal, nabavljajući hranu, prateći u grad sad jednoga, sad drugoga rukovodioca. Važno je bilo saznati kretanje neprijatelja, situaciju na gradskoj mitnici, kako neprijatelj vrši preglede, kao i tko ih vrši, da li ustaše ili Nijemci. Treba uvijek mijenjati prelaz preko mitnice. Jedanput pješke, drugi put autom, biciklom, vlakom, malim vlakom »samoborcem«, itd. Neprijatelj lovi ljude po ulicama, provodi racije, blokade, a ti uvijek pun materijala i na ulici. Svaki dan imaš 10 i više sastanaka. Drugovi rukovodioci ne smiju se sami kretati ulicama, moraš ih pratiti. Moja drugarica neko vrijeme sprema hranu za drugove, prenosi materijal, nabavlja hranu, ali mora često prelaziti granicu preko Sutle u »veliki Reich« — Sloveniju, radi nabavljanja hrane...

Velike smetnje bile su za vrijeme blokada i racija, ne samo u gradu već i na selu, a osobito na periferiji. Dan i noć morali smo naizmjence dežurati, ja i moja drugarica. Osobito dobro nam je došlo moje psetance koje je lajanjem najavljivalo kada bi se tko približio kući, i to raznim varijantama. Kad je tko bio podalje drukčije bi lajalo, a kad je bio blizu drukčije. To psetance igralo je važnu ulogu, jer nismo trebali obilaziti oko kuće, pošto su drugovi radili na pisaćim strojevima, pa se tipkanje čulo vani, osobito noću...

Za kuću u Stenjevcu nije nitko znao osim nas petorice. Ali ni od nas poslije Stevina odlaska nije se znalo tko se nalazi u kući, kakvu funkciju vrši kuća i tko dolazi, tko je ostao, tko odlazi. Kad je otišla Seka (Lepa Perović, op. ur.) u zimi 1943. godine na oslobođeni teritorij, dobio sam zadatak da isti dan dočekam i u kuću uvedem jednog druga koji je došao na rad u Zagreb s oslobođenog teritorija kao zamjena drugarice Seke. Nazvao sam ga Duško (Milan Mišković, op. ur.). Radi stroge konspiracije ja sam im izmišljao imena.

Svaki dan bih pratio Duška kao i sve ostale iz Stenjevca u Zagreb i obratno. U toku dana sastajali smo se u Zagrebu i održavali sastanke kod mog brata Viktora na Grobnoj cesti, jer svi dosad korišteni punktovi bili su odvojeni, a i naša grupa, koja se do odlaska Steve i Seke dnevno sastajala, morala se odvojiti i što rjeđe sastajati. Svaki je punkt imao svoje konkretne zadatke, a bilo je potrebno i radi okolice, poznanika, susjeda itd...

Nakon nekog vremena primio sam upozorenje i zadatak da ne smijem u kuću u Stenjevac nikoga primati i da sav arhiv koji je bio u skloništu zakopam u najstrožoj konspiraciji, to znači sam, osobno. Jasno mi je bilo da sam neprijatelju upao u oči. Po kojoj liniji to mi nije poznato. Bila je zima. Termometar je pokazivao 20 ispod ništice, ali se zadatak morao izvršiti u najkraćem roku. Po danu nisam smio kopati radi susjeda, nego noću, ali oprezno kako bi bilo neopazeno i bez buke. Trebalo je iskopati jamu najmanje metar i pol duboku, dva metra dugu i metar široku, jer je materijala bilo mnogo, i kutija od aluminija koju sam dao specijalno napraviti kod Nikole Paškvana bila je po prilici takvih razmjera. Smatrao sam kao najzgodnije mjesto ispod koca, jer me tu neće izvana nitko vidjeti a i buka se neće čuti. Jedina poteškoća je bila što je kotac bio vrlo nizak, pa sam morao čučeći raditi a i alat je bio predug. Početak je bio težak, jer je zem ja

bila jako zamrznuta, kao kost. Tri noći sam kopao, dok nisam iskopao odgovarajuću jamu. Kad je to bilo gotovo, stavio sam sav materijal u limenu kutiju i zakopao. Sa zemljom koju sam iskopao, bilo je lako jer je bio duboki snijeg, pa se moglo lijepo kamuflirati. Mislio sam da je zadatak potpuno izvršen. Ali je došlo nešto što nisam predvidio. Snijeg je počeo kopniti, jama se napunila vodom a i kutija. Sav je materijal bio u vodi. Trebalo je što prije sve ižvaditi dok još nije upropašteno. Radio sam čitavu noć, ali bez uspjeha, jer je kutija, napunjena vodom, bila silno teška. Morao sam zvati u pomoć svoju drugaricu, a konspiracija nije bila više važna, jer materijal ionako ne može više ostati na istome mjestu. Ali ni ja ni moja dmgarica nismo bili kadri izvući iz jame škrinju. Pozvao sam u pomoć Duška koji se iznimno te večeri našao u kući. Teškom smo mukom izvadili kutiju. Trebalo je osušiti sva pisma, sva akta izvaditi iz koverata, nabaviti nove koverte, napisati točno naslove i brojeve na kovertama, jer je bila opasnost da se materijal sav ne upropasti. Sušio sam noć i dan. Pri tom poslu pomagali su mi moja drugarica, Josip Kopinič i njegova drugarica. Jedan od nas morao je biti na straži oko kuće. Sav taj posao je trajao nekoliko dana, dok se sve osušilo i sredilo. Trebalo je odmah pronaći drugo skladište, i to što brže jer sam bio obaviješten da je neprijatelj nešto nanjušio. Trebalo je pronaći majstora i materijal prirediti za drugo sklonište. Doveo sam Antu Jurjevića iz grupe na Mirogojskoj cesti, koji mi je napravio novo sklonište za materijal. U njemu smo ga našli poslije oslobođenja.

Jedne noći kuća je bila opkoljena. Moja drugarica je bila sama u kući. To je bilo u vrijeme kad sam ja svake noći spavao na drugome mjestu po raznim stanovima u gradu, što sam činio uvijek kad je prijetila opasnost.

Lupali su na sva vrata i prozore. Moja se drugarica nije dala smesti i sve je radila po instrukciji. Kad je otvorila vrata, rekla je: »Hvala bogu da ste vi, ja sam se prepala da su partizani.« Odmah ih je pozvala u sobu i ponudila rakijom koja je bila spremljena za takav slučaj i čudom se čudila u prijaznom tonu: »Vi zacijelo ne znate tko u ovoj kući stanuje.« U kuću su ušla četvorica, jedan oficir, civil i dva vojnika s uperenim puškama. Nekoliko ih je ostalo vani.

— Pa vi sigurno znate da tu stanuje Cilić iz kazališta, a ja sam njegova žena — govorila je ona. — Baš mi je drago što ste došli. Izvolite sjesti, izvolite piti itd.

Ne mogu opisati kako je izgledala i kako im je to sve servirala, ali čini se da je instrukciju i zadatak dobro izvršila, jer su stan pregledali dosta površno.

Sve se to dogodilo u ožujku 1944. Svakako da mi je rad bio otežan. Bio sam obaviješten da sam pod paskom. Trebalo je za sve moje veze naći zamjenu i otići u partizane. Prije odlaska sam sve vrednije stvari iz kuće odnio i pohranio kod Josipa Kopiniča, koji je imao kuću 15 minuta udaljenu od moje. Jasno, fingirao sam kako su provalnici provalili i sve odnijeli.

Tako sam završio svoj ilegalni rad i kad sam došao na oslobođeni teritorij, bio sam najsretniji čovjek na svijetu, a ujedno sam i odahnuo.*

' Odlomci iz sjećanja, IHRPH, Mg-20/VII, 101.

Dr inž. Boris Prikril

INŽENJERSKA OBAVJEŠTAJNA GRUPA NA ŽELJEZNICI

Dostavljali smo sve moguće informacije — Izrada krivotvorenih dokumenata — Skupljanje različitog materijala za partizanske jedinice

. . . Inženjerska obavještajna grupa na željeznici počela je raditi u 1941. godini, neposredno nakon njemačkog napada na SSSR. Grupu je osnovao Ivan Očak (naziv Mirni) i njome je rukovodio od njenog osnutka do svog odlaska u NOV. Grupa se sastojala od nekoliko inženjera i tehničara, koji su svi radili u Željezničkoj radionici na Trnju (danas Tvornica željezničkih vozila »Janko Gredelj«).

U tom najvećem zagrebačkom metaloprerađivačkom pogonu sa 3500 radnika, članovi su grupe bili razdijeljeni svaki u drugom odjeljenju, tako da je grupa pokrivala praktički čitav pogon. Grupu su činili, osim sekretara grupe Ivana Očaka, Petar Šegvić (Pjer), Boris Prikril (Simens), Franjo Dominko (Cezar) i Dušan Doder.

Grupa se redovno sastajala barem jedanput tjedno u stanu Dušana Dodera u Krajiškoj ulici 34, prizemlje, gdje je svaki član grupe podnosio iscrpan izvještaj o svim informacijama koje je prikupio, dobivao nove direktive i zadatke, dobivao praktičku poduku o rukovanju oružjem i upute za konspirativnost u provođenju ilegalnog rada. Osim toga, provodila se teoretska obuka proradom marksističke literature.

Rad je grupe intenziviran iz mjeseca u mjesec do kraja 1941. i dalje u 1942. Pošto je opasnost provale rasla s pojačanjem rada, grupa je promijenila taktiku. U 1942. godini napušteni su redovni sastanci čitave grupe i prešlo se na sistem lančane veze prema kojem nikad nije bilo istovremeno prisutno više od dva člana grupe. Rukovodilac grupe Ivan Očak zakazao bi sastanak svakom članu grupe u drugo vrijeme i na drugome mjestu. Obično su sastanci bili u razmaku od pola sata, i to na ulici. U pravilu su se birale ulice u središnjem dijelu grada gdje je bio velik promet pješaka, jer se u masi lakše prošlo nezapaženo. Sekretar grupe je tako u jedno poslijepodne obredao sve članove grupe, primio izvještaje

i dao zadatke. Točnost je morala biti održavana do najveće preciznosti. Tolerancija je bila dvije minute, a sastanak nije bio zakazan na jednome mjestu nego na jednom potezu ulice da se spriječi svako i najmanje zastajkivanje. Aktivisti su morali biti neprekidno u pokretu i hodati što prirodnije. Na sastanak su dolazili suprotnim, unaprijed određenim smjerovima kretanja, tako da je sastanak bio insceniran kao slučajan susret. Sastanak se održavao opet u stalnom pokretu obično skretanjem u neku sporednu ulicu radi lakšeg razgovora i lakše provjere sigurnosti.

Nakon jednog završenog sastanka član grupe bi se udaljio u suprotnom pravcu od predviđenog sljedećeg sastanka sekretara grupe što mu je bilo rečeno, dok je sekretar grupe imao desetak minuta vremena da između dvaju sastanka provjeri da li ga slijede i da se u određeno vrijeme nađe na novome mjestu s idućim članom grupe.

Takav stil rada bio je vrlo naporan, osobito za sekretara grupe jer se ništa nije smjelo zapisivati nego se sve moralo pamtiti. Osim toga, prije odlaska na ulični sastanak bilo je obavezno provjeriti sve džepove i odstraniti svaki materijal ili bilješke koji je mogao kompromitirati.

Ako se jedan od sudionika nije pojavio na dogovorenom sastanku u određeno vrijeme, nije se na tom potezu ulice smjelo okrenuti pa šetati u očekivanju, nego se morao obići blok kuća idući uvijek u istom smjeru da se za dvije-tri minute dođe na isto mjesto. Ako ni tada nije bilo dogovorenoga člana na sastanak, te su se ulice morale odmah napustiti i doći idući dan u kontrolnu javku u posve drugom udaljenom dijelu grada. Ukoliko kontrolna javka ne uspije, trebalo je odmah obavijestiti ostale članove grupe radi mjera privremene zaštite, dok se ne ustanovi da li je nastupila provala i kolikih je razmjera. No takvih slučajeva u grupi nije bilo i rad se odvijao besprijekorno.

U 1942. godini rad se postepeno pojačavao, tako da su lančani sastanci održavani svaki drugi dan. Nakon odlaska Ivana Očaka Mirnog u partizane, rukovođenje je preuzeo Franjo Culjak Crni. Grupa je punim intenzitetom nastavila rad. Osim toga, članovi grupe, izuzevši sekretara, svakog su dana održavali vezu u radionici, nekih dana i po nekoliko puta. To je bilo vrlo lako, jer su po službenom poslu mogli stalno dolaziti jedan drugome, pa su uz posao obavljali i konspirativne zadatke. Uza to je bilo još i posebno zaduženje održavanja unutrašnjih veza u radionici, koje je imao Franjo Dominko Cezar.

Kad je rukovodilac grupe Franjo Culjak Crni ocijenio da je održavanje lančanih sastanaka postalo previše opasno zbog mnogobrojnih uzastopnih susreta, odredio je novu taktiku. Veza se trebala vršiti samo preko jednog člana grupe, dakle svaki drugi dan samo po jedan sastanak na ulici, a taj član je onda ujutro idućeg dana pojedinačno stupio u vezu sa svim ostalima prenoseći zadatke.

Dan kasnije ponovo je kontaktirao sve članove grupe u radionici, da bi se popodne istog dana na ulici sastao s Crnim, izvještavajući o svemu što je grupa učinila i primajući nove zadatke. Često je na tom sastanku već bilo podneseno kao izvršeno sve što je dva dana ranije postavljeno. Za tu vezu između Crnog i radionice bio sam ja određen. Tako sam radio dok nisam otišao sa željeznice na druge zadatke, pa je Crni dalje rukovodio grupom preko Cezara (Franjo Dominko).

U toku svoga rada 1941. i 1942. godine, kao i kasnije, grupa je izvršavala mnoge i raznovrsne zadatke. Nazvana »inženjerskom obavještajnom grupom«, ona je neprekidno i intenzivno prikupljala i dostavljala mnogobrojne podatke o kretanju transporta, popravcima lokomotiva i vagorta, mjerama za uspostavljanje isporuka, o gradnji oklopljenih vagona i dvaju oklopljenih vlakova u

radionici sa svim detaljima konstrukcije i naoružanja, o direktivama koje je željeznica dobivala u okružnicama ministarstava, detaljima s konferencija rukovodstava radionice, restrikcijama, personalnim promjenama na svim važnim mjestima, o mjerama koje su planirane protiv sabotaže, aktivnostima ustaških grupa u radionici, lozinkama, planovima rada za idući mjesec, o imenima radnika koje je uprava smatrala nepouzdanima i protiv kojih su pripremane mjere, o naprednim radnicima na koje se moglo računati i o mnoštvu drugih pojedinosti.

Osim toga, grupa je svakodnevno prikupljala brojne druge informacije o zbivanjima u vladi, u ministarstvima, u zagrebačkim komandama i drugdje, što se moglo čuti u razgovorima s važnim ljudima u radionici koji su to znali službeno zbog svojeg prisustvovanja u tim ustanovama ili privatno po rođačkoj liniji, jer su neki u radionici bili u uskom srodstvu s važnim političkim osobama. Tim ljudima posvećena je posebna pažnja svakodnevnim navođenjem na razgovore.

Osim redovne obavještajne djelatnosti, grupa je imala i niz drugih zadataka. Jedan od važnih zadataka bila je izrada krivotvorenih dokumenata za ilegalce. Crni bi davao na uličnom sastanku fotografiju i lažne podatke koje je trebalo uključiti. Već za 48 sati donosio sam gotove isprave. Grupa je, naime, preko jednog člana uzimala prazne radničke knjižice iz ekonomata personalne službe, ulijepila fotografiju, ispunila sve podatke prema dobivenim uputama, Cezar je odlično imitirao potpise na knjižici, a Dušan Doder je potajno stavljao sve potrebne pečate, jer je do njih imao pristup. Knjižica bi obišla tako čitavu grupu i stigla opet do mene, da je odnesem na prvi ulični sastanak.

Taj se posao obavljao brzo i precizno, tako da je izrađeno oko 20 potpuno autentičnih dokumenata za ilegalce. Grupa je, dalje, imala brigu za smještaj na spavanje ilegalaca koji su to iznenada zatrebali i koji su preko veze bili poslani. Održavan je i kanal za prebacivanje na teren.

Preko inženjerske obavještajne grupe intenzivno su se opskrbljivale partizanske jedinice. Posebno smo u značajnim količinama slali sanitetski materijal, jer je Cezar uspostavio dobru vezu s velikim izvorom. Osim neprekidnih, gotovo svakodnevnih isporuka, jednom zgodom tih je količina bilo toliko da je grupa morala organizirati kamion koji je ispod normalnog tereta sakrio gomilu sanitetskog materijala i odvezao to s propusnicom koju je također nabavila grupa, u pravcu Moslavine, gdje je na otvorenoj cesti na ugovorenome mjestu čitava isporuka predana.

Grupa je organizirala u radionici izradu medicinskih instrumenata za potrebe kirurgije. Izradu je provodila radnička grupa, u stvari radničke grupe u raznim odjeljenjima, s kojima je inženjerska grupa surađivala kad je bilo potrebno i kad je dobila odgovarajuće direktive. Inženjerska grupa je nabavila izdatnice materijala na ime raznih drugih objekata, koje je ispostavio i ovjerio Doder, dok sam ih ja dostavio u radionice. Kad su instrumenti bili gotovi, došao je najteži dio, kako da se iznesu iz radionice, jer je na vratima pregled bio strog. Taj zadatak sam ja obavljao i predavao instrumente svojoj vezi u gradu.

To su samo neki poslovi koje je u svom intenzivnom radu provodila inženjerska obavještajna grupa. Teško je nakon gotovo 40 godina prisjetiti se mnogih pojedinosti. No jedan zadatak ostao mi je posebno u sjećanju. Na jednom uličnom sastanku Franjo Culjak Crni naredio mi je da grupa u najkraće moguće vrijeme nabavi znatnu količinu otrova. Zadatak sam prenio i grupa ga je za nekoliko dana izvršila. Nikad nismo saznali koja je bila svrha tog zadatka.

U 1943. godini prešao sam na posao u tvornicu metala i bakelita »Meba« i tamo sam radio na organiziranju petorki od radnica te tvornice, koja

je imala pretežno žensku radnu snagu. Postepeno sam formirao četiri grupe po pet članova.

Kad je djelatnost jače razgranata, određeno je stalno operativno rukovodstvo koje su činile Marija Prkačin i drugovi Brko i Vrabac. S njima sam održavao sastanke izvan tvornice u jednoj seljačkoj kući nedaleko od današnjeg auto-puta. Bili smo povezani za komitet IV rajona Zagreba (drug Kavurić).*

Sjećanje, SUBNOR, Zagreb.

Olga Iveković

STAN NA UGLU BUKOVAČKE I CRNČIĆEVE ULICE

U stanu su boravili Marko Belinić, Dragutin Saili, Ivan Krajačić, Ivo Marinković, Lepa Perović, Milan Mišković i Norbert Veber

... U trenutku kada je došao proglas CK za ustanak, mi smo znali gdje nam je mjesto, a osobito kada je bio napadnut Sovjetski Savez — prva zemlja socijalizma. Narod je u velikoj mjeri shvatio da je to borba za život i smrt, borba za uništenje fašizma. Poslije proglasa CK 1941. godine opet dolazi ilegalno, kao i 1939- godine, Marko Belinić. Došao je k meni u moj stan u Crnčićevu ulicu 44. To je kuća na uglu Bukovačke i Crnčićeve ulice, koja ima pregled na tri-četiri ulice i na maksimirsku šumu. Bila sam vrlo uzbuđena i jedva sam čekala da mi priča i pokaže proglas. Odmah smo prešli na rad. Nabavili smo pisaću mašinu i papir i počeli umnožavati proglas, okružnice i slično. To se uglavnom radilo noću vrlo oprezno. Mašinu smo stavljali na jastuke zbog prigušivanja zvuka. Prozori su se brižljivo zatvarali da se ne vidi trag svjetla. Nakon mjesec i po dana, Marko je doveo k meni Konspiratora, tj. Dragutina Sailija i druge drugove. U kući je postojao i telefon. Radilo se gotovo danonoćno. Marko je dolazio i odlazio, navraćao u Zagorje, pa ponovo u Zagreb. Saili je preko dana boravio u mom stanu. Tu im je bilo osigurano gotovo sve: stan, spavanje, hrana i telefon. Mene su odmah uklopili u taj rad. Dočekivala sam kurire, primala poštu, nabavljala raznovrsni materijal, skupljala Narodnu pomoć (tekstil, cigarete i slično). Te predmete sam i sama odnosila u Zagorje, te sam tako i ja bila kurir između Zagorja i Zagreba. Moj stan je bio u toku čitave okupacije mala oaza gdje su se okupljali drugovi na sastanke. Tu su oni razgovarali, primali i davali izvještaje. Osim toga, u mom stanu slušale su se vijesti više radio-stanica, na primjer iz Londona, Moskve itd. Te vijesti je moj suprug Branko Kubović stenografirao, na mašinu prepisivao i kasnije ih predavao Sailiju i Marku Beliniću. Dakle, u moj stan su dolazili Marko Belinić, Dragutin Saili, Ivan Krajačić, Ivo Marinković, Lepa Perović-Seka, Milan Mišković Decembar i Norbert Veber — kao posljednja veza. Kurir između grada i mene bila je Neda Prohaska, udata Rukavina. U moj stan dolazili su na vezu

i Mladen Kubović, Božo Milčić i Nikola Tončić s kojima sam se poznavala prije rata. Oni su bili simpatizeri Partije i aktivno radili za NOP. Imali su neposredne kontakte sa Sailijem.

Mladen Kubović bio je namješten na željeznici i po zadatku Sailija nabavljao je željezničke legitimacije za drugove koji su trebali ići na slobodni teritorij, ili na neko privremeno putovanje po zadacima izvan Zagreba. Pošto je u njih unosio imena prema dogovoru sa Sailijem, donosio ih je u moj stan, a Saili ih je odnosio i davao drugovima kojima su bile potrebne.

Božo Milčić radio je u nekoj domobranskoj instituciji u Zagrebu i donosio propusnice sa žigom, s kojima se moglo kretati poslije policijskog sata. Saili je naknadno u njih upisivao imena i davao ih ilegalcima. Takve propusnice vojne institucije NDH namijenile su vojnim obveznicima starijih godišta, kojima su popunjavali vojne jedinice izvan Zagreba prema potrebi. Takvi su se po gradu mogli kretati u civilnim odijelima. Zbog toga su naši ilegalci, koji su se koristili tim propusnicama, puštali da im narastu brkovi i stavljali naočale da izgledaju stariji.

Nikola Tončić je u policiji spretno uzimao i legitimacije i propusnice, donosio mi ih, a ja sam ih davala Sailiju koji ih je dobro znao iskoristiti za svoje drugove. Sjećam se da je Saili znao izraziti zadovoljstvo zbog velike pomoći NOP-u od spomenutih drugova.

S vremenom su Božo Milčić i Nikola Tončić postali sumnjivi ustaškom redarstvu. Oni su to osjetili i na vrijeme otišli u partizane. Međutim, Mladen Kubović je bio provaljen i uhapšen, strašno mučen i ubijen. Nikoga nije prokazao. ..

... U moj stan je često navraćao Antun Augustinčić i sastajao se vrlo često s Ivanom Krajačićem. To je bilo u jesen 1942. godine. Dolazio je i Ivo Marinković...

... Ivo Marinković je koncem prosinca 1942. automobilom doveo književnike Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića do Dubrave. Tu ih je prihvatio Saili, pošto je bilo sve pripremljeno za njihovo prebacivanje na slobodni teritorij, i osobno ih poveo, po vezama, preko Save i Kupe. Uz pratnju partizana stigli su u Slunj, gdje su ih primili članovi Glavnog štaba Hrvatske i CK KPH, a poslije nekoliko dana u Bihaću su se sastali s vrhovnim komandantom NOV i POJ — Titom. Dolazak starog književnika i velikog rodoljuba Nazora u partizane imao je snažan odjek širom zemlje i dao novi poticaj razvoju NOB-a.

Prije polaska na slobodni teritorij s Nazorom i Kovačićem, Saili je u moj stan donio radio-stanicu u velikom koferu.

Dogovoreno je bilo da se ta radio-stanica prebaci na slobodni teritorij. Poslije nekoliko dana tu radio-stanicu su odnijeli Saili i Ivo Marinković. Kofer su mi ostavili za uspomenu te ga i danas čuvam. U to vrijeme drugu Sailiju izrazila sam želju da i ja odem u partizane. Međutim, on mi je rekao da po nalogu CK KPH treba da ostanem tu, budući da im moj boravak u Zagrebu mnogo više znači i mnogo je korisniji. Tako je Saili otišao, a ostao je Ivo Marinković, koji je često dolazio u moj stan. Nastavio se rad kao i prije i primali su se kuriri, pošta, raznovrsni materijal...

Saili me je, osim s Ivom Marinkovićem, povezao i s Lepom Perović-Sekom. Ona je također dolazila povremeno u moj stan i nastavila rad. Međutim, često je bila odsutna, jer je odlazila i na teren na razne sastanke. Vraćajući se s terena, uvijek se javljala i nastavljala svoju djelatnost.

U mom stanu bio je na sastanku i Svetozar Vukmanović Tempo. Tada još nisam znala tko je on. Tek poslije oslobođenja sam to shvatila.

Početkom ožujka 1943. godine uhapšen je Ivo Marinković, tadašnji sekretar Povjerenstva CK KPH za Zagreb i sjevernu Hrvatsku. Naravno, za njegovu funkciju doznala sam kasnije. Tu neugodnu vijest saopćila mi je Lepa Perović. Međutim, ona me uvjeravala da se ne trebam ništa bojati, jer Ivo ni pod najtežim mukama neće odati svoj identitet, a pogotovo neće odati drugove s kojima je surađivao, ni kuće u koje je zalazio. Marinkovića više nije bilo, ali je ostala Lepa, koja je intenzivno radila i obavljala sve dužnosti. Preko nje sam, naravno, radila i ja. Obavljala sam savjesno sve zadatke koje su mi postavljali...

Spomenula sam da je Lepa zbog raznih ilegalnih sastanaka i drugih poslova povremeno dolazila i boravila u mom stanu po nekoliko dana, jer je u Zagrebu imala više ilegalnih stanova. Stalno je mijenjala garderobu. Kad god je došla, uvijek je bila dotjerana, elegantna, ali mirna i staložena. Nikada nije paničarila. Bila je vrlo konspirativna, ozbiljna. Od nje nisam mogla ništa saznati. Prilikom jednog svog odlaska na vezu u Zagorje od svojih drugova sam doznala da je ona bila i na savjetovanjima izvan Zagreba. Međutim, ona mi sama, iz razumljivih razloga, nikada ništa nije rekla. Ja sam je potpuno shvaćala, budući da je u Zagrebu dosta ljudi palo baš zbog toga što su nepotrebno govorili o svom radu.

U studenome 1943. godine, kada se vratila s oslobođenog teritorija, saopćila mi je da mora ponovo otići, ali da će veza i dalje ostati sa Zagrebom i to preko Milana Miškovića Decembra koji je preuzeo sve te dužnosti i vršio ih do polovice 1944, kada je i on otišao, a umjesto njega došao Norbert Veber i ostao do kraja 1944. godine. Sjećam se da su se i oni strogo pridržavali principa ilegalnog rada. Bili su vrlo aktivni, odlučni, hladnokrvni i staloženi. Znala sam da obavljaju odgovorne partijske zadatke koji su povezani uz životnu opasnost, pa su zbog toga na mene kao ličnosti ostavljali snažan utisak.

Spomenula sam da sam stanovala u kući na uglu Crnčićeve i Bukovačke ulice. Do te kuće moglo se doći Crnčićevom ulicom, zatim Bukovačkom cestom sa sjeverne i južne strane i iz maksimirske šume. Zbog toga sam dogovorom s ilegalcima, koji su dolazili u moj stan, imala određene znakove na prozorima bez obzira s koje strane oni budu dolazili. Na primjer: ako su dignute rolete ulaz u stan je slobodan; ako su spuštene na pola značilo je da imam gosta (rodbinu, poznanike); ako su bile sasvim spuštene značilo je da se ne može doći. Naime, rolete sam sasvim spuštala kada je pazikuća Srbiš imala u svom stanu posjet. Ona je ranije bila kuharica kod Dide Kvaternika (sin »vojskovođe« Kvaternika) koji je bio jedan od šefova UNS-a i bio poznat po svojoj nehumanosti prema komunistima i rodoljubima. Razumljiv je bio moj oprez, jer sam pretpostavljala da među njenim gostima može biti policijskih agenata koji su navraćali kod Dide Kvaternika i tamo je upoznali, pa da je sada eventualno posjećuju. Svaki njihov slučajni susret na stubištu s ilegalcima mogao je imati neželjene i tragične posljedice. Među gostima su vjerojatno bile i osobe koje su mogle policiji prijaviti sve ono što im se čini sumnjivo u vezi s mojim stanom. To su bili razlozi koji su me obavezivali da bdijem nad sigurnošću naših ilegalaca. Osim toga, prakticiralo se da drugovi najave svoj dolazak telefonom. U tom slučaju davala sam im do znanja kakva je situacija u kući, tj. da mogu odmah doći ili da sačekaju. Razumljivo je da sam u prisutnosti gostiju vodila bezazlen razgovor da im ne bi dala povoda za bilo kakve pretpostavke*...

Odlomci iz sjećanja, IHRPH, MG-73/III, 27.

Neda Rukavina-Prohaska

MOJA KURIRSKA DJELATNOST

Omladinske akcije — Konspiracija i novi zadaci — Skrivanje i kretanje — Kuriri i javke — Hapšenje Ive Marinkovića — Izbjegla sam hapšenje

Moja sjećanja na život i rad u NOB-u u Zagrebu u razdoblju od 1940. do kolovoza 1944. godine, odnosno od primanja u SKOJ do odlaska na oslobođeni teritorij, još su intenzivna, mnogi događaji nezaboravni i duboko usječeni u pamćenje. No, ipak, vrijeme i još jedan cijeli život poslijeratnog razdoblja učinili su svoje. Neke su stvari izblijedjele, a zaboravila sam imena i adrese mnogih tako dragih ljudi, s kojima sam tada bila povezana. Posebno mi je žao što je velik broj nestao u zatvorima, logorima ili poginuo u partizanima, a da se neki od njih nikada i nigdje i ne spominju. Za neke tada nisam ni znala kako se zapravo zovu i tko su.

Već kao srednjoškolka družila sam se gotovo isključivo s naprednom omladinom, većinom s Tehničkog fakulteta, na koji sam se i ja nakon mature upisala (kemijski smjer). Dugo sam godina drugovala s Bracom Nemetom, tako da sam bila član tada nerazdvojnog društva: Zvonko Rukavina, braća Špalj, Riža Rihter, Niko Tomić, zatim Alfred Jaeger, Branko Semelić s mog fakulteta i mnogi drugi.

U tom razdoblju sudjelovala sam u svim ondašnjim akcijama, od priprema i izbora u studentskim udruženjima, sudjelovanju u demonstracijama, dijeljenju letaka i osiguravanju raspodjele »Novog studenta«, zatim skupljanju potpisa i pisanju zatvorenicima u Lepoglavi, prikupljanju i slanju paketa u zatvore, itd. Prisustvovala sam sastancima KUSP-a, aktivno surađivala u organizaciji drugarskih večeri, kao i izleta. Na zajedničkim izletima uspostavljali su se čvršći kontakti sa studentima ostalih fakulteta, srednjoškolskom i radničkom omladinom, a posebno s grupom Istrana u Zagrebu. Na tim su se izletima pjevale borbene pjesme, učvršćivalo drugarstvo. Sjećam se jednog od posljednjih izleta na Sljeme prije rata, kada smo se na povratku razdvojili u nekoliko grupa i svaka je krenula kući drugim putem. Mi, koji smo se vraćali preko »Vile Weis« i Cmroka, prošli smo dobro,

dok je grupa koja se vraćala preko Ksavera bila uhapšena prije ulaska u tramvaj. Neposredno pred rat pojačana je aktivnost, svakodnevno i intenzivno se radi na okupljanju omladine, dijeljenju letaka, skupljanju oružja i municije, skrivanju kompromitiranih drugova itd.

Na dan kapitulacije i ulaska Nijemaca u Zagreb mnogi drugovi prelaze u ilegalnost, te održavamo vezu s njima i osiguravamo sigurnija skrovišta. Kao manje kompromitirana, ponovo se pokušavam uključiti na fakultet, gdje, zajedno s ostalima (Brankom Semelićem, Zoranom Vučilovski, s mojeg semestra, i nekima drugim), radimo na okupljanju omladine, skupljanju Narodne pomoći, krademo kemikalije u laboratoriju, lijepimo parole i naljepnice s crvenom zvijezdom, srpom i čekićem po prostorijama fakulteta i Sveučilišta. Sudjelovala sam u skojevskim letećim grupama, koje su za vrijeme zamračenja, a prije početka redarstvenog sata, dijelile letke i proglase prolaznicima, po vežama, pisale crvenom bojom po zidovima parole, srp i čekić i si. Sve je to već poznato. Mnogi sudionici tih akcija sve su opisali.

One nedjelje kada je napadnut SSSR, pošli smo s velikom grupom omladine na izlet u vrbik na desnoj obali Save, preko Trnja. Jedan se drug vratio biciklom preko skele na Savi u Zagreb po najnovije vijesti i novine. Sjećam se da se tada odmah održao sastanak i dogovor o najnovijoj situaciji i daljim akcijama. Dok smo okupljeni čekali vijesti i diskutirali, na znak naših stražara na nasipu da se netko približava, zaorio se organiziran smijeh pretvarajući nas u grupu bezbrižne omladine i izletnika.

Nastavili smo mobilizirati studentkinje na platformi borbe za ravnopravnost žena, jer je Mile Budak propagirao da žene ne studiraju već ostaju kod kuće. Organizirani su tečajevi prve pomoći, nekoliko ih je održano u mojem stanu. Okupljenim skojevkama i simpatizerkama predavanja i vježbe održavala je dr Kranjc. Redovno sam slušala radio i hvatala vijesti stranih radio-stanica, osobito Moskve i umnožavala ih. Nekoliko drugova bilo je uhapšeno — Niko Tomić, Špaljevi, a nakon jedne provale i prepoznavanja pri bacanju letaka iz tramvaja na Savskoj cesti ugrožen je i Braco Nemet. Preko Zlate Štroser dobivamo propusnicu i on odlazi najprije u Prijedor, a zatim na Kozaru.

Postepeno sve više surađujem s Brankom Semelićem, koji me upoznaje s Ivom Srebrnjakom, Ivanom Krajačićem Stevom i nekima drugim. Pomalo prestajem raditi s ostalom omladinom, a s Brankom intenzivno eksperimentiram izradu kapsla, upaljača, detonatora i zapaljive smjese. Nabavljala sam kemikalije u prodavaonicama boja i u apotekama, a kod kuće i u nekim stanovima (u Maksimirskoj ulici, Babonićevoj itd.) radili smo upaljače od staklenih epruveta, zavarenih staklenih kapalica i punili razne kutije pripremljenim zapaljivim smjesama (»Frank« cikorije, i si.). Sve dovršene upaljače i kutije odnosio je Branko. Jednom smo radili pokuse s nekom smjesom, koja je već u vrlo malim količinama i na najmanji dodir bila vrlo eksplozivna. Unatoč svim nastojanjima, nismo je mogli tempirati, pa smo nakon jedne detonacije u mojoj kuhinji napustili tu smjesu i jedva se riješili »sirovina« za nju. Pravili smo i upaljače od žica i električnih zvonaca, specijalno pripremane za podmetanje eksploziva ispod željezničkih tračnica itd., itd.

U to doba dobivala sam intenzivnu poduku o konspiraciji i metodama obavještajnog rada od Srebrnjaka. Sjećam se da sam često upravo strepila od sastanaka s njim, jer me je uvijek »saslušavao« da li sam zapamtila što me je već podučio, da li to primjenjujem u svom radu. Uvijek me iznenađivao nečim novim, kao i instrukcijama o ponašanju, izoštravanju opažanja, zbunjivao me iznenadnim

promjenama tema pri mimoilaženju s prolaznicima, načinom sastajanja i dogovaranja, trikovima pri izbjegavanju agenata. Iako prilično zbunjena i prestrašena svim tim uputama i zahtjevima, nisam prestajala s aktivnostima, već obratno, svakim sam se danom osjećala sve sigurnija. To je bila veoma dobra škola za sav moj kasniji rad.

Nakon Srebrnjakova hapšenja, njegove drugarice i Pavice Peršić, odlaska Branka Semelića u partizane u prosincu 1941. godine, iako sam se gotovo svaki dan sastajala čak i po nekoliko puta sa Stevom, meni se činilo da nisam dovoljno aktivna ni korisna. Preko omladinske organizacije, s kojom nikada nisam prekinula vezu i povremeno sam surađivala (Josip Kulušić, Jože Manolić i dr.), tražim da me zaduže nekim konkretnijim i većim zadacima. Tada me jednog dana Jože Manolić dovodi kao kurirku na vezu drugu Stevi, ne znajući da se s njim poznajem i viđam. Naravno da me je nakon tog »susreta« Stevo izgrdio i zabranio mi je aktiviranje preko omladine gdje su bile sve češće provale i hapšenja. Već sam prije za Stevu obavljala razne zadatke, održavala vezu sa MK (Lutvo Ahmetović), prenosila poruke Loli Ribaru, poštu kuririma za Zemun, održavala veze dok je on odlazio iz Zagreba i ponovo dolazio. Sjećam se da sam pakovala minijaturne poruke, pisane sitno na cigaretnom papiru, u tube paste za zube, u cigarete i si.

U to vrijeme održavala sam vezu s Dragutinom Sailijem Konspiratorom. Isprva me zvao Mala. Mnogo sam od njega naučila, jako me je volio i često me vodio na sastanke s drugovima s terena, kamo smo oboje išli na biciklima, a ja sam služila za kamuflažu. Kada su uhapsili Dragicu Končar, pomagala sam u skrivanju i čuvanju malog Rade kod Pepice Saili. Njezin bicikl odvezla sam svojoj kući i obojila drugom bojom. Unatoč opomenama, da bi ga neko mogao prepoznati, često sam ga upotrebljavala prije nego što sam ga predala dalje. Tom prilikom mi je Konspirator nadjenuo ime Dragica i s tim imenom ostala sam do kraja rata. Konspirator je bio vrlo pažljiv i uvijek spreman da pomogne. Sjećam se da sam jedanput u razgovoru spomenula kako nemamo u kući soli. Sljedeći put mi je na sastanak donio omot sa 2 kg, jer se, uz sve zadatke i sastanke, sjetio i toga.

Nakon ofenzive na Kozaru, dolazi preko Save Ivo Marinković i ja sam ga dočekala i prihvatila na javki u Padovčevoj ulici. Isprva je bio nepovjerljiv, jer sam izgledala vrlo mlada i nepodesna za zadatke koji su mi bili povjereni. Pošto me je bolje upoznao i provjerio na radu, postajem njegov osobni kurir sve do njegova hapšenja.

Kako su mi u jesen 1941. godine zabranili polagati ispite na fakultetu, jer me studentsko ustaško rukovodstvo nije pozitivno ocijenilo, prekinula sam studij i posve se posvetila radu u NOB-u. Za tu odluku imala sam i materijalne mogućnosti, jer me je izdržavao otac, a postojali su i ostali povoljni uvjeti.

Stanovala sam, tako reći, u središtu grada, u Haulikovoj ulici 4 na II katu. Stan nije bio kompromitiran, a položaj je bio vrlo prikladan zbog mnogih mogućnosti prilaženja (od Zrinjevca ili kolodvora, iz Preradovićeve ili Mihanovićeve ulice, Kumičićeve, današnje Ulice 8. maja itd.). Osim toga, imao je vrlo zgodan tlocrt. Tri su osobe imale prozore na ulicu, a jedna na dvorište, bile su i međusobno povezane vratima, tako da se moglo njima kružiti preko kupaonice i hodnika. Time smo se vrlo često koristili prilikom skrivanja drugarica i drugova, odnosno boravka ilegalaca u našoj kući, kada su nas iznenadile posjete nepoželjnih rođaka ili znanaca, pa čak i pri racijama po stanovima.

U tom su se stanu skrivali Niko Tomić i Vladimir Nemet od časa ulaska Nijemaca u Zagreb do uspostavljanja veza za sigurnije sklonište. Kada je

bilo nužno, dolazili su i skrivah se, ili prespavali noć ili dvije, mnoge moje kolege s fakulteta (Srbi-Vojvodani i Židovi), a i drugi (Zvonko Rukavina, Volga Budak, dr Radetić...). Tu je održano nekoliko sastanaka omladinskog rukovodstva, kojima su prisustvovali Slavko Komar, sestra mu Iva (Maja), Vicko Raspor, Milka Kufrin, Trinajstić, Buba Jančić, Fumica Sedmak i drugi, kojih se više ne sjećam, a nekima nisam ni znala ime. Kod nas su se često zadržavali mnogi drugi između dvaju sastanaka, kako se ne bi previše kretali ulicama, na primjer Branko Semelić, Josip Kulušić i drugi. Iz tog su stana 4. kolovoza 1941. na akciju u Botanički vrt otišli Guba, Tvrtko Seljan i brat mu Dragan. U stan su dolazili Srebrnjak, Saili, Krajačić, Milan Mišković, Norbert Veber i drugi, no najviše su u njemu boravili i često noćili za svojeg boravka u Zagrebu Ivo Marinković, Slavko i Lepa Perović-Zina.

Radi sigurnosti pri dolaženju u stan, koristili smo se različitim znakovima vidljivim već iz velike daljine, na primjer: napola spuštena (naherena) roleta određenog prozora, cvijeće u prozoru, trake zbog zaštite od bombardiranja nalijepljene na križ po staklima. Osim toga i na samim ulaznim vratima stana naljepnice tadašnje Zimske pomoći bile su učvršćene na posebno dogovoren način. Sve je to osiguravalo da drugovi ne nalete na zasjedu i ne dožive neugodno iznenađenje, pa je stan na taj način korišten sve do hapšenja mog oca 10. srpnja 1944. i mog odlaska na oslobođeni teritorij.

Mom ocu je sve bilo poznato, a on je takvo stanje podržavao, no majka se strašno bojala i strepila od svakoga takvog »novoga gosta«, uvijek je pitala koliko će ostati i što da kaže ako je tko pita za njega. Moja baka, koja je inače s nama živjela, privremeno je odselila mojoj tetki kojoj je muž poginuo za vrijeme bombardiranja Beograda, tako da je bilo dosta prostora kako za boravak, tako i za skrivanje raznih materijala i arhiva. Brat mi je bio dječak, ali je često pomagao u skrivanju i prenošenju materijala i poruka. Moram napomenuti da je moj otac neovisno o meni radio za NOP na svom sektoru (zbog čega je i hapšen). Većinom se to odražavalo u skupljanju lijekova, sanitetskog materijala, oružja i metaka, prodaja obveznica zajma. Sve se to isto skrivalo u našem stanu. Međutim, neki put sam i ja na neko vrijeme pohranjivala razne kovčege, torbe i omote, za čiji sadržaj nisam ni ja znala. Više od godinu dana čuvala sam dva kovčega s rukopisima Vladimira Nazora, dnevnicima uvezanim u kožu i mnogim bilješkama. Kasnije sarn^ ih predala dalje na čuvanje drugima preko MK.

Čitavo razdoblje od 1941. do 1944. godine naš je stan bio sačuvan i siguran. Tko je bio uhapšen, a znao je moju adresu, nikada me nije odao. Kod kuće nisam spavala samo onda kada je bila provala i hapšenja; za svaki slučaj da me netko ne prokaže, te da me ne bi slijedili do kuće. Ja sam se uvijek na neko vrijeme sklanjala ili kod kolegice s fakulteta Zore Vučilovski, iza remize na Trešnjevci (do njenog hapšenja), ili kod svoje školske drugarice Zore Belić-Pilko na Mažuranićevu trgu 2 ili kod obitelji Hršak u Kukovićevoj kući koja je imala više od četiri ulaza, dok Božena Hršak nije uhapšena i ubijena. Njezina sestra Vera otišla je u partizane, a do tada je bila moja kurirka.

Po prirodi svojih zaduženja mnogo sam se kretala gradom i često izlazila iz kuće. Imala sam mjesečnu tramvajsku kartu, što mi je bilo vrlo potrebno i korisno pri čestim mijenjanjima vozila i smjerova. Za obilazak udaljenih mjesta sastanaka ili obilaska javki najviše sam se koristila biciklom. U najkraćem roku znala sam iz Črnomerca doći na sastanak u Heinzelovu ulicu ili iz Trnja u sjeverne dijelove grada. Kao kamuflažu čestih izlazaka i nošenja torbi i cekera (najviše zbog susjeda u kući) koristila sam se nabavkama namirnica ili honorarnim radom za mog strica iz Osijeka. Naravno da smo svi pri tom cirkuliranju i ugovaranju

sastanaka izbjegavali »zabranjene zone« (Gornji grad, Tuškanac itd.), zatim mjesta za koja smo bili upozoreni da ih posebno paze agenti ili gdje su bile česte racije (Jelačićev trg, željeznička stanica i si.). Osim iznenadnih racija, često su nas ometale i »uzbune« zbog aviona, jer su tada zabranjivali kretanje po gradu dok uzbuna ne prođe, čak su nas tjerali u skloništa, što je bilo vrlo nezgodno i onemogućavalo je točnost dolaska na sastanke i skrivanje kompromitirajućeg materijala koji smo nosili uza se. Tada smo se koristili kontrolnim sastancima, koji su redovno bili ugovoreni na nekome drugome mjestu nakon pola sata ili na istome mjestu u drugo vrijeme.

Osim velikog opreza i pažnje da me netko ne slijedi, mnogo mi je pomoglo što sam se često, prema potrebama i prilikama, »prerušavala«, tj. mijenjala odjeću i frizuru (kosu nisam nikada bojila). Bilo je često dovoljno obući majčin kaput, obuti cipele s visokom petom da se potpuno promijeni izgled i hod, te bi teško bilo prepoznati djevojku koja je to isto jutro na biciklu s maramom na glavi prošla istom ulicom na istu javku. Ponekad mi je promjena bila toliko uspjela da me nisu prepoznavali ni najbliži suradnici i prolazili su pored mene misleći da nisam pravovremeno došla na sastanak. Možda se čini neozbiljno, ali sam uvjerena da i tome mogu zahvaliti da sam ostala nezapažena i neotkrivena. Intenzitet sastanaka i održavanje kontakata zahtijevalo je u to doba i veliku izdržljivost, ali i dosjetljivost i spretnost. Mislim da sam u tome već u prvim danima rada pokazala dovoljno upornosti i inicijative, te su me drugovi predložili na tako odgovorni zadatak kurira pri Povjerenstvu CK KPH u Zagrebu.

Drugovi Stevo, Konspirator, Slavko i Zina znali su moj stan i gdje me mogu uvijek naći, a ja sam poznavala mnoge, naravno ne sve, njihove »baze«, odnosno stanove gdje su znali prenoćiti, boraviti i gdje bih im mogla odnijeti poštu ili poruku ako je bilo hitno. Mnogo adresa je izbrisano iz sjećanja, ali nekih se još i danas dobro sjećam. To su, na primjer, stan arhitekta Branka Bona u Martićevoj ulici, stan arhitekta Andrije Mohorovičića na Tomislavovu trgu, stan Olge Iveković-Kubović u Crnčićevoj ulici i Kubovića u Boškovićevoj ulici, stan u Hercegovačkoj ulici, atelje inž. Dragana Carića Ozrena, vjerojatno na uglu Boškovićeve i Petrinjske ulice. Kod Petra Stipetića (tada Medveščak 6) neko vrijeme je Ivo Marinković Slavko ležao bolestan. Zatim, stan Slavka i Katice Kolarec u Kučerinoj ulici. Kuća Drage Čoklice na Oboju bila je godinama javka i baza za boravak, osobito preko subote i nedjelje.

Znala sam se prilično služiti pisaćim strojem i tako sam pisala mnoge dopise i izvještaje za Sailija, Slavka i Zinu, vrlo često i na matrice. Kada je što bilo hitno, tipkala sam i po cijelu noć u kuhinji, koja je bila malo izdvojena od ostalih dijelova stana. Da bismo malo prigušili zvuk, stavljali smo pod stroj deku. Prsti su mi se često kočili i trnuli od pisanja bez odmora i hladnoće u nezagrijanoj prostoriji.

Nakon preuzimanja materijala i pošte, koje sam primala preko kurira iz okružnih komiteta, Druge operativne zone ili Glavnog štaba Hrvatske, obično sam ga donosila kući gdje ga je Slavko, a kasnije Zina, pregledavao i određivao dalju namjenu. Sjećam se da su neko vrijeme redovno dolazile veće količine štampe iz Agitpropa CK Hrvatske (»Borba«, brošura »Jasenovac«, »Omladinski borac«, razni leci, proglasi i slično, zatim »Glas Hrvatskog zagorja« itd.). Sve sam to s vremenom samostalno raspoređivala za okružne komitete, pravila omote (pečatila ruskom kopjejkom). Uvela sam čak i popratne dopise i reverse kojima su mi partijski komiteti potvrđivali prijem. Tada sam to raznosila na sastanke kuririma ili na javke gdje su to oni preuzimali. Žao mi je da se izgubilo pismo kojim me

je tada drug Kultura (Otmar Kreačić) pohvalio za točnost i ekspeditivnost, jer mi je to priznanje mnogo značilo.

Uz redovne sastanke za održavanje veza, drugovi su me često zaduživali i nekim drugim zadacima. Uz pisanje i šifriranje, ponekad sam trebala obaviti neke posebne nabavke, na primjer neke specijalne lijekove, nabaviti ili popraviti stakla za naočale nekome s oslobođenog teritorija, razviti filmove kod povjerljivih fotografa (sjećam se filmova sa slikama Milke Kufrin s puškom, Vladimira Nazora kako govori na nekom zboru, ranjenog Francetića u bolnici i dr.). Ponekad je trebalo nabaviti lažne dokumente i propusnice, a neki put sam i ja dizala propusnice na svoje ime ili na ime nekog od rodbine. Nabavljala sam odjeću i šila rance za one koji su odlazili u partizane, kao i ilegalce. Jednom sam odnijela u stan Čoklice odijelo za Svetozara Vukmanovića Tempa, kada je prolazio kroz Zagreb. Često sam raznosila poruke ili pisma s oslobođenog teritorija (na primjer obitelji Bakarić, Semelić, Nemetovima i dr.), kao i poruke, koje smo primali iz zatvora ili logora, rodbini ili znancima. Štamparski ciklostil papir, boje i matrice, nabavljala sam u velikim količinama u knjižari Radić na Iličkom trgu, gdje je radila Vera Plašć. Na teren smo slali papir i naliv-pera, a gumene rukavice za liječnike nabavljala sam preko jedne drugarice koja je radila u tvornici RIS. Više sam puta od Meri Afrić-Šembera primila omote sa šminkom, perikama i maskama za glumce na oslobođenom teritoriju, što se dobivalo iz Hrvatskog narodnog kazališta.

Jedan od takvih izvanrednih, a vrlo delikatnih zadataka, bio je i održavanje veze s Vladimirom Nazorom i Goranom Kovačićem, za vrijeme priprema njihova odlaska u partizane, kao i redovni obilazak Nazorove sestre nakon njegova odlaska. Njihov odlazak bio je nekoliko puta odgađan i za to vrijeme sam se redovno sastajala s Goranom, a Nazoru sam odlazila u kuću u Gregorjančevoj ulici pod izgovorom da sam sestra-bolničarka, a da se on dobro ne osjeća. Uputio me je i u neke administrativne poslove, koje sam umjesto njega, da bi se prikrio njegov odlazak, obavljala, a kao pomoć njegovoj sestri. Odnijela sam na vezu, koliko se još sjećam, za Zumberak, dva kovčega njegove robe, ali ne znam da li ju je ikada našao. Isto tako sam ih ispratila na odlasku preko mitnice, kao i Sailija i Maljčika, noseći neki užasno teški teret u kutiji od harmonike. Međutim, glavni zadatak koji sam obavljala bio je redovno održavanje veze s terenom preko javki i kurira.

Od 1942. godine do odlaska u partizane redovno sam održavala vezu s okružnim komitetima: Zagreb, Čazma, Varaždin, Krapina, Pokuplje, zatim GŠH — CK KPH, Drugom operativnom zonom, Mjesnim komitetom Zagreb, a neko vrijeme i kuririma iz Slavonije.

S kuririma sam se ponekad sastajala izravno i primala »poštu« iz ruke u ruku, ili su je oni ostavljali na javki, te dolazili u određeno vrijeme po odgovor, tako da ih nisam ni vidjela. U pravilu, nisam znala tko su, samo sam nekima znala ime ili nadimke. Nisam znala, ni njihova zanimanja (osim za kurire iz Zagorja koji su većinom bili željezničari).

Javke su bile ili u raznim prodavaonicama, lokalima, radionicama ili u privatnim stanovima. Po sjećanju mogu neke navesti: trafika u Nikolićevoj ulici (sestre Baković), trafika u Radišinoj (danas Adžijinoj) ulici, mesnica u Vrhovčevoj (danas DraŠkovićevoj) ulici, auto-lakirerska radionica u dvorištu u Palmotićevoj ulici, krojačka radionica na početku Petrinjske ulice, krojač u Hirčevoj ulici (Vinko Kolar), radionica kapa u Ilici (Gredelj), fotografska radnja u gornoj Ilici, postolarska u. Balkan prolazu (Ljudevit Blažičkoj, Tvornica likera »Beker« u Branimirovoj ulici (Snidaršić). Od stanova se sjećam Coklićine kuće na Oboju, stana Kolarčevih u Kučerinoj ulici, Kubovićevog stana u Boškovićevoj ulici, Emilije Poljak-Cvetko

u Padovčevoj 4. Mnoge su javke služile za prihvat ili otpremu ugroženih drugova ili ilegalaca, kao javka u Sesvetama, preko koje sam ispratila u partizane drugaricu Adžija, druga Gažija i druge.

Za dolazak na javku obavezno su bile dogovorene lozinke i znakovi za eventualnu »uzbunu«. Unaprijed su bili dogovoreni i razlozi dolaska i porijeklo poznanstva, kako bi u slučaju saslušavanja bili odgovori identični. U trafikama su se »usput« kupovale cigarete, obrasci i kuverte, da bi se prikrio pravi razlog dolaska, pogotovo kada je unutra bilo kupaca. Blažičko mi je pokrpao sve cipele, kao i članovima moje obitelji, jer sam kod njega dolazila vrlo često. I tu su, kao i u stanovima, postojali problemi s ostalim namještenicima ili ukućanima, pa je indiferentno držanje uvijek značilo da »zrak nije čist«.

S kuririma na cesti ili na otvorenome sastajala sam se na više načina: s terencima to je gotovo uvijek bilo dolaskom na biciklu, malo dalje izvan središta grada, negdje uz savski nasip, na Radničkoj cesti, Selskoj ili Trnjanskoj cesti, u uličicama Trešnjevke i iza tramvajske remize, na tržnici na Kvaternikovu trgu. Ponekad sam odlazila i izvan tadašnjih zagrebačkih mitnica (u Sesvete, Kustošiju, Vrapče, Remetinec itd.), pa sam radi prikrivanja nosila košaru, kao da idem u kupovinu jaja, luka, živadi i si., a neki put sam vukla čak i harmoniku na leđima, kao da idem na izlet.

S vezama u gradu imali smo nekoliko načina sastajanja i čekanja. Rijetko je to bilo stajanje na jednome mjestu, osim, eventualno, čekanje tramvaja na nekoj ne previše opterećenoj, ali ni pustoj stanici. Prakticiralo se sastajanje susretanjem u određeno, uvijek unaprijed dogovoreno i, naravno, vrlo točno vrijeme. Polazilo se s jedne određene točke (tramvajska stanica, crkva, neki spomenik, dućan, park i si.) i kretalo u susret kuriru, koji je dolazio s neke druge polazne točke na udaljenosti hoda oko pet minuta. Ako se na toj razdaljini nismo sastali, to je već bila nenormalna situacija. Neki put vraćali smo se tada po drugoj strani ulice, za slučaj nepredviđenog zakašnjenja ili odlazili tek na kontrolni sastanak. S nekima sam na isti način imala sastanke kružeći suprotnim pravcima oko jednoga bloka kuća ili više njih u mirnijim predjelima grada (Peščenica, Maksimirska, gornja Ilica itd.). Isto su se ugovarali i održavali sastanci s višim vezama i drugovima iz Mjesnog komiteta. Prisjećam se nekih imena ljudi s kojima sam se sastajala: Zlata Štroser, Adela Ivanković, Milena Milidrag, Ema Cekunć, August Cilić, Duje Biluš. Oni su tada obavljali različite zadatke i funkcije. Cesto sam održavala s pojedincima vezu preko njihovih drugarica-supruga, npr. drugaricom Srebrnjaka, Pepicom Saili, preko Zore Ahmetović s Lutvom, preko Ivanke Bakrač s drugom Borisom itd.

Isprva sam održavala izravnu vezu s drugovima iz Mjesnog komiteta, okružnih komiteta ili njihovim kuririma, a poštu i poruke prenosila Stevi, Sailiju i Slavku. Kasnije je proširen sistem kurira, negdje početkom 1943. godine tako da su angažirane još druge osobe-kuriri, koji su održavali stalnu vezu s nekoliko kurira s terena, odnosno obilazili određene javke dva-tri puta u tjednu, a onda poštu predavali meni, a ja opet dalje. Na isti način, ali u obratnom pravcu, odlazila je pošta i direktive od Povjerenstva CK KPH okružnim komitetima i drugdje. Na taj način izbjegnuti su izravni kontakti i smanjena mogućnost prokazivanja.

S kuririma, uglavnom drugaricama, koje su na vezi imale kurire s terena ili su obilazile javke, sastajala sam se vrlo često, pa čak i po nekoliko puta u jednom danu, ovisno o broju kurira koje su sačekivale, ili o zadacima i situaciji u gradu. Kurirke-srednjoškolke bile su Gita Gselman, Vera Hršak i Milka Čabrajac. Do hapšenja Slavka danomice sam se sastajala s Nevenkom Tepavac, koja je odr-

žavala vezu sa GŠH i CK KPH, a tada je uhapšena i ubijena. Anina Tompa mi je mjesecima bila veza sa Zinom. Među posljednjima s kojima sam se redovno sastajala prije mog odlaska bila je Vikica Tučkorić (tada organizacioni sekretar MK) i kojoj sam na odlasku predala sve svoje veze i javke.

S Nevenkom i Aninom imala sam uvijek unaprijed dogovoreno više sastanaka, tako da smo se ponekad znale samo mimoići, jer nije bilo pošte ili novosti. Nismo se ni zaustavljale, a mali pozdrav ili gotovo neprimjetan znak održavao je kontinuitet veze. Poštu i ostali materijal predavali smo na razne načine, kao što smo se dovijale i za mjesta sastanaka, pogotovo u zimsko doba, kada baš nije bilo prikladno dugo kružiti gradom. Sjećam se da sam se s Aninom Tompa vrlo često sastajala u crkvi u Palmotićevoj ulici. Tamo bismo »pobožno« klekle ili sjele jedna blizu druge i bez riječ razmijenile poštu i poruke, a katkad šapćući »molitve« dogovarale nove sastanke ili izmjene. Male ceduljice ili pisma predavaie bismo prilikom rukovanja pri »iznenadnim susretima«, pa čak i u rukavicama i mufu, koje bismo na isti način vraćale na sljedećem sastanku. S Vikicom Tučkorić najčešće sam se sastajala u tramvaju. Imale smo unaprijed dogovoreno vrijeme i stanicu na kojoj ću se ja popeti u određeni tramvaj. Na primjer, ulazila bih kod Frankopanske u liniju broj 1. Ona je obično stajala blizu ulaznih vrata, tako da sam je mogla vidjeti, kako ne bih ušla u krivi tramvaj. Gotovo uvijek je to bila prikolica, jer je iz nje bilo lakše iskakati, a ulazila bih obično među posljednjima, kako bih uočila i izbjegla eventualnu pratnju. Čim me je ona opazila, povlačila bi se pomalo prema sredini kola (onda nije bilo srednjih vrata), gdje bi je ja stigla i u gužvi, neopaženo, zamijenile bismo torbe. Bile su to potpuno iste platnene torbe, koje su bile napravljene za tu svrhu. Iako prilično natovarene poštom i štampom na vrhu su bile napunjene salatom ili povrćem za juhu. Nakon dvije-tri tramvajske stanice, a ponekad već na prvoj sljedećoj, ona bi silazila, a ja produžila dalje. Tako smo se sastajale po nekoliko puta, a da nismo progovorile ni riječi. Ako je bilo potrebno usmeno komuniciranje, često smo se sastajale na Srebrnjaku. Ona je tada dolazila sa svojom kćerkom.

Iako sam sa svim tim drugaricama bila vrlo bliska, nije bilo moguće, niti su se smjeli uspostaviti intimniji prijateljski odnosi. Ponekad smo ipak, kad nije bilo žurbe ili opasnosti, u kraćim šetnjama malo popričale. Međutim, detalje o svom životu nismo iznosile. To smo izbjegavale. Zato je, unatoč intenzivnom svakodnevnom angažiranju, bilo vrto teško izdržati osamljenost na koju smo bili prisiljeni. Nije bilo moguće održati mnoga stara prijateljstva i drugarstva, a još je teže i opasnije bilo uspostavljati nova. Posebno je to bilo teško kada su bile velike »provale« ili je bio uhapšen netko od najbližih drugova ili znanaca. Strepnja ili iščekivanje od proširivanja »provale«, strah od sudbine uhapšenih, a kasnije i za njihove obitelji, sve je to utjecalo na raspoloženje i rad. Iako sam već od prvih dana NOB-a gotovo svakodnevno gubila nekog od svojih najbližih drugova i drugarica, nisam se mogla do kraja na to priviknuti i svaki put mi je bilo teško, pa cak i sve teže i teže. Svaki dan bilo ih je sve manje. Sve je više drugova i drugarica odlazilo u partizane ili padalo u zatvor, ubijano ili osuđivano na logor. Nije bilo lako gledati u oči ocu braće Špalj, lagati Ivanki Vitasović da joj je drug živ, poslije Kerestinca razgovarati sa dr Marijom Vinski, Franjicom Budak, sestrom Nike Tomica itd., itd. Unatoč opasnosti, opomenama, pa čak i zabranama druženja, posjećivala sam povremeno obitelji naših drugova koji su bili uhapšeni ili otišli u partizane (roditelje Branka Semelića, obitelj Rukavina, majku i sestru Brace Nemeta i druge), a održala prijateljstvo sa Zorom Vučilovski (iako je radila u tehnici)

i Boženom Hršak-Katarinom sve do njihova hapšenja, koja su me jako pogodila. No, za mene je najtragičniji gubitak bio pad druga Slavka.

Slavko je nakon provale u Željezničkoj radionici poveo sa sobom u partizane Matu Rendulića, koji je navodno tom prilikom bio ugrožen. Otišli su u Moslavinu, gdje je Slavko bio na savjetovanju, a Rendulić trebao ostati na terenu, ili u jedinici. Po povratku u Zagreb, početkom 1943. godine, Slavko je otišao na nekoliko dana na teren u Zagorje. Nevenka Tepavac, koja je, umjesto Matije Rendulića na vezu dobila njegovu sestru, obavijestila me da se u Zagreb vratio Rendulić i da hitno traži sastanak sa Slavkom, radi nećeg veoma važnog. Ne sluteći opasnost, Slavko je zakazao sastanak, pa sam to prenijela Nevenki, koja je o tome obavijestila Rendulićevu sestru. Isto jutro došao je iz Moslavine kurir, donio hitnu poštu i svakako želio dočekati odgovor. Obišla sam sve stanove i javke gdje sam se nadala pronaći Slavka, ali uzalud. Svugdje je odgovor bio negativan; uopće nije bio ili je otišao i da se neće vratiti toga dana. Budući da nije svraćao ni u moj stan, otišla sam na kontrolni sastanak u Harambašićevu ulicu, na koji je trebao doći nakon sastanka s Rendulićem. Ali, prvi put Slavka nije bilo na sastanku. Sluteći zlo, nastojala sam pošto-poto pronaći Zinu. Iz primljene pošte bilo je vidljivo da je Rendulić sumnjiv kao provokator, ali bilo je prekasno. Na sljedeći sastanak nije došla ni Nevenka, jer je bila odmah uhapšena, pošto je predala poruku Rendulićevoj sestri. Još mi ni danas nije shvatljivo kako su tada preskočili mene, ali očito je Rendulić bio uvjeren da Nevenka drži izravan kontakt sa Slavkom, a naš diskretan sastanak nije bio shvaćen kao karika u lancu te veze. Još dugo, dugo progonio me osjećaj krivnje, iako bez osnove, jer sam bila uvjerena da se ta tragedija mogla izbjeći, da sam uspjela pravovremeno pronaći Slavka i uručiti mu poštu, koja bi mu tada spasila život. Svaki takav gubitak, a osobito ovaj, stvarao je veliku prazninu i ostavljao osjećaj potištenosti, ali bio je i poticaj za pojačanu aktivnost i dokazivanje, koji je ponekad bio i izazov sudbini.

Sama sam nekoliko puta za dlaku izbjegla hapšenje (prilikom pada Nike Tomića na Savskoj cesti, zasjede na javci u Domjanićevoj ulici, ubojstva Josipa Kulušića, hapšenja Srebrnjaka i Pavice Peršić, Slavka i Nevenke). Prilikom drugog hapšenja moje drugarice Žore Vučilovski bila sam prisutna. To se dogodilo ovako: kada god sam išla u posjet Nazorovoj sestri, odnosno još prije k njemu, morala sam biti posve »čista«, tj. nisam kod sebe smjela imati ništa kompromitirajuće. Kako nisam ponekad stigla odnijeti poštu i materijale kući ili na javku, između dvaju sastanaka, znala sam navratiti u auto-mehaničarsku radionicu u Martićevoj ulici, gdje je Zora bila zaposlena kao činovnica. Često sam odvajala interesantniju štampu da je ona pročita i vrati, jer je tako saznavala vijesti prije nego što bi došle k njoj preko njene veze. Tako sam taj dan, na povratku iz Gregorjančeve ulice, na ulazu kroz vrata pretekla dvojicu muškaraca koji su očito nešto tražili. Ušla sam u njenu malu kancelariju, u kojoj se jedva moglo kretati i odmah uzela svoju mrežu, koja je visila na njenom naslonu. Tada su ušla ona dvojica i počela razgovor, dok sam se ja malo odmakla. Oni nisu znali koga traže (ime) ali su je očito prepoznali po opisu, jer su izjavili da trebaju baš nju. Ja sam se pozdravila na odlasku, a ona mi je još pružila svitak štampe umotan u papir, koji sam joj prije ostavila i ja sam izišla. Prolazeći, kroz prozor sam vidjela da su u nju uperili pištolje i da ona drži ruke u zraku. Ubrzanim korakom izišla sam u Martićevu ulicu, pa sam zatim iz Glavne pošte u Jurišićevoj telefonirala u radionicu. Javio mi se njen rođak plačućim glasom i obavijestio me da su je odveli. Budući da sam bila dosta upadljivo obučena (gojzerice, crvene sokne, kišna kabanica i šal kao turban), popela sam se u Maričevu prolazu na najviši kat i ondje

sam nastojala promijeniti izgled. Okrenula sam kabanicu na tamnoplavu stranu, jer je bila dvostruka, vezala šal oko struka da se ne vidi, skinula crvene sokne, iako je bilo hladno, i kod Božene Hršak odmah posudila cipele umjesto gojzerica. Tek tada i nakon dugog obilaženja usudila sam se vratiti kući. Kod kuće sam zatekla Ivu Marinkovića kako radi na nekim materijalima i odmah ga obavijestila
0 tome što se dogodilo, te ga zamolila da odmah ode i da neko vrijeme ne dolazi. No, on je mirno rekao da Zora Vučilovski sigurno neće odmah progovoriti. Ona me nije odala, iako je zbog mene dobila mnogo batina, jer agenti su posumnjali u njeno objašnjenje da sam mušterija radionice. O tome mi je pričala kada smo se srele nakon njene zamjene iz logora tek 1945. godine. Zbog opasnosti da me Rendulić ipak naknadno ne prepozna, a sumnjali smo da se nalazi u nekoj avijatičarskoj jedinici stacioniranoj na početku Bukovačke ceste u Maksimiru, izbjegavala sam obilazak Oboja, pa i Crnčićeve ulice. Još sam jedanput izbjegla hapšenje prilikom posljednjeg susreta s Matom Rendulićem. Kada je moj otac bio uhapšen, odlazila sam nekoliko puta na razgovor s njim u Đorđićevu ulicu, a zatim i u zatvor u Savskoj cesti. Svaki dan donosila sam mu ručak u košari. Međutim, prilikom ulaska u zgradu zatvora mimoišla sam se s Rendulićem, koji je upravo izlazio. On je malo zastao osvrćući se za mnom, ali je na poziv drugog agenta izišao i ukrcao se u prikolicu motora koji ga je čekao. Stojeći u redu za pregled košara, pričekala sam još neko vrijeme, ali sam odmah izišla i odnijela košaru jednom znancu u Petrinjskoj ulici s molbom da on odnese hranu, a ja sam se nakon obilaženja hitno vratila kući. Budući da je moj otac bio otpremljen u Jasenovac, a stan kompromitiran, na inzistiranje Sailija povučena sam iz Zagreba
1 upućena 11. kolovoza 1944. u Moslavinu u Povjerenstvo CK KPH za sjevernu Hrvatsku.*

* Sjećanje, SUBNOR, Zagreb.

Inž. Petar Šegvić

NALOZI ZA SLUŽBENA PUTOVANJA ILEGALACA

Skupljanje podataka — U alatnici Željezničke radionice izrađivali smo kirurške instrumente za partizanske bolnice

Rat me je zatekao u Novom Sadu. Kao mladi inženjer radio sam u tvornici kabela »Felten Guillome«. Kad su nas Mađari izbacili u petom mjesecu 1941, našli smo se na-drugoj obali Dunava. Ostali smo bez sredstava za život — otac, mati i ja. Došli smo, zatim, kod jednog mog prijatelja između Srijemske Kamenice i Petrovaradina. Ubrzo sam dobio dozvolu za prijelaz preko Dunava i nastavio rad u tvornici kabela. Sa dvije-tri plaće koje sam dobio došao sam s roditeljima u Zagreb. Kod kolega sam se interesirao gdje bi se mogao zaposliti. Oni su mi govorili da je privreda praktički potpuno stala, da nema sirovina, da svatko drži svoje radnike, a da nitko ne prima nove. Zatim su me upozorili da jedino željeznica funkcionira i da radi, pa da, možda, treba ponekog inženjera.

Sredinom srpnja 1941. došao sam na željeznicu gdje me je tadašnji načelnik mašinskog odjeljenja uputio u Željezničku radionicu kod upravnika mašinskog inženjera Stulhofera. On mi je objasnio da u njegovu kompetenciju ne pripada primanje novih kadrova, već da se javim njegovu pomoćniku koji sjedi nasuprot njemu. To je bio inženjer kemije. Uživao je povjerenje ustaša i samog upravnika. Predstavio sam mu se. Kad je čuo da mi je prezime Šegvić, upitao me da li mi je Bruno u rodu. Rekao sam da mi je to brat. Kada sam mu kazao da je poginuo na ratnom brodu »Drava«, ta činjenica ga je veoma uznemirila. Kazao mi je da su zajedno bili u Akademskom kolegiju (dom za studente) u Ljubljani. Studirali su obojica montanistiku. Kasnije je on prešao na kemiju, a moj brat je otišao u Pomorsku vojnu akademiju. Time je pitanje mojega zaposlenja bilo riješeno, jer sam bio brat njegova prijatelja. U Željezničkoj radionici počeo sam raditi kao povremeni radnik, jer nisam imao odsluženi kadrovski rok, pa me nisu mogli primiti kao činovnika. Upućen sam u II odjel (alatnica) u kojem je bio šef inženjer Šašelj. Ja sam bio drugi inženjer, jer smo samo nas dvojica bili inženjeri u tom odjelu. Dobio sam dužnost da nadzirem rad u alatnici, pa sam se u tom svojstvu po njoj i kretao.

U Željezničkoj radionici tada je bilo ukupno 48 inženjera po raznim odjeljenjima. Najviše ih je bilo u montaži i kolnici. Bio sam u to vrijeme strahovito neoprezan. To se manifestiralo u činjenici što sam svoje političke nazore javno ispoljavao pred svima koje sam susretao. Međutim, imao sam sreću da nisam naišao ni na koga tko bi me prijavio ustaškoj vlasti i upropastio. Razumljivo je da je to veoma važan indikator, da je ogromna većina ljudi na željeznici bila antifašistički raspoložena. Ljudi su iz moje otvorenosti mogli shvatiti kakvo je moje političko opredjeljenje. Svi oni koji su imali određeno političko iskustvo vjerojatno su ocijenili da sam orijentiran u progresivnom duhu. Stoga mi je više drugova počelo davati zadatke (nisam znao njihova imena, jer sam se odskora bio zaposlio na željeznici). To je počelo krajem ljeta ili početkom jeseni 1941. godine. Dobio sam zadatak da dvojicu inženjera, koji su bili Srbi, uvjerim i da kategorički zahtijevam da odmah napuste Zagreb i da odu u Srbiju, budući da im je zaprijetila neposredna opasnost da ih ustaška policija uhapsi, jer su bili na listi za hapšenje. Oni su u to vrijeme još mogli bez teškoća otputovati, jer je funkcionirao saobraćaj. Da su bili uhapšeni, završili bi u Jasenovcu. Taj sam zadatak uspješno obavio. Poslušali su me i hitno otputovali. Zatim su mi drugovi počeli davati propagandni materijal, pa sam ga raznosio po odjeljenjima. Prenosio sam i pojedine informacije i zadatke pojedinim ljudima u drugim odjeljenjima. Sve što sam obavljao nisam smatrao nekim većim organiziranim radom. Međutim, vrlo rado sam sve izvršavao što su mi drugovi rekli.

Vjerojatno je to bilo početkom jeseni 1941. godine kada je leo Očak formirao jednu organizaciju u kojoj sam i ja bio zajedno s Borisom Prikrilom, Dušanom Doderom i Franjom Dominkom. Počeli smo se sastajati u Doderovu stanu u Krajiškoj ulici, jedanput tjedno. Proučavali smo način konspiracije, ponašanje na sastancima itd. Zatim smo na prvom sastanku međusobno podijelili igraće karte. Svaki od nas držao ih je na stolu pred sobom. To je, zapravo, služilo za kamuflažu da u slučaju upada policije, ili ako netko pozvoni, imamo izgovor da kao dobri poznanici kartamo. Svi smo bili naoružani pištoljima. Ako bi nas policija došla hapsiti značilo bi da zna za naš ilegalni rad. Stoga je unaprijed bilo dogovoreno da u eventualnoj takvoj situaciji pružimo odlučan oružani otpor i da se nastojimo spasiti bijegom, jer je to bio povoljniji način da netko- od nas i ostane živ nego da padnemo u ruke fašista, pa da nas, zatim, mrcvare po zatvorima i logorima i da nas ipak na kraju sve pobiju. Dakle, na prvim sastancima smo temeljito upućeni u konspiraciju i na naše držanje i ponašanje u slučaju suočavanja s policijom.

Jedan od glavnih zadataka nam je bio da proanaliziramo, a zatim da predvidimo proizvodnu organizacijsku shemu Željezničke radionice nakon oslobođenja zemlje. Da bi se uspješnije odvijala i razvijala borba protiv okupatora i kvislinga, zaduženi smo da skupljamo sve interesantne podatke za koje doznamo, bilo u Željezničkoj radionici ili izvan nje od poznatih ili drugih ljudi koji će biti korisni za NOP, da ih predajemo, odnosno da informiramo o svemu svoju vezu leu Očaka. Pod njegovim rukovodstvom odvijao se naš rad. Davao sam opis značajnijih ljudi u Zagrebu, podatke o njihovom političkom uvjerenju i ponašanju. Zatim, sve moguće podatke o ustaškoj žandarmeriji na Donjem Kraljevcu, kao i mnoge druge zanimljive informacije (detalja se više ne sjećam). Očak je u početku naše djelatnosti prisustvovao na nekoliko sastanaka. Ubrzo smo se sastajali sami, a najvišu funkciju u grupi imao je Boris Prikril. On je neprekidno održavao vezu s Icom Očakom. Mi ostali smo samo u slučaju vrlo važnih stvari (bilo nam je,

naime, objašnjeno što je to) mogli tražiti visu vezu, to jest izravan kontakt s Očakom. Meni se nametnulo takvo pitanje u siječnju 1942, kad je napadao velik snijeg u Zagrebu. Htio sam mu kazati da sam dobio poziv u vojsku i konzultirati se s njim što ću poduzeti. Budući da su ulice bile uskoro očišćene, tramvaj je mogao cirkulirati, pa sam odlučio da odem do Prikrila (ja sam u to vrijeme stanovao u Gornjem Kraljevcu, a Prikril u Ljubljanici, preko potoka Črnomerec) da mi kaže gdje stanuje Očak. Tramvajem sam se odvezao do posljednje stanice na Trešnjevci, potražio Prikrila i od njega dobio adresu Ice Očaka. Bez obzira na to što sam u Zagrebu prije rata studirao, Trešnjevka mi je bila potpuno nepoznata, jer u to područje grada nikada nisam dolazio. Stoga mi je Prikril detaljno objasnio kako ću doći do ulice u kojoj Očak stanuje. Po njegovim uputama, po uzanim sniježnim prtinama koje su bile uhodane u visokom snijegu, došao sam do te kuće, pokucao na vrata i ušao. Našao sam se pred prostorijom u suterenu. Primijetio sam uzbuđene poglede Očakovih roditelja. Lijevo, pored stepenica sjedila su na jednom sanduku dva mlađa čovjeka. Upitao sam Očakove roditelje da li je Ico kod kuće. Nitko mi ništa nije odgovorio. Meni se u tim okolnostima, dok sam dobio odgovor, činilo da sam na njega satima čekao, a možda je proteklo samo pet-šest sekunda. Svi su me uzbuđeno gledali. Dobio sam dojam da oni misle da sam agent ustaške policije. Razumljivo je da mi je bilo vrlo neugodno. Prva je progovorila Icina majka rekavši da ga nema već nekoliko dana i da bi trebao doći svaki trenutak. To se moglo shvatiti kao poziv da uđem u stan i da ga sačekam. Međutim, to nisam namjeravao. Budući da nekoliko dana nije bio kod kuće odmah sam shvatio da nešto nije u redu. Zatim, taj neprijatni osjećaj što misle da sam ustaški policajac natjerao me da što prije odem. Rekao sam da ću ga sačekati pred kućom, mada sam odlučio da tako ne postupim, pa sam izišao iz kuće i krenuo istim putem kojim sam došao prema tramvaju i odvezao se kući. Sljedećeg dana ujutro u Željezničkoj radionici došao je bravar iz II odjela kod tehničara Tanciga koji je sjedio iza mene. Objašnjavao se s njim u vezi s nekim nacrtom. Kad je prolazio pored mene bacio je neku cedulju na moj pisaći stol. Bilo mi je čudno da taj bravar baca cedulju na moj stol kao da je on smetlište. Uzeo sam je da je bacim u korpu za smeće. Usput sam bacio pogled na nju i opazio da na njoj piše: »Tamo gdje si jučer bio nemoj više ići.« Shvatio sam tek tada da je dolazak tog bravara kod tehničara bio izlika da, tobože, ne razumije nešto u nacrtu da bi mene na taj način upozorio da bih mogao biti uhapšen ako tamo opet odem. Tog čovjeka sam poznavao. Bio je alatni bravar na katu II odjela. Međutim, s njim do tada nisam imao nikakve veze. Ostao sam još pola sata za pisaćim stolom, a cedulju sam, da ne bi ostao nikakav trag, bacio u peć. Zatim sam otišao na kat i upitao tog bravara što je zapravo posrijedi. Rekao mi je da su ona dvojica, koja su sjedila na sanduku pred Očakovim stanom, ustaški agenti i da tamo na smjenu već tri dana čekaju da se Ico pojavi. Zatim, kad sam otišao da se jedan od njih udario po glavi i kazao da sam ja tražio onoga koga oni očekuju i da su me trebali uhapsiti i da je jedan hitro pošao za mnom da me uhapsi, a drugi ostao u zasjedi. Naravno da ja o tome ništa nisam znao. Vjerojatno sam ja, ne poznajući Trešnjevku, zaobilaznim putem došao i otišao od kuće, pa me ustaški agent nije pronašao, jer je on najkraćim putem išao prema tramvajskoj stanici. Zahvaljujući neiskustvu i neznanju ustaških agenata, izvukao sam živu glavu.

Neovisno o radu u organiziranoj grupi i dalje sam od drugih ljudi dobivao zadatke u Željezničkoj radionici za prenošenje ilegalnog materijala. Jedan od njih bio je poslovođa Mirko Lojen, koji je rukovodio režijskom grupom (zidari).

Davao mi je štampu koja je dolazila s oslobođenog teritorija, također i letke. Sve te materijale raznosio sam u strugaru, montažu i kolnicu.

Jednoga dana došao je k meni Šukrija Bijedić i kazao mi da mu treba nalog za službeni put radnika, budući da smo u II odjelu bili ovlašteni, Sašelj i ja, da izdajemo naloge radnicima za službena putovanja, pošto je II odjel imao veliku i malu dizalicu za uklanjanje udesa i održavanje vodostanica u Hrvatskoj. Stoga smo svoje radnike mogli slati s nalogom koji je ujedno važio i kao vozna karta. Formulari su bili kod pisara i meni potpuno dostupni. Mogao sam ih uzimati koliko sam htio, pa sam svakog tjedna davao naloge Šukriji Bijediću za odlazak na teren. Tada mi je govorio da stalno odlazi u Generalski Stol i na Petrovu goru. Međutim, prema onome što danas znam to očito nije bilo točno. Znači da se i on strogo pridržavao načela konspiracije, to jest da što manje drugova zna za stvarne pravce putovanja za koje su se koristili putni nalozi. Onog dana kada je uhapšen, također je putovao s mojim nalogom. Vjerojatno je to bilo jedne subote, a već u ponedjeljak ujutro (ovo ističem zato da se vidi kako je organizacija savršeno funkcionirala) jedan mi je radnik, s kojim nisam bio povezan u svojoj djelatnosti za NOP, rekao da se ne bojim ništa zbog hapšenja Bijedića, jer da je on za vrijeme hapšenja progutao moj nalog za službeni put. Bio sam fasciniran takvim brzim informacijama o tom hapšenju, a i činjenicom da mi ne prijeti nikakva opasnost zbog izdavanja putnog naloga. Ni sada mi nije jasna nevjerojatna brzina u informiranju, ali je zaista bilo tako. Očigledno je da je na svakoj željezničkoj stanici postojao punkt NOP-a, koji je organizirala Partija i s njim rukovodila.

Neovisno o radu u Željezničkoj radionici i svim vezama u njoj, na primjer s poslovođama Lojenom i Sedlarom, zatim s Paljanom, Gredeljom (Jankovim bratom) i ostalim drugovima, čijih se imena, na žalost, danas više ne sjećam, bio sam povezan sa svojim braticem Igorom Gasparinijem, kirurgom. On je bio godinu dana mlađi od mene. Međutim, veoma brzo je završio studij medicine i specijalizirao kirurgiju prije rata i otišao na odsluženje vojnog roka. Napadom fašističkih armija na našu zemlju u travnju 1941, Nijemci su ga zarobili i odveli u logor. U jesen 1941. Nijemci su veće grupe Hrvata pustili iz takvih logora u Hrvatsku. Tako je i dr Gasparini došao kući u Zagreb u Gundulićevu 34 kod svojih roditelja. Budući da je otprije bio antifašist i progresivno orijentiran, odmah se je povezao i bio uključen u ilegalni rad. Razumljivo je da ja o njegovim vezama ništa nisam znao, ali mi je bilo poznato da je imao kao jedan od najvažnijih zadataka da partizanske bolnice opskrbljuje sanitetskim materijalom, instrumentima i sa svim ostalim sredstvima koja su trebala bolnicama. U svom entuzijazmu za NOP on je bagatelizirao Gestapo i UNS. U kuću u kojoj je stanovao ulazilo se s velikim paketima. Dva ormara bila su puna sanitetskog materijala, a i čitava soba je bila ubrzo pretrpana. Više puta se to kamionima odvozilo. Utovar paketa u kamione u Gundulićevoj 34 morao je pobuđivati određenu sumnju. Stoga sam se bojao da će biti otkriven, uhapšen i ubijen na izvršavanju tog zadatka. Naime, on je kasnije likvidiran u Jasenovcu, ali ne radi toga.

Očito je da se za taj njegov rad nije saznalo. Međutim, imao je teškoća u prikupljanju nekih instrumenata, jer je sve bilo rasprodano, a novih nije bilo. Što se još moglo naći, on je to sve pokupovao. Kod njega su se koncentrirala golema sredstva prikupljana od Narodne pomoći. Također sam mu i ja donosio velike svote novca, koje su mi davali bogati Zagrepčani. Bio je neumoran i s tim velikim svotama novca nabavljao je mnoge stvari. Međutim, nije mogao nabaviti instrumente ratne kirurgije, jer u mirnodopskoj, koliko ja znam, nisu primjenjivani: to su igle za proboj kostiju preko kojih se zatim radila ekstenzija slomljenih

kostiju u udovima. Stoga smo te igle masovno radili u alatnici od nerđajućeg čelika (naime, trebalo je u njemu biti najmanje 28% kroma i nikla), a njega je u magazinu bilo u većim količinama. Poslovođa Kralj je bez ikakva sustezanja pristao da se to radi. On je bio najbolji specijalist za alatne čelike i uopće za izradu alata. Ja sam prema opisu, skicama i literaturi, koju mi je dr Gasparini pokazivao, izradio radioničke nacrte, predao ih Kralju, a on je organizirao sve ostalo (izvadak materijala iz stovarišta, kao i ljude koji će to napraviti; zatim^ tu je bilo strugarskih, frezerskih, ručnih kovačkih, kalioničkih i ostalih radova). Činjenica je da je za taj zadatak bio angažiran veći broj radnika u II odjelu (alatnica), a za to se nikada nije saznalo, to potvrđuje visoku svijest i privrženost NOP-u većine radnika. Bilo je izrađeno oko stotinu igala. U alatnici smo, osim igala, izrađivali i pincete također za potrebe kirurgije. Sve te predmete predavao sam Gaspariniju (uskoro je uhapšen i ubijen u Jasenovcu), koji ih je slao partizanskim bolnicama s ostalim sanitetskim materijalom.*

* Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Milan Jaković

ZAGREBAČKA VEZA U DONJIM DUBRAVAMA

Kako smo organizirali prihvaćanje drugova iz Zagreba — Lozinke željezničkim telegrafom — Dolazak Vlade Popovića i Otmara Kreačića — Stigli su glumci iz Kazališta

Potkraj listopada 1941. dobio sam zadatak da stupim u vezu sa Zvonkom Hršakom, koji je radio na željezničkoj stanici Donje Dubrave, radi organiziranja prihvata drugova koji su iz Zagreba trebali dolaziti u narodnooslobodilačke partizanske odrede.

Zvonka Hršaka upoznao sam nakon njegova dolaska u Donje Dubrave. To je bila povoljna okolnost da otvoreno razgovaramo. Međutim, moram priznati da sam se u to vrijeme, iz razumljivih razloga, pribojavao. Kada sam rekao o čemu je riječ i pitao ga da li je voljan surađivati s partizanima, odgovorio mi je da je s njim o tome već razgovarao njegov prijatelj iz Zagreba i da je očekivao da će mu se u vezi s tim netko javiti.

Sredinom studenoga 1941. kod Zvonka sam se sreo s lijepo obučenim željezničarom, koga do tada nisam poznavao. Po oznakama koje je imao na uniformi zaključio sam da je činovmk. Predstavljen mi je kao Prijatelj iz Zagreba, koji je došao kod Gojka Jakovića Švajcaka, mesara u Donjim Dubravama, da kupi mesa, a po mogućnosti i drugih živežnih namirnica. Shvatio sam to bukvalno, pa je u tom smislu tekao naš dalji razgovor. Prijatelj se mnogo raspitivao o Gojku mesaru i njegovim mogućnostima opskrbljivanja mesom. To mi je postalo dosadno, a pomalo i sumnjivo. Zvonko je, uglavnom, šutio. Svoje raspoloženje, bez mnogo uvijanja, kao i većina mladih ljudi, glasno sam stavio na znanje Zvonku i njegovu prijatelju. Na moje reagiranje oni su se nasmijali. Međutim, nesporazum je ubrzo uklonjen. Naime, Zvonko mi je rekao da je to Prijatelj o kojem mi je ranije govorio, zatim, da nije u pitanju meso itd. Prijatelj je, u stvari, došao sa zadatkom da provjeri kakve su mogućnosti i što sve treba poduzeti za mjere sigurnosti da bi se dio drugova i simpatizera NOB-a iz Zagreba prevozio vlakom do Donjih Dubrava, a zatim produžio na slobodni teritorij u partizanske jedini-

Utvrdili smo da je to moguće i da je sigurnost u Donjim Dubravama potpuno garantirana, uz poduzimanje potrebnih mjera. Zatim se poveo razgovor
0 tome kada i kako da drugovi dolaze do Donjih Dubrava i na koji način uspostaviti vezu između Donjih Dubrava i Zagreba. Dogovorili smo se da je najbolje da drugovi dolaze u željezničarskim uniformama, vlakom koji stiže u Donje Dubrave u 15 sati. Tim vlakom su se vraćali željezničari zaposleni u Karlovcu i Dugoj Resi, pa je to bila povoljna okolnost, jer su se oni mogli bez teškoća udaljavati sa stanice. Isto će trebati postupati i drugovi koji dolaze u partizane, pa neće pobuditi nikakvu sumnju. Čim se udalje 300-400 metara od stanice više im neće prijetiti nikakva opasnost od neprijatelja. Zatim smo odlučili da između Zagreba
1 Donjih Dubrava treba održavati vezu zbog toga da bi drugovi »željezničari« mogli javiti kada polaze iz Zagreba u Donje Dubrave. Zvonko je bio mišljenja da bi se veza najbolje mogla održavati telegrafom, samo ako bismo na kolodvoru u Zagrebu imali svoje ljude. Prijatelj je odmah potvrdio da takvih ljudi ima na kolodvoru. Utvrdili smo »lozinku« i »odziv«. Složili smo se da će najbolje biti ako sadržaj tih znakova za raspoznavanje bude vezan za Gojka mesara, pa smo zaključili:

1. Prije nego što jedan drug ili više njih krene iz Zagreba, drug s Glavnog kolodvora u Zagrebu željezničkim telegrafom upitat će Zvonka na željezničkoj stanici Donje Dubrave: »Ima li Gojko mesa?« — što je značilo: mogu li drugovi krenuti iz Zagreba. Ako je sve bilo u redu, Zvonko je, istim putem, trebao odgovoriti: »Gojko će imati mesa u srijedu ili u petak« — što je značilo da drugovi u te dane mogu otputovati iz Zagreba u Donje Dubrave.

2. Da se onog dana, kada drugovi »željezničari« pođu iz Zagreba javi telegramom: »Vlakom 312 (ili nekim drugim) šaljem ti novac za dva (ili više) kilograma mesa.« To je značilo da tim vlakom stižu dva ili više drugova. Ako je u telegramu stajalo da se šalje novac i moli za što »bolje teleće meso«, to je značilo da dolaze odgovorni rukovodioci ili politički značajni ljudi.

3. Da se po dolasku »željezničara« u Donje Dubrave, odnosno njihovu odlasku na slobodni teritorij, o tome obavijesti Zagreb ovakvim telegramom: »Vlakom 311 (ili drugim) šaljem ti dva (ili više) kilograma mesa.« To je trebalo da znači da su upućeni drugovi stigli u Donje Dubrave i produžili na slobodni teritorij Korduna ili Like. Ako je u spomenutom telegramu bilo navedeno »Paket se nalazi kod vlakovođe« — značilo je da se u paketu, umjesto mesa, nalaze željezničarske uniforme drugova koji su otišli na slobodni teritorij i da ga treba uzeti iz službenih kola, kako bi te uniforme poslužile i drugima koji budu istim putem odlazili u Donje Dubrave.

Pošto smo se o svemu dogovorili, Prijatelj iz Zagreba je prvim vlakom otputovao. Uzeo je podatke o vremenu i danima kada će Zvonko biti u službi. Obećao nam je da nećemo dugo čekati na prvi telegram s kolodvora iz Zagreba. Posebno nas je upozorio na budnost i oprez, naglasivši da ne gubimo iz vida da je neprijatelj veoma lukav.

Znao sam da se sve organizira i da će se realizirati pod neposrednim rukovodstvom određenih partijskih rukovodstava. Međutim, nikada nisam saznao pravo ime čovjeka kojeg mi je Zvonko predstavio kao Prijatelja iz Zagreba. Sjećam se da je kasnije dolazio jedan čovjek po imenu Ivan Radošević.

U siječnju 1942. Zvonko mi je u jednom razgovoru rekao da na glavnom kolodvoru u Zagrebu radi za nas drug Ferdo. Pomislio sam da je i to neki pseudonim i da tog čovjeka nikada neću vidjeti i upoznati. Da, tako sam mislio
1942. godine. Dvanaest godina kasnije, na željezničkoj stanici u Karlovcu upoznao

sam se sa šefom te stanice Ferdom Udierom. Tada sam ga pitao da li je potkraj 1941. i u početku 1942. službovao u Zagrebu. Kada mi je rekao da jest, to je bilo dovoljno za početak razgovora. Oživjeli smo stare ratne uspomene i tako jedan drugog uvjerili da smo u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata, iako prostorno udaljeni jedan od drugoga oko 100 kilometara, nekoliko mjeseci radili na ostvarenju istog zadatka. Zbog toga saznanja bili smo radosni.

Bližio se kraj mjeseca studenoga 1941, ali iz Zagreba nije stizao telegram. Nitko nije pitao »Ima li Gojko mesa?« To nas je zabrinjavalo. Zabrinutost za Prijatelja i akciju svakim danom je bila sve veća. Sve je bilo odjednom prekinuto. Takav je bio naš dojam.

Međutim, jednog sam dana bio u Zvonkovoj službenoj prostoriji. Odjednom se pojavio pozivni znak na telegrafu. Zvonko je uključio traku po kojoj su otkucavali Morseovi znaci. Kada je telegraf prestao, Zvonko uze traku i pročita: »Ima li Gojko mesa?«

Bili smo presretni. Odlučili smo da ubrzo odgovorimo, što smo nakon dva sata i učinili. Zvonko je uputio telegram: »Gojko će imati mesa u petak.« Toga petka prije pòdne iz Zagreba je javljeno: »Vlakom 312 šaljem ti novac za dva kilograma mesa.«

Vlak broj 312 na liniji Zagreb —Sušak stizao je u Donje Dubrave u 15 sati. S nestrpljenjem smo očekivali susret sa »željezničarima«. Budući da smo Zvonko i ja poznavali sve željezničare koji su se tim vlakom vraćali s posla, nije bilo teško uočiti nepoznate željezničare. Zvonko je imao zadatak da »željezničare* iz Zagreba, neupadljivo prolazeći pored njih, uputi prugom prema zaseoku u kojem se nalazio Gojko mesar, a ja da ih sačekam 300 metara dalje od stanice i uputim na slobodni teritorij.

Sve smo predvidjeli i čekali smo vlak. Otišao sam k skretničaru i kod njega sam se zadržao do signala za vlak 312. Pošto je bio dan signal da vlak stiže, nekoliko minuta kasnije izišao sam. Bio je lijep, ali hladan prosinački dan 1941. Vlak broj 312 se približavao Donjim Dubravama. Skretničar je dao znak da vlak ulazi u stanicu, a ja sam se uputio za njim. Nepunu minutu kasnije vlak je napustio stanicu, a ja sam ugledao dvojicu »željezničara« kako prugom idu prema meni. Stao sam i sačekao ih da mi priđu. Skretničar me je pozvao da se vratim k njemu i da nastavimo razgovor. Rekao sam mu da ću kasnije navratiti.

»Željezničari« su se brzo približavali. Usput su se nešto dogovarali i tako su stigli do mene. Pozdravio sam ih i upitao kako su putovali.

— Dobro smo putovali, ali bi setrebali što prije udaljiti od pruge i od stanice — rekoše, a ja sam ih uvjeravao da se nemaju čega plašiti, budući da se nalazimo na partizanskom teritoriju.

U to vrijeme, gotovo sav narod Gornjih i Donjih Dubrava bio je na strani narodnooslobodilačkog pokreta. Dubrave su imale i svoju partizansku jedinicu. U većini sela i zaselaka bili su formirani narodnooslobodilački odbori kao organi vlasti. Na teritoriju dubravačke općine već su bile formirane tri partijske ćelije i viša aktiva SKOJ-a. Većina omladine bila je u Savezu mlade generacije. Sve sam im to brzo ispričao, ali jednom drugu »željezničaru« to nije bilo dovoljno. Počeo se nervirati. Bilo je očigledno da se uplašio. U jednom trenutku pođe putem prema Generalskom Stolu.

— Želiš li kod ustaša? — upitah ga u šali.

— Zar me tako nešto uopće možeš pitati? — reče mi nešto smirenije, jer ga je moje pitanje iznenadilo.

— Što bih te drugo pitao! Lijepo ti kažem i uvjeravam te da si, tako reći, na oslobođenom teritoriju, a ti mi ništa ne vjeruješ, već se čudno ponašaš — rekao sam mu i to je bio kraj našem nesporazumu.

Zatim smo napustili prugu i krenuli obilaznim putem prema selu Rebići. Na putu za to selo »željezničari« su skinuli uniformu i spakovali je u mali kofer, koji je trebalo vratiti u Zagreb. Tako smo stigli do kuće željezničara Sime Rebića Bana. Objasnio sam mu da drugovi idu u partizane. Sada su bili veoma raspoloženi.

— Pa kako se zovete drugovi? — upita ih Simo.

— Ja sam Drago Foslić, iz Zagreba.

— A ja Ivan Gaće, također iz Zagreba — odgovori drugi.

Nisam ulazio u to da li su im to bila prava imena, ali sam ih zapisao u svoju bilježnicu. Kasnije sam saznao da su im ta imena, kako su se predstavili, bila prava, jer sam se s drugom Foslićem sretao i u toku NOB-a.

Pošto su Drago i Ivan upućeni na oslobođeni teritorij Korduna, tj. u Perjasicu, Zvonko je Prijatelja iz Zagreba, u službi na Glavnom kolodvoru, obavijestio telegramom.

Nekoliko dana kasnije, ponovo je iz Zagreba telegrafirano: »Ima li Gojko mesa?« Zvonko je iz Donjih Dubrava staničnim telegramom odgovorio kada će biti »mesa«.

Veza između Zagreba i Donjih Dubrava, koju su realizirali željezničari preko službenih telegrafa, dolazak i prihvat drugova, tekla je kako se samo može poželjeti. Dolazili su pojedinci i grupe od dva do četiri druga. Među njima je bio i Mauricije Magašić. Za Zvonka i mene njihov je dolazak postao sasvim običan i normalan. Nismo mnogo mislili na mogućnost da čitav naš rad može biti i otkriven. Međutim, poslije jednog razgovora, krajem prosinca 1941, s prometnikom — Globernikom — na stanici u Donjim Dubravama, malo smo se trgli. On je tu službovao, ali nije stanovao. Mi smo imali svoje mišljenje o Globerniku. Naime, smatrali smo ga proustaški nastrojenim. On nam je jednog dana stavio do znanja da neki željezničari silaze iz vlaka u Donjim Dubravama i da odlaze u Perjasicu, tj. na oslobođeni teritorij. Zbog toga smo željeli da s njim raščistimo, jer mu je naš rad, uglavnom, bio poznat.

Jednog dana dogodilo se nešto neočekivano. Globernik je bio u službi. U slobodnom vremenu između dvaju vlakova koje je trebao primiti, otišao je u seosku kavanicu koja se nalazila nedaleko od željezničke stanice i tamo našao neko veselo društvo.

— Ti si ustaša! — rekao je netko iz tog društva Globerniku.

Globernik se branio uvjeravajući da on to nije. Međutim, to ga je strašno pozlijedilo. Iste noći, Globernik je napustio svoju službu i otišao u partizane. Zvonko se iznenadio kada je to saznao. Pokazalo se da naše mišljenje o Globerniku nije bilo ispravno. Griješili smo prema njemu. Da nije otišao u partizane, tko zna kakve bi posljedice snosio, jer je odluka da se s njim razjasnimo bila veoma čvrsta i odobrena. Nije mi poznato da li je Globernik preživio rat.

Istovremeno, kad nam je Globernik stavio na znanje da mu je poznato da u Donje Dubrave dolaze »željezničari« iz Zagreba, a zatim da odlaze u partizane, Zvonkov poznanik, domobranski zastavnik, koji se nalazio s domobranskom posadom u osnovnoj školi u Donjim Dubravama, interesirao se za partizane i izrazio želju da se s njima sastane. Nakon nekoliko dana zastavnik je rekao Zvonku da i njegov poručnik želi uspostaviti vezu s partizanima. Poduzeli smo potrebne mjere i sastanak je održan u Zvonkovu stanu u kući Rade Jakovića, zvanog Dvirac. Glavni

partizanski pregovarač bio je Simo Karapandža. Na tom sastanku domobrani nisu ništa naročito prihvatili u pogledu suradnje s partizanima, a kao znak svoje dobronamjernosti i iskrenosti dali su Karanpandži veliki automatski pištolj s drvenom futrolom koja se mogla koristiti kao kundak. Poslije tog sastanka ubrzo su oba domobranska oficira bila premještena. Mi nismo saznali razloge njihova premještaja. Nismo se mnogo ni interesirali, jer su veze sa Zagrebom funkcionirale veoma dobro.

Međutim, u drugoj polovici siječnja 1942. zapaženo je da na stanicu Donje Dubrave gotovo svakodnevno dolazi u kontrolu ustaški natporučnik Marijan Persoli. Bez obzira na to, naš je kanal i dalje bez smetnji funkcionirao. Postao je siguran. Vjerojatno je to zapazilo i partijsko rukovodstvo u Zagrebu, pa su tim kanalom, u prvoj polovici ožujka 1942. upućeni iz Zagreba na slobodni teritorij Vlado Popović, tada predstavnik CK KPJ pri CK KPH i Otmar Kreačić, sada general-pukovnik JNA u mirovini. (Njihova prava imena doznao sam kasnije.) Najava njihova dolaska bila je iznenadna. U svemu je odstupljeno od već uhodane prakse.

Naime, oko 16 sati Zvonku je iz Zagreba, bez prethodnog pitanja »Ima li Gojko mesa?«, javljeno: »Danas ti vlakom broj 316 šaljem novac za dva kilograma boljeg telećeg mesa.« Vlak broj 316 stizao je u Donje Dubrave u 21 sat. Kada smo s Prijateljem odredili vrijeme dolaska drugova precizirali smo 10,11 i 15 sati. Vlak koji stiže u 21 sat iz više razloga nije uzet u obzir. Zato nas je primljeni telegram prilično zbunio. Ipak, odlučili smo da sačekamo vlak i da prihvatimo drugove.

Kad je vlak stigao, iz prvog ili iz drugog vagona, uz pomoć konduktera, izišla su tri »željezničara«. Dvojica, Vlado Popović i Otmar Kreačić, bili su u uniformi kakvu su nosili prometnici, a treći je bio u običnoj željezničarskoj uniformi. Sa sobom su imali četiri velika kofera. Prišao sam im i pozdravio. Upitao sam ih:

— Jeste li kod Gojka došli po meso?

Vlado mi je snažno stegao ruku. Ništa nisu odgovorili. Rekao sam im da odmah produžimo i da zajedno s radnicima, koji su doputovali istim vlakom, izađemo iz žice kojom je stanica bila ograđena. To nije učinjeno. Ni danas mi nije jasno zašto. Umjesto da s ostalim putnicima izađemo iz te žičane ograde, ušli smo zajedno sa Zvonkom u prometni ured. Pristigli putnici nisu ni sjeli, a kod Zvonka je ušao natporučnik Marijan Persoli. Zvonko je odmah reagirao. Predstavio je drugove kao svoje školske kolege, koji žive u Zagrebu, pa je odmah dodao da su doputovali ovdje radi nabavke mesa. Za mene je, onako usput, rekao:

— To je Mile iz susjedstva, pa sam ga zamolio da odvede kolege u moj stan.

Zatim se poveo razgovor između Vlade Popovića i Zvonka s jedne i natporučnika s druge strane. Ostali smo šutjeli. Imao sam pištolj »štajer« 9 mm i samo jedan metak u njegovoj cijevi. Bio sam spreman da taj metak ispalim u natporučnika ako dođe do ma kakvog objašnjavanja. Kasnije sam saznao da je Kreačić imao isti takav pištolj, ali s više municije. Natporučnik se ponašao »normalno« i razgovarali su sve do 22 sata. Tada je Zvonko zamolio natporučnika Persolija da naredi domobranima da nam ne prave smetnje i da nas puste iz žice. On je to odmah i učinio. Čim smo izišli iz žice, krenuli smo prema selu Rebićima. Snijeg je bio veoma visok, više od jednog metra, a temperatura je pala između minus 25 i 30 stupnjeva. Kad smo stigli do kuće željezničara Sime Rebića Bana, bilo je gotovo pola noći. Tu smo se ugrijali. Popović i Kreačić su skinuli svoje

željezničarske uniforme, a treći putnik to nije učinio. Iz razgovora koji su oni međusobno vodili zaključio sam da se on vraća u Zagreb. Vjerojatno je to bio drug Radošević. Pošto su se presvukli, rekao sam im da ćemo ovdje sačekati jutro, jer ne možemo prijeći rijeku Mrežnicu. Čamac je bio na suprotnoj obali, a u mlinu, koji se nalazio pored obale, nije bilo nikoga.

Međutim, Vlado Popović je odmah odgovorio:

— Ne, odmah idemo! — a zatim se okrenuo prema meni i upitao me: — Jesi li ti komunist?

— Jesam — rekao sam.

— Za komunista nema nemogućega. Pred njim se i čelična vrata moraju otvoriti — rekao mi je.

— U redu, ali mi rijeku Mrežnicu ne možemo pregaziti, jer je dosta duboka — odgovorio sam mu.

Vlado Popović me je počeo kritizirati da nam organizacija nije dobra.

— Onda, idemo na rijeku — rekao sam mu i pošli smo, iako sam znao da nam se može desiti da se vratimo ili da otvorimo Rebićev mlin da bismo se sklonili od hladnoće.

Po divnoj mjesečini i ciči zimi probijali smo se uskom prtinom noseći četiri teška kofera (Vlado je nosio dva). Nakon jednog sata pješačenja, stigli smo do rijeke Mrežnice i stali nad kanjonom dubokim 50—100 metara.

— Evo nas, drugovi, stigli smo i sada bismo trebali ispaliti jedan metak iz karabina u pravcu sela Vitesi. Kad stražar čuje »pjevanje« zrna, opalit će metak prema nama i odmah nekog uputiti ovamo da nas preveze — objasnio sam im naš znak raspoznavanja.

Vlado je odmah reagirao i kazao da treba pucati. Rekao sam da ne možemo, jer nemamo karabina. Istovremeno u ruci Otmara Kreačića ugledao sam pištolj »štajer« i, dok smo mi još razgovarali, on je opalio metak u pravcu sela Vitesi.

— Taj se pucanj na snijegu i zimi nije čuo — rekao sam mu i nasmijao se. — Metak nije »propjevao«.

— Onda ćemo baciti bombu pa će se čuti! — rekao je pomalo ljutito Vlado.

Ja sam ih uvjeravao da tada pogotovo nitko neće sići do Mrežnice. Bomba je eksplodirala, ali nikakva odgovora s druge strane nije bilo. Na tome mjestu smo se neko vrijeme zadržali. Bilo je vrlo hladno, pa smo odlučili da se sklonimo u Rebićev mlin i da u njemu sačekamo dan, ili da se vratimo odakle smo i pošli. Kad smo došli do Rebićeva mlina, vidjeli smo da je zaključan. Uz Vladinu i Otmarovu pomoć popeo sam se na krov, pa sam se spustio u sobu koju sam iznutra otvorio. Upalio sam luču (malu petrolejsku lampu bez cilindra) i odmah sam naložio vatru u peći. U početku je soba bila puna dima, ali se brzo zagrijala. Vlado je odmah legao na krevet, a Otmar je sjeo na stolicu i slušao dijalog između Vlade i mene. Vlado je neprekidno postavljao pitanja, a ja sam odgovarao. S nekim mojim odgovorima bio je zadovoljan, a zbog nekih me je kritizirao. Međutim, ni ja se nisam dao.

— Vi ste sektaši! — odjednom reče Vlado.

— Bilo bi dobro da ustaneš iz tog kreveta, jer u njemu ima neugodnih stanovnika — rekao sam mu umjesto odgovora, iako sam već bio iznerviran, pa je tako izmijenjena tema našeg razgovora.

Svanulo je. Sa suprotne obale stigao je čamac. Pozdravili smo.se. Vlado i Otmar su produžili za Perjasicu, a ja natrag.

Idućih dana stigla je nova grupa »željezničara«. U ožujku 1942. Zvonku je došao neki drug — željezničar (nisam se s njim sreo) i rekao mu da će uskoro iz Zagreba poći u partizane grupa važnih drugova, ali da oni vjerojatno neće putovati u željezničarskim uniformama, već u civilnim odijelima. Mjesec ožujak je prošao. Nekoliko grupa »željezničara« je stiglo, ali od najavljenih važnih drugova ni traga. Pretpostavljali smo da će oni doputovati u travnju. Ta se pretpostavka potvrdila. Naime, prvih dana travnja, iz Zagreba je stigao telegram: »Ima li Gojko boljeg mesa?« Odmah smo znali da je u pitanju dolazak eminentnih drugova, pa smo i odgovorili: »Ima Gojko mesa.« Očekivali smo brzo obavještenje o njihovu dolasku. Tako je i bilo. Idućeg dana, kada je primio službu, Zvonko je primio obavještenje da tri druga stižu vlakom u 10 sati.

Prije dolaska toga vlaka stiglo je i obavještenje da vlakom 1010 stižu četiri druga. Taj vlak je stizao u Donje Dubrave uli sati. Dakle, najavljeni drugovi su putovali podijeljeni u dva vlaka, koji su stizali u Donje Dubrave u razmaku od jednog sata. To nam je predstavljalo dosta teškoća. Morali smo poduzeti posebne mjere sigurnosti da bi svi oni stigli na slobodni teritorij. Sve stigle drugove morao sam prihvatiti na stanici. Sa Zvonkom sam napravio ovakav plan za njihovo prihvaćanje:

Grupu koja stigne vlakom u 10 sati on treba da uputi cestom prema selu Tounja i da joj kaže da ću ih ja sačekati 300 — 400 metara iza kuća zaseoka Bojanići i da će me oni prepoznati po tome što ću lijevu ruku držati preko grudi. Ta grupa je morala proći pored škole u kojoj se nalazila domobranska posada. To je bilo rizično. Međutim, svjesno smo išli na taj rizik, jer smo znali da u toku dana domobrani ne obraćaju pažnju na ljude koji prolaze cestom.

Sa Zvonkom sam se dogovorio da drugu grupu koja stigne prihvatim na samoj stanici i da je povedem drugim putem.

Otišao sam na ugovoreno mjesto i poslije prolaska vlaka, koji je stizao u 10 sati, s nestrpljenjem sam očekivao te drugove. Nakon 20 minuta, s okuke puta pojavila su se tri civila u elegantnim kaputima s koferima. Stavio sam lijevu ruku preko grudi i čekao da mi se približe. Jedan iz te grupe me je primijetio i brzo pošao k meni. Pošao sam mu u susret i ubrzo smo se našli u zagrljaju, iako se nikada ranije nismo vidjeli. Odmah smo postali prisni, ali imena nismo govorili. Rekli su mi da će drugim vlakom doći još jedna grupa i to tri muškarca i jedna žena. Zbog toga sam ih zamolio da požurimo u zaselak Janjane, budući da drugu grupu trebam prihvatiti na stanici. Brzo smo stigli u Janjane. Tu sam ih ostavio i požurio na željezničku stanicu Donje Dubrave, gdje sam stigao neposredno pred dolazak vlaka.

Na stanici me je Zvonko obavijestio da nema nikakvih promjena. Vlak broj 1010 stigao je točno po redu vožnje. Iz njega je izišlo nekoliko putnika, među kojima i druga grupa drugova. Prolazeći pored njih stavio sam im do znanja da produže za mnom. Išao sam brzo i zaklonio se iza nekih drva, čekajući da oni stignu. Međutim, na moje iznenađenje, umjesto da pođu za mnom, oni su otišli oko stanice. Rukom sam im davao znak da dođu k meni. Na sreću, moj znak je primijetila drugarica iz te grupe i sve se dobro završilo.

Nakon pola sata obje grupe su bile zajedno. Iz zaseoka Janjani otišli smo u zaselak Miriće i smjestili se kod Dušana Mirića. Bilo je veselo. Tu sam saznao da su prispjeli drugovi glumci Zagrebačkog kazališta Vjekoslav Afrić, Jože Rutić, Milan Vujnović, Ivka Rutić, Salko Repak, Zorž Skrigin (član baleta) i Zvonimir Cvija (iz orkestra).

U razgovoru o njihovu putu, o tome kako će se zakazana predstava morati odgoditi itd., Jože Rutić mi je ispričao: »Na Glavnom kolodvoru u Zagrebu sreli smo inspicijenta kazališta, Josipa Pukšeca, slugu svih nenarodnih režima, a tada ustaškog tabornika, koji je tim vlakom trebao putovati. To je bila teškoća koja je mogla imati teške posljedice. Snašao sam se i kazao mu da mi supruga putuje s Afrićem u nabavku mesa, pa da ih ja ispraćam. Afrić je s tim tipom sjeo u vagon-restoran, a Ivka je bila u zadnjem vagonu. Čim je vlak krenuo, uskočio sam u nj i sjedio u kupeu sa suprugom, Smislio sam i izgovor zašto sam se i ja odlučio na put, da ga kažem Pukšecu ako naiđe. Prije dolaska u Donje Dubrave, Afrić je napustio vagon-restoran, izgovarajući se da ide začas Ivki, i ostavio šešir kao da će se odmah vratiti. U Donjim Dubravama smo oprezno izišli iz vlaka da nas ne primijeti ustaša Pukšec.«

To saznanje mi se nije sviđalo. Odmah sam pošao kod Zvonka i rekao mu da javi Zagrebu da su drugovi stigli, a zatim sam mu ispričao što sam saznao od Jože Rutića. Zvonko je izrazio bojazan da će kanal biti otkriven.

Idućeg dana, iako nije bio u službi, susreo sam Zvonka na Željezničkoj stanici. Sačekali smo vlak koji iz Zagreba stiže u 15 sati. Pošto je vlak napustio stanicu, primijetili smo da tri nepoznata čovjeka razgovaraju s prometnikom. Bili su lijepo odjeveni. Kad je prometnik prolazio pored nas, Zvonko ga je upitao:

— Tko su ta gospoda i kamo odoše?

— Kažu da su trgovci ogrjevnog drva i interesiraju se čija su drva na stovarištu. Otišli su u Rakiće u gostionicu — odgovorio je prometnik i otišao u svoj ured.

Odmah smo ocijenili da to nisu trgovci, već agenti Ustaške nadzorne službe. Ja sam napustio željezničku stanicu, a Zvonko je ostao s prometnikom. Ispričao mi je iste večeri da su »trgovci« iz Rakića ponovo došli kod prometnika i pitali ga o mogućnostima nabavke ogrjevnog drva, interesirali se o Dubravama, itd. Zatim su pješice otišli u Generalski Stol na spavanje. Uvjereni da se radi o agentima, zaključili smo da to treba javiti drugovima u Zagreb, a također informirati i partijsko rukovodstvo, koje se nalazilo na slobodnom teritoriju (Kotarski komitet KPH Veljun i Okružni komitet KPH Karlovac). Zvonko je telegrafirao u Zagreb »Gojko više dana neće imati mesa.«

Ja sam upoznao drugove iz kotarskog i okružnog komiteta s nastalom situacijom, te da je Zvonko uputio u Zagreb telegrafsku poruku iz koje će se moći zaključiti da se drugovi više ne upućuju ovamo. Nakon toga razgovora odlučeno je da više ne radim na zadatku na kojem sam bio i da Zvonko obavezno treba da dođe na slobodni teritorij. No, prije nego što ta odluka bude realizirana, trebalo je da sačekamo 10—15 dana radi eventualnog javljanja drugova iz Zagreba.

Prolazio je mjesec travanj. Od dolaska glumaca, koje smo prihvatili, iz Zagreba nije bilo pitanja: »Ima li Gojko mesa?« Naš se kanal gasio.

Upoznao sam Zvonka sa zahtjevom da treba otići na slobodni teritorij. Objasnio sam mu da drugovi iz Okružnog komiteta smatraju da mu prijeti neposredna opasnost. Upitao sam ga kada će krenuti. Na moje veliko iznenađenje, Zvonko se kolebao i nije bio spreman da odmah pođe. To je pravdao raznim argumentima, a najviše je isticao da mu majka nije opskrbljena i da ne zna kako će riješiti taj problem. Uočio je opasnost koja mu prijeti, pa je odlučio da ide

u partizane. Međutim, prethodno je htio smjestiti i opskrbiti majku. Više puta sam ga požurivao, a upozorio sam ga i na činjenicu da se iz Zagreba nitko ne javlja i da ne znamo što se tamo dešava. Nije stigao da sve sredi. Uhapšen je i više se nije vratio.*

Sjećanje, SUBNOR, Zagreb.

Nikola Marđetko

VEZA GLAVNI ŠTAB HRVATSKE - MK ZAGREB

Udarne grupe u Željezničkoj radionici — Lozinke u Donjim Dubravama

. . . Nakon okupacije 1941. imali smo zadatak da formiramo udarne grupe koje će se oružjem suprotstaviti ustaškom teroru u Željezničkoj radionici i u gradu. Formirali smo štab i udarne grupe pod rukovodstvom drugova: Gredelja, Mutaka, Korošca, Culjaka i Miloša Boška, koji je ubrzo bio uhapšen. Formirali smo po odjelima udarne grupe za vršenje sabotaža i diverzija (onesposobljavanje postrojenja).

Krajem rujna dobio sam zadatak da treba likvidirati dva ustaška agenta: Božičevića i Petanjka. Oni su bili ustaški agenti u Željezničkoj radionici. Naša ih je grupa trebala likvidirati. Pripremao sam plan i već smo dobili oružje. Međutim, došao je 30. rujna, kada su nas na zadatku prikupljanja Narodne pomoći primijetili i pohapsili (bilo nas je 14— 15). Zbog toga nismo uspjeli izvršiti atentat na ustaške agente. Odveli su nas na sud u sadašnju Ulicu socijalističke revolucije i nakon istrage bili smo prebačeni u zatvor u Savsku cestu, gdje smo ostali 14 dana. Poslije su nas opet odveli na Prijeki pokretni sud u Petrinjsku ulicu. Već je bila organizirana naša obrana (imali smo advokate). Čak su i neki ustaše govorili u našu korist, i tako smo bili oslobođeni. Moram napomenuti da je na sudu bio jedan naš simpatizer, sudac Horvat, koji nas je saslušavao svakog posebno i mislim da je pomogao našem oslobođenju. Svi smo izišli, samo je Stjepan Šlibar bio osuđen na smrt, jer ga je teretio jedan iz Željezničke stanice da je od njega dobio letke.Međutim, poslije su ga pomilovali, te je tako i on kasnije izišao.

Naša grupa bila je oslobođena 15. ožujka 1942. i svi smo se vratili u Željezničku radionicu.

Kad sam se vratio, sastao sam se s drugovima Culjakom i Koroščem, •koji su se raspitivali o svemu što smo doživjeli i savjetovali mi da prijeđem u ilegalnost ili da odem u partizane budući da sam kompromitiran.

Kako sam bio iscrpljen od petomjesečnog čekanja i neizvjesnosti od suđenja, prihvatio sam njihov prijedlog. Na radnome mjestu ostao sam do 10. travnja 1942, kada sam dobio vezu i otišao u partizane preko naše željezničke veze s Donjom Dubravom.

Sam sam otišao do Donje Dubrave gdje me pod lozinkom čekao jedan mladić. Obojica smo izgovorili lozinke. To je bila potvrda da sam se obratio pravoj vezi. Otišao sam, zatim, u Karapandžinu četu na Petrovu goru.

U svibnju 1942, nakon mog odlaska iz Trećeg kordunaškog bataljona na teren Pokuplja u Kupčinu, bio sam raspoređen na dužnost u općinu Pisarovina, zajedno s Ivom Radinićem. Imali smo zadätak da organiziramo i održavamo vezu s Glavnim štabom Hrvatske i Mjesnim komitetom KPH Zagreb.

Veza je ubrzo uspostavljena i funkcionirala je besprijekorno dva mjeseca. Zatim je došlo do provale, jer je u nju bio ubačen neki ustaški agent. Međutim, govorilo se također da su je provalile neke drugarice koje su odmah po dolasku u partizane bile uključene u jedinicu, pa su se u jednoj borbi koju je vodila ta jedinica one izgubile. Tom prilikom bilo je uhapšeno desetak drugova iz te veze.

Višu vezu održavao sam sa Stjepanom Korenom Benđom i Mikom Špiljakom. Punktovi za prebacivanje bili su: Odra, Kravarsko, Dobranjci, Lučenica, Kupa, Gradec. Obavljali smo taj zadatak do svibnja 1943. Nakon toga prešao sam na teren bjelovarskog okruga.*

' Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Tomislav Salopek

PARTIJSKA VEZA ZAGREB - GRAČAC

Prenošenje izvještaja i poruka — Kovčezi materijala za partizane — Stizali su drugovi i drugarice

... Nakon završene industrijske škole, radio sam u IV odjelu Željezničke radionice (montaža lokomotiva). Inž. Alfred Heim rukovodio je tim odjelom. Tu sam se povezao s Vinkom Jeđutom, Blaškovićem i Pećnikom. On mi je, naime, davao materijale da ih prekucavam, jer sam znao tipkati na pisaćem stroju. Sve sam to obavljao do okupacije zemlje. Budući da sam bio kompromitiran, prema ocjeni HRS-a nisam bio poželjan da i dalje budem u Zagrebu. Premješten sam u ložionicu Gračac u lipnju ili srpnju 1941. U to su se mjesto upućivali kompromitirani željezničari da bi bili postepeno likvidirani. U Gračacu su Talijani držali vlast, ali su ustaše radili što su htjeli. Shvatio sam što me tamo čeka. Stoga sam odlučio napustiti službu i otići u Ogulin u svoje rodno mjesto. Tada me je potražio Karei Korošec i rekao mi da trebam ići u Gračac sa zadatkom da održavam vezu između partijske organizacije u Zagrebu i partijske organizacije u Gračacu. Znao sam da će ta moja obaveza biti korisna za KP. Pristao sam da idem u Gračac. Tada mi je dao i konspirativno ime. Rekao mi je da se moram predstavljati imenom Begović, a za sebe je naglasio da je njegov pseudonim Brzi. Napomenuo mi je: kad stignem u Gračac, da će mi se javiti drug Aca. Korošec mi nije dao opis toga druga, pa pretpostavljam da je on mene opisao njemu. Kasnije sam doznao da je Aca bio Srbin, pa da se stoga povukao u ilegalu da ga ustaše ne ubiju. Njegovo ime i prezime bilo je Aleksandar Radaković.

Kad sam došao u Gračac, određen sam na rad u ložionici. Drug Aca je vjerojatno poznavao gotovo sve ljude na željeznici i u mjestu, pa kad me je vidio, shvatio je da sam ja taj drug o kojem mu je javio Korošec. Pristupio mi je i rekao da je on Aca, a da sam ja najvjerojatnije Begović. To sam mu potvrdio. U tom momentu blizu nas nije bilo nikoga. Bio sam odjeven u željezničarsku uniformu, a on zaodjenut u željezničarsku kabanicu bez znakova, da ga netko ne bi prepoznao. Naglasio mi je da će mi osobno ili po vezama davati poštu.

Budući da sam bio premješten, majka mi je ostala u Zagrebu na Savskoj cesti 61. Ta činjenica mi je poslužila kao dobar razlog da zatražim da je što češće posjećujem. U tome sam uspio, pa sam svaki tjedan putovao k njoj. Aca mi je svaki tjedan dostavljao izvještaj koji sam trebao nositi u Zagreb. Poslije rata sam saznao da je Aca bio sekretar Kotarskog komiteta KPH Gračac. Dakle, glavni moj zadatak je bio da nosim poštu, a pokriće mi je bilo da dolazim u Zagreb da posjećujem svoju majku. Vjerojatno sam prenosio izvještaje Okružnog komiteta KPH za Liku drugovima u Zagreb.

U to vrijeme u blizini Gračaca postojao je u Bruvnu partizanski odred. Pretpostavljam da je Aca i o djelatnosti odreda obavještavao nadležne partijske forume, kao i o perspektivama daljeg razvoja partizanskih jedinica.

Svaki put kad sam dolazio u Zagreb, poštu, plavu kovertu bez adrese, predavao sam Brzom (Karelu Korošecu). On me je sačekivao, jer sam dolazio ubrzanim vlakom (1009-1010) u 19,30 sati subotom. Bio je uvijek u civilnom odijelu. U hrpi ljudi neopazice sam mu uručivao poštu, a zatim bih odlazio majci. Ponedjeljkom ujutro (oko 8 sati) vraćao sam se tim ubrzanim vlakom u Gračac. Prije ulaska u vlak Brzi mi je u prometnom uredu davao poštu za Gračac, pa se nije činilo ništa sumnjivo.

Potkraj 1941. Brzi mi je rekao da ubuduće neću biti s njim povezan nego s Ferdom Udierom i odmah me upoznao s njim na kolodvoru. Otada sam predavao poštu Udieru. Kad sam dolazio iz Gračaca s njim sam se sastajao nekad na Glavnom kolodvoru, ponekad na ulicama (Vodnikova, Marulićev trg) ili u njegovu stanu u Bosiljevskoj 39- Naravno, donosio sam mu poštu koju mi je predavao Aca ili neka žena, odjevena u seljačku nošnju, koju bi poslao Aca. U Zagreb sam dolazio svake subote.

Na povratku u Gračac netko od drugova stavljao bi kovčege u kupe koji mi je bio određen za putovanje. Sa mnom su putovali i talijanski vojnici iz Gračaca. Oni su, naime, često dolazili u Zagreb, pa smo na povratku bili zajedno u kupeu. Sprijateljio sam se s njima, pa nam je jedan kupe uvijek bio rezerviran i kao takav bio oslobođen svake kontrole. U tom su kupeu drugovi ostavljali dva, tri, a ponekad i četiri kovčega puna nekog materijala. Nikad nisam znao što je u njima. Udier mi je samo jedanput rekao da su kovčezi, koji su u kupeu, moji i da ih trebam predavati partizanima. Kada bih došao u Gračac, prenosio sam ih u željezničku zgradu na željezničkoj stanici u kojoj je stanovalo dosta nas željezničara. Na moje veliko zadovoljstvo svi željezničari koji su tu stanovali bili su antifašistički orijentirani. U stanu, u kojem sam bio, stanovalo je nekoliko željezničara. Ti moji drugovi nikad me nisu zapitkivali što je u kovčezima. Sve te kovčege prebacivao sam spretno vlakovima za opskrbljivanje vodocrpa u Stikadu svim potrebnim materijalima. Od Gračaca do Stikade bila su četiri kilometra. Budući da sam u Gračacu obavljao funkciju rukovaoca materijalom, odnosno, opskrbljivača vodocrpa materijalom (ugljen, ulje, krpe, rezervni dijelovi itd.), bio sam kompetentan da zatražim uvođenje materijalnog vlaka. Naime, u ime ložionice to sam zatražio, a prometni ured je to odobrio. Dakle, prometni je ured na moje traženje uveo materijalne vlakove za opskrbljivanje vodocrpa u Stikadi, Lovincu i Gospiću. Tako sam se koristio tim vlakovima da uz potrebni materijal za opskrbu vodocrpa prebacujem i kovčege za partizane. Kovčege sam u Štikadi predavao upravitelju vodocrpa. On je bio pristaša NOP-a, a i radio je za NOP na taj način sto je te kovčege predavao seljankama koje su dolazile po njih. Naime, ja u vodocrpu nikad nisam osobno predavao kovčege partizanskim vezama. Taj vodocrp bio je u neposrednoj blizini sela.

Nameće se pitanje — zašto sam sa željezničke stanice morao prebacivati kovčege u Štikadu? Razlog je bio što je željeznička stanica Gračac bila omeđena gustom bodljikavom žicom koju su postavili Talijani. Oko žice bile su talijanske straže, uglavnom na prolazima. Zbog te činjenice kovčege se nije bez kontrole moglo iznositi kroz određene prolaze. Da bih to izbjegao našao sam najpovoljnije rješenje — prevoziti ih u vodocrp.

Više puta sam iz Zagreba u tom rezerviranom kupeu vodio sa sobom drugove u željezničarskim uniformama u Gračac. To su vjerojatno bili kompromitirani drugovi koji se u Zagrebu više nisu mogli kao ilegalci održati, pa su odlazili u partizane. Iz Zagreba sam više puta poveo oko petnaestak drugova.

Prebacivanje kovčega i drugova odvijalo se do 9. svibnja 1942. Do tog datuma drugovi iz Zagreba slali su i neke drugarice i drugove u Gračac. Trebali su se meni javljati. Čekao sam svaki dan kod česme na željezničkoj stanici da li će netko iz Zagreba doći. Svima koji su upućivani rečeno je da ću ih ja čekati kod česme. Tko bi mi se približio i izgovorio — Begović, znao sam da je upućen na mene.

Drugovi koji su dolazili iz Zagreba, boravili su do uspostavljanja veze u mome stanu, koji je bio, kao što sam već spomenuo, u zgradi do •'željezničke stanice. Ponekad bi prošla i tri dana, a veza se ne bi mogla uspostaviti. Tada su drugovi postajali nestrpljivi. Po drugove su dolazile žene (seljanke) i nesmetano su ih pored talijanskih straža izvodile iz Gračaca i predavaie ih, preko Resnika, partizanskim vezama. Međutim, kad su dolazile žene iz Zagreba njih nisam mogao dovoditi u svoj stan, jer su u njemu bili samo muškarci. Stoga sam ih vodio u stan Živka Janjušića i njegove supruge. Janjušićev stan bio je u krugu ložionice. On je bio predložač i radio je za NOP. Odatle sam ih vodio, tobože, u šetnju u određeno doba dana, a najčešće poslije podne. Proveo bih ih mimo talijanskih straža kroz prolaze u žici bez prtljage. Talijanski stražari me nikad nisu pitali tko su te žene. Budući da sam se s njima sprijateljio, nikad mi nisu pravili smetnje. Oni su, naime, smatrali da kao mladić šetam sa svojim djevojkama i nisu ih nikada legitimirali. Tada bih ih odveo u Resnik i predavao partizanskim vezama. Vjerojatno sam predao desetak drugarica vezama u Resniku.

Kada sam 9. svibnja 1942. došao u Zagreb, donoseći poštu, najprije sam posjetio majku. Sutradan (10. svibnja) uputio sam se u stan Ferde Uđiera i u tom stanu upao u zasjedu agenata UNS-a. Uhapsili su me. Kazao sam im da mi je Udier prijatelj iz službe, jer sam bio u željezničarskoj uniformi. Moje objašnjenje nisu prihvatili. Odveli su me u UNS, na današnji Trg žrtava fašizma (za vrijeme okupacije zvao se Trg Kulina bana). Na saslušanju ništa nisam priznao. Ubrzo sam upućen u logor Jasenovac s kaznom od tri godine. U Jasenovcu sam bio do 31. prosinca 1942. i odatle prebačen u logor Staru Gradišku u kojem sam bio do 5. studenog 1944. Zatim sam odveden u Lepoglavu. Iz nje sam uspio pobjeći (7. prosinca 1944) u Zagorski partizanski odred.*

* Sjećanje, SUBNOR, Zagreb

Anka Dragnić — Skorupan

BILA SAM KURIR

Putovanje na relaciji Plaški — Zagreb i natrag — Javke u Zagrebu — Veza je uspostavljena — Odlazak s Ankom Berus

Po izbijanju rata 1941. godine došla sam živjeti kod roditelja u Plaški. Tako sam se preko braće Branka i Ljubana Latasa, obojica učitelji i predratni ljevičari, rodom iz Plaškoga, povezala sa NOP-om.

Otprilike početkom decembra 1941. godine dobila sam poruku da dođem u kuću Latasovih. Tamo sam zatekla Ljubana Latasa, koji se već nalazio u partizanskom odredu u Plašćanskoj dolini i samo povremeno dolazio krišom zbog zadataka u kuću svojih roditelja u Plaški.

Ljuban mi je saopćio da su me odgovorni drugovi predložili za izvršenje specijalnog zadatka. Budući da mi je rekao o čemu je riječ, trebala sam odlučiti da li sam ga u stanju obaviti, s obzirom na opasnost, eventualni neuspjeh i hapšenje. Trebala sam da kao kurir ponovo uspostavim kanal između Zagreba i NOP-a, pošto je postojeći prekinut radi provala u Zagrebu i hapšenja dotadašnjih kurira. Nije znao da li će biti moguće da mi se zbog brojnih hapšenja i u samom Zagrebu osigura siguran smještaj, te da, prema tome, planiram smještaj po svom nahođenju. Odmah je morao znati da li imam neku mogućnost za smještaj, a ako je nemam, da mi se osigura, jer inače cijela stvar propada. Odgovorila sam da mislim na jednu osobu kojoj bih mogla otići uz uvjet da ona ništa ne zna o mom zadatku. Ostalo je na tome da razmislim o mogućnosti dobivanja propusnice, tj. da izmislim neku priču za talijanske okupatorske vlasti koje su izdavale propusnice. U to vrijeme nisam znala kako će me primiti osoba kod koje ću boraviti. Bilo je predviđeno da moj put traje što je kraće moguće, dva-tri dana. Dogovorili smo se da ćemo moj plan zajedno razmotriti kada me uskoro ponovo pozove i donese ono što trebam nositi. Rekla sam da ću zadatak preuzeti ako dobijem propusnicu. Naime, talijanska okupatorska komanda mi je mogla uskratiti samim time što sam Srpkinja.

Odmah sam napisala pismo bivšoj kolegici Mariji Zorina. (S njom sam do rata radila u francuskoj firmi »Batignolles« u Kulen-Vakufu. Ona je tada, pošto

je firma likvidirala poslove, živjela u Zagrebu.) Javila sam joj da ću je uskoro, vjerojatno, posjetiti samo da još ne znam točno vrijeme. S njom sam se inače dopisivala i vjerovala sam da će me rado primiti. Vjerovala sam i u njeno prijateljstvo, iako je pripadala ruskoj emigraciji po roditeljima. S obzirom na ratne i okupatorske prilike, znala sam da dolazak k njoj mora biti uvjerljiv znak želje za informacijama o pogubljenju mog vjerenika. Ustaše su ga ubile u Kulen-Vakufu poslije mog odlaska kući u Plaški.

Nakon nekoliko dana dobila sam ponovo poruku da dođem kod Latasovih. Ljubanu sam saopćila svoj plan za smještaj. Rekao mi je da mi se, s obzirom na prekid veze, ne može osigurati siguran smještaj i da ću morati biti oprezna u kući u koju me šalje. Dao mi je adresu i lozinku kojom ću se koristiti u Zagrebu i naglasio da se sa sigurnošću ne zna što je s osobom kojoj me upućuju. Upozorio me da najprije osmotrim okolicu kuće u koju ću po zadatku ući zbog eventualne zasjede agenata. Ako se dogodi da mi se na lozinku ne odgovori izravno, odmah moram odustati i vladati se kao da zaista želim ono što sam tražila i da što neupadljivije napustim mjesto, bez obzira na mogućnost da se sugovornik, možda, zbunio i nije odmah reagirao. Lozinka je bila »Imate li travničkog sira«. Veza je bio vlasnik bifea na Kvaternikovu trgu. Ne sjećam se više što mi je on trebao odgovoriti.

Očekivala sam odgovor od prijateljice iz Zagreba. Ubrzo mi je Ljuban predao jednu debelu kovertu na kojoj je u uglu pisalo GS (kasnije sam saznala da je to bila oznaka za Glavni štab Hrvatske). Pri predaji omota rekao mi je da je to materijal koji nikako ne smije neprijatelju pasti u ruke, što je značilo da ga u slučaju nevolje moram uništiti. To je prepušteno mojem snalaženju. Oprostili smo se. Zaželio mi je uspjeh i brzi povratak nakon kojeg ću mu, preko njegova oca, poručiti da dođe i da mu referiram kako sam obavila zadatak. Preostalo mi je da dobijem propusnicu, a to je išlo lakše nego što sam pretpostavljala. Obrazložila sam zašto mi je potrebna. Talijanskoj komandi nije bilo neobično da želim donijeti garderobu koju sam ostavila kod prijateljice prilikom prijašnjeg boravka kod njega. Teže mi je bilo s roditeljima. Njih je bilo teško uvjeriti da tako žarko želim vidjeti svoju bivšu kolegicu u ovim ratnim prilikama, nakon svih zbivanja, hapšenja i pokolja u proljetnim i ljetnim mjesecima u Plaškom i okolnim selima. Pošto zabrane, preklinjanja i molbe nisu pomogle, razljutili su se i s najgorim predviđanjima za moju budućnost pustili me da odem.

Već pri mom odlasku u komandu radi propusnice, uvidjela sam da se moj plan remeti. Iza mene u redu je bio poštanski službenik porijeklom iz Zagreba. Njemu je zbog posla odbijen odlazak u Zagreb. Kad smo izišli iz Komande, zamolio me, očajan što nije dobio propusnicu, da njegovim starim roditeljima odnesem jednu gusku i još neke namirnice za Božić. Kazao mi je da kod njih mogu i boraviti ako hoću. Odgovorila sam mu da ću mu učiniti uslugu i da putujem sutra. Budući da sam poslije njegova zahvaljivanja ostala sama, prva mi je pomisao bila da nekako to izbjegnem. Poslije sam uvidjela da će mi kao kamuflaža ta guska i ostalo baš dobro doći, pa sam odlučila da i to prihvatim (tada nisam poznavala pravila ilegalnog rada i opasnosti odstupanja od utvrđenog plana).

Krenula sam sutradan popodnevnim vlakom, čiji mi je dolazak u Zagreb trebao osigurati da se smjestim prije policijskog sata. Stigla sam bez teškoća i uputila se da predam gusku, pismo i ostalo roditeljima poštanskog službenika (ne sjećam se više imena). Oni su stanovali u sadašnjoj Ulici 8. maja. Primili su me s velikim oduševljenjem i zahtijevali da ostanem spavati kod njih, bez obzira

na moje protivljenje i napomenu da sam došla kod prijateljice. Svoja navaljivanja su oprovdavali time da će uskoro policijski sat i da je bolje da prijateljici odem sutra ujutro, da bi htjeli čuti kako njihov sin živi itd. Razmišljajući, ocijenila sam da su to bezazleni starci u koje nitko ne sumnja. Njihov sin smatran je lojalnim građaninom po mjerilima ustaške i okupatorske vlasti, pa sam odlučila da je pametnije da te noći ostanem kod njih, a da sutra, ako ne obavim zadatak, odem kod Marije, pa kad ga izvršim da otputujem natrag. Tako sam opet odstupila od utvrđenog plana i prihvatila to gostoprimstvo. Poslije skromne večere i priče o ugodnom životu njihova sina i miru koji vlada u Plaškom i njegovoj sigurnosti, zamolili su me da mu kažem koje sve namirnice treba donijeti kada dođe. Zatim sam im kazala da sam umorna i da želim ići spavati. Spavala sam sama u sobi njihove odsutne nećakinje, studentice. Ujutro, za vrijeme doručka, upitala me je njegova majka da li sam dobro spavala i da li sam čula njihova podstanara za kojeg su mi zaboravili reći da dolazi kasno. Rekla je da je to fini gospodin i da radi u policiji, ali da uvijek pazi da ne pravi buku kada ulazi u stan. Budućida je bila zauzeta posluživanjem doručka, pogled joj nije bio stalno na meni,pa vjerujem da nije primijetila moje uzbuđenje. Prekoravala sam samu sebe zbog gluposti koju sam učinila, jer se soba tog »finog gospodina« nalazila do moje. Istovremeno sam proživljavala i strah i osjećaj neizmjerne sreće. Odlučila sam da se što prije iz tog stana zauvijek izgubim. Otišla sam što sam prije mogla. Na ulici sam zastajkivala s vremena na vrijeme da vidim da li me tko prati. Zaključila sam da sam prema svim okolnostima bila blizu nesreće, ali da je bolje da nisam uvečer saznala za policajca, jer bih zbog toga strepila cijelu noć.

Razmišljajući stigla sam i do bifea na Kvaternikovu trgu. Bio jezatvoren. Poranila sam i nikoga u blizini nije bilo. Da ne bih bila upadna, šetala sam trgom i čekala da se otvori. Prema Ljubanovim uputama promatrala sam i ljude uokolo. Vratila sam se pred još uvijek zatvoren bife. Vidjela sam jednu ženu koja ulazi u susjednu vežu, pa sam je upitala kada se bife otvara. Odgovorila mi je da bife već odavno ne radi. Bila sam razočarana, pa mi nije preostalo ništa nego da tu činjenicu prihvatim i da se vratim. Razmišljala sam o sudbini tog čovjeka i pomislila da je najvjerojatnije uhapšen. Vraćala sam se prema kolodvoru neobavljena zadatka, unatoč svim peripetijama kroz koje se mora proći da u ratnim uvjetima i ilegalnom radu čovjek preda u sigurne ruke po opsegu relativno mali omot, a po sadržaju i važnosti tko zna koliko velik. Svi oni koji su radili na sličnim zadacima poznaju muku da se prenese ovakav omot. Putovala sam samo s ručnom torbom zbog toga što se moglo dogoditi da se vratim s većom prtljagom, pa bi mi moj smetao. Očekivalo se uspostavljanje veze radi dobivanja svih mogućih materijala. Osobito se spominjala potreba za šapirografima, matricama i lijekovima. Prije polaska iz Plaškog razmišljala sam gdje je najbolje sakriti omot. Da li u džep, u podstavu, u grudi ili u steznik. Razumljivo je da od svega toga ništa nije sigurno. Trebalo je također imati na umu i uništavanje materijala ako bih zapala u situaciju da nema drugog izlaza. Napokon sam uvidjela da je steznik najpovoljnije mjesto za pohranjivanje omota za vrijeme putovanja.

Kada sam stigla na kolodvor (a imala sam samo petnaestak minuta do polaska vlaka), ulazeći u prolaz za izlazak na peron, vidjela sam da jedan civil legitimira ljude. U međuvremenu ohrabrena da mi se nije ništa dogodilo, pismo sam ostavila u ručnoj torbi. Pošto onaj civil traži dokumente, taj veliki omot bi mu upao u oči, pa sam ga morala skloniti. Pritiješnjena skorim polaskom vlaka i nemajući vremena da tražim WC za koji nisam znala gdje se nalazi, da bih ponovo stavila omot u steznik, odlučila sam da omot stavim u cipelu, s tim da

ga negdje iz cipele izbacim ako me ovaj što legitimira zadrži. Odmah sam se sagnula prema zidu spuštajući kaput da mi prikrije leđa. Teškom mukom sam ugurala omot u cipelu. Na nesreću, imala sam nove niske cipele, pa mi je gotovo cijelo stopalo virilo. Prilazeći izlazu pazila sam da ne šepam. Budući da je agent legitimirao jednu ženu s djevojčicom, odlučila sam da prođem, praveći se kao da nisam primijetila da se legitimira, spuštenih ruku kako bi se vidjelo da nosim samo ručnu torbu, a koncentrirala sam svu pažnju na hod. Bilo je to teško, ali sam uspjela. Ne znam što se događalo iza mojih leđa. Sretno sam izišla na peron. Noga me je boljela, pa sam oprezno izvadila omot iz cipele.

Po dolasku u Plaški, poručila sam Ljubanu da sam stigla. Sutradan sam dobila poruku od njega da dođem. Ispričala sam mu sve (uključujući i poštanskog službenika). Kada sam završila, održao mi je malo predavanje. Naglasio je da ću ubuduće morati biti discipliniranija. Rekao je da ću vjerojatno ponovo ići u Zagreb i da ću se tada morati strogo pridržavati utvrđenog plana. Napomenuo je: ako nisam mogla odbiti da učinim uslugu poštanskom službeniku, da sam trebala odgoditi putovanje, kako radi svoje sigurnosti, tako i zbog sigurnosti zadatka. Oboje smo znali da je sigurnost velika nepoznanica, jer su zamke bile brojne.

Nekoliko dana kasnije dobila sam poruku da dođem u štab partizanske jedinice koja je bila smještena u selu Tuk u Plaščanskoj dolini. Ovaj put su mi upute davali Ljuban Latas i pok. Drago Domjanić (Adolf Stajnberger), španjolski borac. Trebala sam izložiti gdje se kanim smjestiti, pa sam predložila da to bude moja bivša kolegica i prijateljica Marija Zorina. Budući da partijske veze nisu bile uspostavljene, morala sam izvršiti postavljeni zadatak. Ljuban i Drago su prihvatili moj prijedlog. Zatim mi je Drago dao i adresu svoje sestre u Zagrebu koja je bila supruga tapetarskog obrtnika. Naglasio je da s njim mogu razgovarati, pošto je on simpatizer NOP-a i aktivni suradnik, i da se kod njih mogu i smjestiti ako mi se to učini nužnim. Adresu nisam smjela zapisati, već sam je trebala zapamtiti. Zadatak je bio da predam pismo dru Bocaku na Otorinolaringološkoj klinici na Salati. Rečeno mi je: ako ga tamo ne nađem, da ništa ne ispitujem, nego da se odmah udaljim i vratim pismo. Lozinku nisam imala. Kada on pročita pismo, trebalo mi je dati upute što ću dalje raditi.

Ponovila se procedura s propusnicom kod talijanske komande i pisanje prijateljici da dolazim. Sačekala me je na kolodvoru. Prvo što mi je rekla bilo je da se raduje što me vidi, ali da očito ne znam kakva je situacija u Zagrebu, te da zbog činjenice što sam Srpkinja, nisam baš razborito postupila. Stanovala je u podrumskoj sobi u Draškovićevoj ulici s kćerkom starom 10 godina. Pošto smo cijeli dan pričale, predložila je da uvečer odemo do znanaca (bračni par) koji su također stanovali u toj kući. Saznala sam da u istoj zgradi stanuje nekoliko porodica. To su bili službenici koji su izbjegli iz Kulen-Vakufa, a koji su radili kod poduzeća »Batignolles«. Svi su bili ruske izbjeglice. Nisam bila oduševljena njezinim prijedlogom, ali nisam proturječila, jer sam znala da me ti ljudi vole. I zaista, ništa me nisu ispitivali, već su više pričali o događajima koji su ih doveli u Zagreb. (Ubrzo su otišli iz Zagreba u Garešnicu i tamo pomagali NOP. Poslije rata sam ih našla kao potpuno ispravne ljude.) Međutim, zbog saznanja da se u kući nalaze i neki ljudi za koje sam znala da su žestoki bjelogardijci i bivši pripadnici visokog plemstva, odlučila sam da prespavam samo tu noć, da obavim zadatak i da istog dana otputujem, ako me dr Bocak ne zadrži. Kazala sam Mariji da ću sutra otputovati. Nije inzistirala da dulje ostanem, jer se plašila da me pazikuća ne primijeti. Teško se snalazila za hranu, a ni smještaj u jednoj sobi nije bio ugodan. Sutradan je ona otišla na posao, a ja, tobože, na vlak.

Uputila sam se na Šalatu i portira upitala za dra Bocaka. On mi je sa čudnim izrazom odgovorio: »Oh, od kada njega više nema.« Odmah sam se udaljila i vratila u grad. Srećom, nikoga nije bilo u blizini kada sam prišla vrataru. Adresu za nekoga drugog aktivista nisam imala i morala sam se opet vratiti neobavljena zadatka. Bila je zima 1941/42. godine i velik snijeg. Jutarnji vlak sam propustila zbog zadatka, pa sam trebala otputovati večernjim. Sjetila sam se da sam u Karlovcu doživjela neugodnosti zbog slabog poznavanja jezika kad sam se iz Kulen-Vakufa vraćala kući u Plaški. Naime, izgovorila sam »voz« umjesto »vlak«. Zbog toga sam bila iskompleksirana da još ne vladam dobro našim jezikom koji sam naučila nakon povratka iz Francuske gdje sam živjela do 1936. godine. Stoga sam izbjegavala svaki razgovor, pa sam pješačila zagrebačkim ulicama. U to vrijeme ulazak djevojke u lokal bez pratnje bio je nezamisliv a da se ne izloži neugodnim pristupima. Moje jezične strepnje takvu situaciju učinile bi još težom. Zbog toga sam odlučila da odem do sestre Drage Domjanića u Biankinijevu ulicu. Tu sam lijepo primljena. Dragin zet još nije bio otišao u radionicu. U razgovoru sam saznala da je on Hrvat, a Drago Židov pa prema tome i njegova sestra. S njima su živjeli djevojčica od 2 do 3 godine, zatim njena sestra, djevojka od 17 godina, i njen otac, starac, koji me jako impresionirao i ražalostio. Prvi put sam vidjela da netko nosi židovsku zvijezdu. Objasnili su mi da on to nosi u kući iz protesta, ali da ga ne puštaju van kako ne bi skretao pažnju na ostalu obitelj koju štiti brak s Hrvatom. (Poslije oslobođenja potražila sam ih i saznala da su svi osim mlađe sestre likvidirani. Domaćin zbog suradnje s NOP-om, a njegova žena, malo dijete i starac zajedno s njim.) Bilo mi je neizmjerno teško što sam u tu obitelj unijela još jedan nemir svojom prisutnošću i ispričala sam se da im ne želim praviti teškoće. Međutim, oni su me rado primili i to me je umirilo. Ispričala sam da nisam mogla izvršiti zadatak. Domaćin (obrtnik) mi je predložio da ne nosim omot natrag već da se vratim i tražim dalje upute. Zatim me je poveo u svoju radionicu da tamo sakrijemo materijal, pošto je imao radnika aktivista NOP-a. Kad smo stigli, pozvao je tog radnika. Omot je stavljen ispod tapecirunga jedne nedovršene fotelje. Odmah smo se vratili u stan. Prethodno me je nekoliko puta upozorio na neke tipove u trenčkotima. U stvari, to su bili agenti koji su stajali na ulicama. Zadivilo me je kako ih prepoznaje. Objasnio mi je karakteristike njihova odijevanja i ponašanja. Pošto smo ručali, ostala sam cijelo poslijepodne do vlaka s njima. Na povratku me opterećivalo što sam ostavila poštu. Postupila sam spontano, budući da sam stekla povjerenje u tog čovjeka. Nisam ni pomislila da mi se može prigovoriti zbog neplaniranog postupka. Na moje iznenađenje, ni Ljuban ni Drago mi nisu prigovorili i primili su tu činjenicu kao prirodnu. Kazali su mi da će se konzultirati i pošto dobiju dalje direktive da će me pozvati.

Poslije nekog vremena, tj. početkom februara 1942. godine, ponovo sam pozvana u Ljubanovu kuću. Ovaj put sam dobila nekoliko pisama s brojevima i s jednom ceduljom na kojoj su bile ispisane adrese. U slučaju nevolje cedulju sam morala pojesti, a pisma uništiti. Rekao mi je: pošto nema druge mogućnosti da je najsigurnije da opet odsjednem kod sestre Drage Domjanića (Adolfa Stajnbergera). Za osobe kojima su upućena pisma nisam dobila lozinku, pa sam morala sama izmisliti priču s kojom ću im pristupiti. Pismo sam trebala predati samo onda ako ga adresat zatraži na osnovi moje priče.

U međuvremenu sam čula da je jedan talijanski oficir, koji je imao nadzor nad željezničkom stanicom u Josipdolu, bio naklonjen potlačenom srpskom stanovništvu i da je čak jednu veću grupu Srba obukao u talijanske uniforme i prebacio ih u Italiju. U talijanskoj komandi u Plaškom već su mi nerado

izdavali propusnice, a bilo je i govorkanja među mještanima u Plaškom, osobito ustaškim porodicama, o razlozima mog putovanja, kamo odlazim i odakle mi novac, budući da su znali da smo vrlo siromašni. Stoga sam zamolila prijateljicu Zoru Pešut da me kolima odveze do Josipdola, granice do koje nije trebalo propusnice i da tamo potražimo tog oficira. Odlučile smo da krenemo sutradan, odmah poslije zabrane kretanja. Zora je znala da nešto radim nedopušteno, ali me o tome nije ništa pitala. Talijanski oficir nas je odmah primio. Ne sjećam se više što sam navela kao razlog za put u Zagreb, ali mi je propusnicu odmah izdao. Ponudio nas je pićem i pokazivao slike ustaških zločina, zapravo pokolj srpskog stanovništva na jednom groblju između Plaškog i Josipdola. Imao je veliki snop tih slika koje je snimao i slao vlastima u Italiju sa zahtjevom da se spriječi dalje djelovanje ustaša. Bio je uvjeren da Mussolini za to ne zna i da će to svakako ubrzo spriječiti. Bio je dobronamjeran, ali i naivan. To se zbivalo početkom 1942. godine.

Stigavši u Zagreb, otišla sam do Dragine sestre i zeta i kod njih spavala, jer sam stigla popodnevnim vlakom. Sutradan je rano Dragin zet otišao da mi donese omot skriven u fotelju, pošto sam i njega trebala predati poslije pisma.

Prvo mjesto gdje sam se trebala obratiti bila je drugarica Iveković, Mladenova supruga, a stanovali su u Bosanskoj ulici. Djevojka mi je otvorila i rekla da gospođe Iveković nema, ali da će ubrzo stići, pa sam zamolila da je sačekam. Uvela me u sobu gdje se nalazio jedan stari gospodin i dijete koje još nije dobro hodalo. Stari gospodin nije obraćao pažnju na mene, već se i dalje igrao s djetetom. Razmišljajući o upozorenju da u kući može biti zasjeda, uvjeravala sam samu sebe da starac i djevojka ne mogu biti agenti. Razmišljala sam i o priči za drugaricu Iveković. Odlučila sam se da to bude pozdrav nekog neznanca kojeg sam susrela u vlaku i koji me zamolio da je posjetim. Po opisu će znati tko je. Pošto je stigla, predstavila sam se i počela svoju priču. Uvidjela sam pri svakoj izgovorenoj riječi kako je priča glupa i nestvarna. Ona me je pažljivo promatrala i prekinula. Rekla mi je da mora odmah spremiti neke stvari i hranu za svog muža koji se nalazi u zatvoru, pa da će se brzo vratiti i zamolila me da pričekam i da ćemo zajedno ručati i na miru razgovarati. Spremila je stvari vrlo brzo i otišla. Starac i dijete su otišli ručati u drugu prostoriju ili u kuhinju. Ostala sam sama. Pitala sam se kako će žena tražiti pismo kada joj moja priča ne daje povoda za to. Znala sam da bi bilo još gore ako bi sada mijenjala priču. Kada se drugarica Iveković vratila, sjele smo za stol i počele ručati. Kad je djevojka izišla, počela me ispitivati i motriti. Ja sam je, odgovarajući, gledala pravo u oči. Ubrzo smo završile ručak. Ona pita, ja odgovaram, postiđena da nisam znala ništa pametnije izmisliti. Odlučila sam: ako me ne upita da li imam pismo, da ću sama reći, budući da su me sve okolnosti upućivale da je ona prava osoba i da se baš ne moram držati uputa, jer sam već bila sigurna da je to drugarica Iveković. Kazala sam joj da imam pismo, a ona je zatražila da joj ga predam. Kada ga je pročitala, lice joj se ozarilo, pružila mi je ruku i rekla: »E pa zdravo, drugarice!« Zatim je ubrzo kazala da s pismom ide kod jedne susjede radi dogovora. Ubrzo se vratila s jednom drugaricom plave kose koju mi je predstavila kao suprugu Hasana Kikića, čiju sam knjigu bila čitala. Objasnila mi je da se moraju sastati s nekim drugovima koji će reći što ću dalje raditi. Pošto su se uvjerile da imam osiguran boravak, zaključeno je da ujutro dođem kod drugarice Iveković u ured. Bilo je to neko kožarsko poduzeće na sadašnjem Trgu Republike. Kada sam stigla, već me čekala na stepenicama ulaza u njen ured. Pitala me je kako je sa smještajem i propusnicom, jer da joj je rečeno da ću morati ostati nekoliko dana i da će sada doći

drug koji će me voditi dalje. Odgovorila sam da mi propusnica traje nekoliko dana, ali da se ne bih željela vratiti kod ljudi koje, bez obzira na veliku gostoljubivost, ipak opterećujem svojom prisutnošću. U stvari, bila sam i pod dojmom događaja od prethodnog dana kada sam, sjedeći u sobi, prisustvovala dolasku policajca. Odmah su me umirili i kazali da je on suradnik i da se ne plašim.

Drugarica Iveković mi je rekla da poslijepodne dođem kod nje u stan i da će me odvesti na sigurno mjesto. U međuvremenu je stigao i jedan drug pa me je diskretno uputila da pođem s njim. Taj drug mi je rekao da idemo prema tramvaju i da me tamo preuzima drugi drug. S tim sam ušla u tramvaj. Po njegovu držanju shvatila sam da nikakav razgovor nije predviđen, već se upoznajemo pogledima. Izišla sam iz tramvaja s tim drugom. Odveo me je do jedne slastičarnice u Ilici i tamo me opet bez riječi predao drugome. Taj me je počastio kolačima i tu su nam se pridružila dva visoka druga (kasnije sam njegovim dolaskom u partizane saznala da je to Vlado Popović, član CK. Za onog drugog mi je rekao da je stradao od ustaša, ali nisam zapamtila ime). Nisam ni primijetila kada je nestao onaj koji me je uveo u slastičarnicu. S njima sam pješice stigla do nekog velikoga gradilišta. Ispitivali su me štošta o oslobođenom području i držanju naroda. Na više pitanja nisam znala odgovoriti. (Kasnije, u partizanima, drug Popović je bio iznenađen da nisam još član Partije nakon čega sam i primljena. Prigovorio je drugovima što su imali povjerenja da mi daju zadatke takve vrste, a da još nisam primljena u Partiju.) Vjerojatno su smatrali da sam mnogo bolje upućena u tokove oslobodilačkog pokreta. Zajedno smo se vratili u grad s tim da se sutradan sastanem s drugom Popovićem u Oktogonu. Pošto nisam znala gdje je to, doveo me na mjesto sastanka i onda smo se razišli. Cijelo jutro sam provela s drugovima, a najdulje hodala i razgovarala s drugom Popovićem i njegovim drugom.

Zatim sam se uputila kod drugarice Iveković, koja je već bila stigla kući. Kasno poslijepodne odvela me nekoliko kuća dalje od svog stana kod jednog bračnog para kod kojeg sam se hranila i spavala do svog povratka u Plaški.

Sutradan sam stigla u Oktogon i odmah mi je prišao drug Popović. Čini mi se da je taj dan trebao ispitati moju postojanost. Naime, rekao mi je da ću vjerojatno morati nositi neke stvari, a da još ne zna koliko i što i da ću upoznati jednu drugaricu s kojom ću se naći sutradan u Vinogradskoj ulici pred brojem kojeg se više ne sjećam. Među ostalim, pitao me što ću reći ako budem slučajno uhapšena s materijalom koji ću nositi. Odgovorila sam uvriježeno, valjda nisam budala da kažem odakle mi. Tada je pojam »odati nešto« u našim redovima bio toliko stran da mi to ni najmanje nije zaokupljalo pažnju i nisam posumnjala u mogućnost da mi netko od onih kojima sam upućena ne vjeruje. Radi toga mi se činilo da je previše opreznosti na svim sastancima i da se previše ispituje moje eventualno držanje u slučaju hapšenja. Pojma nisam imala da su pravila ilegalnog rada točno utvrđena. Ipak sam mnogo kasnije shvatila da je, unatoč svim pravilima, svaki rad bio zasnovan na velikom nepredvidivom riziku i velikom međusobnom povjerenju. Nasmijao se i rekao da se ne ljutim. Onda je ozbiljno govorio o teškim vremenima i potrebi da se zadacima osigura siguran ishod. To me je toliko smirilo da sam najednom shvatila da od tog čovjeka učim hodajući po ulici. Često je gledao na sat i ispred sebe. Tada mi je rekao da ćemo kod jednog izloga vidjeti drugaricu s kojom ću se sutradan u određeno vrijeme (mislim u 9 sati) sastati u Vinogradskoj ulici, da nećemo razgovarati, da je zapamtim i da ćemo se zatim razići.

Sutradan sam bila u određeni sat u Vinogradskoj ulici koja je bila pusta. Na moje iznenađenje nije bilo drugarice. Kasnije sam u partizanima saznala da

je to Anka Berus. Svih tih dana sam bila naviknuta da se odmah pojavi onaj s kim sam se trebala sastati. Budući da nisam poznavala pravila ilegalnog rada, čekala sam. Poslije pet-šest minuta pojavila se drugarica. U prolazu mi reče: »Zdravo, idemo!« Uz put mi je strogo rekla da je zbog nečega zakasnila i da nisam smjela čekati. Odgovorila sam da nisam znala. Opet sam imala priliku da saznam zbog čega je to opasno. Naglasila je da je dosta drugova tako stradalo, a da bi se već našla mogućnost da se uspostavi veza. Došle smo do jedne kuće na sadašnjem Drapšinovu trgu. Ne sjećam se da li je bio prvi ili drugi kat, ali znam da nam je vrata stana otvorila jedna mlada žena i uvela nas u sobu gdje je bilo već nekoliko drugova. Među njima je bio Vlado Popović i onaj drug koji je bio s njim kada smo zajedno šetali jedno cijelo jutro i razgovarali. Kraj mene je sjedio jedan nepoznati drug. Kasnije, u partizanima, saznala sam da mu je pravo ime Grga Jankes. Ništa nisam shvaćala iz njihova razgovora. Izgovorili su mnoge meni nepoznate kratice. Na kraju sam samo shvatila da sa mnom treba iz Zagreba otići drug Popović. Rečeno mi je da sutradan u određeno vrijeme budem na kolodvoru. Zatim su neki drugovi jedan po jedan otišli. I meni su rekli da mogu ići. Sjećam se da ih je nekoliko ostalo u sobi, a među njima Anka Berus, Vlado Popović i Grga Jankes.

Sutradan na kolodvoru odnekud mi je prišla drugarica Anka. Rekla mi je da je naknadno odlučeno da otputuje ona. Predala mi je kartu i pokazala na đva golema kofera kod ulaza. Jedan sam trebala uzeti ja, a drugi ona. Napomenula mi je da to uradim tek onda kad ona uzme svoj. Zatim, ako netko priđe koferima sa sumnjom, da se ne javljamo da se ne shvati da su naši; da ćemo u vlaku svaka sjediti na svom kraju kupea a kofere smjestiti u sredinu. Ako uslijedi njihovo provjeravanje, da izjavimo da nisu naši i da se nas dvije ne poznajemo. Na moju primjedbu da bi bila šteta da koferi propadnu, odgovorila je da bi gubitak drugova bila mnogo veća šteta i da će još biti svakojakih gubitaka.

Vlak je išao za Rijeku, a mi smo u Ogulinu trebale presjesti na lokalni vlak za Plaški. U to vrijeme bilo je mnogo vlakova ukinuto. Vlakovi Zagreb — Split bili su rijetki zbog nesigurnosti od partizanskih akcija. Zbog toga nismo imali drugog izbora nego da idemo na vlak za Rijeku, bez obzira na presjedanje. Putovanje do Ogulina je teklo bez problema. Međutim, zbog spore vožnje pretpostavila sam da nećemo stići na lokalni vlak za Plaški. Stoga mi je sinula pomisao da bi bilo najbolje rješenje da prespavamo kod jedne moje znanice u Ogulinu. Zabrinula sam se kako ćemo proći talijansku stražu pri ulasku u mjesto kroz željezničku stanicu. Nakon izlaska iz vlaka, drugarici Anki sam rekla da je naš vlak otišao i da moramo prenoćiti u Ogulinu. Rekla sam joj da to nije nikakva teškoća, ali da trebamo proći talijansku stražu na stanici. Kazala je da u toj prilici moramo ostaviti dojam kao da se ne poznajemo. Kofere smo nosile svaka svoj i o njima nije dala nikakvu napomenu. Vidjele smo da se talijanski vojnici šale i smiju s putnicima, pa sam i ja prihvatila njihove šale, a krajičkom oka vidjela da to isto radi i drugarica Anka, dajući im na uvid svoju legitimaciju. Tako smo sretno prošle i tu prepreku.

Uputile smo se do udovice žandarmerijskog narednika koji je prije živio u Plaškom, a ustaše su ga ubile čim su preuzele vlast. Živjela je sa sinom i kćerkom i srdačno nas primila. Dala sam joj nekakvo objašnjenje za svoju suputnicu. Budući da je stan bio jednosoban, drugaricu Anku i mene je smjestila na sećiju u kuhinji. Domaćica se ispričavala što nam za jelo ne može dati ništa drugo osim graha i kruha. Kada smo ostale same, drugarica Anka, vadeći neke stvari iz torbe, pokazala mi je svoju legitimaciju na neko ime kojeg se više ne

sjećam, rekavši da ni to nije pravo, da je tako loše falsificirano da bi i slijepac to vidio, a da Talijani to nisu primijetili.

Ujutro smo prošetale Ogulinom. Odjednom je drugarica Anka pristupila jednoj mladoj ženi. Sačekala sam sa strane da završi razgovor. Kad mi je prišla, rekla je da je to njena kolegica, profesorica, da je radila kao simpatizer i da se ponadala da će uspostaviti vezu s njom, ali da je odbila dalju suradnju, mada će sigurno ostati pošten čovjek. Poslije podne smo krenule na vlak. Pri prijelazu talijanske straže upotrijebile smo istu taktiku (šalu i ležernost) i opet smo uspjele. Ušle smo u vlak koji se ubrzo napunio. Jedna grupa Plašćanki počela se snebivati oko mene. Zanimalo ih je gdje sam bila i što mi se dogodilo. Kazale su mi da je moja majka digla uzbunu i da je u afektu štošta izgovorila i da je izrazila bojazan da su me uhapsili, a da sam ja išla u posjet svojoj prijateljici u Zagreb. Budući da su glasno govorile, stišavala sam svoje znanice naglašavajući da će me dovesti u nepriliku. Vidjela sam da je i drugarica Anka uznemirena. Objasnila sam joj da one ne znaju radi čega putujem u Zagreb i da sam im lagala. Pošto sam rekla da ostajem samo dva dana, očigledno je da su se zabrinuli što sam se tako dugo zadržala. Mama je vjerojatno zaključila da sam stradala pa je tražila od talijanske komande da me traži, jer mi je ona dala propusnicu. To me je najviše pogađalo, jer za ovo posljednje putovanje nisam od nje dobila propusnicu. Izdvojila sam jednu svoju znanicu i po njoj poručila majci da zataška cijelu stvar, da neću odmah doći kući i da kaže da sam bila u Ogulinu i da sam sada kod rođaka u selu radi prehrane. Zatim, ako mještani prihvate takvu obavijest, da mi pošalje poruku kod Ljubanova oca, Pere Latasa, da li mogu doći kući. Zamolila sam svoju znanicu Bosu Mandić (sada živi u Novom Sadu) da odvrati pažnju ostalih djevojaka od mene, jer ću izići na drugu stranu kolosijeka, suprotno od stanice, pošto je ionako kuća Pere Latasa bila na toj strani, a bilo je uobičajeno da putnici koji stanuju na toj strani tako i izlaze. Ipak smo morali prijeći talijansku stražu na željezničkoj rampi za izlazak na cestu. Rampa je bila udaljena oko 50 metara, pa sam računala da će nas vlak koji stoji dosta dugo pokrivati od onih koji su na željezničkoj stanici. Tako je i bilo. Dogovorile smo se da ćemo prema Talijanima opet nastupiti kao i u Ogulinu. Talijani su bili veseli i dijelili nam komplimente. Jedan me je upitao što nosim u tom velikom koferu. Odgovorila sam u smijehu »same bombe«. Prihvatio je to kao šalu a također i drugarica Anka pa ostali nisu ni pokušali da nas zaustave. Pokazale smo da idemo u kuću Pere Latasa. To je bila ujedno i gostionica, udaljena pedesetak metara od rampe, u kojoj je uvijek bilo svijeta. Dalje od Latasove kuće Talijani nisu ni išli nego samo u većim formacijama. Međutim, seljaci iz okolnih sela dolazili su i odlazili smo s propusnicama narodnih odbora za koje Talijani još nisu znali.

Kada smo došle u kuću Latasovih, rekla sam da drugaricu Anku i sve stvari treba odmah prebaciti u komandu čete. Domaćin Pero Latas je imao zadatak da odmah organizira prebacivanje. Naredio je svojoj ženi da nas nahrani, a on je odmah pošao pripremiti kola. Kada se vratio, mi smo već bile spremne, a kola su bila vlasništvo jednog susjeda čiji je sin, petnaestogodišnjak, trebao da nas vozi. Budući da dječakov otac nije bio kod kuće, Latas je bio nervozan. Bojao se da dječak nije shvatio da treba sve brzo obaviti. Ispred kuće smo promatrali kako dječak petlja oko kola i konja u svom dvorištu. Kad sam vidjela da je spor, dogovorili smo se da drugarica Anka krene pješice što brže može, no ipak ne previše upadljivo, pa da iza prve okuke (otprilike nešto manje od 1 km), ako je dotle ne stignemo, od prvog seljaka na kojeg naiđe zatraži da je odvede do partizana. Ona je bila iznenađena da je sigurnost već tako blizu, a ovdje još svi

strepimo. Krenula je odmah. Rekla sam joj da ću ja s kolima i koferima odmah poći za njom čim ih dječak pripremi. Latas je psovao i konačno su kola stigla. Brzo smo utovarili kofere, a dječaku je Latas psujući naredio da sada vozi što brže. U taj trenutak smo ugledali jednu grupu talijanskih oficira koja je prelazila rampu i kretala prema Latasovoj gostionici. Mislili smo da je sve gotovo, da će zahtijevati da stanemo. Latas je zavikao na maloga da što brže potjera konja. Otišli smo u oblaku prašine. Tek na pola puta od okuke usudila sam se, kao pridržavajući kofere, pogledati što se dešava pred Latasovom kućom. Vidjela sam da Latas gestikulira nutkajući oficire da uđu u gostionicu, a oni, činilo mi se, u nedoumici stoje i gledaju čas prema nama, čas prema njemu. Najzad sam vidjela da su krenuli prema kući i odahnula, misleći na Latasa koji je vjerojatno također odahnuo. Poslije mi je pričao da ni sam ne zna što im je petljao na slabom talijanskom jeziku.

Nakon okuke u kola je ušla i drugarica Anka. I ona je promatrala što se događalo i mislila da se nećemo izvući, ni kola s dječakom ni ja s koferima. Kada smo stigli u komandu čete, već je bio sumrak. Na vijest da sam stigla svi su istrčali i počeli me ljubiti i grliti što sam se vratila živa i zdrava. Drago mi je rekao da su bili uvjereni da sam stradala. Naime, smatrali su da sam uhapšena kad se tako dugo nisam vratila. Pozdravili su se i s drugaricom Ankom, koja je uskoro trebala krenuti dalje na Kordun. Objasnila sam im da moram ostati, jer da je moja majka digla uzbunu ne znajući moje zadatke. Rekla sam da sam joj poručila da mi javi da li se mogu vratiti kući.

Sutradan mi je preko Latasove veze poručeno da se mogu vratiti. Dogovoreno je da ispričam da sam nakon povratka iz Ogulina otišla po hranu u selo kod rođaka. Stoga sam i donijela nešto hrane koja je zaista nedostajala mojima.

Budući da je veza bila uspostavljena, koristila se i mimo mene. Ipak sam nakon nekoliko dana bila pozvana da opet dođem kod Latasovih. Dobila sam zadatak da predam poštu jednoj drugarici koja će doputovati vlakom iz Zagreba u Josipdol. Na stanici smo trebale razmijeniti poštu. Kao znak raspoznavanja ja sam u ruci trebala držati jednu veliku bijelu maramicu, a ona u reveru kaputa novine s uočljivim naslovom (više ga se ne sjećam). Opet sam zamolila Zoru Pešut da me odveze u Josipdol kako bih izbjegla put vlakom. Zamolila sam je da mi učini tu uslugu i oduševila me je kako je bez razmišljanja pristala ne pitajući me za razlog. Začudila sam se da ona sama odlučuje o upotrebi kola i konja. I njezini su imali gostionicu i veliku kuću, kojom su se većim dijelom koristili Talijani. Određenog dana smo krenule i na vrijeme stigle u Josipdol. Ona me je čekala ispred željezničke stanice. Kad je vlak stigao, putnici su izlazili i razilazili se. Među njima sam uočila jednu visoku damu u crnom astrahan kaputu, šubari od astrahana i visoke elegantne čizme. Vidjela sam u njenom reveru i neke novine. Međutim, to sam smatrala slučajnošću. Pomislila sam da takva dama nema nikakve veze s pokretom kojemu pripadam. Nije mi nikada bilo jasno zašto sam tako razmišljala pošto sam u Zagrebu imala kontakt isključivo s elegantno odjevenim ljudima i boravila u, za tadašnje pojmove, luksuznim stanovima kojima sam se divila. Čak sam i Dragi Domjaniću rekla da sam se divila buržujskom stanu njegove sestre. On mi je u šali odgovorio da mu ne pravim takvu reklamu. Ipak sam bila iznenađena kad smo na peronu ostale samo mi dvije. Prošle smo laganim korakom jedna pokraj druge. Ona je motrila mene, a ja nju. Uvjerila sam se da ona ima ugovoreni znak. Ta dama gledala je u moju maramicu. Mimoišle smo se i odmah vratile jedna prema drugoj. Nasmiješila se i pozdravile smo se. Odmah je izjavila da joj je rečeno da će se naći sa skromno odjevenom djevojkom. Ja sam imala novi kaput od finog štofa kupljenog još dok sam radila kod »Batignollesa« u

Kulen-Vakufu. Rekla sam da mi osim ugovorenog znaka ništa drugo nisu drugovi rekli, pa da sam bila zbunjena njenom elegancijom i krznom. Smijući se razmijenile smo poštu i rastale se. U partizanima smo se srele 1943. godine. Saznala sam da se zove Marica Zastavniković. U međuvremenu je bila uhapšena zajedno sa kćerkom. Došle su u partizane pošto su zamijenjene za Nijemce.

Sa Zorom Pešut sam se vratila u Plaški i predala poštu kod Latasovih.

Nekoliko dana poslije došla mi je Cvijeta Bunjevac reći da je čula ustaške žene kako pričaju da će mi Talijani dati još jedanput propusnicu, kada je budem tražila, i da će me pratiti i uhapsiti. Inače se već dosta pričalo o meni. Neki su se pitali što imam tražiti van kuće u ovim vremenima, a neki su davali zlobne primjedbe. Imala sam osjećaj nesigurnosti i nemogućnosti da dalje radim pa sam ubrzo rekla majci da odlazim u partizane. Ako netko pita za mene, neka kaže da sam otišla u selo rodbini raditi kako se roditelji ne bi morali brinuti za prehranu. Majka mi je rekla da odlučim sama, jer je i ona već dugo u užasnom strahu. Ima osjećaj da će me ubrzo uhapsiti. Neće me spriječiti da odem, jer više voli da čuje da sam poginula nego da padnem ustašama ili Talijanima u ruke. Prigovorila mi je da sam joj trebala povjeriti što radim, pa da bi mi bila pomogla i da ne bi digla uzbunu. Naglasila je da će se oni braniti kako znaju i mogu. Kasnije su mi poručili da su pronijeli vijest da sam pobjegla s nekim talijanskim vojnikom, što je tada i prihvaćeno.*

• SUBNOR, Zagreb.

Vjekoslav Brlek

PREBACIVANJE U PARTIZANE

Punktovi u Radničkoj i Varaždinskoj cesti — Ponekad sam dnevno predavao kuririma po desetak drugova i drugarica

... Uoči okupacije 1941. godine bio sam pozvan na sastanak u Slovensku ulicu, na kojem su bili Stjepan Flajpan, Stjepan Štabek i još nekoliko drugova čijih se prezimena ne sjećam. Na tom sastanku je saopćeno da će se dotadašnja Crvena pomoć zvati Narodna pomoć. Naglašeno je da se ona ubuduće neće sastojati samo od novčanih sredstava nego da u njezine zadatke ulazi skupljanje odjeće, obuće, oružja i sanitetskog materijala. Na drugom sastanku, koji je održan u Deželićevoj ulici potkraj 1941. godine, bili su prisutni Ferdo Mandić, Tomislav Vukelja i drugi. Tada sam dobio zadatak da radim na realiziranju spomenutih pitanja. Na sastanku smo ujedno raspravljali o tome da treba pronalaziti i osigurati stanove za ilegalne sastanke, kao i za smještaj kompromitiranih drugova kojima prijeti opasnost od hapšenja. Naglašeno je da pronalazimo simpatizere koji dobivaju pozive za neprijateljske formacije i da ih pripremamo za slanje u partizanske odrede. Sastanci su se stalno održavali, ali uvijek na različitim mjestima, kao: Rabarova 10, Gundulićeva 53, Novotnyjeva 3, zatim jedna ulica kraj Nove ceste, kojoj se ne sjećam imena, itd. Na njima nam je govoreno o djelokrugu rada nas aktivista. Tako je djelokrug mog rada bio odreden za područje: Frankopanska ulica, Jagićeva uz željezničku prugu, potok Črnomerec i Ilica do Frankopanske. U 1942. godini, osim moga rada u poduzeću (»Braća Ševčik«), dobio sam zadatak da iz Tvornice duhana i »Vojne odjeće« preuzimam drugove koji se trebaju prebaciti u partizanske odrede i da ih predajem glavnim kuririma. Te godine primljen sam u Partiju na prijedlog Stjepana Flajpana. U tom razdoblju glavni kuriri (mislim članovi odbora za slanje ljudi u partizane) bili su: Slavko Petreković Britva, Josip Preskar Boltek, Slavko Parfant Ladislav Umjetnik. Osim toga, Slavko Petreković i Josip Preskar su kod mene kao ilegalci povremeno noćili. Moj stan je bio u Gundulićevoj 53 i bio je vrlo podesan za ilegalce zato što je s ulice izgledao kao podrum, a s dvorišne strane ravan s terenom, sa dva ulaza. U njemu su se održavali

i sastanci Mjesnog komiteta KPH, koje je osiguravao Umjetnik. Ja sam u radu surađivao s niz drugova, koji su mi bili viša i niža veza, na primjer: Marko Linarić Bobi, Vjekoslav Marinić Picek i Stjepan Flajpan (više veze), Josip Gugo iz Tvornice duhana, Ulrih Sedar, Pavao Vid, Vinko Sadajić, Antun Imper i, mislim, Horvat iz Nove ceste ispred »Vojne odjeće« i niz drugih (niže veze). U tvornici »Braće Ševčik« radio sam povremeno s drugovima: Ferdom Mandićem Dugim, Ivanom Freslom, Zlatkom Dukanovićem, Fabijanom Rukavinom Seljom, Franjom Pinterom Čekićem, Slavkom Petrekovićem Britvom, Tomislavom Vukeljom Lacijem. Na sastanke smo dolazili, po načelima ilegalnog rada, pojedinačno. Od navedenih drugova bili su u partizanima: Ferdo Mandić, Slavko Petreković, Tomislav Vukelja, Ulrih Sedar, Pavao Vid i ja. U toku ilegalnog rada bili su uhapšeni Slavko Olujić, Tomislav Vukelja, Fabijan Rukavina, Zlatko Dukanović, Pavao Vid, Franjo Pintar i ja. Na policiji nijedan nije ništa priznao i nikog odao.

Zlatko Dukanović obješen je 1944. godine u Sv. Nedjelji. Fabijan Rukavina i Tomislav Vukelja bili su u logorima u Jasenovcu i Staroj Gradiški i kasnije zamijenjeni. Slavko Olujić bio je u Dachau sve do kapitulacije Njemačke i ostao živ. Ivan Fresi ubijen je na nepoznatome mjestu.

Osim ostalih, moj zadatak je bio i prebacivanje u partizane. Naime, predavao sam dnevno kuririma po desetak drugova i drugarica u Radničkoj i Varaždinskoj cesti (danas Proleterskih brigada) i u takvim ulicama u kojima je prijetila najmanja opasnost od neprijatelja.

Kada mi je 1944. godine, prijetila opasnost da budem uhapšen, dobio sam zadatak da odem u partizane, unatoč tome što sam bio povojničen, jer sam radio u takvom poduzeću. Otišao sam u partizane preko Žitnjaka. Na putu do prve relejne stanice išli su Tomo Buljević i Dobrila Bauk, koja je ispraćala svoga supruga Miju. Ona je kasnije ubijena u Lepoglavi uoči oslobođenja naše zemlje.*

' Odlomak iz sjećanja; IHRPH, MG-73/II,13.

Antun Šimunović

U VEZI S GLAVNIM ŠTABOM HRVATSKE

Otpremanje štamparskog stroja i drugog materijala — Vlakovima sam odvodio ilegalce — Nove narudžbe materijala — Pao sam u ruke agenata — Izlazak iz zatvora i ponovni rad za NOP

... U radionici Sekcije veze na željeznici, u kojoj sam bio zaposlen kao elektromehaničar, neposredno pred rat i u prvim mjesecima okupacije formirao sam grupu simpatizera. Prije ulaska okupatorskih snaga u Zagreb, Bogdan Popović mi je dao zadatak da organiziram grupe simpatizera u svojoj okolici, tj. na željeznici u radionici Sekcije veze, zatim i u sportskom društvu »Željezničar«. To je društvo imalo više sportskih sekcija, koje su bile organizirane po sportskim granama, na primjer: boksačka, rvačka, nogometaška, tenisačka, biciklistička, planinarska, ping-pongaška itd. Postojala je i folklorna grupa u kojoj je bio Otmar Kreačić. Tada sam osnovao u radionici grupu aktivista u kojoj su bili Josip Molnar, Franjo Firm, Mirko Radotić i poslovođa Glas (on se, kao Slovenac, da ne bi bio premješten, morao učlaniti u »Kulturbund«). Kazao mi je da ga se ne plašim i da će on i dalje biti na strani NOP-a; naglasio je: ako mi bude potreban kakav materijal (kancelarijski ili telefoni), da napišem trebovanje a on će ga potpisati. Time sam se koristio što se više moglo. Tako sam dobivao kancelarijski materijal i poljske telefone. U početku sam dobio dvadesetak kilograma kancelarijskog materijala (teke, papir, indigo, olovke itd.) i desetak telefona.

Formirana grupa imala je zadatak: vršiti male akcije sabotaža, a nešto kasnije, kad se uspostavila veza sa slobodnim teritorijem, grupa je skupljala različite materijale, a ja sam ga nosio na slobodni teritorij.

Na Glavnom kolodvoru u postavnici I i II, gdje sam radio neposredno pred rat^i u toku rata, osnovao sam grupu od ljudi koji su sa mnom bili u dežurnoj službi. Činili su je Adolf Husu, Franjo Faist i Žarko Brenčić. Bilo je još simpatizera koji su bili povezani s drugim drugovima.

Ladislav Mekinc, koji je bio šef vagonske rasvjete na Glavnom kolodvoru, primijetio je moju aktivnost i predložio mi da u svoju grupu uzmem dva povjerljiva električara iz odjeljenja rasvjete na Glavnom kolodvoru, Sidkiju Sadi-

kovića i Stjepana Kranjčevića, pa da će preko Kranjčevića biti detaljno informiran o djelatnosti grupe (rad i akcije). Rekao mi je da je on sekretar partijske ćelije Glavnog kolodvora i da sam kandidat KP. Bilo je to krajem veljače 1942. godine. Činjenica da sam postao kandidat KP dala mi je još više elana u djelatnosti. (Nakon završetka rata saznao sam da su ćeliju Glavnog kolodvora činili: Ladislav Mekinc, sekretar, Miroslav Grakalić, Ivan Radošević, Ferdo Udier i Vlado Cvija, a da joj je u proljeće 1942. godine priključen i Kranjčević.)

Nakon ulaska okupatora i ustaša u Zagreb, Bogdan Popović je otišao u Beograd. Budući da za vrijeme svog boravka u Beogradu nije uspostavio vezu za odlazak na oslobođeni teritorij, ilegalno se vratio u Zagreb, i obratio se meni. Rudolf Stanić mu je nabavio falsificiranu propusnicu za dolazak u Zagreb. Ilegalno je stanovao kod mene na Pantovčaku 53. On je radio u tehnici CK KPH.

Kad je uspostavio u Zagrebu vezu za odlazak na oslobođeni teritorij, krajem studenoga 1941. godine, nabavio sam mu ilegalnu željezničku propusnicu s putnim nalogom (koji je dao Glas) i radno odijelo.

Nakon njegova odlaska, kod mene se skrivala i stanovala njegova supruga Danica više od mjesec dana (u prosincu 1941. i siječnju 1942). Po partijskoj liniji dobila je u Zagrebu ilegalnu propusnicu i vezu za Josipdol. Otpratio sam je vlakom do Josipdola, gdje je uspostavila vezu, a ja sam se vratio u Zagreb.

U siječnju 1942. godine došao je k meni kurir Glavnog štaba Hrvatske. Bogdan mu je dao moju kućnu adresu i on je uspostavio vezu sa mnom. Zapravo, poslao ga je Bogdan Popović s porukom koje sve materijale treba da nabavim (boje za geštetner, ciklostil, matrice, papir i kompase). Taj kurir Šime (rođen na otoku Pagu) upitao me je kad ću doći s materijalom na teren. Rekao sam mu dan i sat svog dolaska u Fužine i naglasio da me tamo sačeka Bogdan. Naime, veza s Fužinama uspostavljena je nakon provaljene veze s Plaškim. Prethodno sam se dogovorio s Faistom i Husom: kad sjednem u kupe putničkog vlaka na Glavnom kolodvoru Zagreb, da oni iz postavnice donesu pakete i da ih stave na nosač prtljage. Zatim, da me zamole da ih pripazim, da ostali putnici u kupeu dobiju dojam da su njihovi i da naglase da će oni, kao putnici, stajati u hodniku vagona. Te mjere opreza poduzeo sam zato da budem »čist« ako ih policijska kontrola otkrije u vlaku. U tom slučaju sam mogao reći da su paketi vlasništvo dvojice ljudi koji se nalaze u hodniku vagona, a njih, naravno, u hodniku ne bi našli, jer su još u Zagrebu, prije polaska vlaka, izišli iz vagona. Oni su postupili kako sam od njih zatražio.

U Fužine sam donio tri paketa traženog materijala (oko 60 kg). Pakete mi je prenio nosač do gostionice »Fužine« kod kolodvora. Bilo je dogovoreno da ih predam vlasniku gostionice za Dragana. To sam i uradio. Tada sam otišao u selo Pod Brdo i javio se Draganu kod kojega sam zatekao kurira Šimu i Bogdana Popovića. Zatim je Dragan preuzeo pakete u gostionici, ukrcao ih u seljačka kola, dovezao u selo i predao ih Bogdanu, koji ih je otpremio u Glavni štab Hrvatske.

Popović mi je, pred povratak u Zagreb, rekao da pakete sličnog sadržaja ponovo donesem iz Zagreba u gostionicu i da ih predam za Dragana.

Nakon mjesec dana dopremio sam u gostionicu pet paketa teških oko 80 kg. Tada je iz Zagreba do Fužina sa mnom putovao, kao osiguranje, Franjo Faist. Sjedili smo u istom kupeu, ali smo se pred ostalim putnicima pravili kao da se ne poznajemo.

Budući da su paketi sretno stizali u Glavni štab Hrvatske, u štabu se došlo na pomisao da se organizira prebacivanje veće količine materijala i, po mogućnosti, ručni štamparski stroj težak oko 1500 kg.

Iz Glavnog štaba Hrvatske doputovao je zbog toga u Zagreb Bogdan Popović u uniformi domobranskog oficira s urednim dokumentima. Javio mi se na Pantovčak 53 i boravio je kod mene nekoliko dana. Za to vrijeme uspostavio je veze s grafičarima koje je poznavao, radi nabavke potrebnog materijala. Imao je veću svotu novca (različite valute) da bi mogao kupiti, legalno ili ilegalno, sve ono što je bilo potrebno.

Bogdan me je pitao kako će se materijal moći prebaciti na slobodni teritorij, budući da će ga biti mnogo. Rekao sam da ne brine o tome. Zatim je rekao da štamparski stroj ima oko 1500 kg, olovna slova 2000 — 3000 kg, da će biti velika količina novinskog papira za štampanje, boje$_4$za štampanje, geštetner i sav materijal potreban za njega i jedan pisaći stroj.

Sve je to Bogdan nabavio uz pomoć grafičara i svojih veza u Zagrebu, a ciklostil papir, matrice, boje, geštetner i dva pisaća stroja ja sam kupio legalno u veletrgovini u Vlaškoj ulici u kojoj je bio Đuro Pavlović, naš simpatizer. Međutim, da bih sve to mogao nabaviti, trebao sam imati domobransku narudžbenicu. Nju mi je donio Rudolf Stanić. On je bio rezervni domobranski poručnik, a bio je, kao simpatizer KP, u predratnoj grupi simpatizera. Razumljivo je da je Bogdan, kao bivši robijaš i stari komunist, rukovodio tom grupom. Kada sam u rukama imao domobransku narudžbenicu, kupio sam sav spomenuti materijal.

Kad je sve bilo nabavljeno, rekao sam Bogdanu da ću se ja pobrinuti za teretni vagon koji će stajati na utovarnom kolosijeku kod radionice Sekcije veze. Taj utovarni kolosijek tada je bio u Branimirovoj ulici, preko puta mjesta gdje se sadašnja Draškovićeva ulica spaja s Branimirovom. Tu je kolni ulaz za dovoz raznog materijala. Kod utovarnog kolosijeka bili su i magazini.

Uspio sam postaviti vagon na određeni kolosijek koji je imao nomenklaturu utovara za štampariju u Crikvenici, a Plaše sam označio kao istovarnu stanicu. Naime, Bogdanu Popoviću sam predložio da istovarna stanica bude Plaše, a ne Sušak, jer sam tamo dobro poznavao šefa skladišta Marohnića. Budući da je to bio činilac koji je garantirao povoljniji uspjeh dotura materijala na slobodni teritorij, Bogdan se s tim odmah suglasio.

Bogdanu sam rekao da se može utovarivati dva dana, ali samo prije podne u određeni vagon. Ono što sam ja nabavio odmah je prodavač, uredno spakovano, dostavio i utovario u vagon. Prethodno je Bogdan od svih grafičara zatražio da veliki ručni štamparski stroj rastave u najmanje moguće dijelove i da nijedan paket ne bude teži od tridesetak kilograma. Zahtijevao je da i sav ostali materijal bude spakovan u manje pakete zbog lakšeg nošenja materijala kad stigne na slobodni teritorij. Manje pakete, kojih je bilo mnogo, donosili su, zatim, meni nepoznati drugovi. Nonšalantno su ih slagali u vagon. To je bilo dobro, jer nije moglo pobuditi nikakvu sumnju. Sve sam to promatrao sa strane, da bih, kao željezničar, mogao intervenirati ako bi došlo do komplikacija. Sve te materijale doveo je do željeznice kamionom neki prijevoznik koga je unajmio Bogdan.

Kad je sav materijal ukrcan, a bio je težak oko 9000 kg, vagon je službeno plombiran i upućen u stanicu Plaše.

Nakon otpremanja vagona u Plaše, Popović se vratio u Glavni štab Hrvatske radi organiziranja prihvaćanja materijala na slobodnom teritoriju. Pošto teretni vlak putuje nekoliko dana do odredišta, imao sam vremena da upozorim Marohnića, šefa skladišta u Plasama, da će doći vagonska pošiljka za Crikvenicu koju će bez uobičajne papirnate procedure preuzeti jedan prijevoznik (na žalost, ime sam mu zaboravio). Marohniću sam rekao o kakvoj je pošiljci riječ. To sam mu mogao reći jer je on radio za NOP i bio je povezan s tim prijevoznikom.

Telefonski sam mu rekao da ću doći u Plaše radi te vagonske pošiljke, a da on obavijesti odgovarajuće drugove kad prispije vagon. Dan-dva kasnije došao sam u Plaše, sastao se s Marohnićem i detaljno ga upoznao sa svime. Početkom travnja 1942. godine vagon je stigao u Plaše.

Od stanice Plaše do Crikvenice Talijani su pratili blindiranim kolima autobuse i kamione zbog osiguranja od eventualnog napada partizana na ta saobraćajna sredstva. Taj prijevoznik, kad je preuzeo materijale u svoj kamion, izabrao je vrijeme kad će ih moći sam transportirati, bez pratnje^ Talijana. Naime, on je Talijane, koji su određivani za pratnju, dobro poznavao. Cesto ih je častio jelom i pićem, pa zbog toga nisu obraćali pažnju na njega. On je, po dogovoru, te materijale dopremio na pola puta Plaše — Crikvenica i sve istovario u jednu napuštenu baraku, kojom su se građevinari koristili za odmor i pohranjivanje građevinskog materijala, i zaključao. Predsjednik Narodnooslobodilačkog odbora Križišća, drug Grubišić (zvani Saša), također je imao ključ barake. On je zatražio od stanovnika Križišća, koji su svi bili privrženi NOP-u, da noću prenesu sav taj materijal do prvog prihvatnog partizanskog logora Bribir. Oni su to s entuzijazmom učinili.

Za vrijeme toga noćnog prebacivanja ja sam bio u Križišću sa Sašom, dok se mještani nisu vratili. Popović je u prihvatnom logoru dočekao transport, preuzeo ga i uz pomoć partizana natovario na konje i mazge i doveo u Glavni štab Hrvatske u Drežnicu.

U Križišću sam se zadržao desetak dana. Kada sam se vratio u Zagreb, uslijedila je provala na Glavnom kolodvoru. Razbijena je partijska ćelija Glavnog kolodvora.

Kada danas razmišljam o prebacivanju ručnog štamparskog stroja, slova i svih ostalih materijala iz Zagreba na slobodni teritorij, tako reći pred očima Gestapoa i UNS-a, a da ništa nije bilo otkriveno, shvaćam koliko je to bio velik pothvat. Kasnije sam doznao da su se do toga vremena »Vjesnik« i »Partizan«, i sva ostala izdanja partizanskih novina, štampala na situ, kasnije na rotacionim sitima pomoću matrica i boje, a nešto i na ormig aparatu pomoću špirita i indiga. Taj štamparski stroj donesen iz Zagreba nije se mogao usporediti s modernom štamparijom gdje vlada zaglušna buka strojeva. On je imao veliku ručku, pa male kotačiće, zatim »ramu« i druge dijelove. Dvojica grafičara, Bogdan Popović i Milan Varičak, bila su majstori od zanata. Ostali drugovi nisu imali grafičkog znanja, ali su pokazivali volju i želju da se što prije osposobe. Ubrzo su izrađeni ormari za slova. Poslije nekoliko dana stroj je bio postavljen. Stola nije bilo, pa je na školsku klupu položena velika crna ploča, na kojoj je instaliran stroj. Sagradio se i poseban stalak za štampariju. S ponosom i poštovanjem se obilazilo oko štamparije. Stroj je trebalo povremeno popravljati. U početku je stroj izbacivao 500, a ubrzo i do 1500 primjeraka na sat.

Osim prebacivanja spomenutih materijala na slobodni teritorij, odvodio sam i ilegalce iz Zagreba u partizane. Oni su putovali kao željezničari. Za njih sam dobivao službene propusnice od šefa kartenbiroa Vlade Ranogajca, koji je radio za NOP. Neke sam vodio do Plaškoga, neke u Josipdol, a neke u Križišće.

Mjesec dana poslije mog povratka iz Križišća, preko Ranogajca je vezu sa mnom zatražio sekretar Mjesnog komiteta KPH Zagreb (zvani Crni). Bilo je to u lipnju 1942. godine. On je htio vezu sa mnom da se dogovori o prebacivanju većih količina materijala na slobodni teritorij. Vjerojatno mu je o meni netko rekao iz GŠH, pa je zato i tražio vezu zbog prebacivanja materijala. Na ugovoreni sastanak sam došao točno u ugovoreno vrijeme. Čekao sam pet minuta, što je bilo

prekoračenje principa ilegalnog rada. Da je uočio neki iskusni agent da nekoliko minuta čekam na jednome mjestu, mogao je zaključiti da sam ilegalac i da nekoga očekujem. O posljedicama ne trebam govoriti. Pretpostavljao sam da se sekretaru MK nešto dogodilo. Nakon osam dana ugovoren je novi sastanak. Ja sam Ranogajcu rekao da ne želim ići na sastanak, jer da mi se može dogoditi da opet čekam. Veza sa Crnim nije uspostavljena. U ljeto 1943. godine Vlado Ranogajec je otišao u Koprivnicu na liječenje, a odatle u partizane.

U lipnju 1942. godine došao je u Zagreb Saša, predsjednik NOO Križišće. Obratio mi se na Pantovčaku 53, gdje sam stanovao. Kazao je da dolazi kao kurir s narudžbenicom Glavnog štaba Hrvatske; da Bogdan Popović nije mogao doći, a bili su spriječeni i kuriri GŠH. Objasnio mi je da za bolnice treba nabaviti dosta sanitetskog materijala, zatim i hranu (kekse, čokoladu, napolitanke i druge slične stvari). Govorio je i o narudžbi za gojzerice po mjeri. Dogovorili smo se detaljno o slanju te robe, budući da sam se s njim dobro upoznao na terenu. Saša je za nabavku materijala imao novac i zlatne predmete koje je trebalo unovčiti. Sve te stvari nabavljao je po listi koja je napisana u GŠH. Također je i mene zadužio za nabavku mnogih stvari. Nabavio sam neke stvari koje nisu bile na popisu. Naime, dobio sam četiri puške i municiju od šefa Sekcije za održavanje pruge na Glavnom kolodvoru. Mislim da mu je prezime bilo Žganec. K njemu me je uputio Otmar Kreačić preko svog brata Mira. Žganec je bio, prema riječima Otmara, naš simpatizer. Trideset pet pari cokula dobio sam od naših simpatizera koji su kao postolari radili za vojsku. Ukupna nabavka bila je teška oko 4000 kg (sanitetski materijal, hrana, gojzerice, cokule i drugo).

Sve sam to ukrcao u montažni vagon radionice Sekcije veze i otpremio ga u stanicu Plaše, Marohniću šefu skladišta, a odatle, uz pomoć Saše, u prihvatni partizanski logor Bribir. Osobno sam pratio materijal do partizanskog logora. Ugodno sam se iznenadio što me je tu sačekao Bogdan Popović, koji je preuzeo sav materijal (partizani su ga natovarili na konje i mazge) i prenio u GŠH. Ja sam se vratio u Zagreb.

Nakon nekog vremena pozvao me je politički komesar Glavnog štaba Hrvatske Vlado Bakarić da dođem k njemu na slobodni teritorij. Naime, u kolovozu 1942. godine, pismo Bakarića donio mi je u Zagreb Mate Čandrlić, kurir GŠH. U pismu je bilo naglašeno da što prije dođem zbog razgovora o detaljima dotadašnjih pošiljaka, kao i o daljem radu. Otišao sam vlakom do stanice Plaše, gdje me je nešto dalje od nje dočekao Otmar Kreačić. Doveo je konja i za mene. Budući da ja nisam bio vješt jahač, rekao sam Kreačiću da ću ja pješačiti do Drežnice, gdje je bio smješten GŠH, a on je odgalopirao svojim konjem. Kad sam stigao, razgovarali smo o mom daljem radu, zatim o pošiljkama za koje sam organizirao prebacivanje iz Zagreba u GŠH, a dogovorili smo se i o budućim pošiljkama. Vratio sam se istim putem, to jest od Drežnice, do stanice Plaše pješke, a odatle do Zagreba vlakom.

Uskoro je uslijedila neprijateljska ofenziva, pa je GŠH promijenio svoje sjedište.

Bogdan Popović je obolio na plućima pa je došao na liječenje u Križišće u kuću Mate Čandrlića, kurira GŠH, koji me je obavijestio, po svom dolasku u Zagreb, da trebam Popovića dovesti u Zagreb na liječenje. Od Vlade Ranogajca sam dobio, u proljeće 1943. godine željezničku legitimaciju s Popovićevom pravom slikom na ime Dragutin Prinčić. Željezničku uniformu mi je dao Adolf Husu, pa sam došao u Križišće, preuzeo ga i taksijem ga odveo na željezničku stanicu Plaše, s koje smo došli vlakom u Zagreb. Smjestio sam ga u obiteljsku kuću

Rudolfa Stanica, koja se nalazila između Stenjevca i Podsuseda. Stanić mu je dovodio liječnike naše simpatizere. Liječio se godinu dana.

Kad se Popović nešto oporavio, počeo je izlaziti iz kuće i šetati. Na nesreću, susreo je Joštovog sina, koji je, kao predratni skojevac, poznavao Popovića. Promijenio je svoje političko uvjerenje, pa je za vrijeme okupacije radio za Ustašku nadzornu službu. Popović je to znao. Najprije su razgovarali o konvencionalnim stvarima. Budući da je Popović naslućivao da Jošt znade da je bio na slobodnom teritoriju, da bi opravdao svoj boravak u Zagrebu, rekao je da je pobjegao iz partizana zbog gladi i veoma teških uvjeta života. Tada mu je Jošt predložio da bi mu bilo najbolje rješenje da radi za UNS i da će u tom slučaju dobro živjeti. Zatim su se dogovorili da se sastanu sutradan, pa da će mu Popović dati konačan odgovor o njegovu prijedlogu. Odredili su mjesto i vrijeme gdje će se sresti. Razumljivo je, da mu je Popović to rekao da bi ga se što prije oslobodio. Također je vjerovao da Jošt neće poduzeti neku hajku da ga policija uhvati u tom kra-

j[u']

Međutim, hajka je uslijedila nakon nekoliko dana. Očevidno je da ju je Jošt organizirao da bi se pronašao i uhapsio Popović. Pod pretpostavkom da će ga teško naći u tom području, Popović je odlazio na kupanje na Savu u kolovozu 1943. godine. Stanićeva supruga je na vratima kuće ostavila cedulju na kojoj je pisalo da je ona na kupanju na Savi. Cedulju je ostavila zbog mene, kao i ostalih prijatelja, da bih znao, ako dođemo, gdje je možemo naći. Naime, s njom je na. kupanju bila i moja supruga.

Žandari su, tražeći Popovića, došli i na rijeku Savu. Primijetili su jedno muško odijelo u blizini moje i Stanićeve supruge, pa su upitali čije je to odijelo. Stanićeva je supruga, ne razmišljajući, rekla da to odijelo pripada nekom vojniku. Žandari su pretresli odijelo i pronašli pištolj, željezničku legitimaciju i fotografski aparat. Pretpostavljajući da to odijelo ima nekakvu vezu s mojom i Stanićevom suprugom obje su poveli na žandarmerijsku stanicu u Podsused. Popović je sve to promatrao s druge strane rijeke. Kad je o tome obaviješteno ustaško redarstvo, agenti su odmah došli i odveli žene u Đorđićevu ulicu na saslušanje.

Popović je hitno došao k meni na Pantovčak 53 i ispričao mi što se dogodilo. Zatim je pošao u stan Vinka Vrbke u Dubravu. Tamo je bio nekoliko dana, pa se preselio u Grane, u stan nekoga grafičara.

Budući da je ustaško redarstvo, nakon ispitivanja, zaključilo da uhapšene žene nemaju nikakvu vezu s nađenim odijelom, puštene su na slobodu.

Teškoće su nastale kad je ustaško redarstvo razvilo film koji je bio u fotografskom aparatu. Odmah su agenti počeli tražiti osobe koje su bile na slikama. Tako su uspjeli pronaći i uhapsiti Popovićevu sestru Bogdanku koja je radila u Ministarstvu riznice. U toku saslušavanja ona me je prokazala. Tvrdila je da sam ja doveo njezinog brata iz neke partizanske institucije na liječenje u Zagreb, da je kod mene stanovao i da se poznajemo od prije rata. Za brata je izjavila da je on stari komunist i robijaš. Prokazala je još neke ljude.

Neko vrijeme prije njezinog hapšenja, jer je policija posjedovala njezinu sliku i tražila je, predložio sam joj da ode u partizane, budući da je to najbolje rješenje za nju. Na žalost, ona je taj prijedlog odbila. Tada sam hitno obavijestio Dragutina Karašija da preko Ratka (rukovodioca udarne grupe) dobije propusnice za Bogdana Popovića, Rudolfa Stanića, Đuru Wohlfarta i mene za odlazak u partizane preko kanala Čučerje. Ratko je sve to brzo obavio. Popović, Stamć i Wohlfart prenoćili su kod Karašija u potkrovlju, a sutradan su trebali poći u Čučerje, gdje sam im se i ja trebao priključiti.

Na željeznici sam drugovima Faistu, Husu, Brenčiću, Molnaru, Firmu, Radetiću i Glasu rekao da se moram, zbog ugroženosti, sakriti, ali da njima ne prijeti nikakva opasnost.

Karaši je doveo na sabirno mjesto u Cučerje Popovića, Stanica i Wohlfarta. Budući da ja nisam došao u dogovoreno vrijeme, oni su vezama krenuli na slobodni teritorij. Razlog mog nedolaska je greška koju sam učinio. Naime, ja sam prije svog odlaska na vezu došao u svoj stan (Pantovčak 53) da uzmem neke stvari koje su mi bile potrebne za partizanske uvjete života. Na nesreću, agenti su već bili u mom stanu, pa su me uhapsili potkraj kolovoza 1943. godine.

Na saslušanju sam odlučno nijekao sve što su me pitali. Međutim, po pitanjima koja su mi agenti postavljali shvatio sam da znaju neke stvari iz moje ilegalne djelatnosti. Tako su me suočili s Bogdankom Popović i upitali je da li sam ja taj o kome im je ona govorila. Ona je to potvrdila. Međutim, to me nije pokolebalo. I dalje sam uporno sve nijekao, iako je Bogdanka zahtijevala da potvrdim činjenice koje je iznosila protiv mene.

Budući da je policija bila u nedoumici zbog moga kategoričkog odbijanja svih optužaba, obratila se Direkciji željeznice za provjeru moje službe. Provjerom dnevnika dežurstava ustanovljeno je da nikad nisam bio odsutan s posla i da sam dnevnik vlastoručno redovito vodio. Bez obzira na te neoborive dokaze, policija je još sumnjala. Vjerovala je da će izjava grafologa biti najvjerodostojnija uspoređivanjem moga rukopisa sa zabilješkama u dnevniku. Grafolog je uspoređivanjem pisma utvrdio da sam vlastitom rukom vodio dnevnik.

Dnevnici su bili u redu zato što sam se uvijek, prije svog odlaska na slobodni teritorij, dogovarao sa svojim suradnicima u dežurstvu — Faistom, Husom i Brenčićem — da za moje dežurstvo ostave slobodnu stranicu u dnevniku i da na posebnom papiru pribilježe što se toga dana događalo. Kad sam dolazio s terena iz pribilježaka spomenutih drugova ispisivao sam u dnevnik sve ono što se dešavalo. Tako sam pred pretpostavljenima na željeznici imao pokriće da redovno obavljam svoje dužnosti.

U zatvoru sam ipak bio pet mjeseci u Đorđićevoj ulici i na Savskoj cesti, iako moja djelatnost za NOP nije dokazana. Bio sam osuđen na dvije godine na izdržavanje kazne u logoru Jasenovac. Moja je supruga, također bez dokaza, bila osuđena na godinu dana zatvora i odmah odvedena u logor Stara Gradiška.

U Jasenovac nisam upućen, jer smo svi mi iz zatvorske ćelije na Savskoj cesti, u kojoj nas je bilo dvadesetak, zadržani kao taoci. Odatle sam bio upućen u bolnicu zbog granuloma, ali me liječnici nisu operirali.

Ubrzo me je pozvalo ustaško redarstvo u Đorđićevu ulicu, pa me je uvjetno pustilo na slobodu, a kaznu smanjilo na vrijeme koje sam proveo u zatvoru. To me je ugodno iznenadilo, a doznao sam i za razlog. Naime, predsjednik biciklističkog saveza Stjepan Ljubić (naš simpatizer), pošto sam se i ja bavio tim sportom, pokrenuo je akciju među sportašima biciklistima da napišu molbu da nisam kriv i da na nju stave svoje potpise. Dvije stotine biciklista napisalo je i potpisalo molbu nadležnim organima takozvane NDH, da sam lojalni građanin
i da se nisam bavio politikom. Sličnu izjavu s vrlo mnogo potpisnika dali šu i željezničari na inicijativu Josipa Molnara i Franje Faista. Taj pothvat je uspio. Tako sam se našao na slobodi u siječnju 1944. godine. Na mene je snažan dojam ostavila solidarnost drugova.

Dr Miloš, moj poznanik iz lakoatletskog kluba »Maraton« prije rata (ja sam bio dugoprugaš), uticao je također na svoje rukovodioce u Ministarstvu

za javni red i sigurnost, da me zbog nedovoljnih dokaza na saslušanjima ne upućuju u logor. U tome je uspio, pa sam skinut i s liste talaca, a kasnije uvjetno pušten sa smanjenom kaznom.

Kao kompromitiran više se nisam mogao intenzivnije baviti ilegalnim radom. Bio sam pod policijskom paskom.

Kad sam se vratio na svoje mjesto na željeznici (radionica Sekcije veze), ubrzo sam se ponovo uključio u sakupljanje materijala za Narodnooslobodilačku vojsku. Vješto sam prouzrokovao zakašnjenje vlakova. S Molnarom sam noću skidao vanjske telefone, pa smo ih prerađivali u prijenosne poljske telefone i slali na oslobođeni teritorij. Davao sam mu i skupljeni sanitetski i kancelarijski materijal, a i tehničku robu. On je sve to slao, uz pomoć Radovana Krišković a, Viktora Marohnića i stolara Haščića u Lipovljanima, jedinicama NOV-a.

Budući da više nisam smio putovati, predao sam pismo Josipu Molnaru da ga odnese u Ludinu Jagodi Mari kod koje je bila majka Otmara Kreačića. Naime, njegov otac bio je u zatvoru na Savskoj cesti u Zagrebu, pa sam njegovoj majci napisao da preko komandi jedinica NOV-a pokrene akciju za oslobođenje svog supruga zamjenom za zarobljene okupatorske ili kvislinške oficire. Poznato mi je da je kasnije ta zamjena uspjela.

Po ponašanju okupatora i kvislinga ocijenili smo da se naša vojska približava Zagrebu i da će ga uskoro osloboditi. Našem veselju nije bilo kraja. Međutim, bili smo svjesni činjenice da i u posljednjim trenucima pred oslobođenje mogu pasti nove žrtve i da mi željezničari, ako bude potrebno, prije dolaska naših jedinica u oružanoj borbi pokušamo sačuvati od rušenja razne objekte na željeznici (postavnica I i II, telefonska centrala i drugo). Zato smo se mi aktivisti naoružali.

Iz vagona koje je neprijatelj predvidio za povlačenje, a bilo ih je nekoliko nakrcanih oružjem, uzeli smo puško-mitraljez, dvije puške, desetak ručnih bombi i sanduk municije. Stvorena je naoružana grupa (Faist, Husu, Brenčić i ja). S našom grupom spojila se i naoružana grupa iz Željezničke radionice pod rukovodstvom Mate Marohnića. Čvrsto smo odlučili da objekte branimo ako ih neprijatelj pokuša uništiti. Međutim, zbog brzog napredovanja naših jedinica, neprijatelj nije imao vremena misliti o rušenju objekata. Štoviše, na kolodvoru je ostalo više vagona s oružjem, jer nije bilo lokomotive koja bi ih mogla odvući.

Posljednje grupe neprijatelja povlačile su se kroz grad. Na kolodvoru je bio manji broj službenika i mi aktivisti. Može se reći da smo već tada držali stanicu u svojim rukama.

U međuvremenu su na ručnoj drezini došla na glavni kolodvor dva oficira naše armije u izviđanje. Doveo ih je jedan željezničar iz Velike Gorice. Informirali smo ih o situaciji na stanici. Kazali smo im da je naoružano nas dvadesetak aktivista sa zadatkom da branimo objekte ako ih neprijatelj, u posljednji čas, pokuša minirati. Također smo im rekli da se neprijateljske jedinice povlače Ilicom i Nikolićevom ulicom u pravcu Slovenije i da pucaju na prolaznike po ulicama da bi ih zastrašili, da oni eventualno njih ne napadnu (puškama, strojnicama ili ručnim bombama). Jedan od njih je krenuo Zrinjevcem da se osobno uvjeri o tome. Kao hrabar ratnik nije bio dovoljno oprezan, pa ga je neprijatelj ustrijelio na uglu Zrinjevca i Nikolićeve ulice. Njegov drug je s drezinom pohitao natrag da što prije dovede svoju jedinicu.

Osmog svibnja 1945. godine Zagreb je bio oslobođen. Sa suzama radosnicama promatrali smo ulazak jedinica Jugoslavenske armije u Zagreb. Teška

borba naših naroda i narodnosti pod vodstvom Tita i Partije doživjela je svoj trijumf. I mi željezničari, na što smo bili ponosni, dali smo i svoj prilog toj općoj borbi za slobodu i novo društveno uređenje.

Prikupljeno oružje predao sam komandi saobraćajne čete brigade Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ) 19. svibnja 1945. Komandir te čete zadržao me je mjesec dana kao razvodnika straže na Glavnom kolodvoru, budući da sam dobro poznavao sve željezničke objekte.*

* Odlomci iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Vladimir Nazor

ODLAZAK IZ ZAGREBA

Reče mi jednom, iznenada, Goran:

— Žele vas. Biste li vi k njima?

— Bih, odgovorih.

— Sada? Odmah?

— Da.

— Da govorim s kiparom?

— Možeš.

To bijaše sve.

Doskora kipar dođe i povede sa sobom dva nepoznata mi čovjeka: jednog smo zvali Inžinirom (što on nije bio); drugoga, nižeg i brkatog, Konspiratorom (što ovaj doista i jest).

— Uredite sve s njima — reče mi bezbradi hrvatski Michelangelo i ode.

Dogovorismo se prije svega, kako da ne ostavim sestru u Zagrebu bez pomoći i zaštite.

— Što da sobom ponesem?

— Što manje. Dva kovčežića. U jednom zimsko rublje, u drugom zimsko odijelo i obuću. Do dva dana doći ćemo da ih dignemo i pred nama otpremimo k vašem cilju.

— A kad ćete po me?

— Najdalje do desetak dana.

— Kuda, kako i kamo?

Ne dadoše mi odgovora.

Moje se pouzdanje ipak ne uskoleba; ne rekoh više niti jedne riječi. I moja me sestra (draga, razborita, požrtvovna, uviđavna i sestra i majka!) hitro i uredno spremi; kovčežići nekamo otputovaše.

Ali, nešto zapne.

Prođe preko mjesec dana nestrpljivog čekanja. Minu i Božić. Tek jedan ili dva dana prije Nove Godine dođe mi, s prvom jačom zimom i ozbiljnijim snijegom, tajanstveni šutljivac Inžinir i povede me autom izvan Zagreba; u općinu i mjestance Dubravu, gdje dođe pred mene i Gorana još tajanstveniji Konspirator, čovjek ozbiljan, spretan i pun pažnje prema meni.

Daljnje, zanimljivo, ali prilično dugo i teško putovanje preko Save i Kupe, danju i noću, po stranputicama, njivama i šumama, kroz onda tako zvanu Ničiju Zemlju, pa dogovoreni susret s četom Partizana i tužan prolazak uz do temelja popaljena srpska sela i uz jame pune zaklane čeljadi ne ću ovdje opisati. Zamolio me Goran da pustim njega o svemu tome potanje progovoriti.

Ima ipak jedna epizoda koju želim sam ispričati.

Prođosmo Kupu u malenu trošnu čamcu, prvi ja i Konspirator, zatim Goran s Partizanom (političkim mladim komesarom), koji će nas dalje voditi. Kad prođoh vodu, još se većma začudih što se taj plitki čamac ne prevrnu, i blatna nas voda ne prisili na zimsko plivanje; nije bilo suđeno da Kupa, ta sadašnja granica između ustaške i partizanske zemlje bude moj Jordan, pa da u njemu nađem svoje prvo svečano partizansko krštenje.

Na drugom brijegu čekala nas seljačka kolica, kojima stigosmo u neko selo.. .*

'Odlomak iz knjige *S partizanima,* Državni izdavački zavod Jugoslavije, Beograd, 1945.

Antun Augustinčić

NAZOR I KOVAČIĆ ODLAZE U PARTIZANE

Poznanstvo s Titom — Ministarskim autom na oslobođeni teritorij

Moje poznanstvo i susreti s Titom padaju nekako u sredinu 1939. godine. S Titom me je upoznao dr Mladen Iveković, koji mi je najavio dolazak jednog visokog partijskog funkcionara. I uistinu, poslije nekoliko dana došao je s njim u moj stan u Bosansku ulicu 5a. Predstavio mi se kao inženjer Tomanek. Bio je to lijep i otmjeno odjeven čovjek. Naravno, ja sam tek kasnije saznao da je to Tito. Naslućivao sam da je Tito iz Hrvatskog zagorja, negdje iz okolice Klanjca. To sam zaključivao po njegovu govoru, osobito po izgovoru i naglasku pojedinih riječi. I kad me je jednom Tito upitao što mislim odakle je on, ja sam smjesta rekao — deset kilometara od Klanjca! Veoma se začudio, a ja sam mu to na njegovu želju i objasnio. Rekao sam da to zaključujem po načinu izgovaranja nekih riječi. Tako je, na primjer, Tito govorio »sam biu« a tako se govori s obje strane Sutle, na hrvatsko-slovenskoj granici. Još me je Tito zapitao što mislim kako se on zove, a ja sam mu rekao — Golub! Tito se samo nasmijao i rekao da poznaje Golube, ali da on nije Golub.

Od tada počinje i moja suradnja s Titom po partijskoj liniji. Po dogovoru s Titom trebao sam po partijskom zadatku krenuti u Sovjetski Savez. S tim smo u vezi proučavali sve mogućnosti i sve pravce toga mog putovanja, a morali smo unaprijed, bar donekle, predvidjeti sve prilike i neprilike, koje bi me mogle zadesiti na putu.

U to su vrijeme već mnoge granice bile zatvorene i svako je putovanje, a osobito putovanje prema Sovjetskom Savezu, predstavljalo gotovo nepremostive zapreke i opasnosti. Bio sam tada predsjednik Društva prijatelja Sovjetskog Saveza u Zagrebu i dogovorio sam se s Titom da zatražim našu putnicu i vizu za Sovjetski Savez, a da kao razlog puta navedem podizanje spomenika Puškinu u Moskvi. Tito će opet sa svoje strane ishoditi sovjetsku vizu. Poslije dosta dugog vremena obavijestio me je Tito da je iz Moskve stigla viza. Pošao sam odmah u Beograd

u sovjetsku ambasadu, ali mi je tamo rečeno da ću morati još dosta dugo čekati. Kada sam službeniku ambasade rekao da se viza već nalazi kod njih neobično se začudio. Odmah je nazvao telefonom konzulat i na svoje veliko iznenađenje ustanovio da je moja viza već stigla. Bio je vrlo ljubazan i nikako nije mogao razumjeti o čemu se zapravo radi i kako se ta stvar mogla obaviti bez njegova znanja.

Dugo sam čekao i na jugoslavensku putnicu, koju mi je, napokon, uručio tadašnjih predsjednik vlade Dragiša Cvetković. Dočekao me je riječima: »Dobar dan, predsjedniče!« i čestitao mi. Brzo sam mu odgovorio da nije sramota biti predsjednik Društva prijatelja Sovjetskog Saveza. Cvetković mi je uručio putnicu rekavši: »Pa, bogami, i nije sramota!« U Beogradu sam zatim pokušao dobiti tranzitnu mađarsku vizu, ali nisam uspio. Tu mi je vizu uručio mađarski konzul u Zagrebu preporučivši mi da u Mađarskoj nigdje ne izlazim iz vlaka, jer se posvuda nalaze agenti Gestapoa i sve kontroliraju. Još mi je, povišenim tonom, dao do znanja da će se za koji dan dogoditi strašne stvari. Imao je. pravo — taj je dan bio petak, a u nedjelju je već počeo rat.

U subotu bio je Tito kod mene, baš kad sam pripremao stvari za put. Dao mi je nekoliko telefonskih brojeva i uputio me da odmah po prelasku sovjetske granice nazovem Moskvu. Otputovati sam trebao sljedeći dan, u nedjelju, ali je tog dana već ranim jutrom počeo rat invazijom njemačkih i kvislinških trupa u Jugoslaviju i bombardiranjem Beograda. Nekako oko deset sati došao je i Tito radi dogovora što da se u tako nastaloj situaciji radi i zajedno smo zaključili da od mog puta u Sovjetski Savez ne može biti ništa.

Tita sam sreo još jedanput poslije nekih četrnaest dana u tramvaju. Samo smo se pozdravili. Ponovo sam ga vidio tek u studenome 1943. godine u Jajcu.

Istog mjeseca, dvadeset petog travnja 1941, uhapsio me je Gestapo i odveo otvorenim kamionom, zajedno s mnogim drugima, u Graz. Poslije nekoliko mjeseci, uz pomoć nekih Varaždinaca, spašeno nas je dosta iz ruku Gestapoa, na primjer Krizman, Protega, ja i drugi. Oni su, naime, imali dobre veze s austrijskim nacistima, koji su poslije Dollfussova ubojstva i neuspjelog puča morali bježati iz Austrije. U Jugoslaviji su ih prihvatile naše vlasti i bili su internirani u Varaždin. Poznato je da je Hitler poklonio tadašnjim vlastima u Varaždinu autobus u znak zahvalnosti za dobar postupak s tim interniranim austrijskim nacistima.

Po povratku u Zagreb nastavio sam rad u svom ateljeu na Krešimirovu trgu (danas Lenjinov trg). Jednog me je dana iznenada posjetio Pavelićev sekretar i pozvao da moram odmah portretirati Pavelića. Nisam imao vremena ni da skinem radne papuče. Pavelić me je lijepo primio. Nudio mi je cigarete i sam ih je pripaljivao, a zatim je naredio da ga portretiram. Upozorio sam ga da se s tim poslom ne može početi tako brzo, pošto ga sada vidim prvi put u životu i da bih trebao neko vrijeme promatrati ga, studirati. »Dobro«, rekao je »vi sjednite u fotelju a ja ću raditi.« I tako sam se zadržao u njegovoj kancelariji nekoliko sati, sve do četiri poslijepodne. Sjedio sam i pušio, a Pavelić je pojedinačno pozivao svoje ministre. Kada su došli Eugen Dido Kvaternik i još neki njegov ministar, povremeno su svoje poglede bacali čas na mene, čas na Pavelića. Trajalo je to tako, otprilike, pola sata, kad odjednom Pavelić, koji je primijetio to pogledavanje, reče smiješeći se: »Što gledate, nije to Gestapo, to je kipar Augustinčić.« Te Pavelićeve riječi »... nije to Gestapo. . .« samo pokazuju kako je takozvana NDH bila obična nacistička tvorevina i ekspozitura u kojoj je Gestapo bio sve i sva i

kako ustaška vlada i ostali njezini potčinjeni organi nisu mogli ništa poduzimati bez znanja Gestapoa, kojeg su se i sami strahovito bojali.

Tih su me dana često posjećivali Ivan Krajačić i Ivo Lola Ribar i njima sam ispričao što se dogodilo. Preporučili su mi da portretiram Pavelića, ako već odmah ne mogu bježati, a da ćemo honorar dati za Narodnu pomoć. I tako je prva svota koju sam primio upućena kao pomoć sestri Vladimira Nazora.

Trinaestog lipnja 1942, na Antunovo — tog je dana Pavelić slavio svoj imendan — pošao sam sa suprugom u šetnju kako bismo izbjegli da gledamo parade u Pavelićevu čast. Na toj smo šetnji sreli Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića i baš mi je taj susret s našim pjesnicima nešto kasnije dobro poslužio.

Godine 1942. dali su mi Ivo Marinković i Dragutin Saili Konspirator, oba članovi CK KPH, zadatak da utječem na neke poznatije ljude, kulturne i javne radnike, da donesu odluku o odlasku u partizane, pošto bi njihov odlazak u šumu imao veliko političko značenje i poticao bi rodoljubne i antifašističke, progresivne krugove da slijede njihov put. O tome smo razgovarali kod Olge Iveković-Kubović čiji je stan bio u blizini Maksimira, na uglu Bukovačke ceste i Crnčićeve ulice. Dogovorili smo se da se za nekoliko dana nađemo na istome mjestu i da ih obavijestim o rezultatima svoje akcije. U tu sam svrhu posjetio neke ljude, ali su oni odbili — dakle, bez uspjeha. Bio sam ljut i loše raspoložen kad odjednom upadne u moj atelje Goran Kovačić i sav u nekom afektu reče: »Augustinčiću, ja ću se ubiti ako mi ne date vezu za odlazak u partizane. Znam, vi to možete učiniti. Vlasti NDH štampaju moje radove bez moje suglasnosti pa će me javno mnijenje osuditi kao ustašu.« Odmah sam se sjetio susreta s Nazorom i Goranom na Antunovo i odmah sam pomislio kako bi zaista dobro bilo da njih dvojica odu u partizane. Njihov bi dolazak na slobodni teritorij izazvao snažan dojam ne samo u Zagrebu i Hrvatskoj, već i u čitavoj Jugoslaviji. U oduševljenju rekao sam Goranu da se ne treba ubijati i da ću mu omogućiti da ode u partizane. Ujedno sam ga zamolio da pođe do Nazora i da mu kaže da ga narod zove da dođe u partizane. Goran je sav radostan pošao Nazoru i prenio mu sve kako smo se dogovorili. Nazor mu je smireno rekao: »Kada me narod zove, moja je dužnost da idem.« Dan kasnije izvijestio me je Goran o Nazorovu pristanku i s njim sam se dogovorio za prvi sastanak s Nazorom, odmah smo odredili dan i mjesto. Sat prije sastanka s Nazorom obavijestio sam — kod Olge Iveković-Kubović — Ivu Marinkovića i Dragutina Sailija, da moja akcija nije urodila plodom, ali da već imam pristanak jedne ličnosti koja je poznata u čitavoj Jugoslaviji i koja je veliki Jugoslaven, koja nije komunist i čiji će odlazak utjecati na odlazak mnogih ljudi u partizane. Oni su nastojali pogoditi tko bi to mogao biti, ali u tome nisu uspjeli. Kada sam im rekao da je to Nazor, naprosto nisu mogli vjerovati. Uvjeravao sam ih da u tri sata imam s njim sastanak. Pozvali smo taksi, pa sam ih poveo u Gregorijančevu ulicu i upoznao ih s Nazorom. Nazor je bio oduševljen i isticao da se osjeća mlađim od godina koje nosi. Ja sam ih uskoro napustio, a Marinković i Saili su još ostali s Nazorom. To je bio prvi sastanak s Nazorom. Poslije ga je preuzeo Saili, koji je izvršavao sve organizacione i praktične pripreme za Nazorov odlazak na slobodni teritorij.

Svoju sam ilegalnu djelatnost u Zagrebu najprije počeo sa Sailijem, a nastavio je s Ivanom Krajačićem, zatim s Ivom Marinkovićem, pa onda ponovo s Krajačićem. Radio sam i s Lepom Perović, koja je došla u Zagreb potkraj 1942. godine i bila na dužnosti člana Povjerenstva CK KPH za Zagreb i sjevernu Hrvatsku. Ivo Marinković je bio sekretar (rukovodilac) tog povjerenstva. Naravno, o svemu tome sam doznao poslije rata. Svi ti drugovi, i Lepa Perović, razvijali su,

kao iskusni partijski funkcionari, veoma živu ilegalnu djelatnost i postizavali vidljive rezultate. S Lepom sam dosta radio i da bih joj omogućio intenzivniji rad, tj. da bi se mogla slobodnije kretati gradom u izvršavanju svojih kompleksnih obaveza, hodao sam pod rukom s njom kao njen suprug. Bojila je kosu i otmjeno se odijevala, kako bi svojim izgledom odbacila sumnjičavost agenata Gestapoa i UNS-a, a i kvislinških suradnika.

Sjećam se Ive Marinkovića, koji je kao ilegalac bio dosta neoprezan i nepotrebno hrabar. Kretao se preslobodno, a ponekad je bez naročitog opreza izvršavao svoje obaveze. Mene je, na primjer, s pločnika dozivao u moj stan u Bosanskoj ulici. Ja bih otvarao prozor na četvrtom katu gdje sam stanovao, pa bismo se tako glasno dogovarali. Stjecao se dojam da je Marinković prekomotan, odnosno da omalovažava okupatorsku i kvislinšku policiju ili je pak preuranjeno okupaciju promatrao kao efemernu pojavu. I Saili je, a on se strogo pridržavao principa ilegalnog rada i bio vrlo iskusan na tom poslu, zapazio to kod Marinkovića. Čak mi je jednom prilikom izrazio zabrinutost riječima: »Odugovlačim svojim odlaskom u partizane, jer se bojim da će Marinković postati žrtva svoje neopreznosti.« Naime, Marinković je, koliko ja znam, zamijenio Sailija. Sailijeva pretpostavka da će Marinković pasti u ruke policije, na žalost, obistinila se. U ožujku 1943. godine Marinković je pošao na jedan sastanak na koji osobno nije trebao ići (pozvao ga je provokator Mato Rendulić) i upao u zasjedu agenata. Od tada se za njega više nije ništa čulo. Danas se zna da je Marinković bio zvjerski mučen i ubijen. Sigurno je, međutim, da nije nikoga odao, jer je poznavao mnogo komunista i antifašista, a nikoga od njih nije policija hapsila niti progonila.

Napokon je došlo do odluke da i ja krenem na slobodni teritorij. Kolima smo trebali ići Krajačić, moja supruga Nada, kćer Rosa i ja. Naime, povremeno je kamion iz tvornice u Dugoj Resi prevozio platno preko Karlovca u Zagreb i bilo je u planu da se tim kamionom prebacimo u partizane uz pomoć veza koje smo imali u Karlovcu. Sekretarica te tvornice bila je naša veza u Karlovcu i kada bi kamion s platnom trebao krenuti prema Zagrebu, ona bi izvijestila partizane i ovi bi na pogodnome mjestu sačekali kamion i uzeli platno, koje je, naravno, bilo prijeko potrebno partizanskim jedinicama. Ta je veza zbog toga bila prekinuta i platno se prevozilo željeznicom, a ne više kamionom.

Poslije nekog vremena sugerirao mi je Krajačić da ja nađem neka kola za odlazak u partizane. Krajačić je počeo osjećati ponovo bolove u nozi od stare rane koju je dobio kao borac interbrigada u Španjolskoj, u hodu je mukom prenosio težinu tijela na tu nogu i uočljivo je šepao.

Došao sam na dobru ideju. Preko puta mog stana u Bosanskoj ulici stanovao je Bulić, ministar građevina NDH. Često sam ga s moje terase promatrao i zaključio sam da bi se s njim moglo razgovarati. Kao čovjek izgledao mi je Bulić dobar, ali bio je zanesen fašizmom i ustaštvom. Ipak sam odlučio da mu pristupim kad bude izlazio iz kuće. To sam i uradio i rekao mu da bih s njim želio razgovarati. Bez daljnjega je na to pristao i rekao mi da dođem u njegov stan u osam sati navečer. Kad sam došao, primijetio sam da je sve članove svoje obitelji nekuda poslao^kako nas ne bi ometali u razgovoru. Pošto sam sjeo nasuprot njemu, upitao me: »Sto želite?« Bez ikakva uvoda, rekao sam: »Znam da vi svakog mjeseca dobivate 15 neispunjenih propusnica za Dalmaciju s potpisom šefa ustaškog redarstva. Trebao bih tri takove propusnice.« Bulić me je samo gledao. Međutim, u tom njegovom pogledu nisam osjetio ništa ispitivačkog, a niti sam na njegovom licu mogao uočiti i najmanji znak čuđenja. Htio je ipak znati zašto mi te propusnice trebaju. Bez okolišanja sam mu rekao da su mi potrebne za odlazak u

partizane. Ni na te moje riječi nije se uopće uzbudio, sačuvao je onaj mir od trenutka kada smo sjeli. Tiho je izustio: »U redu!« Tada sam dobacio da su mi nužno potrebna i njegova luksuzna kola. »Ali, u koju svrhu?«, upitao me. »Da bih s njima pošao u partizane«, odgovorio sam. I odmah sam ga uvjeravao da ćemo mu vratiti kola. Objašnjavao je da je to nemoguće, jer da ne poznaje vozača. Kada sam mu još rekao da ja garantiram za vozača samo je problijedio. Očito je bilo da je jako iznenađen kada je shvatio da je vozač naš suradnik. Obećao je dati kola da nas prevezu preko Savskog mosta i dalje prema oslobođenom teritoriju, a on da će kola sačekati kod Samobora. Zatim se Bulić naglo okrene i rukom pokaže prema zidu govoreći: »Svemu je kriv onaj lopov!« Iznenadile su me te njegove riječi, jer sam znao da u sobi nema nikoga. Pogledao sam na njegovu ruku i vidio kako ona pokazuje na veliku Pavelićevu sliku iza njegovih leda. Od tog je momenta Bulić počeo otvoreno govoriti. Spominjao je brojku od 70 000 domobrana koji bi pod njegovim utjecajem prišli partizanima. Isticao je da je on za konfederaciju i tražio je sastanak s Titom. On je bio pristaša puča kojeg su pripremali Lorković i Vokić. Taj moj razgovor s Bulićem ponovio sam kasnije, u Otočcu, Andriji Hebrangu, a rekao sam to i Titu kad sam mu se javio u Jajcu. Tito me je upitao da li sam to ispričao Hebrangu i kad sam to potvrdio, rekao je da će Hebrang vjerojatno nešto poduzeti. Sjećam se da je Tito kazao: »Ako to uspije, onda može Bulić spasiti svoju glavu.« Dobio sam utisak da je Tito čitavoj toj stvari pridavao važnost. Međutim, Hebrangov je slučaj poznat. On je o Bulićevim zamislima bio prvi upoznat, ali je najvjerojatnije da nije poduzeo ništa. Pučisti Lorković i Vokić, kao i ostali, pohvatani su i likvidirani. Bulić se sklonio kod njemačkoga generala u Zagrebu i njegovom pomoći prešao u Njemačku gdje je i kasnije živio.

Automobilom ustaškog ministra pošli smo Ivan Krajačić, moja supruga, kćerka i ja. Kolima je upravljao Milan Horvat, a pratio nas je Bogdan Iveković, činovnik u ministarstvu građevina. Preko Savskog mosta prešao je samo vozač Horvat s Ivekovićem, a mi smo se ukrcali, otprilike, kilometar dalje. Krenuli smo glavnom cestom prema Karlovcu, a zatim nešto prije Rakova Potoka, desno, običnim poljskim putem prema Okiću. Sjećam se, nadlijetao je dosta visoko nad nama neki avion, ali vjerojatno nije opazio kako se naš auto kreće po livadi. Naskoro su nas u Sv. Martinu prihvatili partizani i tu smo se oprostili od naših pratilaca. Auto se vratio u Zagreb zaobilaznim putem preko Jastrebarskog, Plješivice i Samobora. Još smo iste noći krenuli s četom partizana preko Pokuplja prema oslobođenom teritoriju. Tako je započeo moj prvi dan- u partizaniji — bio je to 8. rujna 1943. godine.*

Sjećanje, SUBNOR, Zagreb.

Franjo Mikulić

U OSIGURAVANJU NAZORA I GORANA

Nepoznati drugovi iz Zagreba — Na dočeku u Horvatima — Stari pjesnik je bio sretan

Jedan vod iz bataljona »Kljuka« osiguravao je odlazak Vladimira Nazora i Ivana Gorana Kovačića u partizane. Dvadeset šestoga prosinca 1942. došao je iz Horvata jedan drug, kojemu se ne sjećam imena ni prezimena, a radio je kao politički radnik na području Horvata i u okolnim selima. On je, po svom dolasku, nas nekoliko iz Kotarskog komiteta Pisarovina upoznao s tim da dolazi jedan drug po vezi i da bi mu trebalo dati što bolje osiguranje od Horvata do Korduna.

Mi koji smo dobili zadatak da izvršimo osiguranje nismo znali o kome je riječ. Borci, kao i rukovodioci, stalno su Saputali i pitali se tko dolazi. Mnogi su se nadali da će možda imati sreću da vide Tita.

Pri planu smo se rukovodili da se 26. prosinca 1942. prebacimo u Horvate u strogoj konspiraciji, a 27. prosinca trebala su stići kola s nepoznatim drugom. S kolima je bio upućen pouzdani seljak Stjepan Bradač iz Jamničke Gorice. Kada smo došli u Horvate, borce smo razmjestili na lijevu i desnu stranu pruge, kao i u selu Babići. Smješteni smo bili tako po kućama da bismo se, u slučaju napada neprijatelja, mogli ispomagati. U kućama su bila tri do četiri borca. Imali smo samo jedan puškomitraljez. Za sve vrijeme imali smo dobru obavještajnu službu, preko političkih radnika kao i ostalih ljudi u selu, o kretanju neprijatelja koji je bio i u samome mjestu. Također smo znali za njegovo kretanje i izvan mjesta. Stalno smo gledali kako su se ustaše kretali po cesti, a odjednom su došli i Nijemci u samo selo, gdje smo se mi nalazili. Bilo je slučajeva da su ulazili i u pojedine kuće u kojima su bili skriveni naši drugovi. Narod nas je sve vrijeme, dok smo čekali, hranio najboljom hranom i donosio najbolja pića. Teško je utvrditi koliko je ljudi znalo da se nalazimo u selu. Pouzdano se može reći da je veći dio naroda to saznao, ali neprijatelj riije ništa doznao iako je imao svoje uporište na samoj stanici. To je za nas bilo vrlo važno pri ocjenjivanju utjecaja narodnooslobodilačkog pokreta u našem narodu.

Prošao je 27. prosinca, a drugovi nisu stigli. Sljedeći dan je počeo padatisnijeg. Čekali smo, a 30. prosinca navečer u 8 sati obaviješteni smo da su stigla tri druga iz Zagreba i da jedan želi (a to je bio Nazor) odmah vidjeti uniformirane i naoružane partizane. Došao je jedan drug i saopćio mi da idemo drugovima koji su stigli i da povedem još nekoliko partizana.

Kada smo ušli u kuću, u kojoj su bili smješteni očekivani drugovi, pozdravili smo sa: Smrt fašizmu, a oni su nam odgovorili: Sloboda narodu.

Kako su drugovi sjedili za stolom, prvi se digao starac, nasmijana lica i dignutih ruku uvis rekavši: »Vidio sam mnogo i mnogo partizana u našem bijelom Zagrebu, ali nisam uniformiranih i s petokrakama na glavi. Osjećam se mnogo sretan i radostan, što vas mogu danas ovdje vidjeti.« Počeo se rukovati s nama i nastojao je da svakoga od nas zagrli i poljubi. Zatim nas je ponudio cigaretama. Saili, koji je predstavio sebe i drugove, nije nam rekao tko su oni. Za sebe je rekao: Konspirator, a Nazora je predstavio »kao našeg dobrog starog druga«. Koliko se sjećam Goran je rekao ime i prezime.

Zatim su nastali srdačni razgovori. Saili je stalno zabavljao druga Nazora duhovitim riječima, a povremeno mene ozbiljno pitao kako je s osiguranjem i pripremama za polazak. Ivan Goran Kovačić je sjedio uz mene i pitao me kako spavamo, čime se i kako hranimo. Ukratko sam odgovorio da spavamo po selima, da nas narod dobro prima i hrani, a često zarobljavamo i hranu iz neprijateljskih magazina i transporta, pa ono što ne možemo ponijeti sa sobom, podijelimo narodu. Goran se na to nasmijao i rekao: »U Zagrebu ustaška promičba tumači da vi spavate jedino po šumama, a da se hranite onim što od naroda opljačkate.«

Nakon kraćeg srdačnog razgovora, krenuli smo pješke do sela Ašpergeri. Prijelaz preko pruge osigurali su sa svih strana partizani i mještani, a omladinci su pokazali svoju visoku vrijednost. Oni su stalno izviđali kakvo je stanje na terenu, a ujedno su bili i na osiguranju.

Nekoliko boraca i drugova, koji su politički radili na tom terenu, otišlo je u selo Ašpergeri da osigura kola za prijevoz Nazora, Sailija i Gorana do sela Lučelnice.

Za našega starog pjesnika bilo je prilično teško putovati, pošto je zapao snijeg, ali je izdržao do Ašpergera, gdje se ukrcao u seoska kola. Bio je vrlo slabe fizičke kondicije, a to su primijetili i naši borci, pa su odmah, kad se penjao u kola, priskočili i pomogli mu. Međutim, Nazor je stalno pokazivao veselo raspoloženje s osmijehom na licu i duhovitim riječima, koje je upućivao svima nama. U kolima se vrlo ugodno osjećao, iako vrijeme nije bilo najbolje. Pahulje snijega stalno su padale po šeširu našeg starog i nezaboravljenog druga. Kola su se prilično teško kretala po snijegu. Morali smo ih uzeti jer u selu još nije bilo složenih slonica, a svako čekanje da se slože saonice moglo je uzrokovati nepredviđene Probleme i otežati uspješno prebacivanje drugova u partizane. Od Ašpergera do sume koja spaja cestu za Zagreb i selo Lučelnicu putovali smo u strogoj tišini [1] u velikoj opreznosti. Sjećam se kako je odjednom drug Saili zastao i zapitao ^as da li je cesta koju moramo prijeći osigurana? Odgovorili smo da je osigurana [1] da su raspoređeni drugovi koji će nas obavijestiti o eventualnom kretanju neprijatelja. On se na to nasmijao i požurio za kolima u kojima se vozio Nazor. Goran je stalno išao sa mnom i postavljao mi različita pitanja, a ja sam mu pričao P borbama, o palim borcima, o političkom raspoloženju naroda za narodnooslobodilački pokret.

Kada smo prešli cestu Zagreb — Pisarovina, kolona je stala i nastalo je veselje i glasan razgovor. Borci dovikuju: »Slobodno je, ovo je naš teren, tu

se ustaški zlikovci boje doći, tu su oni već platili sa mnogo svojih života, a narod je u cijelosti za nas.«

Dolazimo u Lučelnicu. Tu nema izdajice. Nekolicina je mačekovaca, ali pod pritiskom naroda, koji slijedi narodnooslobodilački pokret, i oni napuštaju izdajničku politiku Mačeka.

Kola su za kratko stala, a mi smo se okupili oko njih. Saili duhovito i šaljivo dovikuje drugu Nazoru. Kola su ponovo krenula. Sjevernjak je pomalo pirio i skidao snijeg s hrastovih i bukovih grana na našeg omiljenog starca.

Još nitko ne zna, osim drugova iz Zagreba, tko je taj starac. Tek na putu od ceste do Lučelnice doznao sam tko je starac. Kada smo pošli šumom prema Lučelnici, Goran me je zapitao da li se sjećam nekih pjesmica iz knjiga osnovne škole i tko je te pjesmice pisao. Sjetio sam se Vladimira Nazora i odmah odgovorio da je naš stari drug Vladimir Nazor. Goran mi je to potvrdio i rekao: »Nemoj to još nikome kazati, pošto bi nas Konspirator, ako bi za to doznao, sve skupa kritikovao, a i negodovao.«

Kad smo stigli u selo Lučelnicu, činilo se da je potpuno konspirirano tko je Nazor. Međutim, bilo je samo konspirirano da Konspirator ne zna koliko je nas već znalo tko je stari drug.

U Lučelnici se kolona zaustavila u zaselku Mikše. Bilo je to baš na Staru godinu 1942. Smjestili smo drugove u kuću Josipa Dobrilovića. Nazor se prvi put odmorio i odspavao u jednoj seoskoj postelji pod zaštitom partizana.

Prije polaska na put Nazor je podijelio neke slatkiše djeci, koja su poslije noći stizala s roditeljima u kuću, gdje se on nalazio sa svojim drugovima.

U istoj kući u prisutnosti više ljudi Nazor je, među ostalim, rekao ove riječi: »Pavelić je tražio od mene da govorim preko radio-stanice, i to da govorim ono što bi išlo u prilog ustaško-fašističkoj tvorevini. Sada kada dozna da se nalazim među vama, past će sigurno natraške. Njegova ustaška propaganda pisat će da su me zarobili odmetnici. Ja sam ostavio dvije kuće u Zagrebu, mogao bih da udobno živim, Pavelić bi mi dao dosta para, kako ih daje nekim drugima, ali to bi bilo izdajstvo i služenje tuđinstvu, a protiv svog vlastitog naroda. To mogu samo da čine izdajice i tuđinske sluge.« Zatim je rekao: »Vi mladi primajte puške u ruke i borite se za svoju zemlju i svoj narod protiv svojih neprijatelja. Ja ću primiti oružje, ali njime neću moći učiniti toliko koliko perom. Moje pero će uništavati, kako okupatore, tako i domaće izdajnike.« Nakon toga je nastao smijeh u kući i burno odobravanje.

Krenuli smo kroz šumu Valjevicu i Selsko Brdo pa preko Skender brda, gdje smo trebali prijeći potok Kravarščicu, koji je prilično nabujao. Teško smo pronašli mjesto gdje su kola mogla proći. Stigli smo u selo Levi Stefanki. Nazora srno smjestili u kuću Josipa Tičara. Tu smo čekali dok su stigle saonice iz Desnih Stefanki. Tada smo krenuli na vezu broj 2, koja se nalazila na ušću potoka Roženice u Kupu. Kada smo ušli u čamac, koji je bio dosta šupalj, Nazor je rekao koliko se sjećam: »Ovaj čamac će me prevesti preko Kupe na oslobođeni teritorij među narod mojih želja i velikih nada.« Stigavši u Desne Stefanke odsjeli smo u zaselku Karasi u kući Mije Karasa.

Prošla je noć i nastao dan. Uspostavljena je dalja veza preko Dugog Sela za Ostrožin. Drugovi Nazor, Saili i Goran spremali su se za nastavak putovanja za koje mi nismo bili dalje odgovorni. Prije polaska, Nazor je opet rekao: »Putujemo od Zagreba već dva-tri dana i još nisam vidio Pavelićevih vojnika ustaša. Njegova promičba stalno govori da su ustaše po svim selima i mjestima, da su ustaše svi seljaci, a ustaša nema niti je ovaj narod za njih.« Zatim se rukovao sa

svima nama koji smo sudjelovali u osiguranju i darovao nam je knjigu »Pastir Loda« s riječima: »Drugovi, ovu vam knjigu darujem, to je moje djelo, i to zato što sam ugledao vas, prve partizane, koji dopremiše lađu mojih želja u slobodniju luku.« Poslije Nazorovih riječi zahvalio nam je drug Saili na brizi i opreznosti u izvršavanju povjerenog nam partijskog zadatka.*

• IHRPH, MG-41/XIII, 19.

Joža Rutić

ODLAZAK GLUMACA U PARTIZANE

Ilegalni rad i osnivanje Narodnooslobodilačkog odbora u Hrvatskom narodnom kazalištu

... 10. travnja 1941. donio je hrvatskom narodu, pa i HNK u Zagrebu, okupaciju i ustaški teror. Na taj teror svi naši ljudi odgovorili su kao što je poznato, pa je i u HNK počeo organizirani ilegalni rad pod rukovodstvom Partije. Nije slučajno da su među prvim ilegalnim radnicima u HNK bili baš bivši članovi Dramskog studija pri HNK u Zagrebu koji je djelovao prije rata. Vrlo brzo formiran je prvi Narodnooslobodilački odbor u HNK u sastavu: Dubravko Dujšin, Janko Rakuša, Joža Kavur, Tomo Fadljević i Joža Rutić, a nedugo zatim počeli su rad i odbori po sektorima (drama, opera, balet, tehnika, orkestar) u kojima su radili: Vjekoslav Afrić, Salko Repak, Ivka Rutić, Žorž Skrigin, August Cilić, Ljubo Hartl, braća Pomikalo, Andrija Sukić, Petar Toškov, Pavle Stojković i Milan Vujnović.

Ti su odbori razvili vrlo razgranatu aktivnost, tako da je golem broj članova HNK u Zagrebu bio obuhvaćen svim akcijama koje je u to doba provodila Partija u okupiranom Zagrebu. (Prikupljanje materijalnih sredstava, sanitetskog materijala, oružja, sabotaže, rasturanje propagandnog materijala itd.)

Osim rada među kazališnim članstvom, članovi Odbora proširili su rad i na neke druge institucije, pa se, na primjer, Narodnooslobodilački odbor HNK povezao s Radio-stanicom Zagreb, gdje je preko Ive Vuljevića organizirao sličan rad. Isto tako, povezao se s grupom inženjera i tehničara pri Gradskom poglavarstvu preko inženjera Novaka, Kovačića i Tučkorića, a osim toga, pojedini članovi odbora održavali su i druge veze s pojedinim simpatizerskim grupama.

Uz taj posao rodila se ideja o formiranju kazališne grupe za odlazak u partizane. Ta grupa trebala je da krene na teren već u jesen 1941. godine, ali je, zbog potpuno tehničkih razloga, odlazak uslijedio tek 22. travnja 1942.

Čitavim ilegalnim radom rukovodila je naša Partija preko Mjesnog komiteta KPH u Zagrebu, a prva veza bio je Josip Višek Stari, koji je prilikom

odlaska u partizane predao vezu Lutvi Ahmetoviću. Na žalost, Višek Stari, pao je u ruke ustaškim zlikovcima i nakon zvjerskog mučenja strijeljan je u Zagrebu.

Lutvo Ahmetović rukovodio je u ime Mjesnog komiteta radom Narodnooslobodilačkog odbora u HNK i organizirao prebacivanje u partizane grupe glumaca koja je bila jezgro budućeg Kazališta narodnog oslobođenja.

Vlado Lončarić Nos organizirao je 22. travnja 1942. prebacivanje grupe na slobodni teritorij.

Istog dana, od prve improvizirane priredbe, počeo je jedan težak ali častan posao glumca-vojnika.

Ivka Rutić, Vjeko Afrić, Salko Repak, Žorž Skrigin, Milan Vujnović i Joža Rutić krenuli su 22. travnja 1942. sa željom da svojom umjetnošću posluže svome narodu u onim danima kada je umjetnost bila nerazdvojno vezana s borbom i kada je samo zajedno s njom mogla da bude istinski narodna. Kasnije, stizali su sve novi i novi umjetnici-borci da popune i ojačaju tu ekipu. Bezbroj priredaba, održanih u svim mogućim situacijama koje su nosile ratne teškoće, govorile su
0 tome da je Kazalište narodnog oslobođenja moglo izvršiti svoju dužnost vojnika
1 umjetnika samo zato što je bilo rukovođeno humanim idejama naše Partije i što su njegovi članovi bili unaprijed spremni za taj zadatak.*

* Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

»

Vjeko Afrić

UMJETNICI U REDOVIMA BORACA

Odlazak u partizane — Zagrebačko kazalište dalo je jezgro Kazališta narodnog oslobođenja — Portreti glumaca

... Našem odlaska u partizane prethodilo je nekoliko vrlo »konspirativnih« sastanaka. Doduše nitko oko nas nije znao ništa pouzdano, ali ipak se u Kazalištu pročulo o nekom odlasku »u šumu«, i u vezi s tim spominjala su se, naravno, naša imena. To, u stvari, nije bilo bez razloga, jer se naš odlazak u partizane odgađao punih pet mjeseci. S nama je trebalo da ode još nekoliko članova Kazališta. Ukratko: za tu »šumsku tezgu« nismo mogli tako brzo da formiramo ekipu.

Zuckalo se mnogo o našem odlasku, a ipak je naš korak »u šumu« odjeknuo kao bomba.

Našim »službenim« sastancima rukovodio je drug Lutvo Ahmetović koji nam je nekoliko dana prije odlaska morao satima objašnjavati tehniku prelaženja na oslobođeno područje i da nam da sve potrebne instrukcije.

Dan 22. travnja 1942. bio je mutan i kišovit. Sličio je više na jesen nego na proljeće.

Do tri sata ujutro sjedio sam s prijateljima. Onda sam počeo pakovati stvari. Osim odjeće, ponio sam foto-aparat s nekoliko filmova, mnogo cigareta, nešto novca, neke dokumente, dva dnevnika, kalendar, jednu bilježnicu, naliv-pero, ručni sat i upaljač. Neprestano sam kontrolirao taj svoj prtljag i razmišljao što mi još nedostaje.

»Eh, da imam još i revolver! — Eto! Ode borac u rat bez puške!«

Tu sam rečenicu nekoliko puta ponovio, a čini mi se da sam je i glasno izrekao.

Na Zagrebački kolodvor stigao sam čitav sat prije odlaska vlaka. Bili smo razdijeljeni u dvije grupe: prva polazi u osam sati, a druga u osam i trideset. Svi u pravcu Sušaka. Izlaz na stanici Donje Dubrave. U prvoj grupi biji smo: Ivka i Jože Rutić, Salko Repak i ja. U drugoj grupi bili su: Milan Vujnović, Žorž Skrigin i Zvonimir Cvija.

Bili smo svi zaprepašteni kad smo na stanici ugledali političkog povjerenika u Kazalištu, ustaškog tabornika Josipa Pukšeca bivšeg inspicijenta, koga sam ja poznavao još iz glumačke škole.

»Gotovo je«, pomislio sam, »izdani smo! Netko nas je izdao.«

Već sam u mislima pravio razne kombinacije. Bio sam i prije uvjeren da naš prijelaz na oslobođeno područje neće proći bez incidenata. Odlučio sam da mu prvi pridem i da ga pitam kamo putuje. Da vidim kako će se ponašati prema meni. Ostalo ću poslije planirati. Međutim, ja sam ga u gomili i gužvi izgubio. Na peronu sam ga kasnije našao u društvu nekoliko uniformiranih ustaša.

Vlak je krenuo. Jože Rutić me je na brzinu obavijestio da je izlaz u Donjim Dubravama iz posljednjega vagona.

Da se tabornik ne bi muvao po vagonima i da ne otkrije cijelu grupu, odlučio sam da ga potražim i da ga zadržim u razgovoru. Našao sam ga u kolima za ručavanje.

— Pa što je ovo danas? — uskliknuo je kada me je ugledao. — Pa ovo cijeli naš teatar putuje.

— Ne znam bogami — rekoh mu mirno. — Ja idem u Novi.

Razgovor je počeo. To je bilo glavno. Pričali smo o kazalištu, o intrigama i tračevima. On je neprestano pio konjak i nekoliko se puta ozbiljno zamislio:

— Kako se to dogodilo da toliko ljudi iz kazališta odjednom zajedno putuje?

Nastojao sam da ne pokažem nikakav interes za tu njegovu zabrinutost. Popio je već nekoliko konjaka kada je razgovor skrenuo na politiku. Govorio je više sebi nego meni. Kao da samog sebe uvjerava u nešto što ni on sam ne vjeruje. Htio je valjda tako smiriti svoj strah. — Nijemci će sve šume u kojima se nalaze partizani jednostavno spaliti. Bacat će na njih otrovne plinove. Ovog proljeća mora da nestane bandita.

Ja sam slušao, a on se hlestakovski oduševljavao svojim izmišljotinama.

Već su se približavale Donje Dubrave.

— Oprosti — rekoh mu — što te načas ostavljam. Odmah ću se vratiti. Idem da pogledam svoj prtljag. Da mi ga netko ne ukrade.

— Ne zaboravi da si moj gost na ručku.

— Odmah se vraćam. Donijet ću kofer ovamo.

Pošao sam i odmah sam se vratio.

— Uh, bogamu, zaboravio sam ovdje svoju kapu i rukavice.

— Pa ostavi to. Ionako ćeš se odmah vratiti.

— Ne, ne — smrsio sam brzo. — Ne mogu ja u vlaku bez rukavica. Što ćeš! Navika...

I u žurbi sam ga napustio.

Stigoh na sastajalište po dogovoru u posljednjem vagonu.

Napokon smo stali. Stigosmo u Donje Dubrave. Prvu etapu smo kako-tako ipak prebrodili. A što sada?

Kako smo izišli, stali smo odmah iza vagona da nas tabornik ne primijeti ako bismo ušli u stanicu.

Vlak u Donjim Dubravama stoji obično jednu minutu. Nevolja je htjela da se taj put morao zadržati radi iskrcavanja jednog većeg tovara.

Mi smo iza posljednjeg vagona popušili već cijelu cigaretu, a vlak još nije imao namjeru da pođe. Počeli smo praviti viceve i smijati se, kako ne bismo

pobudili sumnju. Iako smo glumci, u takvoj situaciji ipak nismo mogli odviše dugo glumiti veselo raspoloženje. Naša nervoza rasla je svakog trenutka.

Onih desetak-petnaestak minuta što je vlak stajao učiniše mi se kao čitava vječnost. Već sam pomislio da lokomotiva više nikada neće ni krenuti sa stanice. Netko je od osoblja stanice zavikao željezničkom kondukteru, šefu naše lokomotive.

— Požurite! Kreni već jednom!

Kao da mi je iz dubine srca progovorio. Htjedoh i ja za njim pod-viknuti:

— Što ste se zalijepili za ovaj peron kao poštanska marka? Dovraga, maknite se odavde.

Kao da je mašinovođa osjetio moje neizgovorene želje, vlak je mirno, elegantno i s dostojanstvenim huktanjem počeo napuštati stanicu, na kojoj nije bilo nijednog putnika osim nas.

Kad je vlak krenuo, ostala je bjelina posutog pijeska na peronu išarana crnim prugama željeznih tračnica. Izdaleka bi taj peron izgledao kao list iz kajdanke. Na tom notnom papiru muvali smo se kao crne notne mrlje. Tko zna kakvu bi melodiju pročitao muzičar prateći naše kretanje po peronu. Počeo bi sigurno sa »largo i andante« a završio »allegro furioso«.

Zaboravivši na tabornika i na njegove meditacije, mi smo požurili da se što prije izbrišemo s ovog »muzičkog rekvizita«.

Pred izlazom iz perona opazio sam kako nam u susret ide neki uniformirani saobraćajni službenik. Učinilo mi se da je on u domobranskoj uniformi i da će nas zaustaviti. Salko i ja išli smo prvi na izlaz. Bojeći se da nas ovaj ne obaspe pitanjima ili sam možda htio da se pred ovim čovjekom prikažemo kao domaćini koji su došli da nabave živežnih namirnica; naprosto i ne znajući što govorim i ne misleći savršeno ništa određeno, ja sam glasno zapitao Salka: — »A ima li Gojko mesa?« Nemam pojma kako mi je palo na pamet to ime.

Čovjek koji je išao u susret srdačno mi se nasmije i vrlo ljubazno mi odgovori: »Ima, ima mesa. Tu je Gojko odmah preko ceste.«

Ostao sam zabezeknut otkud sada ovaj zna tog Gojka, koga sam u ovom času izmislio. Zar on postoji? Uto Jože naglo pristupi tom čovjeku i odvuče ga u stranu. Usput me je tako razrogačenih očiju pogledao kao da sam u najmanju ruku zapitao gdje se nalazi Glavni štab partizana.

Bilo mi je odmah jasno da se nešto zamijesilo s tim čovjekom. Na cesti smonekoliko minuta pričekali Jožu. On je brzo došao i veoma raspoloženo nam je saopćio da je »sve u redu«. Onda nam je dao još jednu »instrukciju«.

Ako nas netko bude pitao kamo smo se uputili, moramo reći da idemo u Tounj, i da ćemo tamo odigrati neku priredbu.

Jože me je opet s potajnim čuđenjem pogledavao s vremena na vrijeme. Onda je časkom zastao i nešto je šaputao Ivki. Nije me zanimalo njihovo bračno šaputanje, ali sam već ozbiljno razmišljao o tom njegovu čudnom pogledavanju na mene koje nije sakrivalo očiglednu sumnju.

Nama je, međutim, išla u susret jedna domobranska patrola. Sada treba da opet budemo »raspoloženi«. Odlučio sam da šutim, da ne bi Jože opet u čudu zvjerao na mene.

Vojnici su pregledali naše isprave i bez komplikacija mirno su nas propustili.

Dok smo išli cestom, prišao mi je Jože, koji već nije mogao sakriti svoj unutrašnji nemir. Poslije kraćeg uvoda otvoreno me je zapitao:

— Reci mi, bez sustezanja, jer smo mi sada tako reći u partizanima, otkuda si ti doznao lozinku?

— Kakvu lozinku? — začudio sam se.

— Pa ti si onom činovniku, našoj vezi, rekao lozinku.

— Što sam rekao?

— Pitao si ga, ima li Gojko mesa; to je bila lozinka.

Divio sam se organizaciji seljaka koji su nas kao po štafeti predavali jedan drugome. Poslije dva sata pješačenja po kiši stigli smo u selo Mirići. Moj se »krombi« tako natopio kišom da je već težio dvadesetak kilograma.

— Gotovo je! Ja sam u partizanima! Ja sam slobodan — umalo da se nisam rasplakao od sreće.

Kad smo ušli u jednu seljačku kuću i vidjeli prvog partizana s petokrakom, mi smo se zaista rasplakali. Ljubili smo i njega i petokraku. Taj mi je trenutak značio jedno ispunjenje moga životnog sna.

— Dolazi novi život. Dolaze dani sreće.

Pola sata kasnije stigla je i druga grupa: Žorž Skrigin, Milan Vujnović i Zvonimir Cvija.

Sada smo kompletni:

Salko Repak, Hercegovac iz Stona, glumac u Mostaru, Sarajevu, Splitu, Subotici, Požarevcu, Novom Sadu, u raznim putujućim kazalištima, u Beogradu i od sezone 1938 — 1939. član zagrebačkog Narodnog kazališta.

Milan Vujnović, Ličanin, završio glumačku školu u Zagrebu, glumac u raznim kazalištima Jugoslavije, posljednji angažman u Splitu.

Ivka Kropš-Rutić, iz Virovitice, nekadašnji član Dramskog studija i član Narodnog kazališta u Zagrebu.

Jože Rutić, Zagrepčanin, popularan pjevač-komičar iz kabarea »Monokl«, član Narodnog kazališta u Zagrebu, također bivši član Dramskog studija.

Zorž Skrigin, Rus, od oca Ukrajinca i majke Francuskinje, proslavio se osobito kao fotograf, član baleta Narodnog kazališta u Zagrebu.

Zvonimir Cvija, iz okolice Zagreba, član orkestra Narodnog kazališta u Zagrebu.

I ja, Hvaranin.

Uvečer smo krenuli na prvo pješačenje i prelaskom rijeke Mrežnice krenuli smo na jug, u pravcu Like*...

' Odlomak iz napisa *Partizanska pozornica,* objavljenog u jubilarnom izdanju 1941 — — 1961, Republika, almanah, Zora, Zagreb.

Josip Manolić

RAD ORGANIZACIJE SKOJ-a

Velika provala skojevske organizacije — Osnivanje novog Mjesnog komiteta — Rad je uspješno nastavljen — Omladinske udarne grupe

U listopadu 1941. godine uhapšen je sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a Joco Đaković i još nekoliko članova MK. Ostali članovi MK bili su provaljeni i poslani su na rad izvan Zagreba. Slabim držanjem na policiji, pod strahovitim mučenjem, Joco je provalio sve što je znao o skojevskoj organizaciji. Likvidiran je MK, rajonska rukovodstva i mnogi sekretari i članovi skojevskih aktiva. Do formiranja novog MK SKOJ-a veze s preostalim organizacijama držao je Pokrajinski komitet SKOJ-a.

U prosincu 1941. godine, uz pomoć partijske organizacije i PK SKOJ-a, formiran je novi MK od kadrova koje je dao MK KPH. U taj komitet ušli su Ivica Kranželić, postolarski radnik, kao sekretar, Josip Kulušić, student, Moro Magašić, agronom, a u travnju je kooptirana Slava Privrat, činovnica. Kasnije, u ljeto 1942. godine, kooptiran je Ivan Palčec, radnik sa željeznice. Magašić je nakon kratkog vremena otišao na oslobođeni teritorij. U ljeto 1942. godine kooptirani su u isti komitet još Emil Ivane (Fazan) i Fadila Bilal, srednjoškolka.

Novi komitet je najprije imao zadatak da formira rajonske komitete, poveže aktive SKOJ-a i pojedince, koji su ostali bez veze zbog hapšenja rajonskih rukovodstava i sekretara aktiva, da pojača i popuni sveučilišno i srednjoškolsko rukovodstvo. Te zadatke je Komitet uspješno izvršio u toku tri mjeseca. U veljači je opet proradila tehnika (štamparija za umnožavanje vijesti radio-stanica Slobodna Jugoslavija, Moskva i London, kao i drugog materijala).

Porastao je naš utjecaj na studentsku i srednjoškolsku omladinu. Postankom NDH, dio omladine, koji je vjerovao u nacionalnu slobodu i želio je, uvjerio se da je riječ o okupaciji i komadanju hrvatskih krajeva (Dalmacija, Lika, Međimurje itd.). Oni nisu odobravali zvjerstva ustaša i okupatora koja su činili nad srpskim narodom i naprednim elementima uopće. Međutim, uz naš povećani utjecaj, porastao je i utjecaj Mačekovaca, osobito u redovima imućnijih slojeva

učenika i studenata. U stvari, radilo se o politici koja je pogodovala tim elementima — stav iščekivanja i mirovanja. Među radničkom omladinom Mačekovci nisu imali nikakav utjecaj, a ni ustaše. Može se govoriti o pojedincima koji su se srozali na policijske agente i denuncijante.

Na Sveučilištu je bilo omladinaca koji su bili jugoslavenski orijentirani i pokušavali su stvoriti organizaciju zvanu JURO — Jugoslavenska revolucionarna omladina. Mi smo se pokušali s njima povezati. Uspjeli smo doći s pojedincima u kontakt, ali oni nisu bili spremni za bilo kakvu akciju protiv okupatora. Mi smo od njih tražili da izdaju letak u kojem će osuditi ustaški režim, izdaju izbjegličke vlade i pozvati omladinu u borbu protiv okupatora. Pri tome smo im nudili da ćemo im štampati i letke ako nemaju mogućnosti sami. Obećali su da će nam dati uskoro odgovor, međutim na tome se završilo. Oni nisu do kraja rata dali odgovore, niti su uspjeli proširiti svoj utjecaj na fakultetima.

U tome razdoblju, kraj 1941. i početak 1942. godine, prilagođavamo oblike rada teškim ilegalnim uvjetima. Više nema masovnih oblika rada: izleti, utakmice, veći sastanci na otvorenome i slično, kojima smo se još u početku okupacije koristili. Sada se prelazi na formiranje što manjih aktiva i cijepanje velikih grupa u grupe od tri do pet omladinaca, a veze s masama omladine održavaju se mnogobrojnim pojedinačnim vezama. Svaki skojevac bio je zadužen da održava veze s nekoliko omladinaca, da im dostavlja štampu, radio-vijesti, letke, da od njih skuplja Narodnu pomoć, sanitet, oružje itd. To prilagođavanje teškim ilegalnim uvjetima išlo je dosta teško. Ponegdje su nam čitavi aktivi padali baš zbog tendencije da se mora održati sastanak većeg broja omladine.

Stvaranje odbora Saveza mlade generacije išlo je vrlo sporo i teško. Kod jednog dijela aktivista prevladalo je mišljenje da su oni nepotrebni, jer i tako u njima neće raditi nitko drugi nego skojevci. U nekim kvartovima gdje su ti odbori bili i stvoreni, u njih su ušli isključivo skojevci.

Poslije hapšenja sekretara MK SKOJ-a Ivice Kranželića, za sekretara je postavljen Emil Ivane, metalski radnik. On je tu dužnost obavljao vrlo kratko vrijeme (oko dva mjeseca, od kraja lipnja do kolovoza).

U kolovozu 1942. godine Ivane je poslan na rad izvan Zagreba, u Slavoniju, jer je bio kompromitiran. Za sekretara MK postavljena je Fadila Bilal, koja je na toj dužnosti ostala do kraja listopada 1942.

U rujnu 1942. godine ustaška je policija ubila Josipa Kulušića pred stanom njegovih roditelja.

U istom razdoblju učvršćivanja skojevske organizacije kraj 1941. i početak 1942. godine), izvršena je i reorganizacija borbenih grupa. Do tada su postojale veće grupe zvane brigade od četiri do pet omladinaca. U praktičnom djelovanju i taj se broj pokazao prevelik za vršenje akcija, zbog čega smo prišli stvaranju manjih grupa, zvanih trojke, sa tri omladinca. Trojke su činili najborbeniji i najbolji omladinci. Svaka trojka imala je svoga komandira. Zatim, tri trojke su se spajale i imale svoga komandira. Kada je neki omladinac primljen u trojku, prestao bi raditi u skojevskoj organizaciji. To je bila mjera opreza, kako se, u slučaju provale, hapšenje ne bi širilo iz jedne organizacije u drugu. Unatoč tome, provale su ponegdje izbijale. Iako je bilo zabranjeno održavanje veze s ostalim omladincima koji su bili u aktivu SKOJ-a, ona se ipak krišom održavala, jer su omladinci, koji su bili primljeni u trojke, obično bili najaktivniji i poznati u aktivu i njihovo potpuno izvlačenje često je bilo nemoguće. Većih padova imali smo kod srednjoškolske omladine u ljeto 1942. godine.

Naoružanje trojke je bio pištolj i bombe. Za kompromitirane članove bilo je obavezno da nose oružje uvijek sa sobom, dok su omladinci koji su legalno živjeli i bili zaposleni ili studirali nosili oružje samo u akciji.

U to je vrijeme bila i akcija na ustaškog povjerenika Smiljanca sa željeznice, zatim likvidiran je ustaški agent Sertić na Ciglenici, razoružan jedan policajac u Brozovoj ulici. Nije uspjela akcija na Bivala, šefa UNS-a, i još neke.

Osnovna slabost u akcijama bilo je neiskustvo u ilegalnom radu, a osim toga slabo ili nikakvo znanje iz vojnih vještina.

Poslije moga odlaska iz Zagreba, rukovođenje udarnim grupama preuzela je Marija Radović.

Ja u ovom izlaganju nisam naveo broj organizacija, rukovodstva i raspodjelu, jer je to vidljivo iz izvještaja koji sam početkom lipnja 1942. godine poslao u Pokrajinski komitet SKOJ-a za Hrvatsku.*

Taj izvještaj je sačuvan, nalazi se u arhivu IHRPH, i objavljujemo u cjelosti, kao prilog ovoga sjećanja, dio koji se odnosi na organizaciju SKOJ-a u samom gradu.

P R I L O G

Zagreb, 12. VI 1942.

POKRAJINSKI KOMITET SKOJ-a ZA HRVATSKU

Stanje Mjesne organizacije SKOJ-a Zagreb

MK broji 4 člana. Organizacija je podijeljena u 7 kvartovskih komiteta i 1 radionički radnički sektor.

I	kvartovski komitet		3 člana		3 aktiva		35 skojevaca		3 odbora po 4 člana
II	»		4	»	4	»	20	»	
III			3		3		20	»	–
IV	tt	H	6	»	6	»	24	rr	10 antifašista
V		»	5		5	»	35	»	—
VI	>»	»			3	»	20	»	–
VII	M	»	4	»	6		55	»	15
VIII	željezničko	•ukovodstvo	5				21	»	
			30				228		

Studentska organizacija SKOJ-a

Rukovodstvo: 5 članova			
Komercija:	3 aktiva	14 aktivista	10 skojevaca
Veterina:	1 „	4 „	8 „
Pravo :	1 „	3 „	3 „
Filozofija:	2 „	10 „	35 „
Medicina:	3	14 „	10 „
Pedagoška:	1 „	4 „	10 „
Tehnika:	4 „	19 „	66 „
Agronomija:	5 „	22 „	22 „
Umjetnička akademija:	—	5 „	15 „
	20 „	95 „	233 „

Srednjoškolsko rukovodstvo 5 članova.

Srednje škole podijeljene su u 5 skupova:

I skup:	I muška realna gimnazija	22 aktivista	70 skojevaca
	IV	35 „	50 „
	V	18 „	30 „
II skup:	Srednja tehnika	31 „	30 „
	Obrtna	21 „	25 „
	Učiteljska	28 „	30 „
III skup:	II ženska gimnazija	20 „	25 „
	111	14 „	19 „
	II trgovačka akademija	7 „	4 „
	Privatna trgovačka	8 „	18 „
	Jevrejska gimnazija	9 „	4 „
IV skup:	IV muška realna gimnazija	20 „	25 »
	111 »	50 „	40 „
	IV klasična gimnazija	19 „	5 „
	I trgovačka akademija	24 „	5 „
	Građanska škola	6 „	
V skup:	I ženska realna gimnazija	31 „	36 „
	Opatička gimnazija	2 „	3 „
	Stručna učiteljska	8 „	6 „
	Sestara pomoćnica	8 „	–
	Domaćinska škola	2 „	-
		380 „	436 „

Stanje mjesne organizacije SKOJ-a vidi se po samim podacima.

U mjesecu travnju MK je ostao na 2 člana, jer je jedan drug morao otputovati, ali više radi svoje volje nego radi potrebe. Isti tjedan popunjen je sa jednom drugaricom, a poslije je ušao još jedan drug. Drugarica je dosta mlitava na ovom radu.

Podjela na kvartovske komitete bila je potrebna zbog nedostatka ljudi u samom MK-u. Prodrlo se u Vojnotehničku jedriličarsku školu, ali za sada nema nekih vidljivih rezultata, iako škola obuhvaća oko 500 omladinaca.

Kod radničke omladine opaža se dosta jako antifašističko raspoloženje, a to se vidi i po zadnjoj skupštini radničke omladine, koju su priredili fašisti, a na kojoj je bilo više agenata nego omladine. Iako je antifašističko raspoloženje, mi nismo uspjeli masovno okupiti omladinu. Pristupilo se i stvaranju odbora Ml.(ade) gen.(eracije), ali i tu zapinje. Glavni razlog tome je loše kvalitativno stanje čitavog našeg kadra. Bilo je nekoliko akcija u pojedinim poduzećima ekonomske naravi, koje su djelomično uspjele. Većina akcija nije bilo. Uhapšena su 4 omladinca, na radnič(kom) sektoru 2 su denuncirana, a 2 po sumnji. Kod jednog je nađeno oružje, jedan je mnogo pričao, ali o sebi uglavnom, jer za druge nije znao ni ime ni stan, dok se ostali dobro drže.

Stanje studentske organizacije. Općenito gledajući na situaciju na Univerzi raspoloženje je uglavnom antifašističko, ali našoj organizaciji nije uspjelo da obuhvati studentske mase. To je uglavnom razlog što su ustaše u znatnoj mjeri uspjeli terorom da zaplaše studente, tako da je otežan kontakt s njima, osim toga ti antifašistički elementi nalaze se pod utjecajem londonskog radija, koji među omladinom unosi izvjestan optimizam svojim stalnim pozivima da si čuvaju glave i čekaju neki odlučan čas, ali najvažniji uzrok tog nemasovnog zahvata nesumnjivo je i kvalitativno stanje naših aktiva. Samo rukovodstvo dosta je mlado
1 neiskusno, ali zadnje vrijeme je mnogo skrenuta pažnja izgradnji tih kadrova, gdje je bez sumnje mnogo doprinijeo i sam list »Mladi komunist«, a i ostala marksističko-lenjinistička djela, koja smo sami umnažali.

Uspostavljena je veza sa kom(itetom) oml(adine) Bugara na Sveučilištu. Uglavnom se veza sastoji u tome da smo im mi davali materijal i obavještavali ih o situaciji kod nas, a oni su sakupljali sanitet i novčane priloge za Nar(odnu) pomoć.

Stanje srednjih škola. Polovicom aprila razbito je srednjoškolsko rukovodstvo hapšenjem 3 od njih 5. Međutim jednoj drugarici uspjelo je pobjeći. Hapšenja su uslijedila po provali od borbenih grupa. Popunjeno je rukovodstvo, veze su uspostavljene sa svim školama i rad funkcionira normalno.

U svim školama ustaše vrše pojačanu propagandu među đacima putem ustaških sastanaka, predavanja profesora i direktora koji su uglavnom eksponenti današnje vlade.

Omladina u velikoj većini bojkotira ustaške sastanke i ukoliko je prisiljena da im prisustvuje, uopće ne sudjeluje u diskusiji o pitanjima koja tretiraju »dužnostnici«. U Učiteljskoj školi od 300 đaka dolazi na sastanke 30 — 40. U Srednjotehničkoj se uopće ne održavaju zbog otpora đaka.

Posljednje vrijeme mnogo je skrenuta pažnja izgradnji kadrova. Na mnogim školskim aktivima rade Segala, Engelsa, Lenjina i u Učiteljskoj školi Historiju VKP (b).

Stanje borbenih grupa. Od omladinaca koje je naša organizacija stavila na raspolaganje štabu u mjesecu martu, neki su pali u zatvor, neki su se morali skloniti van, jer su skoro svi bili provaljeni od jednog bandita, koji je bio komandir, dok su se ostali dosta dobro držali, čak je bilo i herojskog držanja.

Poslije tragičnog slučaja početkom aprila, kad su pali najbolji drugovi, sve akcije su zaspale i još danas spavaju.

Mi smo prišli organiziranju novih udarnih grupa, formirali smo 17 od 74 omladinca,
2 smo najbolja od 10 omladinaca predali, dok ostalima rukovodi naša organizacija. Neke veće akcije su u pripremi. Sabotaža u tvornicama se nastavlja u pojačanoj mjeri. U jednoj metalskoj radionici u jednom danu zaštopane su tri mašine za koje treba čitav dan da ih se stavi u pogon. Došla je komisija da ustanovi slučaj i povjerenik HRS-a, ali naučnici su dokazali da ulje koje je država odredila za podmazivanje nije dovoljno i da treba veće količine da se strojevi ne zaštopaju.

Tehnika. Materijal koji smo primili od vas umnožili smo kako slijedi: Omladinski borac u 790 primjeraka, Mladog komunista 100 primjeraka, a neki su drugovi još sami kucali na raznim strojevima prvomajski proglas u 500 primjeraka. S razloga toga, što je dosta kasnio jer mi smo ga primili 8. maja, 10 dana je kod nas stajao do štampanja.

Sama je tehnika dosta nesređena, jer nemamo solidni stan za nju. Skoro svaki tjedan moramo seliti. »Vijesti« izlaze dosta redovno, oko 300 primjeraka. Omladina je zadovoljna s materijalom, naročito s Omladinskim borcem. Radimo na sređivanju tehnike. Općenito, stanje mjesne organizacije može se okarakterizirati da se nalazi u jačanju u svim pravcima

i po borbenosti i širenju same organizacije. Članarina i prilozi za mjesec april iznosi 10.615 kn, za maj 12.906 kn, za mjesec juni 13.000 kn.

Danas je izvršena jedna akcija, zapaljeno je skladište benzina u Auto-komandi, 35-40.000 litara. Požar je zahvatio i auto-garažu i uništio oko 4 motora, a skojevci su se sklonili. Šteta je velika, ali nije još ustanovljeno.

Ivica Kranželić

NOVI MJESNI KOMITET SKOJ-a

Komitet je formiran potkraj 1941 — Ubrzo su obnovljena i povezana sva skojevska rukovodstva — Diverzija u kasarni domobranske auto-komande

. . . Moju aktivnost i privrženost radničkom pokretu zapazili su stariji drugovi, pa sam u ljeto 1940. godine primljen u Komunističku partiju. To su mi saopćili Ivan Šimeclđ i Jovo Stričević i uključili me u radničku postolarsku ćeliju koju su činili: Ivan Šimecki, Josip Kuren, Jovo Stričević, Franjo Bobić i ja. Postolarska radionica (čiji je vlasnik bio Rudolf Robiček, Židov iz Mađarske) nalazila se u Jurišićevoj 5. Djelatnost ćelije odvijala se u zanatskim radionicama kožarsko-prerađivačkih radnika na širem području istočnog dijela Zagreba. Među ostalim zadatak joj je bio raspačavanje ilegalne štampe, skupljanje novčanih priloga za Crvenu pomoć i dijeljenje partijskih letaka. Nakon zabrane URSS-a, krajem 1940. godine, nastavili smo skupljanje sindikalne članarine od svih drugova koji su i dalje htjeli biti članovi zabranjenih sindikata. Naša djelatnost nastavila se sve do okupacije zemlje. Tada smo se svi mi članovi partijske ćelije iz postolarske radionice morali razići, jer smo bili kompromitirani. Raspoređeni smo u teritorijalne i tvorničke ćelije (u tvornice »Elka«, zgradi Penkala, »Arko« itd.). Ja sam bio priključen ćeliji tvornice »Elka«. Njezin sekretar bio je Martin Pribanić, a članovi Mato Jergović, Milan Rimaj i ja. Kasnije je u tu ćeliju bio uključen i Josip Kuren. Na sastancima ćelije nisam dobivao zadatke, jer sam bio zadužen za okupljanje omladinaca za udarne grupe i raspačavanje štampe. To sam obavljao do 20. prosinca 1941.

U ljeto 1941. godine određen sam za člana III rajonskog komiteta u kojem su bili: Dragica Končar, Josip Kuren, Martin Pribanić, ja i sekretar RK, čijeg se imena, na žalost, ne sjećam, a bio je čovjek srednjeg rasta, plav. Kasnije je za člana RK bio kooptiran i Jergović. U dinamici ilegalnog rada često su se mijenjali članovi RK.

U Zagrebu je ilegalni rad Partije bio vrlo razvijen. Radu među omladinom — radničkom, srednjoškolskom i studentskom — posvećena je velika paž-

nja. Stoga i nije bilo teško odmah nakon okupacije 1941. godine pokrenuti brojne i raznovrsne aktivnosti među omladinom. Razumije se da je trebalo sve aktivnosti prilagoditi novonastaloj situaciji. Pristupilo se osnivanju odbora na antifašističkoj osnovi po ulicama i poduzećima. Već u jesen 1941. godine grad je bio pokriven mrežom odbora NOP-a.

Pokretanje aktivnosti među omladinom bilo je toliko lakše, što je i prije okupacije postojala u Zagrebu brojčano jaka skojevska organizacija. SKOJ je u Zagrebu svojim ilegalnim radom bio velik oslonac partijskoj organizaciji u borbi protiv okupatora i kvislinga. Iz redova skojevaca fomirane su i prve udarne grupe koje su izvršile brojne akcije. Uz velike uspjehe partijska i skojevska organizacija povremeno su doživljavale i padove zbog terora neprijatelja koji je proređivao njihove redove hapšenjima i strijeljanjima, a mnogi kompromitirani aktivisti odlazili su iz Zagreba u partizanske odrede ili terenski rad.

U drugoj polovici 1941. godine skojevska rukovodstva, a među njima i Mjesni komitet SKOJ-a za grad Zagreb, doživljavali su vrlo često kadrovske promjene u svojim sastavima. Razloga za sve te brojne promjene bilo je više. Evo nekih: nekoliko članova Mjesnog komiteta bilo je uhapšeno i strijeljano; neki su poginuli na čelu udarnih grupa u poznatim akcijama (napad na ustašku vojnicu kod Botaničkog vrta, paljenje stadiona, paljenje skladišta sijena u Kustošiji, napad na njemačke avijatičare itd.), dok su drugi zbog provale morali otići izvan Zagreba u prve partizanske odrede ili u svoje rodne krajeve gdje su se priključili partizanskim jedinicama. Od desetak i više drugova i drugarica radnika, studenata i srednjoškolaca, koji su bili članovi Mjesnog komiteta SKOJ-a do dolaska okupatora i ustaša, tj. od mjeseca travnja do početka studenoga, danas ih je živo samo četvero. To su: Milka Kufrin, Milica Opalo, Mojmir Martin i Milutin Baltić.

U studenom 1941. godine Mjesni komitet SKOJ-a praktički je prestao djelovati kao rukovodstvo skojevske organizacije. Prekinute su bile veze s nižim skojevskim rukovodstvima: kvartovskim, srednjoškolskim i studentskim. U takvoj situaciji Mjesni komitet Partije, u dogovoru sa Pokrajinskim komitetom SKOJ-a, odlučio je da se što prije formira novo rukovodstvo SKOJ-a, tj. Mjesni komitet. U vezi s tim zadatkom u Zagreb su došli sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a Drago Sasso Teslić i član PK Josip Manolić. Nakon izvršenih konzultacija i upoznavanja s organizacionim stanjem pristupilo se izboru drugova i drugarica koji bi došli u obzir za članove novog MK SKOJ-a. Smatralo se da bi to trebali biti mladi članovi Partije i članovi SKOJ-a koji u dotadašnjoj aktivnosti nisu kompromitirani, a da pokazuju nepokolebljivost za ilegalni rad. Razgovori s nama, koji smo bili predviđeni da budemo u novom MK SKOJ-a, nisu bili dugački. Rečeno nam je da je to odluka MK Partije u dogovoru s predstavnicima PK SKOJ-a. Tako je 20. prosinca 1941. održan prvi sastanak na kojem smo se mi, novi članovi MK SKOJ-a, prvi put vidjeli i upoznali. Bili su to: Josip Kulušić, Mauricije Magašić i ja. Izvršena je i podjela rada. Kulušić je bio zadužen za rad sa studentskom omladinom, Magašić za zapadni dio grada i privremeno sa srednjoškolskom omladinom preko Fadile Bilal-Redžić, a ja s radničkom omladinom. Saopćeno mi je da sam određen da budem sekretar tog novog rukovodstva. U veljači 1942. godine za člana MK SKOJ-a kooptirana je Slava Privrat, a u proljeće Fadila Bilal, Emil Ivane i Ivan Palčec.

Mauricije Magašić bio je kompromitiran, pa je potkraj siječnja ili početkom veljače otišao u partizane.

U proljeće 1942. godine kao sekretar MK SKOJ-a bio sam i član MK KPH. To mi je saopćio sekretar MK Partije Lutvo Ahmetović. Razumljivo je da

sam za njegovo pravo ime doznao kasnije, kada sam bio na slobodnom teritoriju. Sve osobe koje sam naveo bile su članovi MK SKOJ-a do mog hapšenja, početkom srpnja 1942.

Zadatak novog MK SKOJ-a bio je višestruki. Kao jedan od najvažnijih bio je to da se što prije uspostavi veza s kvartovskim, srednjoškolskim i studentskim rukovodstvima skojevskih organizacija, budući da se u vrijeme formiranja novog mjesnog rukovodstva nije imala prava slika stanja skojevske organizacije
0 organizacijskim pitanjima, iako aktivnost ni jednog časa nije prestala među omladinom. Zatim je trebalo organizirati i tehniku koja će štampati biltene, letke, parole i drugi propagandni materijal, a također dobiti i potpuniji uvid u omladinske udarne grupe koje je trebalo i reorganizirati. Taj zadatak preuzeo je Josip Manolić, razumije se uz pomoć svih članova MK, a pogotovo pri odabiranju omladinaca i omladinki za članove udarnih grupa.

U relativno kratkom roku, a pogotovo ako se imaju na umu teški uvjeti za ilegalni rad, uspjeli smo se povezati sa znatnim brojem organizacija i pojedinaca na svim područjima i uz pomoć rajonskih komiteta Partije, a u poduzećima preko partijskih ćelija. Brzo su obnovljena i popunjena kvartovska rukovodstva SKOJ-a, zatim na željeznici, a također srednjoškolska i studentska.

Ubrzo je obnovljen rad tehnike — štamparije za koju smo, uz pomoć članova SKOJ-a i ostalih omladinaca, nabavili potrebne količine slova i ostalog materijala. Tako smo preuzeli od MK Partije da u našoj tehnici štampamo Bilten Vrhovnog štaba, koji se masovno dijelio po Zagrebu, a nešto smo poslali i izvan grada. Štamparijom je rukovodio mladi grafički radnik Josip Husenik.

lako je novoformirani MK SKOJ-a bio malobrojan, njegova aktivnost se vrlo brzo osjetila među omladinom grada Zagreba. Osim toga što su se gotovo svakodnevno održavali kontakti s kvartovskim, srednjoškolskim i fakultetskim rukovodstvima SKOJ-a, ostvarena je i potpunija koordinacija u brojnim aktivnostima
1 akcijama udarnih grupa. Međutim, i sam MK SKOJ-a bio je inicijator i organizator određenih diverzija. Otpremano je sve više omladine u partizanske jedinice, a stvorena je i široka mreža za prikupljanje raznog materijala: oružja, odjeće, lijekova i drugih stvari za potrebe partizana.

Kao dokaz za organizaciono i političko sređivanje omladinske organizacije u gradu i o njezinoj aktivnosti MK ŠKOJ-a poslao je već početkom travnja 1942. godine prvi pismeni izvještaj PK SKOJ-a za Hrvatsku, u kojem je prikazao organizaciono i političko stanje u zagrebačkoj skojevskoj organizaciji. U izvještaju je, među ostalim, navedeno da se je od prosinca 1941. do kraja ožujka 1942. godine uspjelo obnoviti ili ponovo formirati osam kvartovskih rukovodstava; da je u srednjim školama (osim rukovodstava za sve srednje škole) organizacija podijeljena na pet skupova, a među studentima da je postojala organizacija na osam fakulteta.

Na sva tri sektora (radničkom, srednjoškolskom i studentskom) bilo je u proljeće 1942. do tisuću članova SKOJ-a, koji su imali vrlo velik i širok utjecaj na mladu generaciju u Zagrebu, koja je u toku narodnooslobodilačke borbe bila snažan oslonac Partije u izvršavanju zadataka u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika.

MK SKOJ-a je preko svojih organizacija provodio propagandne i udarne akcije, pa je neprijatelju bila jasna činjenica da je NOP u gradu zahvatio široke razmjere. Akcije su ujedno hrabrile rodoljubive snage, podizale borbenost omladine i njezinu odlučnost za odlazak u partizanske jedinice. Ispisivanje antifašističkih parola po asfaltu i zidovima bile su najmasovnije akcije. Raspačavanje prvomajskih letaka pred 1. maj 1942. bila je akcija većeg političkog značenja u kojoj

je sudjelovala čitava skojevska organizacija. Zatim je u povodu godišnjice napada na SSSR, 22. lipnja, akcija raspačavanja letaka politički bila vrlo efikasna. Bio je to mali letak sadržajno bogat.

Sastanke MK održavali smo po potrebi, a svi drugovi nisu uvijek mogli dolaziti iz objektivnih razloga. Najčešće smo se sastajali: Manolić (kao predstavnik PK SKOJ-a, a s kojim sam bio gotovo svakodnevno u vezi), Kulušić, Fadila Bilal i ja. Razmatrali smo stanje skojevske organizacije i kako su izvršeni zadaci. Manolić nam je davao direktive i zadatke i diskutirali smo o tome kako ćemo ih provesti. Oni su održavani u Tkalčićevoj, Kačićevoj, Petrovoj i u drugim ulicama, u stanovima simpatizera i skojevaca. Nikad nismo odlazili u stanove u kojima su stanovali partijci i članovi partijskih foruma da ih ne bismo kompromitirali.

Svaki tjedan redovito sam održavao veze s članovima MK na ulici zbog dogovora u radu ili zbog hitnih zadataka, a također i s pojedinim rukovodiocima kvartovskih rukovodstava (na primjer, s Ivanom Kožićem, Ernestom Mezgom, Rokavcem i drugima).

U Zagrebu je živio određen broj omladinaca iz Istre. Naime, njihovi roditelji su napustili Istru nakon stvaranja versajske Jugoslavije, kad je ta pokrajina pripala Italiji. Najvećim dijelom istarske su obitelji živjele na Trešnjevci, a iz njih su se progresivni omladinci i omladinke primali u SKOJ i uključivali u skojevske grupe. Od Istrana održavao sam vezu s Vladom Juričićem, koji je radio u tvornici »Pluto« na Zavrtnici.

Sastancima Mjesnog komiteta KPH nisam morao redovito prisustvovati, ali sam imao osobne kontakte s njegovim političkim sekretarom Lutvom Ahmetovićem i organizacijskim sekretarom Ivanom Mećarom. Lutvu Ahmetovića sam, kad je on to tražio, informirao o stanju skojevske organizacije, zatim, o broju omladinaca koji se javljaju za odlazak u partizane, o skupljenom oružju, sanitetskom materijalu itd. Dakle, kada bi Lutvo Ahmetović smatrao potrebnim, obavještavao bi me preko Manolića da dođem na sastanak. Oni su se održavali na ulicama: Draškovićeva, Nova ves, Kaptol i druge. Birali smo, naime, mjesta gdje je veća frekvencija ljudi da bismo policiji, koja je promatrala stanovništvo na ulicama, bili manje upadljivi.

U nizu diverzija koje su izvele skojevske udarne grupe ili pojedinci zapaženo je bilo: paljenje radionice u kasarni domobranske auto-komande, koja se nalazila na uglu Ilice i Selske ceste, u lipnju 1942. godine.

Kao sekretar MK SKOJ-a u to vrijeme kontaktirao sam s brojnim skojevskim i drugim omladinskim grupama. Tako sam, kontaktirajući s kvartovskim rukovodstvom zapadnog dijela grada, Črnomerca, došao u vezu i s dvojicom omladinaca (koji tada nisu bili članovi SKOJ-a), Ivom Posavcem i Vladom Radoševićem iz radionice domobranske auto-komande u Selskoj cesti.

U to vrijeme nismo imali službeno formiranu skojevsku ili omladinsku organizaciju u toj radionici. Međutim, ta dva omladinca ostavila su dojam, već nakon dva ili tri susreta, da su spremni ne samo na suradnju nego i na ozbiljne zadatke.

Tako sam prilikom jednog susreta s njima poveo razgovor o njihovoj sredini, što oni u njoj rade, što se u njoj nalazi, ima li vojnog materijala itd.

Nakon dobivenih podataka o svemu obavijestio sam višu vezu, tj. Jožu Manolića i Lutvu Ahmetovića, tadašnjeg sekretara MK KPH. Rečeno mi je da i dalje držim vezu s tim omladincima i izvještavam kako će se stvari razvijati. Kad sam dobio potrebne informacije o tome što sve ima i što će doći u skladište, postavio sam Posavcu i Radoševiću izravno pitanje bi li oni mogli i jesu li spremni

izvršiti određene zadatke, tj. — diverziju u radionici ili u skladištu auto-komande. Na njihov pristanak nisam dugo čekao. Dali su ga odmah. Međutim, upozorio sam ih da nakon akcije neće više ostati u Zagrebu, a niti ići svojim kućama, nego će biti otpremljeni u partizane. Upitao sam ih što misle o tome, a oni su odgovorili da su spremni na sve. Također su mi kazali da se s akcijom pričeka nekoliko dana, jer se očekuje doprema veće količine benzina u skladište. O svemu tome odmah sam obavijestio Lutvu Ahmetovića i Jožu Manolića i zatražio da se hitno pripremi sredstvo za paljenje. Od sada pa dalje radilo se brzo i prema dogovoru. Omladincima sam dva puta objasnio tehniku paljenja, odnosno postupak s epruvetama sa zapaljivom tekućinom.

Prije predaje epruvete s Radoševićem sam se dvaput sastao pred ulazom u auto-komandu i donio mu jagode, tako da je to i stražar mogao vidjeti. Sve je to učinjeno da naši sastanci ne bi postali sumnjivi. Vrećica s jagodama uvijek je bila otvorena. Jednako smo postupili i na dan izvršenja diverzije, samo što je vrećica bila nešto veća i jagoda još više, kako bi se što bolje zakamuflirala epruveta. Jagode pri dnu vrećice malo smo zgnječili, tako da je sok probio papir, pa je stražar mogao vidjeti da Radošević unosi zaista jagode.

Kao što je poznato, akcija je izvedena uoči Pavelićeva imendana, koji su, inače, ustaše imali namjeru svečano proslaviti. Dan prije akcije Posavec i Radošević su na skladištu skinuli prozor. To je uočio i komandant koji je zahtijevao da se prozor popravi. Omladinci su to dobili u zadatak, ali su predložili da to učine poslije radnog vremena. Jedino su tako mogli ostati sami u radionici i izvršiti preuzeti zadatak.

Jedan je zakivao prozor, a drugi bušio bačve s benzinom, vlažio krpe i vatu i stavljao epruvetu prema dobivenim uputama. Budući da su sve te predradnje trajale dvadesetak minuta, stražaru se učinilo sumnjivo pa je došao kontrolirati što rade. Kad su mu objasnili da zakivaju prozor, udaljio se pa su mogli nesmetano obaviti posao. Omladinci su bili upozoreni da od pola pet do pet sati poslije podne moraju sve završiti i biti izvan radionice, jer paljenje nastaje 15 minuta od časa aktiviranja, a oni se u tom času ne smiju naći ni u radionici ni u blizini kasarne.

Kad se začula strahovita eksplozija, izbio je požar golemih razmjera i počeo se dizati visoki stup dima iznad kasarne. Manolić i ja smo požurili prema centru grada. U Preradovićevoj ulici čuli smo šaputanje građana: »Opet su naši nešto učinili.«

Prema izvještaju ustaških vlasti, u toj akciji izgorjelo je više od 60 000 litara benzina, oko 300 automobilskih i drugih guma, nagorjelo je nekoliko tenkovskih i automobilskih motora, koji su bili u remontu, i raznovrsnog vojnog materijala. Osim što je nanesena materijalna šteta okupatoru i njegovim slugama, akcija je imala veliko političko značenje, utoliko više što je obavljena unutar kruga kasarne koja je pod stalnom stražom i kontrolom vojske. Najvažnije je bilo da neprijatelj tu akciju nije mogao prikriti.

Neposredni izvršioci, omladinci Posavec i Radošević,-uspjeli su se izvući iz kasarne, te su odmah predani vezi i smješteni u stanove gdje su čekali odlazak u partizane.

Od tog trenutka Manolić i ja nismo s njima više imali nikakve veze. Radošević je pri odlasku u partizane bio uhapšen, a Posavec je poginuo na Kalniku.

Početkom srpnja 1942. imao sam zakazani sastanak s Jožom Manolićem, a poslije njega s Lutvom Ahmetovićem. Budući da sam imao dovoljno vremena do sastanka s Manolićem sinula mi je misao da svratim U krojačku

radionicu kod Martina Pribanića (Vlaška ulica 94b) i da malo porazgovaram s njim. Na nesreću, kad sam ušao u radionicu upao sam u policijsku zasjedu i bio uhapšen. Zatim je naišao Mato Jergović, pa je i on uhapšen. Agenti su me odveli na Trg N (sadašnji Trg žrtava fašizma) i ispitivali. Poslije svih tortura prebačen sam u zatvor na Savsku cestu.

Nakon nekog vremena grupu drugarica i drugova, u koju je bila uključena i dr Olga Dedijer iz beogradskog zatvora, doveli su u njemačku komandu u Gajevoj ulici. Odatle su nas odveli na vlak. Nismo znali što smjeraju s nama i, naravno, pomišljali smo na najgore. Kad smo došli u Sarajevo, doznali smo da idemo na razmjenu za njemačke zarobljenike. Grupu su činili: Olga Kovačić, dr Olga Dedijer, Marica Zastavniković, Krunka Zastavniković (Maričina kći), Anča Vučetić, Nada Novosel, (sestra dra Ozrena Novosela), Marijana Novosel (Ozrenova supruga), Beba Krajačić, Vlado Radošević, Nikola Cvitaš, Pavao Daskijević, ja i drugi čijih se imena ne sjećam. Ubrzo je izvršena zamjena kod Duvna u prisutnosti predstavnika Vrhovnog štaba.. .*

' Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Fadila Bilal-Redžić

SJEĆANJE O RADU SKOJ-a

Bila sam sekretar srednjoškolskog rukovodstva — U Mjesnom komitetu SKOJ-a — Akcije zagrebačke omladine

Bilo je to dosta davno, u okupiranom Zagrebu, koji je u to vrijeme bio centar ustaštva i najcrnje fašističke reakcije. Moja generacija je tada imala od 15 do 20 godina. Bili smo đaci, studenti, naučnici ili mladi radnici. Učili smo, radili i borili se protiv užasne tiranije i sile a za slobodan i vedar život sviju.

Poslije velikih provala u srednjoškolskoj skojevsko[organizaciji, kada je uhapšeno gotovo cijelo srednjoškolsko rukovodstvo s Lukom Spaljem, učenikom VIII razreda Prve muške realne gimnazije, na čelu, otprilike potkraj listopada 1941. godine formirano je novo u sastavu: Fadila Bilal, zvana Seka, učenica VIII razreda II ženske realne gimnazije (sekretar), Zorka Fak, učenica VIII razreda I ženske realne gimnazije, Alija Jahić, učenik IV razreda Srednje tehničke škole i Stjepan Puba Cerjan, učenik IV razreda Učiteljske škole. To novo rukovodstvo SKOJ-a, koje je formirao Drago Sasso Teslić, tadašnji sekretar PK SKOJ-a za Hrvatsku, vrlo je brzo dopunjeno. I Rudi Zadravec, učenik VIII razreda III muške realne gimnazije, postao je njegov član. Mislim da je i Bruno Moneti, privatni đak, također kooptiran u to rukovodstvo. Kako je bilo više od 20 srednjih škola u kojima smo imali skojevsku organizaciju, formirani su takozvani skupovi, to jest rukovodstva koja su odgovarala za rad i organizaciju SKOJ-a i Saveza mlade generacije u nekoliko srednjih škola. Tako je postojao skup za I, IV i V mušku realnu gimnaziju, skup koji je obuhvaćao Srednju tehničku, Obrtnu i Učiteljsku školu, skup za II i III žensku realnu gimnaziju, II trgovačku akademiju i židovsku gimnaziju, skup za II i III mušku realnu gimnaziju, II klasičnu gimnaziju, I trgovačku akademiju i Građevinsku školu i, na kraju, skup za I žensku realnu gimnaziju, Opatičku gimnaziju, Stručnu učiteljsku školu za sestre pomoćnice i Domaćinsku školu. Koliko se sjećam skojevskih aktivista u skupovima škola od kraja 1941. do sredine 1942. godine bili su vrlo istaknuti Mišo Škrgatić, Drago Golubović i Slavko Komarica iz Srednje tehničke škole; Nata Brujić, Božo Lukatela Antolić, Gita Svje-

tličić, Slavica Jarh, Mila Grezelj i Dubravka Kapitarić iz Trgovačke akademije; Zorka Đermanović iz Učiteljske škole; Mira Paut, Nevenka Šoljan, Sonja Fabijanić i Slavica Kopčić iz II ženske gimnazije; Mila Pavlić, Olga Radmanović, Dubravka Gredelj, Nedeljka Jović i Sonja Jazbinšek iz III ženske gimnazije; Ivan Grgurić i Nemanja Manojlović iz II muške realne gimnazije, Andre Lušičić, Milorad Radošević, Bolesav Karničnik, Veljko Mudrinić, Fedor Rajić, Nikodem Gudač i Branko Poldrugač iz III muške realne gimnazije; neki Đoko — violinist iz Klasične gimnazije (sjećam se da smo s njim stalno vodili polemike o aktivnosti SKOJ-a; uvijek se bunio što se skojevska organizacija toliko izlaže i kompromitira raznim akcijama koje smo mi u to vrijeme vodili); Zlata Bedeković, Jasna Krstić i Anka Ljubić iz I ženske realne gimnazije; Ljerka Jurašinović iz Opatičke gimnazije, Mirjana Gvozdanović, učenica VIII razreda gimnazije koja je bila prebjegla iz Splita, itd. Bilo ih je još mnogo čijih se imena ne sjećam, a teška mi je i pomisao da ostane nezabilježeno sve ono što je za našu generaciju, za svakog od nas u ono vrijeme značilo cio naš život.

Kao sekretar srednjoškolskog rukovodstva SKOJ-a, osim s rukovodiocima skupova, održavala sam gotovo svakodnevnu vezu s Josipom Kulušićem Dugim, studentom filozofije. U veljači ili ožujku 1942. godine postala sam član Mjesnog komiteta SKOJ-a Zagreb. Članovi tog komiteta u to vrijeme bili su Ivica Kranželić, radnik (sekretar), Meri Radović, student agronomije, Josip Kulušić Dugi, student filozofije, Emil Ivane, radnik s Ciglenice, Fadila Bilal, učenica VIII razreda II ženske realne gimnazije, a poslije nekoliko mjeseci i Ivan Palčec, radnik iz Željezničke radionice. Kako sam ja neposredno rukovodila srednjoškolskom skojevskom organizacijom, o djelovanju SKOJ-a na drugim područjima — među radničkom omladinom, u studentskoj organizaciji i u kvartovskim organizacijama, znala sam samo toliko koliko se o tome govorilo na sastancima komiteta. Znam da je postojala organizacija SKOJ-a u Željezničkoj radionici, u Njemačkoj autokomandi, na Ciglenici, na Trešnjevci, na Kustošiji, u Vrapču, Podsusedu, da su postojala kvartovska rukovodstva SKOJ-a i da je bila dosta jaka skojevska organizacija gotovo na svim fakultetima.

Za rad SKOJ-a među radničkom omladinom bio je zapažen Emil Ivane, a kasnije i Ivan Palčec, a Meri Radović i Josip Kulušić za rad sa studentskom omladinom. Ivan Palčec je, koliko se sjećam, uhapšen. Kao član komiteta gotovo svakodnevnu vezu održavala sam s Jožom Manolićem Crnim, Ivicom Kranželićem i Josipom Kulušićem, a povremeno i s Meri Radović. Zajednički sastanci čitavog komiteta bili su rjeđi, jer je stalno postojala opasnost od provale. Znam da smo imali neku ilegalnu vezu s Ustaškom nadzornom službom (UNS-om) jer su me Josip Kulušić i Jože Manolić redovito obavještavali o držanju pojedinih uhapšenih pojedinaca. I ja sam bila prokazana kao rukovodilac srednjoškolskog rukovodstva SKOJ-a, ali samo pod imenom Seka, jer osim Alije Jahića, člana srednjoškolskog rukovodstva SKOJ-a, nitko nije znao moje pravo ime i prezime. Alija Jahić je, otprilike u svibnju 1942. godine, otišao iz Zagreba u Hercegovinu i tamo je uhapšen, vraćen u Ustašku nadzornu službu u Zagreb i tu je napokon otkrio i moje ime. Tada sam morala prijeći sasvim u ilegalnost, a vrlo brzo, to jest 23. rujna 1942. i napustiti Zagreb. U proljeće 1942. godine dopunjeno je srednjoškolsko rukovodstvo novim članovima. Bili su to Mila Pavlić, Sonja Fabijanić i Anka Ljubić. Anka Ljubić je u kolovozu 1942. godine s Ivanom Grgurićem pošla na zadatak da uzmu oružje u stanu nekog ustaše i tom prilikom su uhvaćeni na djelu i mučki ubijeni. Znam da su se hrabro držali pred neprijateljem i nikoga nisu odali. Sonja Fabijanić je uhapšena u svome stanu poslije mog odlaska u partizane.

To sam saznala tek u prosincu, kada sam ponovo došla u Zagreb s Milutinom Baltićem, članom PK SKOJ-a za Hrvatsku, da uspostavimo prekinute veze i obnovimo skojevsko rukovodstvo. Tada sam uspjela povezati Baltića s Gitom Svjetličić iz Trgovačke akademije koja je rukovodila SKOJ-em u toj školi. Ne sjećam se drugih veza, ali znam da su mnogi skojevci bili već u partizanima ili pohapšeni, pa je bilo vrlo teško doći do preostalih veza.

Od članova Gradskog komiteta SKOJ-a poslije pogibije Josipa Kulušića u ljeto 1942. godine uhapšen je i Ivica Kranželić, sekretar Mjesnog komiteta, pa sam ja postavljena za sekretara. Budući da sam već tada bila strogi ilegalac i kretanje po gradu bilo mi je gotovo nemoguće, ubrzo sam otišla na novu dužnost u Moslavinu. Franjo Zajšek, student medicine, zvani Bepo, član studentskog rukovodstva SKOJ-a i zadužen za skojevsku štampariju, bio je također ilegalac i zajedno smo dobili vezu preko Meri Radović. Dvadeset trećeg rujna 1942. oko 14 sati krenuli smo Heinzelovom ulicom, pa Kanalom, u partizane. Tu su počeli noćni marševi, a odmori u toku dana u seoskim štagljevima i skojevski sastanci koje smo usput držali. Sjećam se puta preko Lonjskog polja, zadržavanja u logoru u šumi kod Siska, drugova Ćuka (Vinka Jeđuta), Svijetlog, Posavca, Dušana Čalića Culeta, Dušanke Čalić, Danka i drugih. U pismu što mi ga je pri polasku uručila Meri Radović bila je moja karakteristika i prijedlog da me Povjereništvo CK KP Hrvatske postavi za sekretara OK SKOJ-a Bjelovar. Međutim, zadržana sam u Moslavini na dužnosti sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a Čazma, a Franjo Zajšek je otišao za bjelovarki okrug.

Eto, to je sve čega sam se uspjela sjetiti u vezi s organizacijom SKOJ-a u razdoblju od listopada 1941. do rujna 1942. godine.

Zadržat ću se potanje na skojevskoj organizaciji u srednjim školama, u što sam imala neposredni uvid. Osim srednjoškolskog rukovodstva i rukovodstva takozvanih skupova škola, svaka je škola imala svoje rukovodstvo i aktive po razredima. U nekim je školama skojevska organizacija bila izrazito masovna, što je dobrim dijelom ovisilo i o tradiciji, o radu SKOJ-a pred sam rat i u prvim danima rata. Tako je u I i III muškoj realnoj gimnaziji, I ženskoj realnoj gimnaziji i Srednjoj tehničkoj školi skojevski i uopće omladinski antifašistički pokret u to vrijeme bio najmasovniji. Bilo je opet škola u kojima smo imali samo jedan aktiv i nešto simpatizera i članova SMG-a u pojedinim razredima. Takve su bile Opatička i Klasična gimnazija.

Stalan osnovni zadatak bio je da okupimo što veći broj omladine, da stvorimo svugdje svoja uporišta, svoje skojevske jezgre. Bio nam je važan svaki omladinac, a skojevac je cijenjen prije svega po tome koliko je uspio biti »masovik«. Organizaciji ustaške mladeži, koja je postojala na svakoj školi, trebalo je odgovoriti otporom, bojkotom, a to je bio zadatak SKOJ-a i antifašističke omladine koja se okupljala oko SKOJ-a. A bilo je straha od ustaškog terora, bilo je parola da treba čekati, da još nije vrijeme, itd. Upravo druga polovica 1941. godine i 1942. godina bile su godine organiziranja Ustaške mladeži, Zaštite radničke mladeži, Narodne zaštite, godine mobilizacije za ustašku i domobransku vojsku i omladina se morala opredjeljivati.

U Zagrebu je u to vrijeme postojala omladinska organizacija JURE (Jugoslavenske revolucije) u kojoj je bila okupljena omladina iz redova imućnijih zagrebačkih srpskih porodica. Bila je to omladina ugrožena, ali vrlo oportuna i kompromisna prema ustaškim okupatorskim vlastima. U borbi za pridobivanje svih antifašističkih snaga razvili smo suradnju i s tim organizacijama, ali, sjećam se, išlo je vrlo teško. Bilo ih je koji su prilazili našem pokretu, a mnogi su ostajali

sasvim po strani. Međutim, kako mi je ostalo u sjećanju, bili su tolerantni i nisu nas otkrivali ustašama. 4

Propaganda je bila vrlo moćno oružje u radu s omladinom. Redovito smo dobivali brošure, letke, omladinske listove, radio-vijesti i raznu drugu naprednu literaturu. Imali smo i svoju štampariju u stanu Franje Zajšeka, gdje su se preštampavali razni bilteni. »Glas Hrvatskog zagorja«, pjesmarice, parole, leci, čak i »Osnovi lenjinizma«. Josip Kulušić Dugi održavao je neposredno vezu sa Zajšekom, a ponekad i ja. Do ljeta 1942. godine štamparija je stalno bila kod Franje Zajšeka, a pred polazak u partizane predao ju je Ulri Radović. Dalje ne znam ništa o toj štampariji, pošto smo otišli u partizane.

Propagandni materijal i štampu dijelili smo skojevcima, a ovi su organizirali čitalačke grupe i obavještavali o svemu i ostale članove Saveza mlade generacije. Stalno i uporno agitirali smo da se što više omladine javlja za odlazak u partizane. U tome nam je posebno mnogo koristila ilegalna štampa preko koje smo redovito obavještavali o vojnim i političkim uspjesima partizana. Održavani su posebni sastanci u završnim razredima srednjih škola, jer se tada trebalo ići u partizane ili u neprijateljsku vojsku. Sjećam se jednoga takvog razgovora u III muškoj realnoj gimnaziji kada je nekoliko mladića na tom sastanku odlučilo i poslije otišlo u partizane.

Prikupljanje Narodne pomoći najšire je obuhvatilo omladinu srednjih škola. Naročito je bila dobro organizirana prehrana ilegalaca u Zagrebu. Skojevci su, iako u općoj oskudici s hranom donosili namirnice, pa čak i tople obroke. Skupljala se i novčana pomoć. Znam da smo skupljali čak i nakit; davali smo prstenje, narukvice, satove, lančiće s vrata, čak i najdraže uspomene.

U đačkoj menzi u Medulićevoj ulici radila je jedna skojevska grupa. Članovi te grupe bili su Sofija Pavičić, učenica I ženske realne gimnazije, Stefica Pavlović — Farbica, Vlado Strucelj i Dušanka Čalić. U menzi je bio uveden ustaški režim — pozdrav, molitva, djevojke odvojene od dječaka. Hrana je bila veoma slaba i skojevska grupa je organizirala proteste zbog loše prehrane.

U toku 1942. godine omladinska je organizacija provodila razne propagandne i udarne akcije. One su imale dvojak smisao: da se neprijatelju dà do znanja kakvo je raspoloženje u gradu i da se podrže i ohrabre sve antifašističke snage u gradu, a što je najvažnije, te su akcije razvijale borbeni duh kod omladine i spremnost na veće akcije, pa i na odlazak u partizane.

Najmasovnije su bile akcije pisanja antifašističkih parola. Preko noći čitav kvart bi osvanuo ispisan parolama po zidovima i po asfaltu. Vinjete s petokrakim zvijezdama i sa srpom i čekićem lijepljene su na automobile, na tramvaje, na prozore i na vrata, čak i na ljude u gužvama. Takve sitne akcije okupljale su i aktivirale velik broj omladine, a kod neprijatelja stvarale uvjerenje da je komunistički pokret u Zagrebu još masovniji i snažniji nego što je bio. Većeg opsega bila je akcija dijeljenja prvomajskih letaka uoči 1. maja 1942. U toj akciji sudjelovala je cijela skojevska organizacija u gradu, od Mjesnog komiteta do posljednjeg skojevca. Sudjelovali su i radnici, i studenti i srednjoškolci. Studentskom akcijom rukovodili su Josip Kulušić i Meri Radović, srednjoškolskom Fadila Bilal, radničkom omladinom u istočnom dijelu grada Ivica Kranželić, na Državnoj željeznici Ivan Palčec, a u zapadnom dijelu grada Emil Ivane. Cijelom akcijom je rukovodio Jože Manolić, organizacioni sekretar PK SKOJ-a za Hrvatsku. Akcija je počela predvečer i za pola sata čitav je grad bio preplavljen lecima. U toj akciji nitko nije bio uhapšen. Te noći grupe provjerenih skojevaca (u svakoj grupi po jedan

mladić i jedna djevojka) u kvartu oko Trga N ispisale su minijem velike prvomajske parole. Takve parole smo pisali i po asfaltu.

Sjećam se da je za Pavelićev rođendan zapaljen benzin u barakama Njemačke auto-komande, a akciju su izvela dva skojevca, naučnici te benzinske stanice.

Impozantna i politički vrlo efikasna u to vrijeme mislim da je bila i akcija raspačavanja letaka u povodu godišnjice napada na Sovjetski Savez 22. lipnja 1942. Radilo se o malom letku, ali vrlo sitno štampanom i nabijenom sadržajem. Raspačavanje je provedeno u sumrak, i to po čitavom gradu, preko svih organizacija koje smo imali u Zagrebu. Tom akcijom je rukovodio Mjesni komitet KP Zagreb, a sudjelovala je i sva skojevska organizacija. Svi smo imali svoj zadatak. U roku od nekoliko minuta čitav je grad bio preplavljen lecima. Mnogi građanin ga je našao u džepu, pred vratima stana, u kancelariji, na ulici i svugdje. U Željezničkoj koloniji neki skojevci, među njima i student Franjo Zajšek (drugih se ne sjećam), bacali su letke jureći na motorima i biciklima. U jurnjavi se čak i pucalo. Međutim, nijedan skojevac nije bio uhapšen.

U to vrijeme organizirale su se i posebne udarne trojke od najhrabrijih skojevaca. Zadatak im je bio da ometaju neprijatelja u svakoj akciji. Pronalazili su oružje, skidali ga s neprijatelja, ubijali agente, vršili akte sabotaže i uvijek bili spremni da ginu. Tim udarnim trojkama rukovodio je Jože Manolić.

Pišem ove retke, a u meni se sve buni što ipak sve ostaje blijedo pa i zaboravljeno, ostaje svedeno na suhe podatke bez krvi i mesa, bez onog žara i zanosa koji je nosio tu našu mladost, a koja je htjela da stvori društvo bez straha, društvo oslobođeno svih predrasuda, bez eksploatacije, kozmopolitsko, bogato i sretno društvo za sve ljude.*

* Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945*, »Spektar«, Zagreb, 1972.

Ivan Nikola Kožić

SKOJEVCI SU BILI JEZGRO SAVEZA MLADE GENERACIJE

Skojevske grupe na području Radničke ceste, Peščenice i /Maksimira — Rad u MK SKOJ-a — Sadržaj i oblici političkog rada

Moja sjećanja na rad zagrebačke skojevske organizacije, u vremenu 1941 — 1942. godine, odnose se samo na one organizacije s kojima sam ja održavao vezu, kao i na one za koje sam, kao član MK SKOJ-a, bio informiran. Kao skojevski aktivist, ja sam isključivo radio na području Radničke ceste, Maksimira i Peščenice, a sredinom 1942. godine bio sam u MK SKOJ-a zadužen za šegrtske škole u cijelom gradu.

Nije isključeno da su na tom području u isto vrijeme djelovale i druge organizacije SKOJ-a, koje su pojedini rukovodioci SKOJ-a ili Partije sami držali na vezi. U uvjetima velike ilegalnosti (uz stroge konspirativne mjere) bilo je dosta slučajeva da su na istom području, a nekada čak i u istom poduzeću, djelovale po dvije grupe čije su više veze bile iz različitih rukovodstava SKOJ-a ili Partije-

Takav stil rada bio je nužan, kako radi konspiracije, tako i zbog bržeg omasovljivanja pokreta. Svaki organizirani komunist imao je zadatak da radi na aktiviranju mreže aktivista NOP, bez obzira na to da li se to »pokriva« s područjem djelovanja njegove matične organizacije.

Kada bi pojedinac ili grupa bili dovoljno provjereni, tek tada bi se povezali s odgovornim drugom iz skojevske organizacije.

Pravila stroge konspiracije nalagala su da se ne zanimam za imena aktivista koji su bili na vezi, kao ni rukovodilaca koji su sa mnom držali vezu.

Imena nekih drugova saznao sam tek u partizanima ili poslije rata. Nekim drugovima i drugaricama zaboravio sam i pseudonime.

Godine 1941. bio sam vezan na skojevsku grupu sastavljenu od omladinaca iz poduzeća sa Radničke ceste. Osjećao se jak omladinski sindikalni pokret u poduzećima: »Moster« (današnji »Chromos«), »Kontakt«, »Centroterma« i limar-

skoj radionici Erdeš. Od omladinaca koji su radili u tim poduzećima bila je sastavljena skojevska grupa. Ta je grupa djelovala kratko vrijeme, jer je drug kao viša veza nestao. Također je drug iz »Ventilatora«, koji je bio viša veza, iz meni nepoznatih razloga nestao. Neki od članova grupe napustili su Zagreb i tako se ona raspala. Ja sam po sugestiji Vinkovića, člana Partije u »Centrotermi« i Antuna Metesija, španjolskog borca, nastavio okupljati antifašističku omladinu.

Potkraj 1941. godine organizirao sam skojevsku grupu od omladinaca s Donjih Svetica i Gradskih kuća u Heinzelovoj ulici. Grupa je imala šest članova: Ernesta Mezgu, Milana Rajčevića, Jimarskog naučnika (poginuo u ožujku 1943. godine u Žumberku kao borac XIII proleterske brigade), Franju Boja, trgovačkog naučnika (nestao u Bosni kao partizan), Tomicu Orešnika. Ostalih se ne sjećam.

Početkom 1942. uspostavio sam vezu s Ivicom Kranželićem koji je tada bio sekretar, ili član MK SKOJ-a. Kranželić je dolazio na naše sastanke tri-četiri puta. S našom grupom preko Kranželića povezana je jedna drugarica krojačica i jedan postolarski radnik iz Livadićeve ulice.

Naša skojevska grupa bila je, u stvari, jezgro kadrova, koji su radili na formiranju aktiva Saveza mlade generacije (SMG) i drugih skojevskih grupa na području Radničke ceste, Peščenice i Maksimira.

Na tom području imali smo 1942. godine pedesetak organiziranih skojevaca.

Organizirane skojevske grupe koje su djelovale jesu:

1. Donje Svetice — Ferenčica: grupa od šest članova i tri aktiva SMG-a sa 10—15 antifašističkih aktivista.
2. Gradske kuće u Heinzelovoj ulici: grupa od četiri člana.
3. Šegrtska škola na Lašćini imala je grupu od četiri člana.
4. »Centroterma« i tvornica »Kontakt« imale su grupu od pet članova.
5. Livadićeva ulica — Peščenica: radila je grupa sastavljena od naučnika (limara, postolara kod malih obrtnika) od četiri-pet članova.
6. U »Domu hrvatskog radiše« (sadašnja zgrada Komande zagrebačke armijske oblasti, kao i u »Domu hrvatskog radiše« u sadašnjoj Adžijinoj ulici) radilo je pet skojevskih grupa od tri-četiri člana u svakoj od njih. Bilo je i više aktiva SMG-a u spomenutim domovima.

Vezu s tim skojevskim grupama držali su pojedini članovi prve skojevske grupe na Donjim Sveticama. Tako je za skojevsku grupu Livadićeva ulica — Peščenica viša veza bio Ernest Mezga, za skojevsku grupu Šegrtske škole na Lašćini Milan Rajčević, a ja za skojevske grupe u »Centrotermi« i »Domu hrvatskog radiše«.

U prvoj skojevskoj grupi Donje Svetice gotovo svi članovi imali su i svoje specijalne više veze za pojedine sektore rada.

Tako sam ja bio zadužen za partijsku tehniku. Moja viša veza bio je jedan drug s Trešnjevke (ime mu ne znam). Od njega sam dobivao skojevsku i partijsku štampu. Od štampanih stvari dobivao sam »Srp i čekić«, različite letke, radio-vijesti i list »Omladinski borac«, kao glasilo SMG-a.

Dobivenu štampu dalje sam slao rukovodiocima skojevskih grupa i aktivistima SMG-a ili starijim simpatizerima NOP-a.

Ernest Mezga bio je zadužen za politički rad i agitaciju. Njegova viša veza bio je Plavi (Mladen Bival) koji je poginuo kao borac XIII proleterske brigade.

Tomica Orešnik bio je zadužen za udarne grupe. Njegova viša veza bio je drug Crni (ne znam mu ime). Orešnik je pod svojim rukovodstvom imao dvije udarne grupe (tzv. trojke).

Sredinom 1942. godine Jože Manolić saopćio mi je da sam primljen u MK SKOJ-a. Za vrijeme dok je Manolić vodio sjednice MK, ja sam bio prisutan na samo dvije. Nekoliko sjednica MK SKOJ-a održavao je u jednom stanu u Heinzelovoj ulici broj 4 ili 6.

Nakon odlaska Jože Manolića u partizane sa MK SKOJ-a rukovodila je Fadila Bilal.

Od ostalih članova MK SKOJ-a sjećam se da su bile još dvije drugarice kojima ne znam imena, a od drugova se sjećam Emila Ivanca.

U MK SKOJ-a ja sam bio zadužen za učenike u privredi (šegrtske škole). U školama i internatima učenika u privredi imali smo skojevske organizacije u školi u Lašćinskoj ulici, u školi u Varšavskoj ulici i u »Domu hrvatskog radiše« skojevske grupe. Organizacija SKOJ-a na željeznici bila je zasebno vezana na MK SKOJ-a.

Osnovno načelo aktivnosti bilo je: organizirati otpor ustaškom režimu, okupatoru i prikupljati pomoć za NOP. Otpor ustašama i okupatoru bio je raznovrstan i to od najsitnijih suprotstavljanja raznim ustaškim političkim akcijama do organiziranih sitnih i većih diverzija. Na različitim sitnim akcijama provjeravala se odanost pojedinaca pokretu i njihova spremnost da sudjeluju i u većim akcijama.

Glavni politički otpor bio je usmjeren na suprotstavljanje omladine da se neučlanjuje u ustaške i klerikalno-ustaške organizacije (Hrvatski junak). Antifašistički aktivisti odvraćali su omladinu od raznih ustaških manifestacija. Ako su neke ustaške manifestacije bile organizirane na silu, onda je zadatak aktivista bio da na takvim skupovima organiziraju žamor ili da ispoljavaju ravnodušnost.

Popularizacija SSSR-a, Crvene armije i partizanskih akcija bio je političko-propagandni rad, kojim se dizao borbeni moral aktivista i sijala nevjerica u snagu ustaša i okupatora.

Inicijativa za otpor režimu i okupatoru bila je u svakoj organiziranoj grupi SKOJ-a ili SMG-a vrlo bogata. Tako su pojedine organizacije SKOJ-a i SMG-a samostalno organizirale akcije pisanja parola i znakova (crvene zvijezde, srpa i čekića).

Moja skojevska grupa imala je svoju malu tehniku za izradu znakova srpa i čekića.

Pojedinačna zaduženja preko kojih se provjeravala odanost pokretu bila su također veoma različita. Od zaduženja da se nekome preda letak ili da se prenese oružje, pa do izrade ključeva za ilegalce, osigurača za bombe, te izvršavanje malih sabotaža (sipanje pijeska u lagere vagona, u strojeve u radionicama koje su radile za ustašku vojsku) itd.

Prikupljanje pomoći za NOP bila je obaveza svakog aktivista. Prikupljanje novčane pomoći bio je minimalan zadatak svakog skojevca, dok je za pripadnike SMG-a davanje novčane pomoći bila najmanja obaveza.

Prikupljanje oružja i municije te sanitetskog materijala bili su stalni zadaci skojevskih grupa.

Informacije o vojnim garnizonima, skladištima, pokretima trupa, pronalaženje načina za sabotaže itd., bila su također značajna pitanja u sadržaju aktivnosti pojedinaca ili grupe.

U mnogim tzv. sitnim akcijama nastojali smo angažirati kolebljive simpatizere. U radionici »Centroterma«, u kojoj sam ja radio, organizirao sam izradu osigurača za bombe, a od nekih starijih radnika tražio sam da pomognu pri popravcima pištolja

Danas je veoma teško pisati i sjetiti se svih oblika akcija i inicijativa koje je imao omladinski pokret u Zagrebu. Susreti skojevskih aktivista imali su isključivi zadatak: pronalaženje načina za pomoć NOP-u i otpor režimu. Sa tih pozicija počinjali su svi razgovori u grupi ili u pojedinačnim kontaktima.

Političko ideološki rad osnivao se na tumačenju politike NOP-a kao masovnog antifašističkog pokreta koji okuplja sve rodoljube. U tom smo smislu na skojevskim grupama proučavali prikladne letke (proglase) i članke iz »Srpa i čekića«. Informacije o stanju na frontovima dobivali smo preko radio-vijesti, koje bi netko od zaduženih drugova morao pratiti preko Radio-Moskve ili Londona.

Posebne teorijske sastanke posvećivali smo pravilima konspiracije. U brošuri »Konspiracija« bili su opisani različiti primjeri držanja na policiji ili prilikom hapšenja. Proučavanje te brošure bilo je veoma značajno i vrlo korisno. Na godišnjicu napada na SSSR imali smo jednu masovnu akciju u gradu. Tom je prilikom policija uhapsila dvojicu naših aktivista, koji su se izvukli iz zatvora isključivo zbog toga što su se poslužili primjerima koje su naučili iz spomenute brošure.

Antifašistička platforma NOP-a nije bila uvijek dobro shvaćena. Radnička omladina u pravilu je sebe smatrala pripadnikom komunističkog pokreta. Organizaciju SMG-a smatrali su drugorazrednom organizacijom. Tako smo imali slučaj da su omladinci u »Domu hrvatskog radiše«, koji su bili organizirani u aktive SMG-a, zahtijevali da se njihovi aktivi pretvore u skojevske grupe, jer da oni neće da budu drugorazredni borci. Na zahtjev tih omladinaca ja sam s njima morao održati sastanak u voćnjacima na Milerovu brijegu. Na tom sastanku bilo je prisutno više od 20 omladinaca koji su od mene tražili da ih primim u SKOJ. Aktive SMG-a u spomenutom domu formirali smo zbog narodnooslobodilačkog karaktera borbe, budući da je »Hrvatski radiša« bio HSS-ovska organizacija. Kako ni meni samome nije bila jasna razlika između organizacije SMG-a i SKOJ-a, ja sam im rekao da su oni skojevci. Zbog takvog mog stava bio sam kritiziran kao sektaš u MK SKOJ-a. Kritika koja je tada bila meni upućena nije mi bila razumljiva, jer nisam znao praviti nikakvu razliku između komunističke i antifašističke političke platforme.

Od bezbroj sitnih akcija koje su činile stalni sadržaj rada u SKOJ-u, u organizacijama koje sam opisao, imali smo i neke veće i masovnije akcije.

1. U jesen 1941. godine organiziran je pod prijetnjom ustaša sastanak s radničkom omladinom u Radničkom domu na kojem je govorio ustaški ministar Budak. Tom prilikom mi skojevci organizirali smo žamor i nemir, pa je Budak, umjesto odobravanja koje je, možda, očekivao, morao stalno prijetiti da će ustaše iz nas iskorijeniti komunističku drskost.

2. Godine 1942, nakon ofenzive na Kozaru, ustaše su po cijelom Zagrebu izvjesili panoe sa slikama iz operacija na Kozari. Ti panoi bili su obično na trgovima, pred tvornicama i pred kinima. U jednoj akciji, u kojoj je sudjelovalo oko 50 omladinaca, uništili smo sve ustaške panoe na Kanalu, Peščenici i u Maksimiru.

3. U »Domu hrvatskog radiše« 1942. godine organiziran je štrajk u kojem je sudjelovalo nekoliko stotina omladinaca. Štrajk je bio organiziran protiv

jednog ustaškog nastavnika. Ustaše su bile prisiljene da tog nastavnika uklone.

4. Na dan godišnjice napada na SSSR bila je organizirana velika akcija dijeljenja letaka — proglasa CK KPH. Akcija je počela oko 16 sati. Leci su se dijelili prolaznicima na ulici, stavljali u poštanske sandučiće u kućama itd. U toj akciji je na istočnom dijelu Zagreba sudjelovalo više od 50 omladinskih aktivista.*

* Sjećanje, IHRPH, MG-74/I, 4.

Ivan Palčec

SKOJEVCI NA ŽELJEZNICI

Član MK SKOJ-a — Grupa za prebacivanje u partizane — Sekretar Istočnog komiteta SKOJ-a u Zagrebu

... Skojevska organizacija Željezničke obrtne škole i Željezničke radionice JDŽ od rujna 1941, pa do siječnja 1942. godine nije bila vezana za Mjesni komitet SKOJ-a grada Zagreba, nego za partijsku organizaciju na željeznici, stoga što je skojevsko rukovodstvo grada bilo djelomično razbijeno i veze pokidane. Od rujna 1941. godine viša veza nam je bio Ivan Očak Ico. On nam je osiguravao i ilegalnu štampu koju smo primali od Ratka Nikina, koji je radio u tokarnici. S Očakom nikada nisam održavao vezu u Željezničkoj radionici, nego uvijek na ulici ili u nekom stanu. On je održavao povremeno sastanke na kojima su bili prisutni, osim mene, i sekretari grupa. Inače je održavao vezu preko mene. S njim je veza prekinuta u studenome 1941. godine. Ne sjećam se da li je bio uhapšen ili je otišao u partizane. U prosincu 1941. i siječnju 1942. godine viša veza nam je bio Vlado Cvija. U to vrijeme preuzeo sam na svoju vezu skojevsku organizaciju iz ložionice s njihovim sekretarom Stjepanom Vlahekom s pet skojevaca čija imena nisam znao. Vlado Cvija održao je nekoliko sastanaka sa mnom i Vlahekom u električarskoj radionici na kolodvoru u Zagrebu. Kasnije je održavao vezu samo sa mnom.

Potkraj siječnja 1942. godine Vlado Cvija me je povezao s Ivicom Kranželićem, sekretarom Mjesnog komiteta SKOJ-a za Zagreb. Od tada skojevska organizacija željeznice vezana je za skojevsko rukovodstvo grada Zagreba.

Dva skojevca, Fošnarić i Marko Komar (Slavkov brat), prebačena su u jesen 1941. godine na rad u gradsku skojevsku organizaciju. Fošnarić je bio povezan s organizacijom na Trešnjevci (Ciglenica), a Marko Komar u Centru. Fošnarić je bio dva puta uhapšen. Prvi put u studenome 1941. godine, ali je nakon mjesec dana pušten. Nastavio je ilegalni rad, zatim je primljen u KP. Uhapšen je, zatim, kao partijsko-politički radnik u Zagrebu u ožujku 1945. godine i strijeljan. Marko Komar uhapšen je s Marijanom Kumparom, Vjekoslavom Nadom,

jednom-omladinkom i jednim omladincem. Svi su strijeljani krajem 1941. godine. Stjepan Nesek bio je zadužen za održavanje veza sa skojevskom organizacijom u Kustošiji, ali je bio organizaciono povezan sa skojevskom organizacijom na željeznici.

Spomenut ću jednu svoju nezvaničnu ilegalnu vezu. Naime, Rudi Prpić, u čijem je stanu otkrivena ilegalna štamparija CK KPH, obolio je od upale zglobova, pa se pod krivim imenom liječio u bolnici. Budući da je prijetila opasnost da bude identificiran, napustio je bolnicu, iako se još nije izliječio. Smješten je u jedan stan kod tekstilne tvornice »Gaon«. Njegovao sam ga zajedno s Lazićem, članom Partije koji je uhapšen i strijeljan potkraj 1941. godine. Lazić je radio u Željezničkoj radionici u alatnici. Donosili smo mu hranu, lijekove i ostale potrepštine za život. Ubrzo se oporavio, pa je početkom prosinca 1941. godine prebačen u Liku u partizanske jedinice. Zatim je, u toku prosinca 1941. i siječnja 1942. godine, nekoliko puta dolazio kao kurir u Zagreb i odsjedao u mom stanu. Stoga sam u to vrijeme imao odlične veze s terenom kojima su se, uz moju pomoć, koristili neki članovi Partije i slali različite materijale partizanima. Među ostalim, Paula Humek uputila je skije i još neki materijal. Tada je moj stan opet postao stjecište komunista.

Početkom veljače 1942. godine formirali smo jednu grupu drugova radi prebacivanja u partizane. Ubrzo smo to i ostvarili. Naime, u Primorsko-goranski odred NOP-a otpremljena je grupa skojevaca: Milovan Mužević, Zvonimir Šneler, Boris Majer, Josip Domjan i omladinac Miloš Mišon (njega smo prebacili u partizane, jer mu je kao Srbinu prijetila opasnost od ustaša i u jedinici je uskoro primljen u SKOJ). Osim Borisa Majera, koji je krajem rata bio pomoćnik komesara Trideset druge divizije Desetog korpusa, svi navedeni su izginuli u borbama.

Budući da nisam imao odobrenje za slanje ljudi u partizane, kritizirao me je Ivica Kranželić, jer su, navodno, drugovi bili potrebniji u Zagrebu. Činjenica je da smo mi skojevci iz Željezničke radionice imali svoju vlastitu vezu za odlazak u partizane (samo u Primorsko-goranski narodnooslobodilački partizanski odred). Veza nam je bio jedan drug koji je radio u hotelu »Esplanada« u Zagrebu. Pomoću njega otišli su svi oni omladinci u partizane koji su bili na mojoj vezi do 20. kolovoza 1942.

U zimskom razdoblju 1941/42. godine u Željezničkoj radionici primili smo za članove SKOJ-a: Vilima Blaškovića, Mirka Jeća, Emerika Krištofića, Repka i još nekoliko omladinaca čijih se imena više ne sjećam.

U travnju 1942. postao sam član Mjesnog komiteta SKOJ-a Zagreb. Članovi MK SKOJ-a u to vrijeme su bili: Ivica Kranželić (sekretar), Meri Radović, Josip Kulušić Dugi, Slava Privrat, Emil Ivane, Fadila Bilal i ja. Potkraj lipnja 1942. godine primljen sam u Partiju.

Kasnije sam bio i sekretar Istočnog komiteta SKOJ-a u Zagrebu, pa sam, osim skojevaca sa željeznice, na svojoj vezi imao i sekretare rajonskih komiteta SKOJ-a Trnje, Centar, Peščenica, Medveščak i sekretara jedne slovenske grupe (nju je činilo šest skojevaca i, na žalost, ne sjećam se imena njezinog sekretara). Napominjem da je skojevska organizacija u Zagrebu u to vrijeme bila podijeljena na dva dijela — na Istočni i Zapadni komitet SKOJ-a. U stvari, Istočni komitet SKOJ-a kao tijelo nije postojao, jer se nisam sastajao odjednom sa sekretarima rajonskih komiteta. Veze s njima održavao sam pojedinačno i prenosio im zadatke Mjesnog komiteta SKOJ-a. Rokavec i Jurica Posavec su bili sekretari rajonskog komiteta SKOJ-a Trnje. Na žalost, ne sjećam se imena ostalih sekretara rajonskih komiteta. Istočni komitet je bio nadležan za rad skojevskih organizacija

istočno od granice: Savska cesta — Frankopanska ulica — Ilica — Trg Republike (ranije Jelačićev trg) — Ribnjak — Medveščak. Obuhvaćao je samo radničku omladinu s tog teritorija.

U rajonskom komitetu Centar, koji je bio na mojoj vezi u Ilici, bila su povezana dva skojevca: Vlado Posavec i Vladimir Radošević, auto-mehaničarski učenici. Oni su radili u Auto-komandi na Trešnjevci (Selska cesta). Tu je bilo i veliko skladište benzina, a čuvali su ga njemački vojnici. Njih dvojica bila su spremna da izvrše diverziju, tj. da zapale skladište benzina. Odmah sam o tome obavijestio Ivicu Kranželića koji je organizaciju diverzije i omladince preuzeo u svoje ruke. Akcija je uspješno izvršena 14. lipnja 1942. Posavec i Radošević su odmah po izvršenoj akciji trebali biti prebačeni u partizane, ali trenutačno nije bilo veze, pa su se skrivali u Zagrebu. Posavec je sedam dana spavao kod mene. Zatim je prebačen u jedan stan između Ilice i Zapadnog kolodvora. U drugoj polovici lipnja uspostavljena je veza, pa su njih dvojica trebala biti prebačena u partizane. Na žalost, na putu su u okolici Remetinca uhapšeni. Pošto su u zatvoru proveli oko tri mjeseca, početkom rujna 1942. godine Radošević je zamijenjen, a Posavec je nakon nekog vremena pušten. Kasnije je poginuo u partizanima.

Edo Kancir prešao je na rad u tehniku MK SKOJ-a, ali je i dalje održavao vezu sa Željezničkom radionicom. Stjepan Nesek postaje sekretar grupe skojevaca u Željezničkoj radionici. Emerik Krištofić i Drago Vrček, s još jednim drugom, prebačeni su u udarne grupe SKOJ-a u Zagrebu.

U svibnju 1942. godine Žvonko Vrabec i još dva skojevca (njihovih se imena ne sjećam) prebačeni su u partizane (Primorsko-goranski odred NOP-a). Vrabec je, kao član KK SKOJ-a za Novi, poginuo u borbi protiv Talijana 13. studenog 1942. u Smriki kraj Kraljevice. Početkom kolovoza otišli su u partizane (Primorsko-goranski odred NOP-a) Anton Petrišić i Ivica Zataranić.

U toku 1942, 1943. i 1944. godine odlaze u partizane Stjepan Nesek, 1944; Stipe Majerović, 1943; Vilim Blašković, 1942, poginuo u Bosni 1943; Repak, otišao u partizane 1942. sa svojim stricem glumcem. Taj put su prošli i neki drugi omladinci, ali se ne sjećam njihovih imena.

Kroz zatvore i logore prošli su u toku NOB-a: Marijan Peuc, drugi put uhapšen u siječnju 1945. i ubijen u Lepoglavi. Emil Ružić, uhapšen pred kraj rata, a dočekao oslobođenje Zagreba u ustaškom zatvoru, Emerik Krištofić i Drago Vrček uhapšeni su 1943, bili su u logoru Stara Gradiška, a Krištofić kasnije i u Jasenovcu.

U lipnju 1942. uhapšen je Ivica Kranželić, sekretar MK SKOJ-a. Od tada sam održavao vezu s Emilom Ivancem. Za sve vrijeme mog rada u MK SKOJ-a viša partijska veza bio je Lutvo Ahmetović, sekretar MK KPH Zagreb, zatim i član PK SKOJ-a Joža Manolić. Njih dvojica prisustvovala su gotovo svim sastancima MK SKOJ-a.

Želim naglasiti da spomenuti drugovi, koji su pali u ruke policije, nisu nikoga prokazali...

.. .Devetnaestog kolovoza 1942. godine uhapšen je Edo Kancir, a dan kasnije i ja. Uhapšeni smo nevezano jedan od drugoga. Mene je denuncirao Franjo Kurelac, bivši partizanski kurir. Naime, on se predao u Zagrebu ustaškoj policiji i služio joj. Kad je došla policija, ja sam iz stana pobjegao kroz prozor i bježao pred agentima koji su pucali za mnom. Uhvatili su me u zgradi »Penkala« u Branimirovoj ulici, gdje sam se bio sakrio. Kao aktivist imao sam pištolj. Međutim, nisam ga mogao upotrijebiti, jer sam dan ranije dao svu municiju za izvršenje jedne akcije, pa sam ga praznog sakrio u stanu. Policija ga nije pronašla. Moja

majka ga je uzela i pobjegla iz stana kad su ustaše mene hvatali. Poslije nekoliko dana upućena je u partizane. Iz NOR-a 1945. godine vratila se kao komesar Vojne bolnice šestog slavonskog korpusa. U ustaškom zatvoru u Zagrebu bio sam mjesec dana. Često su me preslušavali. Konkretnih dokaza o mom ilegalnom radu nisu imali, jer Kurelac nije ništa znao o mom radu.

Edo Kancir, budući da je bio pušten iz zatvora, otišao je krajem 1942. godine u Narodnooslobodilačku vojsku i poginuo 1944. kao oficir Jugoslavenske armije na srijemskom frontu.

Potkraj rujna 1942. godine upućen sam u logor Stara Gradiška.. .*

' **Odlomak iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb. Prvi dio sjećanja o događajima** u 1941. **objavljen je u 1 svesku ovoga Zbornika.**

Inž. Stjepan Nesek

SKOJEVCI ŽELJEZNIČKE OBRTNE ŠKOLE

Ustaše nisu uspjele u bojkotu prema skojevcima — Ojačao je utjecaj na omladinu - Istodobno sam radio u Kustošiji - i na Trešnjevci

. . . Željeznička obrtna škola djelovala je između dvaju ratova i u toku rata kao specifična obrazovna institucija za dobivanje srednjih rukovodećih kadrova na željeznici.

Djelovanje aktivista na liniji Partije među omladinom odvijalo se preko organizacije »Mladost« i drugih sličnih organizacija s kulturno-umjetničkim i društveno-zabavnim sadržajima. Međutim, individualni rad aktivista s određenim brojem omladinaca bio je nezamjenljiv način okupljanja omladine oko SKOJ-a i Partije. Za individualno pristupanje i izgrađivanje korištena je svaka povoljna prilika, a osobita je pažnja posvećena dobrim i istaknutim učenicima.

Aktivnost komunistički orijentiranih omladinaca u razdoblju koje je prethodilo dolasku ustaša na vlast nije ostala nezapažena kod frankovaca i njihovih simpatizera. Dolaskom na vlast ustaški aktivisti u radionici i školi odmah su odlučno djelovali na izolaciji komunističkih omladinaca od ostale omladine. Uveden je poznati bojkot komunističkih omladinaca. U svakom razredu označeni su javno napredni omladinci i razmješteni tako da su sa svake strane ispred i iza njega sjedili ili ustaški orijentirani omladinci ili oni za koje su ustaše smatrali da su njihovi simpatizeri. Strogo nam je bilo zabranjeno svako međusobno kontaktiranje, svako istupanje među omladinom i kretanje bez nadzora. U razredima su demonstrirane metode zastrašivanja. Sjećam se da je organizirana posjeta nekog visokog ustaškog funkcionara školi. Pripreme su bile velike za taj dolazak. U razrede je prethodno dolazio poznati ustaški povjerenik Smiljanec i provjeravao pripreme za doček. Ustaški funkcionar (ne sjećam se imena) došao je u naš razred u momentu kad je nastavu izvodio inženjer (mislim da se zvao Mihaljević). Ustaša se najprije s njime pozdravio, a onda počeo iza svega glasa, na naše opće zaprepaštenje, vikati kako je moguće da još uvijek Srbin, komunist, ovdje odgaja hrvatsku omladinu. Naredio je inženjeru da smjesta napusti razred i školu. Inženjer

je napustio razred, a razljućen ustaški oficir oštrim riječima objasnio nam je da će se tako postupati sa svakim tko s komunističkim idejama truje hrvatsku omladinu ' brzo izišao iz razreda. Smiljanec i ostali ustaški funkcionari škole i radionice nastavili su objašnjavati kako će taj inženjer morati napustiti i radionicu, a možda i NDH. Objašnjavali su kako još dižu glave komunisti i kako ih ostala zdrava hrvatska omladina treba izolirati i onemogućiti. Bilo je takvih demonstracija straha dosta.

U travnju 1941. godine postao sam član SKOJ-a u grupi koju su činili Milovan Mužević, Zvonimir Šneler, Eduard Kancir, Ivan Ilijaš i drugi. Milovan Mužević objasnio mi je da se sada moja odgovornost pred Partijom povećava i da moramo pristupiti razbijanju bojkota i stvaranju uvjeta za normalan rad s omladinom i njezinu pripremanju za oružani otpor.

Obavijestio me je da sam zadužen za organiziranje i vođenje akcije razbijanja bojkota. Osim aktivnosti na razbijanju bojkota zadužen sam da održavam vezu i djelujem u grupi Kustošija, a preko Ivana Ilijaša povezan sam s grupom na Trešnjevci, tako da sam dulje vremena povezivao omladince Kustošije i Trešnjevke.

Nakon duljeg razmatranja kako razbiti bojkot dogovoreno je da se pokrene među omladinom akcija za priznavanje ranga škole na razini srednje--tehničke škole i time osigura mogućnost nastavka školovanja na fakultetu. To nije bila potpuno nova ideja, o tom problemu smo i prije međusobno razgovarali, jer je trajanje školovanja, predznanje i dio nastavnog programa, koji nije bio specifičan željeznički, bio na razini srednjo-tehničke škole. Ocijenili smo da su povoljni uvjeti za pokretanje akcije, ali da javno pokretanje mora početi ili ustaško orijentirana omladina ili onaj dio omladine za koji se smatralo da je vezan uz ustašku orijentaciju.

Počeo sam individualne razgovore upravo s učenicima koji su bili određeni da me nadziru i sprečavaju kontakte s ostalim bojkotiranim omladincima.

Nije mi bilo teško objasniti neopravdanost da nakon završenog školovanja u toj školi, ako želimo nastaviti školovanje, moramo ponovo polaziti u gimnaziju kao da ovu školu nismo ni završili. Naglasio sam da je upravo sada nužno pokrenuti pitanje priznavanja ranga škole na razini srednjo-tehničke, kad rukovodstvo u školi i radionici govori o velikoj ulozi omladine ove škole i obećava svu brigu i pomoć. Složili su se da je to osnovni zadatak na kojemu treba odmah djelovati. Dogovorili smo se da oni problem rasprave s omladincima iz ostalih razreda. Ideja je ubrzo zahvatila sve razrede. To je bila jedina tema o kojoj se razgovaralo. Ona je bila svima jednako prihvatljiva. Za nju su se zagrijali i najistaknutiji ustaški orijentirani omladinci. U rasprave po razredima uključili su se i bojkotirani komunistički omladinci koje više nitko nije u tome sprečavao. Formirani su i odbori za pripremu materijala i podnošenje zahtjeva upravi škole i Radionice. Na čelo grupe, koja će voditi razgovore s upravom škole, izabran sam ja. Razgovori s upravom škole izazvali su zabunu i nedoumicu kod direktora. Nije se smatrao nadležnim nego je objasnio da će zahtjev prenijeti upravi Radionice. U upravi Radionice očito nas nisu shvatili dovoljno ozbiljno i jednostavno su poručili da se naš zahtjev ne može prihvatili, a ukoreni su inicijatori. Ponovo su održani razredni sastanci i počeli su se sakupljati potpisi po svim razredima. Osim nekoliko najistaknutijih ustaša, liste su potpisali svi omladinci. Takva peticija poslana je upravi Radionice i ustaškom povjereniku Smiljancu. Ponovo smo pozvani na razgovore koji su bili dugačka uvjeravanja o specifičnoj namjeni škole, o njezinom interno-željezničkom karakteru, kao i o posljedicama koje bi nastale za

željeznicu kada bi se naš zahtjev prihvatio. Razumljivo, sva ta objašnjenja nisu bila uvjerljiva i mi smo, vraćajući se u razrede, otvoreno objašnjavali neopravdanost takvih stajališta.

Bojkot skojevaca u toj akciji brzo je doživio potpuni neuspjeh, a komunistička omladina stekla je ponovo vodeću ulogu u školi. Postignuti rezultati u razbijanju bojkota ohrabrili su nas, i obogatili iskustvom da se i u takvim uvjetima može djelovati u širim masama. Ocijenili smo da ustaško rukovodstvo neće priznati rang škole i da na tom pitanju možemo od ustaškog utjecaja otkinuti najveći dio omladine. Takva procjena pokazala se točnom. Na svaku dalju aktivnost ustaški rukovodioci reagirali su negativno, a učenici odgovarali mržnjom i osjećajem prevarenosti u odnosu prema početnim obećanjima. Najgovorljiviji ustaški omladinci počeli su se izvlačiti iz akcije, ali ih je to tjeralo u sve veću izoliranost od ostalih omladinaca.

Ustaše se ne mire sa stanjem u školi. Ustaški povjerenik Smiljanec obilazi razrede i poziva svu omladinu na organiziranje zajedničkih izleta, formiranje glazbenih i drugih kulturno-umjetničkih sekcija, a ustaški organiziranoj omladini obećava interesantne akcije. Naša iskustva u organiziranju kulturnog i zabavnog rada odmah su nas dovela na mjesta organizatora izleta i kulturno--zabavnog života. To su tada postala mjesta gdje smo mogli pojedinačno razgovarati sa svakim omladincem. Ustaše su organizirali i dugo pripremanu »zanimljivu akciju« za ustaški organiziranu omladinu. Obučeni su u ustaške uniforme, naoružani i kamionima prevezeni na teren, gdje su se protiv srpskog življa provodile akcije. Iako je to bio jednodnevni ili dvodnevni izlet (ne sjećam se točno), on je na omladinu ostavio suprotan dojam od očekivanoga. Mi smo ih u razredima dočekali puni znatiželjnih pitanja, što su radili i gdje su bili. Razumljivo, mnogi su se u početku hvalili pucanjem po kokoškama u selima i općenito pucanjem, a naša pitanja išla su sve dalje i tražili smo da kažu — po kome se pucalo? Zašto se pucalo? Što su ti ljudi krivi? Što im je rečeno o tome? Na takva pitanja nisu znali niti mogli odgovarati. Dovedeni su u položaj da se stide svoje akcije. To je bila posljednja akcija te vrste u školi.

Akcija razbijanja bojkota ojačala je utjecaj skojevaca na omladinu, odvojila najveći dio omladine od ustaškog rukovodstva i omogućila skojevcima da svladaju organizaciju rada u strogo ilegalnim uvjetima i to kako u samom SKOJ-u, tako i među širim masama. Sastanci organizacije kao cjeline ili grupa zamijenjeni su trojkama ili individualnim kontaktima između skojevaca. Značajniji kontakti među nama održavali su se sve više posredstvom trećih osoba, čija imena nismo znali.

Ustaše su uvođenjem opisanog bojkota komunističkih aktivista i konkretno uvjeravali omladinu da će surovo postupati s komunistima. Uslijedila su prva hapšenja i to: Antuna Petrišića, Vrabeca i Majerovića (učenici starijih razreda). Nakon nekog vremena ti su omladinci pušteni iz zatvora. Oštrica ustaške pažnje bila je usmjerena prema energičnom i autoritativnom omladincu Ivici Lasiću koji je, nakon hapšenja u jednoj akciji, napustio Zagreb i nastavio ilegalni rad u Dalmaciji. Strijeljan je u Šibeniku. Lasić je bio dulje vrijeme sekretar organizacije SKOJ-a. Iako smo se često viđali u to vrijeme, to nisam znao, jer sam bio povezan s Muževićem.

Sekretar organizacije poslije Lasića postaje Milovan Mužević. Polovicom 1941. godine formirane su skojevske grupe, a sastanci su se održavali samo u trojkama. Radi specifičnih zadataka u vezi s razbijanjem bojkota, kao i aktivnosti u Kustošiji, ja sam pretežno bio povezan sa Muževićem, sve do njegova odlaska

u partizane 1942. godine. Pojedini zadaci dovodili su me u vezu sa skojevcem Borisom Majerom, Emerikom Krištofićem, Lazićem, Vrčekom i drugima.

U 1942. godini skojevska organizacija djelovala je pod vrlo teškim uvjetima. Pretresi, hapšenja i odvođenje iz Radionice aktivista bila je svakodnevna pojava. Mobilizacija za odlazak u partizane bio nam je jedan od osnovnih zadataka. Svi omladinci kojima je prijetilo hapšenje odlazili su u partizane. Sjećam se da je u to vrijeme otišla u partizane veća grupa rukovodećih skojevaca: Milovan Mužević, Zvonimir Sneler, Damjan, Boris Majer i drugi. Moja neposredna veza postao je Eduard Kancir.

Iako je odlaskom u partizane znatno oslabljena organizacija, taj događaj imao je dobar odjek među omladinom. U razredima u to vrijeme ratni događaji i borbe partizana bili su glavna tema razgovora.

Poslije iznenadnog hapšenja Ivana Palčeca i Eduarda Kancira, koji su se hrabro držali, pozvani su u grupama u kancelariju poslovođe Mlinarića svi osumnjičeni komunistički omladinci. Tada nam je poslovođa Mlinarić očinskom brigom saopćio da smo na listi crvenih, da smo osumnjičeni i da ubuduće pažljivo kontroliramo svoj rad.

U 1942. godini Kancir mi je rekao da ću neko vrijeme rukovoditi organizacijom na željeznici, uz ostale zadatke u Kustošiji i na posebnim zadacima među širom omladinom u razredima. Kao osnovni zadatak postavljeno je organiziranje sabotaža u Radionici sipanjem pijeska u ležišta vagona i lokomotiva, izrada specijalnih čavala za bušenje guma na kotačima vozila, uništavanje ustaškog propagandnog materijala, lijepljenje i dijeljenje letaka, ispisivanje parola i slično. Općenito, mi smo se, kako u Radionici, tako i u terenskim organizacijama, držali pravila: na svako hapšenje odgovarali smo akcijama ispisivanja parola ili drugih vidljivih znakova da se vidi da organizacija djeluje. To je uvijek imalo kao cilj da olakša položaj uhapšenih drugova. U takve akcije uključivali su se drugovi koji su bili najmanje kompromitirani.

U vrijeme izvršavanja svojih obaveza moja viša veza bio je neko vrijeme Kancir, a imao sam i izravne kontakte s Palčecom, jer su obojica primili više dužnosti u organizaciji SKOJ-a grada. Preko Kancira dobio sam vezu s nepoznatim drugovima. Od Kancira primio sam informaciju o posebnim zadacima pojedinih skojevaca koji su bili vezani u udarnim grupama na terenu, kao Emerik Krištofić, Drago Vrček i drugi. Ne sjećam se točnog broja skojevaca koji su tada činili organizaciju. Bilo je to vrijeme kad smo kontakte, uglavnom, održavali individualno.

U 1943. godini škola je za našu generaciju završavala i mi smo raspodijeljeni na rad u radne brigade kao KV radnici. Ja sam raspoređen u brigadu putničkih vagona na demontažu mazalica, što je bio najprljaviji i najteži posao koji sam mogao dobiti. U radnoj brigadi odmah sam kontaktirao s Prstecom, koji je tada bio vrlo cijenjen stariji radnik, a radio je za NOP. Odlaskom iz škole, kao i radi povećanih zadataka na prebacivanju u partizane, u Kustošiji je rukovođenje organizacijom preuzeo novi drug. Nije mi rečeno njegovo ime, ali mislim da je to bio Drago Vrček.

U Kustošiji, gdje sam također aktivno djelovao, bio sam uključen u rad skojevske grupe Miška Krmelića, Slavka Vugrinčića, Ivana Majerića i drugih. Preko obitelji Majerić uspostavljao sam često prekidane veze, osobito u razdoblju 1942. i 1943. godine, kad nam je osnovni zadatak bio prikupljanje pomoći i slanje ljudi u partizane.

U početku je s našom grupom sastanke održavala Milka Kufrin, a kasnije su više veze ostajale sve manje poznate. Organizirani smo u trojke koje su svakodnevno ispisivale parole i organizirale različite akcije prikupljanja informacija, podmetanje posebno izrađivanih čavala pod vozila i slično.

Velik broj omladinaca iz mojeg susjedstva u Kustošiji — Alojza Markusa, Josipa Đurina, Slavka Bituha i brata mu Branka, Nadu Hubak sa suprugom i grupom njihovih prijatelja — uspio sam prebaciti u partizane. Jedan od omladinaca, kojega sam prebacio u partizane, bio je zarobljen i prebačen u neprijateljsku jedinicu. Međutim, nije me izdao nego je ponovo prebjegao u partizane. Hapšenja u Kustošiji, kao i javna vješanja, nisu zastrašila organizaciju. Nije izdana i ona je, s većim ili manjim uspjehom, izvodila akcije do kraja rata. Ja sam, međutim, nakon pojave spomenutog omladinca u neprijateljskoj uniformi i poziva da stupim u domobranstvo prebačen u partizane 1944. godine.

Moja povezanost s Trešnjevkom organizirana je preko Ivana Ilijaša i Fošnarića. Na Trešnjevci, od većeg broja omladinaca s kojima sam održavao sastanke, ostali su mi u sjećanju Katica Humski i Jugović koji su dulje vrijeme ostali moja veza, a koja je najvećim dijelom imala kao cilj povezivanje organizacije u Kustošiji i na Trešnjevci. Ta se veza održavala u toku čitave 1942. godine, a djelomično i 1943. pri čemu su često uključivane omladinke Fanika Majerić i Prah iz Graberja za uspostavljanje veze, jer su osobno poznavale dosta omladine Trešnjevke iz predratne društvene aktivnosti, a aktivno su djelovale u Kustošiji.*

‘ Odlomci iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Dr Zlatan Sremec

ILEGALNA PARTIZANSKA DJEČJA BOLNICA

... Za vrijeme NOB-a i Zagreb je odigrao značajnu ulogu u borbi za slobodu i nezavisnost zemlje. Nisu ga mogli pokoriti ni nacistički okupatori, ni domaći izdajnici — ustaše ni sav teror i strahovlada takozvane Pavelićeve NDH.

Za sve vrijeme rata u Zagrebu su radili, iako u najtežim uvjetima, razni ilegalni odbori i mnogobrojne grupe organiziranih članova KPJ, osobito SKOJ-a, te ilegalni NOO i odbori jedinstvene NO fronte Hrvatske. Okupatora i njihove pomagače — ustaše, uznemiravala je ilegalna štampa, koja je donosila činjenice o razvoju NOB-a, o djelovanju partizanskih odreda, zatim vijesti sa svih frontova koje su vodili saveznici protiv sila Osovine i dr. Akcije, kao što su bile slanje raznovrsnog materijala za potrebe NOB-a, organiziranje odlaska dobrovoljaca u partizane, vođenje borbe protiv fašista u Zagrebu, očito su govorile da stanovnici Zagreba mrze ustaše i njemačke okupatore i da su spremni na različite načine potpomagati NOB.

Među mnogobrojnim primjerima te pomoći treba spomenuti i stvaranje ilegalne dječje bolnice za partizansku djecu. Ta je bolnica, po nalogu partijskog rukovodstva u Zagrebu, osnovana 1942. godine na Perjavici i održala se u ilegalnosti sve do oslobođenja 1945. godine.

Ofenzivom u lipnju 1942. godine na slobodni teritorij Kozare, fašisti su po selima ubijali djecu, žene i starce. Popalili su desetke sela i pohvatali na hiljade seljaka. One koje nisu odmah ubili, otjerali su u Jasenovac ili u njemačke logore. Neprijatelj je odvodio čak i nejaku djecu, želeći se time osvetiti partizanima koje nije mogao uništiti u borbama.

Potkraj srpnja i početkom kolovoza 1942. godine mnogo bolesne partizanske djece je bilo dopremljeno u zagrebačke bolnice. Sva dječja odjeljenja u bolnicama bila su prepunjena. Ustaše nisu davali djeci hranu, pa su se zbog gladovanja djeca masovno razboljela i umirala. Većina zagrebačkih liječnika u bol-

nicama pokazala je tada neobičnu požrtvovnost i ulagala je mnogo truda da spasi tu djecu. Bilo je slučajeva da su otpuštali iz bolnice starije bolesnike, pa i zagrebačku djecu koja nisu bila u teškom stanju, da bi napravili mjesta za male izmučene partizanske bolesnike.

Kako su sve bolnice bile prepune, a bolesna su djeca i dalje stizala, trebalo ih je smjestiti i u različite ustanove, škole itd.

Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske, čiji su članovi radili ilegalno u Zagrebu, brinuo je i o toj djeci. Napravljen je plan kako da se sva djeca spase. Simpatizeri NOB-a i patriotsko građanstvo Zagreba znalo je da su ta djeca osuđena na smrt, ako ostanu u rukama ustaša i njihovih njemačkih gospodara, pa su dolazili u bolnice i ustanove i uzimali po jedno ili dvoje djece i odvodili ih svojim kućama. Tako je veći broj te djece i bio spasen.

U Zavodu za odgoj gluhonijemih bila je smještena veća grupa djece s Kozare; odatle su građani Zagreba također odveli svu djecu koja nisu bila u očajnom stanju. Preostalo je oko dvadesetoro djece, koje građani nisu mogli uzeti iz straha da im ne umru na rukama do kuće.

Po nalogu višeg partijskog rukovodstva, što ga je donio Ivan Krajačić, trebalo je organizirati neko dječje sklonište i djecu staviti pod nadzor najboljih stručnjaka-liječnika u Zagrebu. Partijsko rukovodstvo je dalo određenu svotu novca iz fonda koji su skupljali ilegalci za potrebe NOB-a i za pomaganje u najkritičnijim slučajevima. . .

Tada sam bio liječnik u bolnici u Vrapču, odakle smo prevezli krevete i opremu iz bolničkih magazina u Ribarićevu vilu. Zagrebački ilegalci su nabavljali odjeću i obuću, a Vjekoslav i Marijan Ribarić su se brinuli za prehranu. Potrebni sanitarni materijal i lijekove nabavljali su ilegalni borci, liječnici, bolničari, medicinske sestre i druge pristaše NOP-a.

Prvo je prevezena grupa najteže oboljele djece iz Zavoda za odgoj gluhonijeme djece. Poslije je još oko dvadesetero bolesne djece iz raznih bolnica preneseno na Perjavicu.

Kao stručnjak pedijatar bio je pozvan prof. Dragišić, zatim dermatolog Franković, te liječnici dr Stanislav Župić i dr Klara Dajč-Župić. Ja sam preuzeo funkciju upravitelja i glavnog liječnika.

Zahvaljujući ilegalnim borcima i radnicima u Zagrebu i Vrapču, zatim braći Ribarić, stručnim liječnicima i sestrama njegovateljicama, ta dječja ilegalna bolnica normalno je funkcionirala sve do oslobođenja; nijedno nam dijete nije umrlo. Bila je to uistinu prava dječja bolnica (iako ilegalna), u kojoj su se primjenjivale tadašnje najmodernije metode liječenja. Treba spomenuti da su djeca bila i dobro obučena.

Za tu ilegalnu bolnicu su znali mnogi stanovnici Perjavice, Vrapca i Stenjevca, ali je nitko nije odao. U tom skloništu na periferiji Zagreba krili su se i progonjeni antifašistički i ilegalni borci. Tako su, na primjer, našli sigurno sklonište na Perjavici učiteljica Ana Mihun s djetetom, drugarica Mira Havliček sa sinom, kao i djeca drugih naših aktivista.

Čim su djeca bila prenesena na Perjavicu, podvrgnuta su najboljem liječenju i prehrani i brzo su se oporavila. A kada su ozdravila, veselo su se igrala i pjevala narodne pjesme, među kojima se čula i pokoja partizanska. Sestre njegovateljice su početkom 1944. godine napustile bolnicu, a oporavljena djeca su, pod nadzorom Ane Mihun, učila gradivo odgovarajućih razreda osnovne škole, pa su poslije oslobođenja mogla nastaviti redovno školovanje. Bolnica je, u stvari,

postepeno pretvorena u dječji dom, koji je bio sačuvan sve do oslobođenja, kada su sva djeca predana roditeljima ili rođacima.

Već u lipnju 1945. ovamo su dolazile majke i rođaci iz raznih krajeva Bosne i Slavonije, tražeći svoju djecu, što dokazuje da su mnogi rodoljubi iz Zagreba znali za bolnicu na Perjavici i da su joj pažljivo čuvali ilegalnost.*

četrdeset godina, **Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knjiga VII, .Kultura*, 1961, Beograd.**

Jana Koch

SPASENA SU MNOGOBROJNA NAŠA DJECA

Uloga Crvenog križa – Spašavanje djece iz logora – Prizori užasa i smrti — Prihvatilište u Zagrebu – Samoprijegor medicinskih sestara i liječnika — Pomoć građana Zagreba

. . . Početkom rata Društvo za prosvjetu žene prestalo je raditi. Međutim, po direktivi Partije sve žene koje su bile povjerljive, odane i dovoljno hrabre, okupljene u manje grupe, nastavile su rad do kasnog ljeta 1941. godine, kada je osnovan Inicijativni odbor AFŽ-a za Hrvatsku. Grupa žena, iz Društva za prosvjetu žene, bila je odmah uključena u AFZ. Toj sam grupi pripadala i ja.

U jesen 1941. godine izdvojila se grupa književnica i organizirala sastanak na koji je pozvana Slava Ogrizović — također redovan član DKH — sa željom da tu grupu organizirano uključi u AFŽ. Tom sastanku, osim Slave Ogrizović, prisustvovale su: predsjednica DKH književnica Erna Krajač (ubijena u Lepoglavi 1944. godine), Marija Manja (Rahela) Hanževački (strijeljana 1944), Jana Ilijanić (obješena 1944), Vera Luketić, tajnica društva, Božena Begović, Jelena Loboda-Zrinska, Ivana Vujčić-Laszowska, Staša Jelić i ja. Grupa je radila vrlo požrtvovno i bez kolebanja. Prihvaćala je sve zadatke i hrabro ih izvršavala. Osim uobičajenih zadataka, kao što su sabirne akcije, davale smo stanove za ilegalce, za ilegalne sastanke, sastanke najviših foruma KP. U našim društvenim prostorijama organizirale smo i magazinirale štampu, šapirografirale materijale i spremale sav materijal iz sabirnih akcija. Osim toga, svaka od nas imala je zadatak da mobilizira za rad i ostale žene i da rukovodi s nekoliko grupa žena iz AFZ-a.

Kao književnice nismo se više nigdje javljale pisanjem, iako smo stalno bile pozivane na suradnju, a bilo je zaista vrlo opasno odbijati takve pozive. Nekoliko nas moralo je, kao predstavnice DKH, i pred samog Milu Budaka, pa ipak nijedna nije ništa štampala do oslobođenja.

Budući da sam od 1939. godine bila namještena u Glavnom odboru Crvenog križa kao rukovodilac podmlatka, imala sam i posebne i značajne mogućnosti za rad za NOP, pa se od mene i mnogo više tražilo. U tadašnjim konačištima za đake sklanjali smo ugrožene drugove i drugarice i prihvaćali one koji su bili spremni za odlazak u partizane, ili pak koji su se po zadatku vraćali u Zagreb. Iz skladišta Crvenog križa izdvajale smo odmah u početku veće količine lijekova, sanitetskog materijala, hranu, rublje, pokrivače, odjeću i obuću za naše drugove zatočene u logorima u Kerestincu i u Lepoglavi, kao i pomoć za njihove porodice.

U prvim grupama antifašistkinja radila sam 1941. godine na zagrebačkim kolodvorima na kojima su podignute prihvatne stanice Crvenog križa. Njih je organizirao prof. Kamilo Brössler koji je tada radio u Ministarstvu socijalnog staranja i bio član odbora Crvenog križa. Na tim prihvatnim stanicama dočekivali smo i davali topli obrok (mlijeko, čaj i kavu, kruh i cigarete) transportima deportiranih u logore ili raseljavanim, kao što je bio slučaj sa Slovencima. Negdje iza Glavnog kolodvora proradila je i raskužna stanica na Senjaku, namijenjena raskuživanju transporta civilnog stanovništva. Na tim prihvatnim stanicama Crvenog križa zaustavljali su se vlakovi kojima su fašisti odvodili narod u logore, internacije, na prisilan rad u Njemačku i prisilno ih raseljavali. Prihvatne stanice Crvenog križa postale su partijska uporišta i od 1941. godine one su bile mjesta s kojih su antifašisti imali mogućnost da kontroliraju transporte, uspostavljaju kontakte sa zatočenicima i pružaju raznovrsne pomoći. Na tim stanicama požrtvovno su radile antifašistkinje — dobrovoljne sestre Crvenog križa — od kojih je veći broj već prije prošao tečajeve za dobrovoljne bolničarke. Sestre koje su radile na kolodvorima bile su: Dragica Habazin (glavna sestra Crvenog križa), Vera Jurić-Olenković, sestre Nataša i Ana Vodopija, Jana Ilijanić, medicinska sestra Anka Meleš, Ana Šepić (predsjednica sestrinstva). Odmah u početku aktivirale smo velik broj dobrovoljnih sestara Crvenog križa. To su bile: Katica Jambrešak, Vera Cerne, Vera Đekemati, Jožica Baki, Branka Neferović, Vanda Koroša, Ivka Vrkljan, Zora Školić, Nevenka Kuštera, Terezija Pintarić, Danica Šauli, Helena Breslav, Terezija Homota, Walpurga Augustin. U grupi antifašistkinja koje smo radile na kolodvorima, radila je s nama i Paula Humek. Osim nas, u Crvenom križu djelovala je grupa antifašista na koje smo se oslanjali i koji su nas u svakoj akciji pomagali. To ci bili: prof. Kamilo Brössler, Vladimir Broz, inž. Drago Kralj, Aleksandar Jureković (Sanji), Robert Horn, Marica i Mića Vašarević, Franjo i Anka Friščić, Mijo Gomerčić. Na peronu Zapadnog kolodvora bio nam je od velike pomoći dr Eugen Pusić. Godine 1941, kratko vrijeme nakon okupacije, dr Eugen Pusić bio je na dužnosti kao rezervni domobranski narednik na Zapadnom kolodvoru. On je bio povezan sa mnom preko nekih svojih drugova koji su pripadali društvu »Svjetlost« na zagrebačkom sveučilištu. Bio je aktivan u skupljanju Narodne pomoći, kao i u svim ostalim akcijama koje su se u to vrijeme provodile. U siječnju 1943. godine aktivno sam ga uključila u ilegalni rad i bila sam mu viša veza sve do kraja 1944. godine, tj. do moga hapšenja. Dr E. Pusić raspoređivao je stražu koja je trebala čuvati transporte. On je tako raspoređivao stražare da sam mogla po nekoliko puta ulaziti i izlaziti iz vagona. Tako sam mogla prenositi i primati poruke.

Krug aktivnih žena danomice se povećavao. U Crvenom križu radile su Jelena Loboda-Zrinska, Vera Luketić, Staša Jelić, Erna Krajač, a u prihvatilištima za djecu 1942. godine dr Desanka Ristović-Štampar, dr Hermina Miler, dr Olga Bošnjaković i medicinska sestra Katinka Fabijanić.

Povezano smo radile i s Jevrejskom općinom. Stalni kontakt imali smo s njihovim liječnikom drom Zdenkom Löwentalom koji je zajedno s nama prisustvovao svim transportima deportiranih Židova u koncentracione logore. Isto tako, bili smo povezani i zajedno radili s delegatima Osvobodilne fronte Ljubljane preko Rdečeg križa — Ljubljane. Na prihvatnoj stanici, a kasnije i u prihvatilištima za djecu, danonoćno je radio dr Franjo Pernuš.

Usporedo s akcijom Jevrejske općine, radila je i »Akcija za pomoć srpskim porodicama u koncentracionim logorima«, koja je bila vrlo aktivna na spasavanju djece iz koncentracionih logora. Akcijom je rukovodila Dijana Budisavljević, a u njenom krugu radili su dr Vidaković, supruzi Bojanić, supruga slikara Becića, obitelj Omčikus i mnogi drugi. Na kartoteci koju je vodila ta »Akcija« radile su i sestre Breda i Verena Kogoj.

Krug građana — antifašista — koji nam je pomagao naglo se širio, osobito u 1942. godini, kada smo smještali transporte djece iz dječjih koncentracionih logora u prihvatilišta. Goleme bale materijala i platna skrojile su i sašile učenice ženske stručne škole pod vodstvom Dragice Pleše, tadašnje direktorice škole. Svakog sam mjeseca primala stalnu pomoć u novcu za potrebu djece od firme »Chromos« izravno od direktora Carminea, zatim stotine kilograma keksa i dvopeka od V. Bizjaka (tvornica keksa), na stotine pari cipela iz trgovine »Bata-Borovo«, brojne sanduke limuna i drugog voća od firme »Zoran Skerl«. To golemo sudjelovanje građana-antifašista pomoglo je da smo naše zadatke zaista izvršavali i u tako strašnim i teškim prilikama ili kako smo onda govorili: uvijek s jednom nogom pod stupom.

Trećeg lipnja 1941. dočekali smo prvi transport iseljenih Slovenaca. Prihvatna stanica Crvenog križa toga je dana imala samo privremeno podignuti šator s natpisom »Prihvatna postaja hrvatskog Crvenog križa«, a tek nekoliko dana kasnije postavljena je kao stalna baraka, koja je unaokolo bila opkoljena ustaškim stražarima. Kasno u noć na kolosijeku ispred šatora zaustavio se vlak. Bilo je trideset tamnih stočnih plombiranih vagona iz kojih se čuo kašalj i dječji plač. Osvijetljena su bila samo dva vagona do lokomotive, iz kojih je poskakala njemačka pratnja. Ispred vagona bliještale su bajonete. Pratnja se uputila odmah do šatora. Primili su ponuđenu kavu, napunili čajem termosice i vojničke boce, strpali u džepove cigarete a zatim otvorili vagone. Ljudi su se svrstali u četveroredove, nijemo prilazili kotlovima. Jedna grupa sestara popela se s kantama mlijeka u vagone u kojima su ostali starci, bolesni i žene s malom djecom. U vagonima smo ostavile naše ceduljice na kojima je bio otisnut žig Crvenog križa s punom adresom. Dijeljenje hrane namjerno smo odugovlačile, tako da su se ljudi tek nakon četiri sata ponovo vraćali u vagone. I dok su ljudi ulazili, mi smo ponovo s preostalim kantama mlijeka i kave stajale pred vagonima, punile boce i posude koje su nam pružale žene. Onda su opet povučeni zasuni. Visoko na vagonima iza malih rešetaka svijetlile su oči. A kada su zacviljeli kotači pod težinom, iz vagona se prolamalo u mrak:

»Hvala vam! Na sviđanje, Hrvati!«

Do kraja 1941. godine dočekali smo nekoliko desetaka transporta deportiranih Slovenaca. Prokrijumčarili smo bezbroj ceduljica, poruka, tako se za mnoge slučajeve saznalo kamo su upućeni pojedini drugovi kojima se zameo trag. Te godine sudjelovala sam i radila, uz ostale sestre, na brojnim transportima Srba i Židova, koje su odvodili u koncentracione logore. Vjerujem da su se ti transporti duboko usjekli u sjećanja sestara, ne samo po ljudskim patnjama, već i po nadljudskim naporima i disciplini koju je trebalo zadržati.

Bila su tri sata ujutro. Pred barakom Crvenog križa, ispod čađavih vojničkih kotlova, raspiruju sestre vatru, a gusti dim pali njihove umorne i neispavane oči. Iza nas je 27 slovenskih transporta, oko osam tisuća deportiranih Slovenaca. U tom dvadeset sedmom transportu rodio se u Zagrebu i mali Slovenac. Sestre su pomogle pri porodu, oprale dijete i majku, zavile ga u pelene načinjene od plahte kojom smo pokrivale kruh.

U svitanju jutra prve svijetle zrake odbijaju se od njemačkih i ustaških bajoneta, koje neumorno kruže peronom. Odjednom se to tiho jutro pretvara u dernjavu, viku, izdaju se nalozi, straže trče, a mi apatično sjedimo na uskoj klupi pred barakom i čekamo.

Iza žutog petrolejskog fenjera, koji osvjetljava kotlove, puzi mlaz žutog svjetla na hrpu narezanog kruha i kao zlatna nit lagano se stapa s ljubičastim svjetlom jutra. Odjednom se peronom proširio jaki miris uzavrele kave. Stigao je transport. Bijele figure sestara Crvenog križa nalijevaju šalice i bez riječi pružaju ih u drhtave ruke. Sve se jutros odvija brzo u zatvorenom krugu ustaških strojnica. Straža je pojačana. Cigarete za »transportfirera« omogućuju nam da s kantama toplog mlijeka uđemo u vagone. Oprezno provirujem iz vagona. Na peronu se opet sve odvija po planu. Sestre su okružile Nijemce, nalijevaju im posude čajem iz kojeg miriše rum. Dijele im cigarete i tako skreću pažnju s vagona u kojima radimo oprezno i brzo.

»Ima li tko kakav list, poruku? Odakle ste?« Bilježimo, pamtimo, guramo u njedra ispisane cedulje, a ostavljamo naše.

Na izlazu iz posljednjeg vagona naletjela sam na »transportfirera«. Raširio se na vratima vagona ugojen i dobro raspoložen, i poziva me da zajedno s njim odem niz prugu, jer tamo stoji otkačeno još pet vagona. Bez riječi produžila sam uz prugu. Zaista, na istom kolosijeku stajalo je pet vagona, i to osobnog vlaka, samo što su prozore zatvorili daskama. Ulazimo u prvi vagon, koji Nijemac teško otključava. Odjednom me težak smrad udario u lice. Vagon je bio u visini gležnja noge pun izmetina, guste kaljuže. Na improviziranim zbitim klupama, ležajevima sjede ili leže zgrčene unakažene ljudske spodobe. Glave su im okićene papirnatim krunama, mitrama, vojničkim šljemovima, perjem, šarenim papirnatim cvijećem. Nezaboravan prizor; prizor jeze i straha. Ispod tih raznobojnih kapa, cere se lica na smijeh, na plač, glasovi i krikovi nalik su na životinjske; neodređeni pogledi izbuljenih očiju, gledaju nas i ne gledaju. Pokraj zabitog prozora u kutu stisla se žena neodređenih godina, sitna ali s golemom gušom koja je sezala duboko na prsa. Do nje sjedi mali muškarac, zahirenog rasta, velike glave, staračkog lica i pri svakom pogledu na mene, stidljivo tura veliku glavu pod sitnu ženinu mišku, pri tome se smije, a niz bradu mu se cijedi slina. Odmah do nje stoji visoki mršavi muškarac, zapravo još samo malo živi kostur, na glavi mu kapa — biskupska mitra, maše knjižicom koju drži u rukama, pjeva, zavija nesuvislo, strašno. U drugom, trećem i petom vagonu ista slika. U posljednjem vagonu žena s krunom na glavi, posred vagona obavlja nuždu, sva zaprljana, strašno zavija.

Osjećam kako me Nijemac gleda krišom, a kada su nam se pogledi sastali, on se zatrese od smijeha. Na onako ugojenom sve se treslo, a u debelim prstima držao je maramu kojom je svaki čas brisao oznojeno lice. Teškom mukom i nagovaranjem, dobili smo dozvolu da nahranimo i ovih sto i pedeset teško duševno bolesnih ljudi. Nijemci su ispraznili još jednu zgradu, bolnicu za najteže bolesnike. Ovih pet vagona zakačili su na redovan transport, ali i opet su ih otkačili kod Sesveta, javio nam je vlakovođa.

Na kolodvorima, na prihvatnim stanicama Crvenog križa razvijene su naše mreže koje su počinjale kod prometnih uprava, kod staničnih policija, obuhvatale sve signalne stanice, vlakovođe, konduktere, kočničare i sizale upravo tako daleko kao što je sizala granica »Pavelićeve nezavisne«.

Najveću zaslugu za te veze ima svakako sestra Dragica Habazin, koja je rukovodila tim stanicama. Bila je neumorna, požrtvovna i zaista hrabra. Svi su je poznavali pod imenom Majka. Ona je to ime uistinu zaslužila.

Jedanaesti srpnja 1941. Na stolu u zapovjedništvu leži lista. Brzo čitam. Četiri vagona osobnog vlaka. Dvjesta Srba iz sabirnog logora. Zagrebački zbor odlazi danas za Gospić.

Sutradan smo doznali da nisu putovali za Gospić, već za Jadovno odakle nije bilo povratka.

I dok tako svaku noć dočekujem transporte, jutrom žurim u kancelariju Crvenog križa. Kroz obavještajnu službu prolaze stranke, a svaka ona koja drži u ruci »upitnicu« traži mene. Brzo ispunjavam već potpisane i žigom ovjerene formulare za delegate, za kurire, za potrebno osoblje na prihvatnoj stanici u Zemunu, jer svi oni dolaze po vezi.

Naši drugovi putuju kao delegati, kuriri Crvenog križa ili Rdečega križa Ljubljane. Oni pak koji putuju kao potrebno osoblje za prihvatnu stanicu Crvenog križa u Zemunu mogu se uvijek vratiti, jer su opskrbljeni dokumentima »Ureda za Hrvate povratnike«, imaju i besplatnu kartu »Ustaškog ministarstva udružbe«, radi preseljenja. Taj ured, kojim je rukovodio Vladimir Broz, bio je naše snažno uporište. Tu smo dolazili do potrebnog novca, do dokumenata, do putnih karata, i ta je veza trajala do odlaska Vladimira Broza u partizane 1943. godine.

Otprilike polovicom 1941. godine osvanula je na ulaznim vratima Crvenog križa diskretna cedulja s ovakvim sadržajem:

»Bratski Crveni križ organizira ob sodelovanju Rdečeg Križa v Ljubljani, transport vseh onih Slovencev, ki moraju vsled kakršnega koli vzroka zapustiti Zagreb, ozirom področje nezavisne države Hrvatske, in se ali bodo pristojni v sedanju provinco Ljubljana. Transport gre vidoma v soboto dne 21. jula ob pol eni uri pop. iz Zagreba (Glavni kolodvor) in sicer preko Karlovca, Metlike, Črnomelj, Novo Mesto, Sentjanž, Grosuplje, dospe ob pol deveti uri zvečer v Ljubljano. Podrobnejše informacije daje in prijave sprejema Crveni križ oddelek za Slovence, Zagreb, Derenčinova ulica 40, prvi kat.« Za Pokr. Odb. Rdečega križa v Ljubljani. Commitate della croce Rossa a Lubiana, delegat.

U organizaciju tih transporta uputio me slovenski delegat. Ti su transporti omogućili mnogim našim drugovima odlazak u partizane. Procedura je bila ovakva: ljudi koji su se vraćali takvim transportima, morali su pokazati dokumente, ali samo kod nas u Crvenom križu. Mi smo tada za policiju ispunjavali liste u koje smo unosili samo imena i prezimena bez ikakvih podataka. Policija je te liste potvrdila, a mi smo morali za svaki transport imati pratnju do Ljubljane. Ubacivanje u te transporte bilo je zaista vrlo opasno i zato sam obavijestila drugove

da postoji takva i takva mogućnost za prebacivanje, ali kako i kojim putem nisam govorila.

Svaki put kada je jedan od slovenskih delegata odnio listu na kontrolu i potvrdu, napeto sam iščekivala njegov povratak. Lista se izrađivala u tri primjerka. Jedna je ostajala na ustaškom redarstvu, drugu je dobivalo Državno ravnateljstvo za ponovu, čiji je izaslanik također izlazio na peron, dok je treći primjerak dobivao pratilac transporta. Naši su se drugovi trebali samo odazvati na »novo slovensko ime i prezime« na prozivku izaslanika ustaškog redarstva. Ponekad, u brzini, nismo se mogli sjetiti slovenskog prezimena, pa su tako u jednom transportu putovali Simon Prešern i Franc Gregorčič.

Iako je to bio velik, naporan i požrtvovan posao, kada se i po nekoliko dana i noći nije moglo niti časa odmoriti (osim onih koji su od umora padali u nesvijest, pa su se dva-tri sata umotani u sestrinsku kabanicu odmarali na uskoj klupi pozadi naše barake), najteži moj rad bio je onaj na spasavanju partizanske djece s Kozare, a koje su ustaše odvukle u dječje koncentracione logore. Ta najveća akcija tražila je od svih nas nadljudske snage, samopožrtvovnost, hrabrost i odricanja.

Tu je akciju organizirao i njome rukovodio Ivo Marinković. On je kao član CK KPH preko Partije došao u vezu s prof. Kamilom Brösslerom. Kako sam već spomenula, prof. Kamilo Brössler je radio u Ministarstvu socijalnog staranja, a bio je i u odboru Crvenog križa. Ivo Marinković organizirao je akciju spasavanja tako što su njegovom djelatnošću Ministarstvo socijalnog staranja i Crveni križ, kao ustanove, uspjeli sebi izboriti dozvolu od ustaške vlasti za legalno spasavanje djece iz brojnih koncentracionih logora, npr. Stara Gradiška, Jasenovac, Mlaka, Uštice, Gornja Rijeka i Sisak. U te sam logore odlazila sa sestrama Crvenog križa i dovodila djecu u prihvatilište. U to vrijeme na spasavanju djece i na organizaciji prihvaćanja vrlo aktivno je djelovala Tatjana Marinić sa svojom školom odgajateljica u Rudama, koje su radile u Jaski i u Reki kraj Jaske, dok sam ja djelovala za Crveni križ, obilazila i opskrbljivala sva ta prihvatilišta u Zagrebu i izvan njega. U toj akciji sudjelovale su i književnice Vera Luketić i Staša Jelić. AFZ je dobio zadatak da vrši propagandu u obiteljima građana da preuzimaju djecu, osobito dojenčad, da ih usvajaju, na čemu su antifašistkinje vrlo intenzivno radile. U akciji i njenom organiziranju sudjelovala je i Slava Ogrizović.

Taj aktivni i požrtvovni rad za KP i NOP bio je razlog da sam najprije 1943. godine otpuštena iz Crvenog križa, a 1944. uhapšena, i među ostalim terećenjima, baš zbog toga rada teško zlostavljana.

U prvi sumrak u srpnju 1942. godine stigao je vlak sa sestrama Crvenog križa u koncentracioni logor Staru Gradišku. Otputovalo je 15 sestara, među njima i Dijana Budisavljević. Putovala je i komisija od nekoliko ljudi koju je imenovalo Ministarstvo udružbe. Sa sestrama Crvenog križa putovao je u logor i Vladimir Broz, direktor Ureda za Hrvate povratnike koji je, kako sam to već spomenula, bio povezan s našom grupom. Tek drugo jutro uspjeli smo ući u logor. Nakon vrlo neugodnih i brojnih legitimiranja, sestre su se našle u dvorištu logora koje je vrvjelo od žena i djece. Najprije je trebalo pronaći liječnika. Vođa puta zaustavio je nekog ustašu i pitao ga gdje će naći liječnika. Ustaša se nekoliko puta okrenuo po dvorištu i zatim ispruženim kažiprstom pokazao na nekog čovjeka

koji je u sivom poderanom ogrtaču lunjao po dvorištu. »Eno, onaj tamo Čifut, to vam je liječnik.«

Kao da je oživio, liječnik nam je cijelim putem šaptao: »Sve ću ja vama pokazati, sve. I bolnicu i tavan i podrum i kulu, a vi samo sve što vidite zapišite i predajte javnosti. Svaki čovjek treba to saznati.«

»Ovo je bolnica«, pokazivao je liječnik na zgradu, jednokatnu, ruševinu, odmah od ulaza u logor nadesno. Prizemlje, u potpuno ruševnom stanju, služilo je za praonicu ustaškog rublja. Bolnica se nalazila u prvom katu. Na kat su vodile posve trule i klimave stepenice, preko kojih se cijedila smeđa žitka tekućina i strašno je zaudaralo. Kroz polupane prozore strujio je zrak, ali to je bilo tako malo, preslabo a da se čovjeku ne smuči. Na katu još više smrada, još više tekućine, zrak gust, potpuno je zatvorio dah. Na vratima je kredom ispisano: Tifus. Vrata nabuhla od mokrine ne daju se otvoriti. Zajedničkim guranjem, uspijevamo ući u sobu jedan. Bolesnička soba jedan bila je veličine 5 x 5 m. Na podu jedno do drugoga i jedno na drugome ležala su nepomična dječja tjelešca. To su bili mali nepomični kosturi na kojima su živjele velike, svijetle upale oči. Ležala su djeca na trulim daskama u žutoj kaši po kojoj plazi na tisuće muha. U prvi čas se činilo kao da su djeca obučena, bolje prekrivena crnim krpama. Ali približavanjem slika se izmijenila. Djeca su ležala posve gola, a te »crne prnje« bile su muhe koje su u rojevima prekrile izmučene dječje kosture i ispijale iz njih posljednji dah života. Pri svakom koraku bliže djeci, dizali su se rojevi i slijetali u lice, u oči. Vođa puta uspio je širom otvoriti vrata i mahanjem kaputa otjerati muhe s očiju i usta sestara. Jadni je liječnik još uvijek ponavljao: »Ovo treba zapisati. Evo, tu je i bolničarka« — pokazao je liječnik na ženu koja je ležala nepomično između djece. Njeno oslabljeno tijelo nije se razlikovalo od dječjega. Sitna i zgrčena bila je pokrivena samo nekom krpom. Odjednom, kao da je pomakla glavu i micala usnama. Sagiba se liječnik posve do njenih usana, hvata njenu mršavu ruku, osluškuje bilo. »Zeli limun, ali to je još samo podsvjesno. Ona je u teškoj agoniji. Puls se jedva osjeća. Njena se patnja svršava.« Podigao se liječnik od bolesnice i opet šaptao: »Samo sve to zapišite.« Jedna od sestara otvorila je vrata što vode na tavan. U »sobu bolnice« počeli su se kotrljati kosturi — lešinice umrle djece. Tu su na tavansko stubište smještali mrtvu djecu iz »bolnice«. Mrtvu pokraj teško bolesnih. Oni još malo živi kosturi morali su nositi mrtvu djecu na stubište tavana. Ista je slika bila u »bolničkoj sobi broj dva« i u »bolničkoj sobi broj tri«. Djecu su osudili na strašnu polaganu smrt od gladi.

Stvorena je odluka. Uzeti tu djecu, isprazniti tu strašnu »bolnicu« i spasiti, ako se još išta spasiti dade. Djeca su smještena u kamione za prijevoz u Okučane. Liječnik je odveo sestre i u podrum. U podrumu je sjedilo ili ležalo mnoštvo žena i djece. Dospjelo se još i do Kule. Tu se nalazilo oko 300 dječaka starih od 7 do 14 godina. Djeca su dobro izgledala, a obučena su bila u crna odjeka s kapama koje su nosile znak U. Iste znakove nosili su i na kaputićima. To su bila također djeca s Kozare. Njih nisu htjeli niti smjeli izručiti. Rečeno je da su to poglavnikovi pitomci, i oni ostaju tu.

Sestre su djecu prenosile na rukama. Na suncu, djeca su zatvarala velike upale oči i pomalo otvarala mala krastava usta. Bili su željni zraka. Pri prenošenju djece iz »bolnice« u autobuse, umrlo ih je četrdesetero na rukama sestara. Međutim, sestre su uspjele uz tu umiruću djecu na brzinu strpati u autobuse još stotinu zdravije djece.

U Okučanima je djecu trebao dočekati vlak, ali na kolodvoru nije bik) ništa priređeno. Nije bilo vagona, nije bilo slame. Prošlo je nekoliko sati, dok su

se napokon djeca uspjela utovariti u vlak na tanki sloj slame koju je izvukla sestra Dragica Habazin iz jednog vojničkog skladišta. U tom čekanju brzo se pronijela vijest u Okučanima i ljudi su saznali za transport. Dotrčali su seljaci, bilo je i žena i djece i svi su nijemo pomagali unositi djecu u vagone. U trideset stočnih vagona smješteno je 850 kozaračke djece. Put je bio vrlo težak. Trajao je više od trideset sati. Ustaše su izmišljali zapreke i svaki čas zadržavali vlak na otvorenoj pruzi. Tako je do Zagreba umrlo još sedamnaestero djece.

Na trećem kolosijeku zagrebačkog Glavnog kolodvora zaustavilo se 30 stočnih vagona, koje je dovukla teška lokomotiva iskićena zelenilom i zastavicama. Ta je lokomotiva pred tri dana vukla ustaško pojačanje na Kozaru. Na peronu je čekala ekipa sestara s kantama čaja i popela se u vagone. U čaj smo namakale komade gaze i tako redom blažili ispucane i krastave usne.

Pred vagonima su se skupljali slučajni prolaznici. Ljudi stoje nijemi i izbezumljeno promatraju. S vremena na vrijeme čuje se grcanje. No, ubrzo stiže i ustaška straža da rastjera znatiželjnike. Uzrujani prometnik viče vlakovođi da smjesta povuče vlak na Senjak.

Uz još tri sestre stala sam pod tuševe. Na nosilima smo prenosili djecu iz vagona najprije u prostorije za šišanje. Svaki čas trebalo je rastavljati mašine i očistiti zupce od ušiju i krvi. S njihovih tijela skinuli smo prnjice koje smo bacili u raskužne kotlove, a djecu oprezno stavljali pod tuševe. Smrad djece, čija su tijela bila obložena debelom osušenom korom izmetina, a i uši i očni kapci, miješao se u vrućoj pari i svaki nas čas silio na povraćanje. Pažljivo smo skidale te debele naslage i pazile da ne pozlijedimo gnojna mjesta i rane, a pogotovo komade krvavih ispalih crijeva. Na svim tim mjestima miljeli su crvi.

Kasno u noć došla su na red ona zdravija djeca. Većinom su to bili dječaci, ali njihovi naduti trbusi govorili su o danima gladi i stradanja. Ta zdravija djeca teško su nam i s nepovjerenjem pristupala. Trebalo je uvjeravanja, mnogo toplih riječi da nam pruže mršavu ručicu i da ih odvedemo pod tuševe.

Sedmogodišnji Mile gorko se rasplakao kad je ušao u kupaonicu. Tješila sam ga, milovala po glavi i govorila: »Ajde Mile, vidjet ćeš kako ćeš lijepo spavati kada te okupam. Lijepo ćeš se presvući, a jedan dobri striček«, mislila sam na prof. Brösslera, »spremio je za svu djecu bijelog kruha, mlijeka i topli ležaj. Moramo se kupati, moraš biti čist. Jednoga dana doći će tvoja mama. Što bi ona kazala kad bi vidjela da su sva djeca čista osim njenog Mile.« Mali je Mile slušao moje riječi, gledao u zemlju i ne dižući pogled, prkosno i tvrdo rekao: »Moja mati neće doći. Moju su mater priklali ustaše. Mater i moje dvije sestre...«

Dr Franjo Pernuš letimično ih je pregledao još na raskužnoj stanici i ustanovio da određen broj djece ima trbušni tifus i pjegavac. Odmah smo takvu djecu odvezli u Zaraznu bolnicu. Već prve noći umrlo je na Zelenom brijegu u Zaraznoj bolnici trideset i sedmero djece. Liječnici su konstatirali potpunu iscrpljenost. Ekstremiteti su bili otečeni, lice upalo, mršavo, blijedo, oči jako upale. Teški proljevi redom kod sve djece — krvavi — odgovarali su slici teške dizenterije. Iz djece su visila crijeva i do pet centimetara izvan tijela. U crijevima su se vidjela neprobavljena kukuruzna zrna. U logoru su djeca dobivala — i to ne svaki dan — šaku sirovog zrnja. Dok nisu stigla do takozvane »bolnice«, pasla su po dvorištu travu. Dječja tijela, od kojih je, u doslovnom smislu, ostala samo

kost i koža, napuštao je i svrabac (uzročnik svraba) jer nije imao dovoljno hrane u posušenoj koži. Kada bi se koža nategla prstima i zgužvala, ostala bi tako nategnuta i smežurana. Zubi su poispadali zajedno s komadima čeljusti od jednolične hrane (kukuruz, trava) i pomanjkanja svakog vitamina. U logoru Stara Gradiška dnevno je umiralo do 50 djece.

Nakon kupanja i raskuživanja, čajem okrijepljenu djecu ukrcali smo u čiste pripremljene vagone natrpane slamom. Svako smo dijete umotali u topli pokrivač. Djeca su bila prevezena u Jasku u kojoj je bila formirana dječja bolnica u bivšem dvorcu grofa Erdödyja (a u tadašnjem dječjem domu). Dječjom bolnicom rukovodio je prof. dr Branko Dragišić i njegova supruga dr Nina Dragišić. Još su tu radili dr Černozubov i njegova supruga sestra Černozubov. Zatim književnice Vera Luketić i Staša Jelić, Lina Padovan, Vera Cegec i učenice škole za odgajateljice. One su došle u Jasku s Tatjanom Marinić. Istim vlakom prevezli smo i dva vagona tereta, tj. kreveta, slamarica, lijekova, hrane i posuđa za prihvatilište. Iz jednog vagona, u kojem smo vozili hranu, ustaška straža, koja je pratila vlak, ukrala je 100 kg keksa pakovanih u kutije, koje nam je dostavio tvorničar Bizjak. Cijelim su putem vadili iz džepova kekse i žvakali ih pred nama. Ta bolnica u Jaski bila je određena za bolesnu djecu, dok su za one »zdravije«, budući da su ipak mogli hodati, pripremljene barake na Reki, koje su pripadale talijanskoj konjici. Tatjana Marinić sa svojim učenicama okrečila je te barake, nasula ih čistom slamom, čistim plahtama i toplim pokrivačima. Uložen je maksimalan napor da djeca dođu do čistog i toplog ležaja. Tatjana je uredila jednu baraku (nešto slično bolnici) za izolaciju bolesne djece. Bolnicom je rukovodio liječnik. Djeci su odmah pristupili liječnici i sestre. Dr Nina Dragišić sa špricom u ruci išla je od kreveta do kreveta s injekcijama koramina, jer su manje-više sva djeca bila bolesna. Liječnici su kod djece konstatirali po nekoliko bolesti: kombinacija tifus-dizenterija, ospice, difterija nosa i ždrijela, gnojne čirove, najteži stupanj edema na nogama kao posljedica gladi. Liječnici i sestre uredile su odmah i ambulantu i već istoga dana počele su se davati supkutane infuzije fiziološke otopine, intravenozne injekcije šećera, da bi se izgladnjeloj djeci vratio život.

Ostalu djecu smjestili smo u prihvatilište — u Zavod za odgoj gluhonijeme djece u Zagrebu. U Zavodu se radilo tih dana dan i noć. U oribane sobe postavljali su se kreveti, obavljale pripreme za idući transport. Sestre su ponovo krenule u logor Staru Gradišku.

Četrnaestog srpnja 1942. stigao je i drugi transport od samo 700 djece iz koncentracionog logora Stara Gradiška, dok ih je u logoru ostalo dvije hiljade. To 700 djece bilo je u dobi od dvije do osam godina.

Zanimljivo je u kakvim su okolnostima sestre organizirale taj drugi transport. Po ulasku u logor, one su se zaputile ravno u »bolnicu«. »Bolnica« je potpuno izmijenila izgled. Stepenice oribane, prozori na stubištu oprani, širom otvoreni, sobe okrečene, izribane ali i prazne. Vođa puta zaputio se do kancelarije logora. (Vođa je i u ovom transportu, sa sestrama Crvenog križa, bio Vladimir Broz.) Pred vratima kancelarije dočekao ga je Maks Luburić. Kao zvijer izbuljio je oči na vođu, na sestre. Okrenut prema Dragici Habazin, vikao je: »Vi ste ta sestra koja govori po Zagrebu da ja koljem djecu.« »Ništa ja ne govorim«, branila se sestra Dragica, ali on je već zakoračio prema vođi puta i nastavio: »Tko ste vi? Kako se zovete?« Vođa puta nije stigao da otvori usta, Luburić je nastavljao: »Vi se nećete vratiti kući. Tko je vama dozvolio ulaziti u bolnicu?« Vođa puta dao je Luburiću nalog za preuzimanje djece i govorio mu: »Došao sam po naređenju poglavnika...« ali nije dovršio, jer je Luburić nastavio vikati: »Ovdje nema

višeg naloga. U ovom logoru naređujem ja. Ovdje sam ja poglavnik. Ako to oni u Zagrebu ne znaju, neka dođu ovamo, jer ću ih naučiti i pokazati im tko ovdje zapovijeda. Nije ovo Zrinjevac, ovo je logor. Vi se ovdje ne možete i ne smijete kretati bez pratnje. Sa zatvorenicima, pa bio to i liječnik, ne smijete razgovarati. I da znate, liječnika nema, a nema ni djece koju tražite. Pokupite ovu tu... sa dvorišta, i gubite se iz logora. Nema djece, to kažite onima koji vas šalju«, podviknuo je Luburić i izgubio se u upravnoj zgradi logora. Vođa puta na nagovaranje sestara odmah je napustio logor. Sestre su vidjele da je sretno izišao. Nakon tri dana vratio se u Zagreb. Bio je oprezan i mijenjao pravac puta.

Sestre su brzo izvršile popis, pokupile djecu u dvorištu i dovezle, umjesto dvije hiljade, samo 700 djece. Iz tog drugog transporta djeca su izgledala naoko živahnija i zdravija. Međutim, već pri prvom pregledu, pri kupanju i raskuživanju, vidjelo se da su sva zaražena dizenterijom. Odvezena su također u Jasku gdje ih je dočekala Tatjana Marinić i smjestila u barake kod Jaske.

Tri godine kasnije, u siječnju 1945, saznala sam od Marije Cizmek (ubijena je u logoru), s kojom sam u to vrijeme bila zatočena u istoj ćeliji u Savskoj cesti, za jezivu sudbinu djece koja su ostala u logoru iza prvog transporta. Iako bih mogla napisati njezino pričanje od riječi do riječi, nemam snage da opišem najsvirepije zvjerstvo koje su izvršili dan poslije transporta ustaše Karamarko i Orešković.

Marija Cizmek bila je 1942. godine zatočena u logoru Stara Gradiška. Potkraj godine otpuštena je iz logora. Vratila se u Zagreb i uključila u ilegalni rad. Ustaše su je 1944. godine uhapsile. Potkraj veljače 1945. godine ustaše su velik broj zatočenih ljudi iz zatvora na Savskoj cesti odveli u logore. Na Savskoj cesti ostali su oni kojima nije dovršena istraga i mučenje. U tom transportu nalazila se i Marija Cizmek. Pred oslobođenje ustaše su likvidirali redom sve logore, pa je tako nekoliko dana prije oslobođenja nestala i Marija Cizmek. »Mi smo zatočenice«, govorila mi je drugarica Marija, »morale prenositi djecu iz bolnice i iz dvorišta na tavan i u podrum. Poslije tog zvjerstva, morale smo ribanjem ukloniti svaki trag. Ako ti preživiš«, govorila mi je, »ti ćeš sigurno o tome pisati. Znaj, to je živa istina, jer sam sve to gledala«, dovršila je ona tim riječima najjezovitiju priču stoljeća.

Poslije drugog transporta iz Stare Gradiške, stigao je nenadano na Senjak velik transport djece, također iz Stare Gradiške. Dopratili su ga ustaše. Prema popisu, koji su nam predali, u transportu je trebalo biti 1 000 djece. Ona su imala 1—2 godine, a najstarija pet godina. Stigla su u temperaturi i s teškim proljevima. Na prozivku se nisu odazivala. Pokušali smo ih prozivati po imenima. Samo po koje dijete bi se odazvalo. Na pitanje — čiji su, odgovarali bi: mamini, čačini, Đokini, Stojanovi i to je sve. Kako bismo utvrđivali identitet, ispisivali smo za svako dijete mali karton. Koliko god smo brojali, prozivali, popis se nije slagao, jer umjesto hiljadu djece bilo ih je samo 750. S prof. Brösslerom obilazila sam vagone. U predzadnjem, koji je bio zatvoren i kojeg smo jedva otvorili, ugledali smo ono što nas je najviše prenerazilo: jedno do drugoga, jedno na drugome ležala su dojenčad. Ti maleni crvići 24 sata su putovali, ležeći na golom podu, bez hrane, isplakani nisu više imali glasa. Dok smo ih slagali po pet na nosila, naše su sestre jurile u Crveni križ do sestre Anke Meleš i Jane Ilijanić. Telefonirale smo drugarici Budisavljević, zatim u stručnu školu drugarici Pleše. Prof. Brössler obavijestio je liječnike na Higijenskom zavodu i za nepun sat stigli su prvi taksiji. Slovenski delegati donijeli su kofere u kojima su bile majice, rubenina i stare mekane plahte za pelene. Došle su i žene iz »Akcije za pomoć srpskim porodicama u koncentracionim logorima«, drugarice Budisavljević, Bojanić, Omčikus, Becić. Donijele su

sterilne bočice, dude, razrijeđeno mlijeko, ruski čaj, žirov kakao. Vrlo brzo su stigle i naše građanke s košarama, torbama, kantama. I one su imale svoju obavještajnu službu i znale su za svaki transport djece. Naš se rad odvijao u najvećoj tišini. Dok je dio sestara prenosio djecu, druge su ih kupale, jedna grupa je preuzimala robu, punila bočice, hranila onu čistu djecu. Osim dječjeg plača nije se čuo nikakav razgovor. Bile smo naučene da razgovaramo samo pogledom. Nikad nismo bile sigurne, jer su neprestano oko nas šetali ustaški stražari.

Ne bismo prebrodili teškoće prethodnog transporta, a već je stizao drugi, mnogo veći. Sedamnaestoga kolovoza 1942, po teškoj sparini, ustaše su ponovo dovezle nenajavljeni transport djece iz Stare Gradiške. U vagonima je bilo 1080 djece. Najstarija su mogla imati približno 6 — 7 godina, a bilo je i 300 dojenčadi. Više od 500 djece stiglo je bez ikakvih podataka. Dakle, 500 bezimene djece. Najprije smo prenosile dojenčad iz vagona u baraku. Od teške sparine i žurbe, bile smo potpuno mokre od znoja. Zurimo se. Veća se djeca ruše od žeđi i gladi. U početku su djeca još kratko vrijeme stajala na nogama. No, to je bio za njih prevelik napor. Crpili su posljednju snagu iz potpuno mršavih tijela. Njihove ručice bile su preslabe da prihvate šalicu mlijeka ili komadić kruha. Njihove oči gledale su požudno u hranu. Usne i vilice kočile su se u grču od želje za tekućinom. Nije nam preostalo drugo već da redom napajamo djecu, koja radi grča i ukočenih vilica nisu mogla primati tekućinu. Djeca od pet i šest godina odbijala su hranu i tražila da nahranimo najprije one za koje su oni preuzeli brigu i odgovornost još u logoru. Oni samo nešto manji, čvrsto su se pripili uz veću djecu, držali ih za odjeću, i ni časa se nisu odvajali od njih. Manju djecu, onu od dvije i tri godine, plašio je svaki naš korak, svaki pokret ruke. Vrlo je teško bilo zadobiti povjerenje preplašenog i napaćenog djeteta.

U tim zbivanjima, za koje je riječ strahota preslaba, doživjela sam i toliko neopisive ljepote. Upoznala sam ljude, ali upoznala sam i našu djecu u kojima je živjela ljubav i odgovornost, upoznala sam njihova odricanja za koja bi trebao i odrastao čovjek mnogo snage. U toj djeci bilo je toliko nesebičnosti, a toliko ljubavi za braću, za djecu njihovih komšija, pa i za djecu potpuno nepoznatu iz udaljenih sela. Tako bi djevojčica od pet ili šest godina držala na malim slabim ručicama trogodišnje dijete, a sa svake strane za njenu se malu pregačicu grčevito držalo još po jedno ili dvoje djece.

»Seko, jesu li to tvoja braća?«

»Ne, nisu. Ovo na rukama i ovo dvoje pored mene su djeca naših komšija. Kad su nam matere vukli iz logora u kamione, molile su nas veću djecu da pričuvamo njihovu malenu, oni se još ne znaju čuvati«, trpkom ozbiljnošću, s ljubavlju i osjećajem odgovornosti, odgovarala bi ta veća djeca od pet i šest godina. I ta veća djeca, čije su usne bile pune krasta od pretrpljene žeđi, odbijala su mlijeko sve dok nisu oni manji utažili žeđ.

»Neka, neka«, odbijala bi malom ručicom šalicu mlijeka, »podaj samo njima, oni su maleni i žedni, smiri ti samo njih«. Najteže je bilo napojiti one male zaplašene glavice čija su se tijela poput pužića savila na leđima ovih većih djevojčica. Njihove tanke ručice ukliještile bi vrat ovih većih. Nisu se dali odvojiti od svojih sestrica. Badava i milovanje i topli dlan, badava riječi, mlijeko, sve to

nije koristilo. Samo riječ ili ruka starije djevojčice, starije seje, komšinice, za čas su umirile mališane.

U baraci, u kojoj smo smjestili okupanu dojenčad, na bijelim plahtama ležali su mali ružičasti golišavci, nemirno bacakali nožicama a male ručice, mali prstići nemirno su se hvatali u zraku. Mala otvorena usta i plač uporno su tražili hranu. Svaki bi od nas trebao desetak ruku da ih brzo nahrani da stiša plač. Liječnica, koja ih je redom obišla, predvidjela je katastrofu. Po najvećoj žegi djeca su ostala bez majčinog mlijeka, 24 sata vozila su se po sparini bez kapi tekućine. Došlo je i ono najgore, jer su mnoga od njih već imala jaki proljev. Kada bi ih gledala, činila su mi se još punačka, ružičasta, i na čas bih povjerovala u njihov spas. Ali, onda bi odmah iskrsle slike onih prvih koji su još samo dva dana živjeli, a isto su ovako izgledali. Već drugi dan oko njihovih očica pomaljao se crni duboki kolobar, s lica i tijela nestajalo je njihove ružičaste boje, umirile bi se nemirne nožice i ručice i modri kapci pomalo su zatvarali njihove oči.

Tu djecu — dojenčad — preuzelo je prihvatilište Dječji dom Josipovac kojim je rukovodio dr Bezić i dr Olga Bošnjaković. Slijedeći su dan deseci i deseci Zagrepčanki ponijele dojenčad u svoje domove. Na žalost, mnogima nije ni toplina ni ljubav novog doma pomogla da se spasu od prerane smrti. Veću djecu od jedne, dvije godine, a možda i tri, smjestili smo u prihvatilište Zavoda za odgoj gluho-nijeme djece.

Pored Dječje bolnice i prihvatilišta u Jaski osnovano je i prihvatilište u Sisku, koje se uskoro pretvorilo u novi dječji koncentracioni logor. Pravi je naslov bio: »Prihvatilište za djecu izbjeglica.« Taj logor bio je potpuno u rukama ustaša, a samo je formalno bio u kompetenciji Ministarstva udružbe. Međutim, on je bio u sastavu »Sabirnog logora«...

... Od postojanja koncentracionog logora u Sisku, tj. od 3. kolovoza 1942, pa do 9. veljače 1943, kada je dovezeno 300 djece iz »Sabirnog logora« Sisak i smješteno u Zagrebu u Jerolimskoj dvorani — kroz taj logor je prošlo 7 000 djece. Roditeljima su vraćena 2 662 djeteta. U Zagreb smo prebacili 2 018 djece. Građani i seljaci okolnih sela preuzeli su 1 193 djeteta i 19 dojenčadi. Prema podacima mrtvozornika, gradskog fizika dr Ekštajna, u Sisku su umrla 1 152 djeteta. U tom logoru radile su antifašistkinje Vera Lipovčak-Čegec i Neva Šiler do kolovoza 1942. i medicinska sestra Katinka Fabijanić do raspuštanja logora.

Ali već prvih dana narod se ubacio u našu akciju i spontano spasavao djecu Srba i antifašista. Pri formiranju koncentracionog logora u Sisku, građani Siska i seljaci iz okolice svaki dan su dolazili pred logor i tražili najmanju i bolesnu djecu. Međutim, ustaše i dr Najžar (ustaša liječnik) dali bi samo onu veću i zdraviju. Narod je potajno uzimao djecu. Iako su sve zgrade u kojima su bila djeca bile ograđene žicom i čuvane naoružanom ustaškom stražom, djeca su se uspijevala provući kroz žicu. Kada su ustaše vozili transport od 500 djece iz Crkvenog Boka u Sisak, narod se priključio transportu. Putem je rasla kolona kola, narod je uz prugu uprezao konje i išao za vlakom, pa su tako izvlačili djecu iz vlaka i odvozili ih kućama.

Nezaboravan je prizor koji smo doživjele sestra Anka Meleš i ja jednog dana u jesen 1942. godine. Ujutro nam je javljeno da je pred zgradom gimnazije u Križanićevoj ulici, ispred zatvora Gestapoa, sve opkoljeno i da Nijemci i ustaše

otpremaju transport Židova koje su protekle noći pohapsili. U uniformama sestara Crvenog križa, pojurile smo u Križanićevu ulicu, koju su sve do ulaza u zgradu gusto čuvale ustaške straže. Zahvaljujući uniformama, uspjele smo se probiti do ulaznih vrata. Svi prilazi u ulicu bili su puni građana. Došla je kolona kamiona. Uz pohapšene Židove otpremali su u Auschwitz i zatočenike iz logora Lobor-grad. Posljednjom snagom penjale su se izmučene žene i djeca, sivih ispaćenih lica na kojima su živjele još samo oči. Na njima su doslovce dronjci. Bijedne majke čvrsto su držale djecu i pomagale im pri penjanju u kamione. Natovareni kamioni polako su kretali kroz špalir ustaških strojnica. Odjednom je među ljudima nastala gužva. Okupljeni narod probio se do kamiona. Čuli su se povici: »Dajte nam djecu! Bacite ih! Samo ih bacite! Brzo!« Dok su se ustaše snašle u tom neočekivanom razvoju događaja, žene su pobacale djecu iz kamiona na gomile ispruženih ruku građana, koji su se brzo izgubili u metežu i poveli svojim kućama desetero djece.

Zavod za odgoj gluhonijemih pripadao je također pod kompetenciju Ministarstva udružbe, odnosno pod odsjek čiji je bio načelnik prof. Kamilo Brössler. Taj zavod je odmah početkom 1942. formiran kao prolazno prihvatilište. U njega su već u travnju 1942. upućivane majke i djeca izravno iz raznih sabirnih logora u kojima su zbog prenatrpanosti, slabe prehrane, zbog nemogućnosti izolacije, sve bolesti našle vrlo pogodno tlo. Unatoč nastojanjima liječnika i sestara, nije se moglo spriječiti širenje nekih zaraznih bolesti (tifus, morbile, difterija), jer su djeca s tim zarazama dolazila u ta prihvatilišta, većinom noću, kada je njihovo odjeljivanje i raskuživanje, zbog umora i gladi, bilo nemoguće. U taj takozvani prolazni logor već početkom 1941. godine vraćali su Nijemci iz Maribora žene s većom djecom, za koje je komisija pronašla da su nesposobne za rad. Njih je trebalo opet vratiti u koncentracione logore. Međutim, to se nije događalo, već ih je upravitelj toga prihvatilišta, Lajoš Šafarić, sporazumno s nama obukao, opskrbio besplatnom kartom, pa su žene same odabirale mjesta kamo će se vratiti. Od žena koje su Nijemci vraćali saznali smo u samom početku 1942. o sabirnim logorima Uštice, Cerovljani, Jablanac, Stara Gradiška, Jasenovac i Mlaka, u kojima se u to vrijeme nalazilo na tisuće žena i djece. Odmah poslije prvog transporta djece iz Stare Gradiške, koje smo većim dijelom smjestili u bolnicu u jaski, preostalu djecu doveli smo u Zavod za odgoj gluhonijemih, koji automatski postaje prihvatilište za djecu. Kroz to prihvatilište, Zavod, prošla su od srpnja 1942. do 31. 12. 1942, isključivo iz sela ispod Kozare i oko nje 5162 djeteta. Sva su ta djeca bolovala od 38 raznih bolesti u 30 284 slučaja. Unatoč tolikom broju oboljelih, u Zavodu je umrlo samo 157 djece. Za mali broj umrlih najzaslužniji je dr Franjo Pernuš, kao i dobrovoljne sestre Crvenog križa koje su naizmjence radile u Zavodu. Taj Zavod bio je predviđen za 200 djece, a naši su transporti bili veliki i česti, pa je bilo razdoblja kada smo u Zavodu imali i 1 800 djece. No, i to je bilo bolje nego da ih prepustimo stradanju u koncentracionim logorima. Zdravstveno osoblje Zavoda, kao i ostalo zaposleno osoblje, radilo je zaista neumorno. Koliko se trebalo boriti da se bar donekle održi higijena i spriječi zaraza! Usprkos tom velikom naporu, prihvatilište je davalo sliku nečistoće. Pomanjkanje prostorija i tako golem broj djece silio nas je da po sobama, po podu prostremo slamu. Na žalost, zbog proljeva slama je brzo postajala mokra i zaudarala je. Zatim, bolesni i zapušteni izgled djece, njihova bijedna odjelca, sve je to odavalo sliku bijede.

Međutim, svaki pojedinac, koji je s nama probdio noći i noći uz bolesnu djecu, nastojao je ulaganjem krajnjeg napora poboljšati stanje u prihvatilištu. U njemu se dnevno broj bolesnika prosječno kretao oko 150, a ambulantnih zahvata i redovnih ambulantnih pregleda bilo je dnevno i do 140. Do kraja 1943. godine kroz taj Zavod prošlo je 11 000 ljudi, od toga 7 000 djece i 4 000 žena.

Prihvatilište Crvenog križa na Josipovcu prije rata je bila ustanova isključivo za malu djecu i to zdravu, jer su se bolesna djeca upućivala na liječenje u bolnice. Kada su počeli stizati transporti djece iz koncentracionih logora, osobito dojenčadi, mi bismo tu djecu smjestili u Dječji dom Josipovac, koji je raspolagao sa 100 dječjih kreveta. U tom domu radili su liječnici — dr Bezić, dr Olga Bošnjaković, neko vrijeme i dr Hermina Miler. Njegu djece preuzele su stručne medicinske sestre i dječje njegovateljice. Cijela ta zdravstvena ekipa na Josipovcu radila je kao i svi mi danonoćno, požrtvovno samo s jednim ciljem — da se djeci spasi život.

U prvom transportu, koji je stigao iz Stare Gradiške na Josipovac, bila su djeca od nekoliko dana do tri godine starosti i nekoliko djece od četiri-pet godina. Ona su bila fizički potpuno iscrpljena. Ekstremiteti natečeni, lica mršava, oči potpuno upale. Došla su gotovo gola i posve izgladnjela. Sva su djeca imala teške krvave proljeve koji su ukazivali na tešku dizenteriju. Sva su bita krastava s gnojnim upalama kože. Dojenčad, koja su odmah poslije te djece stizala na Josipovac, bila su atrofična, odbijala su svaku hranu, i u najkraće vrijeme, uglavnom za dan-dva, umirala. Starija djeca su se lakše odrvala bolesti. Ona su se mogla izliječiti i pretežno su ostala živa. Transporti koji su upućivani na Josipovac bili su brojni, pa je to bio razlog što je i po četvero djece ležalo zajedno na krevetićima. Proljevi se nisu smirivali. Usprkos davanju potkožnih fizioloških infuzija, dubokih klizmi, te injekcija za održavanje srca, nije se mogao zaustaviti nagli tok bolesti i ta su djeca, osim vrlo rijetkih izuzetaka, umirala, tako da su od transporta do transporta kreveti bili prazni. Preživjelu djecu kolonizirali smo kod porodica u Zagrebu. Zatim smo velik broj djece izravno iz transporta davali građanima, koji su od nas tražili djecu i rado ih uzimali.

Određen broj te djece također je umro, dok su se ostala, nakon dužeg liječenja, spasila. To izravno davanje djece iz transporta sprečavalo je često eventualne zaraze. U 1942. godini Josipovac je primio 800 dojenčadi od kojih je 530 umrlo. Imena djece nismo znali. Sahranjivana su na jednom određenom grobnom polju na Mirogoju, na takozvanom novom groblju, i dobivala su bijele bezimene križiće.

Jedno prihvatilište Crvenog križa bilo je i u zgradi Udruge učiteljica u Kukuljevićevoj ulici. U toj zgradi moglo se smjestiti najviše 30 dojenčadi. Iako su, naoko, izgledala zdravija, i ta su djeca umirala kao i ona na Josipovcu. Ustanovom je rukovodila dr Desanka Ristović-Štampar, koja je bila neumorna i iz ustanove se nije micala.

Prihvatilište Crvenog križa u Jerolimskoj dvorani na Tomislavovu trgu imalo je veliku dvoranu (prije se koristila za priredbe) u koju smo dovezli slamu i upotrebljavali je za zdraviju djecu. Budući da su djeca bolovala od proljeva, higijenske su prilike u toj dvorani bile vrlo teške. Zahodske kanalizacije bile su vrlo loše i svaki čas morale su se otčepljivati. U toj dvorani je vrlo požrtvovno radila sestra Vera Cerne, koju sam jedne noći zatekla kako rukom pokušava odčepiti zahod. Zbog tih nepovoljnih uvjeta za život, nastojali smo iz te dvorane što prije kolonizirati djecu, pa smo građane upućivali da preuzmu baš tu djecu. Pošto su shvatili situaciju, oni su ih rado preuzimali.

Prenoćište za Slovence na Tomislavovu trgu je uredio Rdeči križ Ljubljane za svoje prolazne ljude. Oni su tu imali i kuhinju, jer je kroz to prenoćište prolazilo dnevno i do stotinu ljudi. Ono je funkcioniralo do kraja travnja 1942, godine a kad su zaredali dječji transporti, pretvorilo se u stalni dječji dom. Tu bismo smjestili zdraviju djecu. Dom su izdržavale porodice Slovenaca koje su stalno živjele u Zagrebu. Taj je dom zaista bio vrlo dobro vođen. Djeca su u njemu imala odgovarajuću njegu.

Prihvatilišta, za koja smo bili svjesni da su zaista samo nužno zlo, unatoč nedovoljnoj opremljenosti, odigrala su sudbinsku ulogu pri spasavanju djece. Ljudi koji su radili dan i noć na spasavanju djece i bili nadasve požrtvovni, zapravo su sudjelovali u velikoj akciji AFZ, koji je dobio zadatak da među građanima propagira preuzimanje djece, osobito dojenčadi, kako bi ih spasili od smrti. Ljubav Zagrepčana prema djeci, kao i ljubav seljaka, bila je istinska i mi smo imali prilike to vidjeti i osjetiti već prvih dana prilikom prvih transporata djece. Na tu smo se činjenicu čvrsto oslanjali...

... U Zagrebu je danomice rastao broj porodica koje su dolazile u prihvatilišta i odvodile djecu. Tako braća Vjekoslav i Marijan Ribarić pretvaraju svoju kuću-ljetnikovac u Vrapču u dječji dom u koji su smjestili 35 najbolesnije djece. Dr Zlatan Sremac bio je upravitelj tog ilegalnog dječjeg doma, a s njima su liječili djecu dr Nikola Nikolić, dr Stanislav Župić, dr Klara Dajč-Zupić, zatim stručnjak pedijatar prof. Dragišić i dermatolog Franković. Kada su se djeca oporavila, sestre njegovateljice su početkom 1944. napustile tu malu bolnicu. Pod nadzorom Ane Mihun djeca su učila gradivo odgovarajućih razreda osnovne škole. Badel u Sesvetama preuzeo je desetoro djece. Desetoro djece je uzela i obitelj Predović. Firma »Standard Oil Compani« uzdržavala je dom sa tridesetoro djece. Obitelj Onleitner-Simić, koja je već početkom 1941. izgubila zeta kojeg su ustaše odveli u Jadovno, uzimaju u stan na Trešnjevci šestero djece, itd., itd.

Od srpnja 1941. do 9. veljače 1943, sestre Crvenog križa prihvatile su 47 transporata djece iz koncentracionih logora. Utjecaj Komunističke partije u Crvenom križu Hrvatske učinio je da se akcije, koje su se uspješno započele uoči rata, još uspješnije nastave kroz sve godine okupacije. Bili smo čvrsto povezani s Partijom i svjesno smo radili za NOP. Golema većina građana Zagreba u tim je godinama bila uz nas, pomagala sve naše akcije i bila potpuno na liniji narodnooslobodilačkog pokreta.

Godine 1943. Crveni križ mi je dao otkaz s motivacijom da sam se bavila svim drugim poslovima, samo ne organizacijom podmlatka. Predsjednik mi je tom prilikom pokazao sliku — ženu koja leti kroz plamen — i rekao mi: »Svi znaju da ste vi crvena. Osim toga, stvorili ste oko sebe srpski kružok.«

Od srpnja 1943. godine bila sam povezana sa inž. Jožom Kamkeljom. Po njegovu odlasku iste godine u jesen preuzeo me je na vezu Ive Mihovilović Težak — novinar iz Zagreba. Od tada do našeg hapšenja, do kraja 1944. godine, mi smo radili zajedno. U to vrijeme radila sam za našu obavještajnu službu. U

jesen 1943. Ive Mihovilović — moja viša veza — bio je član Mjesnog NOO-a za Zagreb. U proljeće 1944. godine Ive Mihovilović obavljao je specijalne zadatke. Padom drugova ili njihovim odlaskom na oslobođeni teritorij mijenjale su se i njegove više veze iz partijskih foruma. Ja sam i dalje bila s njim povezana.

Drug Matija Norbert Veber povjerio je u jesen 1944. godine Ivi Mihoviloviću rukovodstvo takozvanog VIII kotara u zagrebačkoj organizaciji NOP-a. Sve to vrijeme surađivala sam s Mihovilovićem i naša suradnja bila je vrlo živa. Radila sam na mnogim zadacima NOP-a (organizacijske, propagandne, financijske i obavještajne naravi). Povezivala sam pristaše NOP-a, davala stan za sastanke, skrivala ilegalce i pohranjivala raznovrsni materijal, skupljala sam velike svote novca, redovito davala važna obavještenja, prenosila propagandni materijal, organizirala u svojoj domeni prebacivanje ljudi u NOV itd. Suradnja s Mihovilovićem trajala je sve do našeg hapšenja u zimi 1944. godine.*

Odlomci iz sjećanja, SUBNOR, Zagreb.

Slava Ogrizović

KOZARAČKA DJECA

Spašavanje srpske djece iz logora u Staroj Gradiški — Djeca su umirala — Smještaj u Zagrebu — Nijedno dijete nije bilo zdravo

— Kozara se još drži... — šaptalo se po Zagrebu.

Ljudi su uzalud listali ustaške novine. Ni spomena o borbama na toj planini, ni nagovještaja »propasti odmetnika«. Iz iskustva su već znali da se objavljuju samo vijesti o pobjedama — makar i prividnim — pa će i o ofenzivi na Kozaru pisati tek kad završi ili barem kad fašisti budu uvjereni u svoju pobjedu. . .

Tako je bilo i prije, kad su, na primjer, prodavači novina vikali: »Naši junački ustaše ušli u Srebrenicu«, a da prije toga nije bilo ni spomena da su i tamo partizani. Tada se po novinama veličalo junaštvo ustaša u »nesmiljenom čišćenju istočnih krajeva od zločinačkih četničko-komunističkih hordi«.

Bilo je to još prije dva mjeseca, a »uspješno čišćenje« nikako da svrši. Kao ni borbe na Kozari. Samo poneka vijest pokazala bi gdje se sve vode borbe, makar se u vijesti tvrdilo da su »suzbijeni komuno-četnici« i da su se »komunisti i partizani raspršili na sve strane«, makar se najavljivao »raspad partizanskih redova« i smišljala sve nova objašnjenja: »iskoristivši rasulo nastalo raspadom bivše Jugoslavije, partizani i Židovi uspjeli su skupiti oko sebe određen broj ljudi, koje su onda po šumama odgajali u svome duhu. Sada, međutim, zavodi se red u svim krajevima.«

Samo, to nije išlo brzo! Makar je ministar unutrašnjih poslova NDH Artuković još 26. travnja 1942. izjavio »Pester Lloydu« da je »komunizam likvidiran u cijeloj Hrvatskoj«, da su se »ćelije razbježale, a vođe su onemogućeni«.

Uostalom, takve »domaće« vijesti bile su rijetke i gotovo nikad ne na naslovnoj stranici, koja je bila rezervirana za uistinu velike pobjede Nijemaca u Sovjetskom Savezu i Japanaca na Dalekom istoku.

Ali zato se o Kozari znalo iz letaka i ilegalne štampe. Znali smo da je ona nešto posebno; velik, već više mjeseci neosvojiv teritorij kamo su stizali ranjenici i zbjegovi iz neoslobođenih krajeva. Čitali smo o tome kako kozarački

partizani, povezani s banijskima, ometaju dolazak novih fašističkih jedinica u Bosnu (»istočne krajeve«). Nijemcima je najviše smetalo što su partizani neprestano rušili prugu i cestu Zagreb — Beograd, toliko važnu za otpremu vojske i municije na Istok.

Znali smo kako su neslavno završile ofenzive na Kozaru prošle zime iako su fašističke snage bile jake i usprkos četničkoj izdaji. Nakon svakog »čišćenja« partizani bi odmah novim akcijama dokazali da nisu uništeni.

Ipak, zabrinjavao nas je nerazmjer partizanskih i fašističkih snaga, sa zebnjom smo u njemačkim novinama pratili vijesti o najavljenom »Blitzkriegu«, zaustavljali se na izrazu »ausrotten« (munjeviti rat... do istrebljenja). Nekoliko desetaka tisuća vojnika s najmodernijim naoružanjem sad je krenulo na Kozaru!

A ustaške novine su čas veličale svoje velike pobjede u drugim krajevima spominjući stotine ubijenih »odmetnika« i tisuće zarobljenika, a čas bi potcjenjivački spominjale da se »još tu i tamo nalaze« »šačice zavedenih osoba«.

Bile su to vijesti toliko protuslovne i čudne, da su sada, u ljeti 1942. godine, o njima počeli govoriti čak i oni koji su nastojali da se ne obaziru na rat, koji su nestrpljivo čekali da se svrši, da prođe mimo njih.

Razgovori o tobožnjim pobjedama »munjevitog rata« pomalo su se uvukli i u »žureve«. To su bili određeni dani kad bi neka gospoda primala svoje prijateljice i znanice. Jedanput tjedno imala je »jour fixe« i Grizijeva mama, pa smo znali navratiti da je posjetimo, a da usput čujemo što se pripovijeda i u tim krugovima.

— Meni je čudno — rekla je jednom prilikom neka starija gospođa — da taj »Blitzkrieg« kod nas traje tako dugo, da su u borbi tolike snage, a sve protiv »grupica odmetnika«.

— Kad bi se zbrojilo koliko je već, po službenim izvještajima, izginulo i zarobljeno partizana, tada bi to bila golema vojska — primijetila je druga.

— Pa, zacijelo ih nije malo — istakne treća prijateljica. — Ni Nijemci ih nikako ne mogu svladati, a tamo u Rusiji tako munjevito napreduju. Već su i na Kavkazu!

— A Kozara nije nikakva nepristupačna planina — naglasi jedna znanica i raspriča se o nekom svom izletu u Bosansku krajinu još za Austro-Ugarske.

— A nije li najčudnije da sada s ustašama idu i četnici? — zapitala je jedna gospođa pokazavši da se dobro snalazi u raznim vrstama vojske. — A još nedavno su ih ustaše neprekidno napadali.

— Oh, zar mislite da je to istina?

— Mogla bi biti. Više se ne spominju »četničko-komunističke« ili »komuno-četničke bande«, niste li primijetili?

— Stvarno, kao da su nestali...

— Pa nije sasvim tako. Baš kada sam načula da su sad četnici na strani ustaša, zapela mi je za oko jedna vijest kad sam bacala stare novine. Ovamo sam ih donijela.

Dok su druge sa zanimanjem slušale, gospoda pročita: »Obavijest iz Glavnog stana Poglavnika« od 2. lipnja 1942. Samo malo... evo, tu: »Već je tome više tjedana, što su četnici počeli pokazivati sklonosti da se povrate kućama i redovitom životu.« Onda, što kažete? Navodno su došli do uvjerenja da »njihovo cetnikovanje koriste agenti Moskve za boljševičke ciljeve natjerujući narod u takozvane partizane...« A sad slušajte pažljivo: »Istodobno izjavljuju svoju pripravnost pobijati svim sredstvima partizanske (komunističke) izgrede!«

Načas je zavladala tišina, a onda se začuje tihi glas:

— Tko zna što je zapravo istina...

Imale su donekle pravo, to smo morali priznati. Ustaše i Nijemci su poduzimali sve da sakriju istinu i cenzurom vijesti i zabranom slušanja stranih radio-stanica (za što je predviđena smrtna kazna). Širenje vijesti bila je stoga velika i stalna briga u ilegalnom radu partijske i drugih organizacija. Ilegalnim novinama, biltenima i lecima širila se sada i istina o Kozari, o herojskoj borbi kozaračkih partizana i tragediji ranjenika, te naroda u zbjegovima — staraca, žena i djece.

Ofenziva je počela 10. lipnja, a tek 2. srpnja službeno su u novinama spomenute borbe na Kozari. Prodavači novina su uzvikivali: »Poglavnik među svojim borcima.« Ljudi su grabili novine i čitali o tome kako je Pavelić bio s »onima koji su visoko na položajima danima i tjednima po najgorem nevremenu dovršavali zadnji čin velike borbe«. Još sljedeća dva dana pojavljivale su se reportaže o Poglavnikovu putovanju, a nama se steglo srce kad smo pročitali kako mu je jedan od komandanata rekao: »Mi smo potpuno opkolili planinu, tako da ni miš ne može iz nje utećі.«

Sljedećih dana moglo se čitati da su »njemačke čete osvojile Voronjež«, ali o Kozari ni riječi... No, mi smo znali da ofenziva još traje, da sve fašističke čete vode Nijemci (Poglavnik je kasnije svečano odlikovao general-majora Friedricha Stahla »u znak priznanja za vanredne uspješne i pobjedonosne pothvate uz osobno zalaganje protiv pobunjenika u Kozari planini«, jer je on bio komandant). Oni su stezali obruč s tri strane jer je s četvrte uzmak priječila Sava, po kojoj je patrolirala mađarska dunavska mornarica.

Teško napredujući, u bijesu su hvatali sve živo. Čim su osvojili Prijedor, kraj njega su uredili logor i tamo dovodili »zarobljenike« starce i žene s djecom. Od 4 090 zatočenika polovica su bila — djeca. Kad se taj logor napunio, počeli su ih slati u logor u Staroj Gradiški.

Tako se istina o »zarobljenicima« saznala u Zagrebu. Neki politički zatvorenici su u Staroj Gradiški imali dozvolu da ih posjećuju rođaci. A ti su se vraćali u Zagreb užasnuti prizorima što su ih vidjeli. »Zarobljenike« s Kozare su odmah razdvajali, majkama su oduzimali djecu, dojenčad čupali iz naručja i majke slali na »dobrovoljni rad« u Njemačku, u tvornice oružja i municije. Odabirali su samo zdrave žene. Ako bi na posljednjem pregledu u Mariboru primijetili da koja nije sposobna za rad, vraćali bi je za Zagreb, na Crveni križ. Tamo su majke pričale sve pojedinosti.

Kad su tako u Crvenom križu s raznih strana doznali da u logoru ima djece, odmah su odlučili da ih spase. Obratili su se prof. Kamilu Brössleru u tadašnjem Ministarstvu udružbe. Za nekadašnje Savske banovine bio je to socijalni odjel. Kad su ustaše došli u Zagreb, postavili su svoje ljude na ministarske i druge rukovodeće položaje, ali većinu namještenika nisu mogli promijeniti. A od njih su mnogi, osobito u bivšem socijalnom odjelu, bili naši simpatizeri. Zato su odmah pomogli Crvenom križu u zahtjevima, ali nisu postigli ništa.

Djeca iz logora mogla su se izvući samo na legalan način. Svi ilegalni zadaci Komunističke partije izvršavali su se brzo i uspješno zahvaljujući raširenosti raznih masovnih organizacija (SKOJ, USAOH, JNOF, AFŽ i druge), no do djece je, legalnim putem, mogao doći samo Crveni križ (rukovodstvo kojeg je davno prije rata tijesno surađivalo s Komunističkom partijom) uz pomoć naših simpatizera u Ministarstvu udružbe.

Trebalo je što hitnije spasiti djecu i istodobno im u Zagrebu osigurati smještaj. Taj drugi posao mogla je organizirati Partija, osobito uz pomoć Antifa-

šističke fronte žena. U teškim uvjetima života, kad je odjeće, obuće i hrane svakog dana bilo sve manje, žene su morale biti spremne da prime u kuću tu djecu.

Stoga smo na svim sastancima AFŽ-a govorile o djeci u logorima da bi žene mogle pripremiti svoje obitelji. Mjesni komitet Partije redovno je izdavao letke i tako se pobrinuo da cijeli grad bruji o kozaračkoj djeci. Ujedno je osigurana podrška Crvenom križu i Ministarstvu udružbe.

Ali do djece se nikako nije moglo doći. Iz Stare Gradiške su dolazile vijesti o tome kako djeca umiru od gladi i bolesti, pa su Zagrepčani počeli već naglas na ulicama protestirati, iako je sve bilo puno vojske i agenata.

Tada je Dijana Budisavljević odlučila uzeti stvar u svoje ruke. Njen suprug, prof, dr Budisavljević bio je jedan od najboljih kirurga, pa ga ni ustaše nisu dirali, iako je bio Srbin. Radila je u Crvenom križu, a kao rođena Austrijanka iskoristila je svoje znance Bečane da je upoznaju s visokim njemačkim vojnim funkcionarima. Uspjela je da je najave generalu Wiecku, komandantu svih njemačkih snaga u »endehaziji«.

Kad ju je primio u audijenciju, Dijana Budisavljević je ispričala kako u logoru ima mnogo djece, kako su u užasnom stanju, a da se to u Zagrebu zna. Istakla je da su građani jako uzbuđeni, da se njihova mržnja okreće i na Nijemce, što bi moglo dovesti do raznih neprilika. Time ga je pogodila u pravo mjesto.

Nijemcima je, naime, bilo najvažnije da što prije unište partizane i osiguraju ovdje mir, kako bi svoje vojnike mogli poslati na Istok. Nije im moglo biti svejedno kakvo je raspoloženje u gradu. Stoga je Wieck obećao pomoć Crvenom križu.

General je odmah obavijestio Pavelića da zna sve o djeci u logorima i orevoltu u Zagrebu, pa je istakao da to njima, Nijemcima, nikako nije po volji.

»Savjetovao« je Poglavniku da dozvoli Crvenom križu da odvede djecu iz logora.

Pavelić je znao da je taj »savjet« zapravo naređenje pa je odmah potpisao dekret kojim je — prvo — izdvojio djecu iz kompetencije Ustaške nadzorne službe (UNS) koja je vodila logore, a Luburić joj je bio na čelu. Drugo, dekretom je izričito dopušteno da Crveni križ i predstavnici Ministarstva udružbe smiju ući u logor i, treće, da smiju odvesti djecu.

Čim je 7. srpnja stigao Pavelićev dekret u Ministarstvo udružbe, stvorena jekomisija koja je trebala otići u logor po djecu. Istodobno je dr Kamilo Brössler počeo pripreme za primanje i smještaj djece u Zagrebu.

Preko radija pozvao je Zagrepčanke koje su završile tečajeve Crvenog križa za ratne bolničarke (što je mnogima još prije rata bio partijski zadatak), kao i druge građanke da se jave na »ranžirni kolodvor« na Senjaku, jugoistočno od Glavnog kolodvora (blizu današnjeg Autobusnog kolodvora).

Onamo su dopremljeni veliki kotlovi za kuhanje hrane. Već postojeći tuševi za željezničare preuređeni su da se mogu djeca prati kad stignu iz logora.

Nije se moglo znati koliko je djece u logoru, ali im je prof. Brössler osigurao smještaj u Zavodu za gluhonijemu djecu u Ilici, zatim u dječjem domu u Kukuljevićevoj ulici, a dr Olga Bošnjaković (koja je u Mošinskijevoj — danas Nazorovoj — vodila Prihvatilište za dojenčad) pripremila je u obližnjoj novoj, velikoj zgradi Škole za socijalne radnike prostorije za dojenčad iz logora. Za svaki slučaj prof. Brössler je već bio u dogovoru i s drugim dječjim domovima, ako bi djece bilo još više.

Znalo se da ima i bolesne djece, da vladaju zaraze. Prof. Brössler je osigurao krevete u Zaraznoj bolnici. Zatim je zamolio liječnike Klinike za dječje bolesti da dođu na Senjak na Raskužnu postaju za ljude koje su Nijemci trans-

portirali u Njemačku na rad. Tamo će pregledavati djecu čim stignu, kako se budu iskrcavala. Odmah su se javili prof, dr Dragišić i njegova supruga, također specijalist za dječje bolesti, pa doc. dr Niko Scrivanelli i mnogi drugi. Iz Higijenskog zavoda odmah su se odazvali dr Černozubov, dr Prebeg, dr Rasuhin, dr Borčić, dr Franjo Pernuš i mnogi drugi. Svi su donijeli lijekove i sanitetski materijal.

Iz Raskužnog su zavoda na poziv došli na Senjak stručnjaci sa svom opremom za dezinfekciju i dezinsekciju.

Kad su dočuli što se sprema, javili su se sami i mnogi drugi liječnici, a došle su i mnoge žene sa svršenim tečajem, te građanke.

Svi su oko ruke dobili znak Crvenog križa, da bi se smjeli kretati gradom i u vrijeme kad je to bilo zabranjeno (obično između deset ili jedanaest navečer do šest ujutro).

Predviđalo se da će djecu prihvatiti i obitelji, pa je bilo potrebno svu djecu uvesti u kartoteku da im se ne bi izgubio trag. Tiskare su u najkraćem roku tiskale obrasce za kartoteku. Prof. Brössler je također naručio metalne pločice da može svako dijete označiti i brojem. To je bilo osobito važno za djecu mlađu od dvije godine, od koje je teško saznati ime i druge podatke. Odmah su se javili i fotografi da besplatno snime djecu za kartoteku.

Crveni križ je na Senjak dopremio odjeću i obuću da se djeca presvuku, a dio su sestre trebale ponijeti sa sobom u logor kako bi odmah tamo presvlačile djecu. Građani su pozvani da skupljaju dječju odjeću i obuću, kao i novac. Odziv je bio tolik da su ljudi stajali u repovima.

Komisija za preuzimanje djece stigla je u logor Staru Gradišku početkom srpnja 1942. godine. U njoj su bili Vladimir Broz, direktor Ureda za Hrvate povratnike (taj je ured bio u sklopu Ministarstva udružbe, ali su mu prostorije bile u istoj zgradi sa Crvenim križem, pa su tijesno surađivali), zatim 16 sestara Crvenog križa, među njima Jana Koch, tada pročelnik podmlatka Crvenog križa (tečaj za dobrovoljne bolničarke završila je po Partijskoj direktivi 1939- godine), te dobrovoljne bolničarke sestre Dragica Habazin i Dijana Budisavljević.

Samo pet dana prije toga prvi put je u javnosti priznata ofenziva na Kozaru. Tada je, naime, poglavnik obišao »bojišta oko planine Kozare«, iako je ofenziva započela već 10. lipnja, kao što će se to kasnije i priznati...

Komisija za preuzimanje djece stigla je u logor Stara Gradiška 10. srpnja. U logor nisu mogli ući iako su pokazali Pavelićev dekret. Tek nakon dugog natezanja najavili su ih Luburiću, rukovoditelju UNS-a.

Morali su dugo čekati da ih primi. Dočekao ih je stojeći, raširenih nogu, ruku podbočenih o pasu. Grubo se derući upitao ih je što tu traže, pa su mu bez riječi predali poglavnikov dekret. Luburić ga je na brzinu pročitao, pa počeo urlikati:

— Ja sam šef UNS-a i nitko mi ne može ništa zapovijediti! Pa ni Pavelić! Ako hoću, mogu ovaj dekret razderati na komadiće, a vas lijepo zadržati u logoru.

Članovi komisije su se sledili. Šutjeli su jer su znali da Luburićeve prijetnje nisu prazne riječi. On je dalje mahao dekretom, vikao do promuklosti. Odjednom je počeo tvrditi da u tom logoru uopće nema djece. Onda im je zaprijetio da nikad neće napustiti logor, ako sada hitno ne odu.

Okrenuli su se i otišli. Položaj je bio vrlo opasan, ali želju da se što prije udalje iz Stare Gradiške pobijedio je osjećaj dužnosti: moraju spasiti djecu. Znali su da istog dana to nije moguće jer se Luburić previše razjario. Otišli su kamionom u Bosansku Gradišku i tamo prenoćili.

Drugog su jutra — prema dogovoru — u devet sati ponovo došli u logor da se jave Luburiću. Ušli su u logor gotovo uvjereni da iz njega više nikad neće izići...

Luburić je držao Pavelićev dekret u ruci i rekao da bi im vrlo rado izišao u susret i predao im djecu, ali da ih stvarno u logoru nema. U to se mogu sami uvjeriti — dopušta im da pregledaju logor, pa ako nađu djecu, smiju ih odvesti.

Kad su izišli od Luburića, u njima se osjećaj olakšanja, što ih nije zadržao u logoru, miješao sa strepnjom da možda nije dao svu djecu poubijati, pa ih sada zaista i nema.

Obilazili su neko vrijeme veliki prostor logora razmišljajući gdje bi djeca mogla biti. Stali su da se dogovore. Primijetili su da logorom hodaju dječaci od sedam do četrnaest godina u crnim odorama ustaške mladeži, koje dan prije nisu vidjeli.

Pitali su za liječnika. Logoraš kojeg im je pokazao ustaša bio je Židov i polako je prolazio logorskim prostorom, sagibajući se ponekad da digne odbačeni opušak. Neprimjetno im se približavao. Napeto su čekali da vide što će se dogoditi. Kažnjenik je polako napredovao, sagibao se, dizao opuške i tako stigao do njih. Ispravio se, pa brzo šapnuo:

— Ja sam doktor Klein iz Zagreba... Vidim da ste iz Crvenog križa, sigurno ste došli po djecu. Tamo — glavom je označio smjer — u staroj zgradi ustaške praonice u polukatu su najmanja i najbolesnija djeca. Kod prvog stubišta su malena, gotovo nevidljiva vrata obojena jednako kao zid. Iza njih su djeca. U sobi jedan — tifus, u sobi dva — tifus, u sobi tri — tifus...

Okrenuo se i nastavio polako skupljati opuške sa zemlje. (Kad su nakon nekoliko dana ponovo došli u Staru Gradišku i pitali za doktora Kleina, jedan im je ustaša grubo odgovorio: »Doktora Kleina nema.« Svjesno je izložio svoj život da bi spasio djecu.)

Komisija koju je vodio doktor Vladimir Broz požurila je u sobu dva, kamo ih je uputio doktor Klein. Jedva su otkrili prikrivena vrata. Da ih nije upozorio, vjerojatno ih nikad ne bi primijetili.

Kad su otvorili vrata, u prvi čas nisu ništa vidjeli. Prozori su bili zamračeni. Samo se na podu naziralo nešto nalik crnom pokrivaču. Zapuhnuo ih je užasan smrad. Sestre su se oprezno probile do prozora i pootvarale ih.

Tada se crni pokrivač digao — bile su to bezbrojne muhe koje su potpuno pokrivale djecu. Prizor je bio užasan: djeca su ležala u smrdljivoj tekućini koja je iz njih tekla. Imali su takav proljev da su nekima poispadala i crijeva. Djeca su bila tako slaba i iscrpljena od gladi i proljeva da više nisu imala ni glasa da plaču. Samo je poneko dijete tiho stenjalo.

Tu su djecu sestre nosile u kamione da ih prevezu na vlak u Okučane. Prenosile su ih na rukama. Na suncu djeca su zatvarala velike, upale oči, otvarala krastava usta željna zraka. Pri prijenosu iz »bolnice« umrlo je na rukama sestara četrdesetero djece. Uz tu umiruću djecu sestre su uspjele spasiti stotinu zdravije djece. Međutim, u logoru je ostalo još djece osuđene na smrt glađu.

U Okučanima je djecu trebao dočekati vlak. No, nikako da stigne. Jana Koch je neprekidno trčala od logorske kancelarije do kancelarije kako bi isposlovala da vlak bude što prije postavljen na određeni kolosijek u Okučanima.

Napokon je stigao vlak.. . ali neobičan.

Kako je ofenziva na Kozaru još uvijek trajala, iz Zagreba su gotovo svakog dana polazili novi odredi vojske, a lokomotive tih izvanrednih vlakova bile su okićene granjem, cvijećem i fašističkim zastavama.

I tako je za otpremu kozaračke djece stigao takav vlak koji je bio iskrcao vojsku za Kozaru, pa je lokomotiva još bila okićena granjem, cvijećem i zastavama. Kompozicija je imala 30 stočnih vagona, a na drvenim podovima nije bilo ničega.

No, kako su do vlaka počeli dolaziti kamioni s bolesnom djecom, tako su stizala i seljačka kola: seljaci su saznali da Crveni križ odvodi djecu, pa su dovezli sijena i slame te prostirali podove vagona da djeca ne leže na golim daskama, zaprljanim od vojničkih cokula.

U prostoriji koju im je bio pokazao doktor Klein, u takozvanoj »bolnici«, nalazilo se 850 djece do dvije godine. Svu tu djecu je opralo, odjenulo i otpremilo samo šesnaest žena.

Tada je Jani Koch kriomice pristupio jedan, možda dvanaestogodišnji dječak u crnoj uniformi ustaške mladeži (kakve su već prije primijetili u logoru). Šapnuo je:

— Drugarice, povedi i nas. . . Mi nismo ustaška mladež. .. I nas su doveli s Kozare. Jučer su nas preodjenuli.

— Koliko vas je? — upitala je Jana Koch.

— Oko stotinu. Od sedam do četrnaest godina.

— Nemojte nam prilaziti da ustašama ne bude sumnjivo, ali budite spremni da se naglo skupite kad budu odvezena mala djeca. Ukrcat ćemo vas i odvesti do vlaka.

Momčiću je lice zablistalo. Šapnuo je:

— Hvala.

Otrčao je.

Žene su neumorno, bez predaha radile, nisu osjećale ni umor, ni glad, ni žeđ dok sva djeca nisu bila ukrcana na vlak. Kad je iz logora odlazio posljednji kamion, tiho su, sa svih strana, pritrčala partizanska djeca u ustaškim Uniformama. Uskočila su u kamione, koji su odmah krenuli, prije nego što su ustaše shvatili o čemu se radi.

O tom čekanju selom se pročulo o djeci. U Okučane su seljanke donijele i hrane, no djeci su je oprezno davali. Vlak je stajao, a svi su nestrpljivo čekali da odu što dalje od logora.

Nakon neobjašnjivo dugog čekanja, vlak je napokon krenuo.

Krenuo je, ali je svaki čas zastajkivao. Stajao bi satima ili nasred pruge ili na sporednim kolosijecima kolodvora. Ustaše su nastojali da djeca što kasnije stignu u Zagreb.

Cim bi se vlak negdje zaustavio, sa svih su strana seljaci donosili hranu, jer se već u cijelom kraju pročulo da Crveni križ spašava djecu iz ustaškog logora-

Put je bio vrlo težak: umrlo je još sedamnaestero djece. I ťako je taj okićeni vlak s prvim transportom od oko 850 djece stigao u Zagreb nakon trideset sati putovanja!

Bio je 11. srpnja 1942.

U Zagrebu je još od 8. sve bilo spremno za prihvaćanje djece. Sestrama Crvenog križa i građankama koje su dobrovoljno došle pomagati rukovodila je medicinska sestra Anka Meleš. Svakog jutra u pet sati već su gorjele vatre u

prihvatnoj kuhinji, vrèla je u kodovima voda i sve je bilo spremno da se odmah skuha hrana za djecu.

Također su dežurali liječnici i drugo medicinsko osoblje, fotografi i ostali.

Kako su prolazili sati, pa dani, tako je napetost rasla. Teško je bilo potisnuti strah da komisija neće uspjeti spasiti djecu, a da će možda i njezini članovi nastradati u zloglasnom logoru.

Kad je napokon okićeni vlak ušao u ranžirnu stanicu na Senjaku, ne samo da je svima odlanulo, nego se beznadna tupost pretvorila u radost.

Čim je vlak stigao, pritrčali su, počeli otvarati vagone i vaditi djecu koja su od dugog putovanja bila opet zagađena.

Radost što su djeca stigla pretvorila se u užas čim su otvorili vagone iugledali izgladnjelu, bolesnu, umiruću djecu koja su jedva dahtala. Putem od Okučana do Zagreba umrlo je još 40 djece.

Nije se smjelo gubiti ni trena. Nevjerojatnom brzinom žene su kuhale ono štosu im preporučili liječnici, druge su iskrcavale djecu. Djeca su se odmah snimala za kartoteku i bilježili su se podaci o njoj.

Sa svih strana dolazili su liječnici koje je pozvao dr Brössler. Odmah su pregledavali djecu, odvajali mrtvu, razvrstavali bolesne.

Liječnici su ustanovili da nema nijednog potpuno zdravog djeteta. Neka su imala čak i jedanaest različitih bolesti! Žene su djecu svlačile, tuširale i odijevale u čisto. Djeca su i dalje, na rukama žena, umirala. Odmah tu, na Senjaku, umrlo ih je još 27.

Već su bili spremni i kamioni koje su vlasnici besplatno stavili na raspolaganje. Najprije su odvozili najteže bolesnu djecu u Zaraznu bolnicu, a zatim u druge bolnice gdje su čekali kreveti, te doktorici Olgi Bošnjaković u Prihvatilište za dojenčad.

U domu na Josipovcu (danas Nazorova 49) tada je pedijatar bila dr Stasa Dimitrijević (kći slavne kazališne glumice Mile Dimitrijević). Kad je išla s vizite, kroz prozor je ugledala kako iz kola hitne pomoći iznose na nosilima poslaganu golu (a dan je bio hladan) dojenčad i to od novorođenčadi do godine dana. Nije bilo ni specijalne hrane za tu djecu ni lijekova. Davala im je infuzije, ali su sva djeca iz tog prvog transporta — njih 120 — umrla a da se nijednom djetetu nije znalo ime...

Djecu koja su bila u malo boljem stanju odvozili su u Zavod za gluhonijeme i u dječje domove. Kad je i tamo bilo sve popunjeno, došli su bez poziva rukovodioci katoličkog dobrotvornog društva »Caritas« i ponudili svoje prostorije. Tamo je već sve bilo spremno da se smjesti tridesetero djece.

Već prve noći umrlo je još 37 djece u Zaraznoj bolnici.

Zagreb je bio preplavljen lecima Mjesnog komiteta KPH o tome da su iz logora stigla kozaračka djeca i u kakvom su stanju. Partija je pozivala građane da ih uzmu u svoje kuće, na njegu. Ljudi su se odmah odazivali pozivu. Nagrnuli su na Senjak. Kako su zdraviju djecu odvozili u dječje domove, tako su dolazili i građani nudeći pomoć i smještaj. No, Ministarstvo udružbe još nije dobilo dozvolu da djecu smješta po obiteljima.

Komisija koja je bila u Staroj Gradiški sad je znala da u logoru ima još oko dvije tisuće djece od dvije do osam godina. I tu je djecu trebalo što hitnije izvući iz logora.

Osim toga, ofenziva na Kozaru se nastavljala i svakog dana bilo je novih »zarobljenika«. Među njima i mnogo djece.

Sestre Crvenog križa, koje su djecu dovele iz logora, samo su se jedan dan odmarale i odmah se vratile u Staru Gradišku. Kao predstavnici Ministarstva udružbe sada su s njima išli dr Salih Kulović i dr Velimir Deželić, načelnik za dječju zaštitu, koji je još prije rata radio u tom odjelu bivše Savske banovine.

Najprije su se opet morali javiti Luburiću. Bio je uljudan, ali im je rekao:

— Ovdje više nema djece. Ne trebate ih ni tražiti. A to kažite i onima koji vas ovamo šalju.

No, oni su ipak potražili djecu. Pronašli su ih gotovo tri tisuće.

Kad su ušli u baraku s djecom — pretežno manjom, od dvije do pet godina — ugledali su prizor sličan kao prvi put. Dr Salih Kulović, iako je čuo u kakvom su stanju našli prvu grupu, sad je bio toliko potresen da se naglas rasplakao.

I tu su djecu bez odmora i predaha sestre Crvenog križa pod rukovodstvom Jane Koch i Dragice Habazin odnosile u kamione. Zatim su ih otpremale do vlaka i tamo ih smještale. I sad su došli seljaci iz okolnih sela i dovezli slamu i sijeno da pokriju podove vagona, a žene su donijele košare s hranom. U vlak je stalo oko 700 djece.

Taj drugi transport stigao je 14. srpnja u Zagreb — opet s mnogo bezrazložnog zakašnjenja.

U Zagrebu na Senjaku opet se sve ponovilo: čim se doznalo da vlak dolazi, u času su tu bili liječnici iz Higijenskog i Raskužnog zavoda, specijalisti za dječje i druge bolesti. Kuhala se hrana. Liječnici su pregledavali djecu, odvajali bolesnu, razdvajali po bolestima. Oprana, preodjevena i nahranjena djeca odvožena su u bolnice i domove. No, sad je već sve bilo pretrpano. Opet su od Pavelića tražili dozvolu da djecu mogu smjestiti u obiteljima. Na tome je radio i dr Kulović. Ipak, dozvolu nisu dobili.

Zagrepčani su bili ogorčeni, stajali su u redovima pred zgradama gdje su bila smještena djeca tražeći da ih odvedu kući. U Zagrebu se govorilo samo o kozaračkoj djeci.

Tako je bilo i na »žuru« kod Grizijeve mame. Sve se manje govorilo o kazališnim predstavama, koncertima, izložbama i tračevima. Sad su kozaračka djeca tako zaokupila te gospođe da su »mirnodopski« razgovori o zarukama, mirazima i toaletama bili sve rjeđi. U razgovorima o borbama na Kozari i o djeci iznosile su gospođe takve pojedinosti da smo Grizi i ja bili uvjereni da su i one čitale letke KP ili barem čule za njih.

Bile su to većinom supruge istaknutih građana koje su nazivali dobrim starim Hrvatima. Bili su to najugledniji Zagrepčani: suci, učenjaci, sveučilišni profesori, liječnici, književnici, odvjetnici, inženjeri... Krajem prošlog stoljeća kao studenti bili su prvi u demonstracijama protiv Austro-Ugarske. Bacali su boce crnila na mađarske natpise i mađarsku školu kraj Glavnog kolodvora, razbijali su prozore mađaronima. Tražili su odlazak Khuena Hedervaryja koji je dvadeset godina bio ban Hrvatske. Usred grada, na Jelačićevu trgu, spalili su 1895. mađarsku zastavu. Studentima su se priključivali i građani, a uvijek su tražili da se Hrvatska otcijepi i postane neovisna država. U takvim je demonstracijama kao student sudjelovao i Grizijev otac — dr Milan Ogrizović, književnik.

Nakon razočaranja u staroj Jugoslaviji, sad je Pavelić proglasio, doduše, neovisnu Hrvatsku, ali dobri stari Hrvati ipak mu se nisu priključili, već su čekali da vide kako će se događaji razvijati. Već prvih dana sve je krenulo drukčije nego što su oni još kao studenti željeli: dolazak Talijana na obalu, teror, borbe. Ne,

za takvu Hrvatsku oni se nisu borili, zbog nje nisu bili hapšeni i proganjani u Austro-Ugarskoj. I zato nisu ni ušli u ustaški pokret, osim rijetkih izuzetaka. Pavelić ih je pozivao, želio je podići ugled svog pokreta time da najpoznatiji građani budu uza nj. Nadao se da će oni za sobom povući i druge građane. Nudio im je visoke položaje, razne časti. Odbijali su izgovarajući se na starost, tvrdili da ih politika više ne zanima. Pavelić je počeo onda prijetiti da će već doći na red i oni, dobri stari Hrvati.

Njihove su supruge također bile ogorčene. Kad smo jednog dana Grizi i ja došli na »žur«, tamo je već bilo šest-sedam gospođa. Odmah nakon nas došla je još jedna. Bila je vrlo uzbuđena. Hitro je skinula ljetni slamnati šeširić i rukavice od čipke, sjela je i rekla:

— Dakle, moje gospođe, danas sam doživjela nešto užasno!

Sve su se nagnule prema njoj, a ona nastavi:

— Bila sam na Senjaku.

— Gdje ste bili? Na Senjaku ste bili? — pitale su sa svih strana.

— Da, bila sam na Senjaku. Saznala sam da opet dolaze ona jadna djeca. Kako poznam profesora Brösslera i književnicu Janu Koch, željela sam s njima razgovarati. Bilo je tamo mnogo znatiželjnika. Neki su željeli vidjeti djecu, drugi su nudili pomoć, a neki su tražili da im odmah daju djecu kako bi ih odveli kućama. Rastjerivali su okupljenu gomilu, ali se stalno stvarala nova. Našla sam među sestrama Crvenog križa jednu poznatu gospođu. Rekla mi je da ne mogu razgovarati ni s kim, jer je doktor zauzet pregledavanjem djece i uređivanjem kartoteke. Znate, svu djecu ispituju kako se zovu, ako koje zna i odakle je, fotografiraju ih... Pričala mi je kako su četiri dana čekali prvi transport, da je primanje, pregledavanje i razvrstavanje trajalo tri i pol dana. Kad je otpremljeno posljednje dijete, profesor Brössler se samo srušio od gladi, premorenosti i užasa. Ta tri i pol dana nije gotovo ništa jeo, nije čak ni pola sata sjeo da se odmori... Tek tada su ga prisilili da pojede malo juhe i da malo prospava. Spavao je samo četiri sata i odmah nastavio raditi.

— Strašno!

— A jeste li vidjeli književnicu Janu Koch?

— Da, ta mlada lijepa, krhka i senzibilna djevojka prolazi ove dane takve užase da je to neopisivo. Kao pročelnica podmlatka Crvenog križa morala je pregovarati s Luburićem koji im se prijetio da će ih zadržati u logoru. Koliko se morala zgroziti kad je ugledala onu jadnu djecu! Pa sav onaj posao dok su djecu oprale i otpremile u Zagreb. I onda opet natrag Luburiću! Ali, nju vodi samo jedna misao: spasiti djecu.

— A ona je tako suptilna osoba, tako divno piše — rekla je jedna gospođa, a druga je dodala:

— Volim čitati njena djela. Što god napiše, prava je pjesma u prozi. ..

— Tko je mogao očekivati da može podnijeti sve te nadljudske napore. Mogu reći samo jedno: Jana Koch je velik čovjek.

Dalje su razgovarale o djeci, o tome kakve užase proživljavaju svi koji ih spasavaju.

Trebalo je hitno iz logora spasiti i preostalu djecu. Bila su nešto starija, pretpostavljalo se — i zdravija. Samo, kamo ih smjestiti?

U međuvremenu su se neka djeca iz prvog transporta već oporavljala, pa su ih odlučili otpremiti u dječje domove izvan Zagreba, gdje su se već otprije nalazila druga djeca. Tako u Cabunu kraj Daruvara, u Skrad i drugdje.

Osim toga, veću su djecu upućivali u tzv. kolonizaciju, to jest u seljačke obitelji kojima je i prije rata Crveni križ plaćao da se brinu za djecu bez roditelja. Tako su djeca bila upućena u okolicu Mraclina, Molva i Svete Nedjelje. U Svetoj Nedjelji je u velikoj zdravstvenoj stanici radila Vera Lipovšćak, pa se ona posebno brinula za kozaračku djecu.

Još prije rata je koloniziralo djecu i katoličko dobrotvorno društvo »Caritas«, pa se i sad ponudio tajnik Dumić da smjeste djecu i da za njih plaćaju. Oni su u svoje prostorije u Domu sv. Jerolima na Trgu kralja Tomislava (danas Kazalište lutaka) smještali po tridesetak djece (koliko je bilo prostora). Uzimali su veću i jaču. Nahranili bi ih, opremili odjećom i obućom, pa kad bi ojačali, upućivali bi ih na selo.

Svoje prostorije u »Slovenskom domu« ponudili su i zagrebački Slovenci. Ustaše su u skladu s Hitlerovim planom u raseljavanju Slovenaca najprije popisali stanovnike »bivše Slovenije«, a onda ih 1941. pohapsili i zatvorili u jedan dio tadašnjeg Velesajma (danas Studentski centar). U drugom su dijelu bili zatvoreni Židovi. Crveni križ je trebao otpremiti Slovence u Sloveniju. Sestre Crvenog križa su tada pomagale koliko su najviše mogle, pa kad su Slovenci posebnim vlakom odlazili, dovikivali su im:

— Hvala vam, Hrvati. Mi ćemo se vratiti! Do viđenja!

Nakon nekog vremena, isto tako bez objašnjenja, bilo im je i dopušteno da se vrate. Ustaše su im čak vratili i njihov dom, koji su sada Slovenci ponudili za kozaračku djecu. I tamo se moglo smjestiti tridesetak djece. Stoga su i oni uzimali na oporavak samo najjaču, pa i njih smještali po selima i plaćali za njih uzdržavanje.

Sedamnaestoga kolovoza 1942. stigao je veći transport djece. Dovezli su ga sami ustaše. Po popisu su dr Brössler i Jana Koch ustanovili da ih manjka oko 250. Odmah su pošli u potragu i nakon dužeg traženja pronašli su jedan vagon na pustom kolosijeku, nekoliko kilometara od stanice. Dok su oni iskrcavali djecu iz prvih vagona, ustaše su neopazice odvojili posljednji i odvezli ga.

Upravo u tom vagonu su bila najmanja djeca, dojenčad, u užasnom stanju.Pokrivena slamom, bila su pomiješana mrtva, umiruća i bolesna djeca. Od gladi i iscrpljenosti više nisu ni plakala.

Željezničari su najhitnije prikvačili lokomotivu i odvezli i taj vagon do Senjaka. Tada je prof. Brössler šapnuo Jani:

— Svaki jednoga, pa brzo kući!

Još nije bilo dozvoljeno da građani uzimaju kozaračku djecu, ali dok su sestre Crvenog križa iskrcavale drugu djecu, njih dvoje je spasilo barem po jedno dijete: on je uzeo jednog desetomjesečnog dječaka i dao mu ime Ivica, a Jana je uzela desetomjesečnu djevojčicu koju je nazvala Duška.

Jana Koch je sve bilježila na papiriće, stavljala u metalne kutije što su ih pod grm na Jurjevskom groblju zakopavale Tila Durieux i Zlata Lubienski.

U Zagrebu se više nije moglo smjestiti još tisuću djece. Tada je prof. Brössler otišao u Rude kod Samobora, gdje je Tatjana Marinić još prije rata osnovala školu za odgojiteljice predškolske djece, tzv. Malu školu. Ona je bila direktorica. S njom je radila Staša Jelić, a povremeno im je pomagala u predavanjima i Lina Padovan, učiteljica u Rudama.

Prof. Brössler je predložio da djecu iz dječjeg doma u Jastrebarskom (koji su vodile opatice) smjeste po obiteljima u selima, a u taj dom, Erdödyjev dvorac, dovedu iz Zagreba najmanju djecu i onu koja bi trebala biti smještena u bolnice, gdje više nije bilo mjesta. Tako bi u Zagrebu oslobodili mjesta za drugu djecu.

Tatjana i Lina su s učenicama Tatjanine škole odmah otišle u Jastrebarsko, dok je u školi ostala Staša Jelić. Ona je tada imala dvomjesečno dijete, pa joj Tatjana nije dopustila da ide među djecu bolesnu od zaraznih bolesti. Tamo su odmah počele pripreme za smještaj kozaračke djece.

Međutim, Jana Koch je s komisijom dovezla u Zagreb još dvije tisuće djece iz logora u Staroj Gradiški. I njih su na Senjaku oprali, presvukli, nahranili, najteže bolesnu djecu uputili u bolnice, a druge u Jastrebarsko, kamo je već bio otišao jedan dio djece.

S prvim transportom 12. srpnja 1942. u Erdödyjev dvorac u Jastrebarskom došlo je 850 djece. U pratnji su bili prof. Kamilo Brössler, dr Salih Kulović i ekonom Sram iz Ministarstva udružbe, te dr Dragišić sa suprugom (njih dvoje je i ostalo u domu da liječe djecu).

Na kolodvoru ih je dočekala Tatjana Marinić sa svojim učenicama. Bile su to djevojke između 15 i 17 godina, njih šesnaest. Tu je bila i Lina Padovan, jer je kao učiteljica ljeti bila slobodna, pa se dobrovoljno javila za spasavanje djece.

Sva ta djeca — njih 850 — dovedena su stočnim vagonima. Kad su ih ustaše otvorili, djevojke su se zgrozile: to nisu bila djeca, već isušeni kosturi presvučeni kožom, živi leševi koji su jedva pokazivali znakove života.

Ustaše su stajali na vratima vagona, a Tatjana, Lina i djevojke vadile su djecu. Primijetile su da ima i mrtve djece, pa su njih odvajale. Živu djecu su odvezle kamionima u dvorac, a onda su pokopale mrtve.

Sva su djeca imala teške krvave proljeve... dizenteriju. Crijeva su im i po nekoliko centimetara visila izvan tijela. Istodobno su svi bolovali od nekoliko različitih bolesti: tifusa, dizenterije, hripavca, ospica, upale pluća, šarlaha, svraba, gnojnih infekcija na koži.

Bilo je djece koja su naglo umirala i pri najmanjem naporu, na primjer kad bi ustala iz kreveta da obave nuždu. Padala su kao snoplje od opće tjelesne slabosti i iscrpljenosti. Tako je u prvih petnaest dana umrlo još 153 djece.

U dvorcu su postojali kreveti, pa su u njih stavljali po dvoje-troje djece, ali jedjece bilo više. Ostatak su stoga smjestili na slamu prostrtu po podovima.

Ekonom Šram bio je silno potresen stanjem dječice, pa je dr Dragišiću, Tatjani i Lini obećao da će još istog dana poslati lijekove i posebnu hranu potrebnu za tako malu i bolesnu djecu. Rekao je da na skladištu ima riže, krupice, šećera i čokolade, svega onoga što je već nestalo iz zagrebačkih trgovina.

Prošla su dva dana, djeca su umirala, a lijekovi i hrana nisu stigli. Tatjana je telefonirala u Zagreb, no ekonom Šram je tvrdio da je održao obećanje i da redovito šalje djeci sve što treba.

Tatjana je odmah zatražila razgovor s upraviteljicom doma sestrom Pulherijom (koja je bila svastika Mile Budaka, Pavelićeve desne ruke). Došla je i sestra Gaudencija, ekonom doma. Obje su hladnokrvno tvrdile da one upravljaju dvorcem, da je hrana njima poslana, pa da one o svemu same odlučuju. Ipak, nešto hrane i lijekova morale su dati kozaračkoj djeci. No premalo.

Kad je Tatjana javila Šramu što se događa, on je uz svaku pošiljku slao i popis poslane hrane i lijekova namijenjenih kozaračkoj djeci. Tatjana je sad s popisom odlazila opaticama i pregovarala, ali pregovori su se pretvarali u svađe.

Djeca su neprekidno umirala. Najgore je bilo što su patila od proljeva i imala užasne količine glista. Te su gliste ispadale iz njih, tako da ih je Lina lopatama skupljala i odnosila u kantama daleko od dvorca, pa zakopavala u gnojne jame. Radila je to sama jer opatice nisu htjele pomagati.

Nakon četiri-pet dana stigao je i drugi transport s oko 360 djece, a zatim još jedan sa 750 djece. Među tom posljednjom djecom bilo je i oko 700 većih dječaka u crnim ustaškim uniformama. Tako su ih bili odjenuli u logoru u Staroj Gradiški.

Tatjana, Lina i učenice odmah su, ne skrivajući, trgale ustaške oznake s odijela i kapa, pa ih bacale.

Dvorac je već i prije bio pretrpan. Tražile su grozničavo nove prostorije. U blizini je bio franjevački samostan i uza nj dvije velike vojne barake koje su bili podigli Talijani za svoju vojsku. Sada su franjevci odstupili te barake za smještaj djece.

U dvorcu su tako ostavili samo najmanju i najteže bolesnu djecu. Tom bolnicom rukovodio je dr Dragišić. Ostalu djecu su smjestili u barake. Iako su djeca Pavelićevim dekretom bila oslobođena, ipak su ustaše poslali straže, a prostor oko barake zatvorili žicom. Poslali su ustašku mladež da »preodgaja« kozaračku djecu, što se zapravo svelo na njihovo mučenje.

Kako su djeca stizala, tako ih je trebalo svrstavati, odvajati manje od većih, bolesne od teže bolesnih. Ta užasnuta, bolesna i iscrpljena djeca nisu ni prema kome osjećala povjerenje. Teško su se odvajala, držala su se u grupama prema porijeklu iz istoga sela ili prema srodstvu.

Jedna petogodišnja djevojčica čvrsto je stiskala uza se trogodišnjeg dječaka. Ništa nije govorila, samo ga ni časa nije ispuštala. Nije dozvolila da joj ga uzmu. Nije govorila ni riječi, samo joj je iz raširenih očiju virio užas.

Tatjanine djevojke su joj strpljivo i nježno objašnjavale da je dječak bolestan, da ga moraju odvesti u bolnicu gdje će ga izliječiti, a ako ga ne liječe, onda će umrijeti. No, djevojčica ih je samo užasnuto gledala i sve jače stezala dječaka.

Tada su djevojke pozvale u pomoć Tatjanu Marinić. Ona je pošla u kut kamo se stisnula djevojčica s dječakom. Kad je ugledala novo lice, djevojčica kao da se još jače prestrašila. Tatjana je klekla do nje, šutila je neko vrijeme ! samo je gladila po kosi. Kada god bi dotakla djevojčicu, ova se s užasom trzala. Tek nakon nekog vremena Tatjana je počela posve tiho i nježno govoriti:

— Zašto ne daš dječaka da ga izliječimo? Zar ne vidiš da mi nismo ustaše? Mi smo vas doveli iz ustaškog logora da se brinemo za vas, da izliječimo bolesnu djecu, da vas spasimo. Nas se ne trebaš bojati.

Ponovo je gladila djevojčicu po kosi i neko vrijeme šutjela. Po nešto manje ukočenom pogledu djevojčice zaključila je da ju je ona počela slušati. Tada je Tatjana upita:

— Što je tebi ovaj dječak?

Djevojčica je promuklo šapnula:

— To mi je brat.

— A zašto ne daš da ga odvedemo u bolnicu i izliječimo?

Djevojčica je opet tvrdoglavo stisnula usta, a onda je duboko uzdahnula i počela tiho pripovijedati:

— Kad su nas odvojili od majke, ona mi je dala brata u naručje i doviknula mi: »To je sve što imaš na ovome svijetu! Nikad se nemoj od njega rastati. Čuvaj ga kao kap rose na dlanu!«

Tatjana je potresena jedva suzdržala suze. Samo je gladila djevojčicu po glavi dok se nije mogla toliko svladati da joj tiho kaže:

— Daj ga ipak nama da ga izliječimo. I mi ćemo ga čuvati kao kap rose na dlanu. A kad ozdravi, opet ćete biti zajedno.

Djevojčica je prvi put pogledala Tatjanu u oči. Ispitivački. Bio je to pogled iskusnoga, odraslog čovjeka. Kad se uvjerila da su Tatjanine oči tople i iskrene, dala joj je dječaka.

U Zagreb je od 11. srpnja do tada stiglo više od devet tisuća djece iz logora. Doduše, Jana Koch je nekoliko stotina — one zdravije i jače — dala seljacima usput i točno zapisala kod koga je tko. Ipak, u Zagreb je stizalo toliko mnogo djece da su svi mogući prostori bili prekrcani.

O strahotama koje se događaju u logorima, o tome kako su djeca okrutno prepuštena bolestima i gladi građani su saznali iz letaka. Pritisak da se djeca podijele po kućama bio je sve veći, ali Pavelić još nije dopuštao vjerujući da se sve te strahote mogu sakriti od javnosti.

Crveni križ je tražio gdje bi se još mogla smjestiti djeca. Tako su zamolili i nadbiskupa Alojzija Stepinca da odstupi neki od svojih nenastanjenih dvoraca u okolici Zagreba, ili neki od majura (gospodarskih dobara) od kojih je jedan bio u samom Zagrebu, u parku Maksimir. No, Stepinac je uporno odbijao. Tek u studenome, kad je došao posljednji transport djece, morao je i on popustiti — dao je na raspolaganje staklenik uz nadbiskupiju. Kad je Staša Jelić tamo dovela djecu, užasnula se: staklenik je bio zapušten, stakla porazbijana, sve je bilo prazno, na podu goli beton. A vrijeme je bilo maglovito, kišno, hladno...

Profesor Brössler se opet obratio Tatjani Marinić za pomoć. U Jastrebarskom je sve bilo puno, pa je otišla tri kilometra dalje, u Reku. Tamo su u ciglani do prije nekoliko dana boravili talijanski vojnici.

Tatjana je s nekoliko učenica otišla u Reku, a Linu je ostavila sa četiri učenice u bolnici u Jastrebarskom. Tatjana je izborila da u Reci može smjestiti djecu. Za prvo vrijeme dali su joj bivšu konjušnicu koja je bila puna konjskih izmetina izgaženih sa sijenom i slamom.

Tek što je dobila odobrenje, jednoga lijepog, toplog ljetnog dana, stiglo je sedam stotina djece. A još ništa nije bilo spremno! Djecu su smjestili na travu u dvorištu, a Tatjana i djevojke su lopatama, grabljama i svime do čega su mogle doći strugale konjske izmetine i odvozile ih malim ručnim kolicima. Zatim su nekoliko puta izribale pod, a Tatjana je nabavila vapno kojim su okrečile strop i zidove.

Prostrle su slamu i smjestile djecu.

Jedne večeri Tatjana je začula neke čudne krikove. Istrčala je da vidi što se događa. Zvukovi su dolazili iz baraka gdje su bila veća djeca.

Izvan sebe od straha što se moglo dogoditi djeci utrčala je u veliku prostoriju gdje su ležala djeca i odakle su se čuli krikovi.

Usred barake stajalo je nekoliko djevojaka iz njezine škole. Jedna je bila ogrnuta u plahtu i velikim skokovima plesala oko drugih koje su na glavi imale velike vijence, mahale granama i nešto nerazgovijetno pjevale.

Tatjana je stala zaprepašteno. Čim su je djevojke ugledale, Regina, ona koja je bila zaogrnuta u plahtu, pritrčala joj je i kroz plač govorila:

— Tatjana, oni se smiju... oni se smiju...

Tatjana se još nije snašla. Okružile su je i druge djevojke. Uzbuđeno, upadajući jedna drugoj u riječ, pripovijedale su:

— Nismo više mogle izdržati... Ta skamenjena lica, taj očaj, ukočenost. .. najteži posao se može izdržati, ali ovo... Pa ta djeca više ne znaju ni plakati... Nismo više mogle... Sve što smo poduzimale bilo je beskorisno. Milovanje, tetošenje, ništa ih nije moglo trgnuti iz ukočenosti, straha... Djeca su se s užasom od nas trzala... Uzalud smo govorile da mi nismo ustaše, da smo im došle pomoći... Tako teško povjeruju... Oko baraka je žica, ustaša na straži... I onda smo se dogovorile da ih pokušamo nasmijati... Kakva su to djeca koja se nikad, baš nikad ne smiju... Nisu samo plakati zaboravila... Vidiš, ovi neobični krikovi, to je smijeh, uspjele smo... Vidiš, oni se smiju...

Razišle su se među grupe djece, smijale se s njima, milovale ih, pripovijedale. ..

Tatjana je sve to gledala ne vjerujući, onda je kleknula među djecu da i ona s njima priča. Znala je da su kroz smijeh napokon stekle povjerenje djece...

Opatice su u Jastrebarskom i dalje zadržavale hranu i lijekove, bile su grube prema partizanskoj »neprijateljskoj« djeci, mučile ih, pa su stalno izbijali sukobi.

Uzalud su pregovarali, svađali se, sve se to otezalo, a spasavanje djece moralo je biti najhitnije. Ljudi koji su se brinuli za djecu bili su sve očajniji. Liječnici (dr Dragišić i njegova supruga) nemoćno su gledali kako djeca umiru, a oni nisu imali potrebne lijekove da im pomognu ni prikladne hrane. Pomagali su koliko su mogli, no djeca su svakodnevno umirala. Mnogu djecu za koju se znalo da im nema spasa uzimala je u naručje Lina Padovan. Uza sav drugi posao uvijek je našla vremena da ih koliko može utješi. Držala je ponekad i dvoje-troje djece na rukama. Tiho im je govorila i tepala, a ona su umirala. Nije osjećala suze koje su joj se kotrljale niz lice.

Ogorčenje, užas i bespomoćnost posve su je obuzeli. I tad se Lina odlučila na nešto na što nikad prije ne bi ni pomislila: jedne noći je s nekoliko djevojaka provalila u skladište dvorca. Grupa djevojaka je brzo iznosila rižu, krupicu, kekse i ostale namirnice za bolesnu djecu, a druge su iznosile lijekove.

Ne, Lina Padovan nikad ne bi povjerovala da joj je netko rekao da će organizirati provalu i krasti. .. Ali, drugoga dana su liječnici bili sretni kad su imali dovoljno lijekova... barem za neko vrijeme...

Jedne noći Linu Padovan je probudilo udaranje čekića. Ustala je i tiho krenula u pravcu odakle se čula lupa. Tako je došla do skladišta i provirila: opatice

su hranu i lijekove namijenjene djeci užurbano stavljale u sanduke, zakivale ih i tovarile u kola. Lina se prikrala do kola i vidjela da su sanduci adresirani na razne samostane, čak u Beogradu i Ljubljani.

O tome je odmah obavijestila Tatjanu Marinić i pozvala je iz Reke. Tatjana je bila niskog rasta, djelovala je slabašno, ali u njoj se krio vulkan energije. Kad su djeca bila posrijedi, pretvorila se u lavicu. Pobješnjela je i napala sestru nadstojnicu Pulheriju.

No, opatice se nisu dale zbuniti. U pomoć su pozvale ustaše iz Jastrebarskog i dale uhapsiti Tatjanu Marinić.

Lina Padovan je to odmah javila u Zagreb drugovima s kojima je redovito od prije održavala vezu. Čim je to doznao Mjesni komitet KP za Zagreb, pokrenuo je akciju da se Tatjana oslobodi prije nego što ustaše iz Jastrebarskog upitaju Zagreb tko je ona zapravo. A Tatjana je bila dobro poznati komunist iz razdoblja između dvaju ratova, često je bila hapšena, pa je i to bio jedan od razloga što je pred početak rata prešla raditi u Rude. Tamo su se u školi kojom je rukovodila održavali mnogi sastanci, a noćili su borci i rukovodioci žumberačke partizanske brigade »Matija Gubec«.

Mjesni komitet KP Zagreb uspio je hitno naći vezu, pa je Tatjana puštena na slobodu nakon 24 sata.

U međuvremenu je stigla u Reku doktorica Glumec koja je došla liječiti tu djecu i pomoći doktoru Dragišiću.

Po selima Samoborskog gorja saznalo se da su u Reku stigla djeca. Vijest o tome su po selima raznijeli omladinci koji su bili stalno u vezi s Tatjanom u Reci i sa Stašom Jelić u Rudama. Odmah je organizirano da seljaci dovezu sijeno, slamu i hranu.

No, opatice su to doznale, htjele su i tu hranu prisvojiti. Zato se Tatjana dogovorila da hranu seljaci dovoze noću, da kola zaustavljaju podalje od baraka. Tamo su ih po dogovoru čekali omladinci i kriomice donosili hranu ravno u logor.

Seljanke, koje su isprva donosile hranu danju, užasnuto su gledale djecu. Naglas su plakale i molile Tatjanu da im dozvoli da ih povedu svojim kućama. Obećavale su da će se brinuti za djecu.

Tatjana im je objašnjavala da još nije dozvoljeno da se kozaračka djeca daju u obitelji. Ali, noću je ipak odvojila jaču, zdraviju djecu i na svoju ih ruku dala seljacima. Zapisala je točno tko je uzeo koje dijete, a seljaci su ih tovarili na kola i jurili što su brže mogli u svoja sela.

Bilo je dogovoreno da se i za djecu u Reki dobivaju hrana i lijekovi iz skladišta u Jastrebarskom. A opatice nisu davale dovoljno ni za djecu u dvorcu! Nešto je trebalo poduzeti kako bi djeca stvarno dobila ono što je za njih bilo i namijenjeno.

Staša Jelić je otišla u Zagreb ekonomu Sramu. Dogovorili su da će on i dalje slati hranu i lijekove u Erdödyjev dvorac, ali samo toliko koliko je

potrebno za djecu koja se tamo nalaze. No, veći će dio slati Stasi u Rude, zapravo u Samobor, odakle će ih otpremati omladinci iz Reke kojima je rukovodio Janko Sita.

Sve je odlično išlo: Staša je dio hrane slala u Reku, dio u Jastrebarsko za djecu u bolnicu i barakama kod franjevačkog samostana, a dio je skrivala u školi. Lijekove nije pomiješala s lijekovima priručne školske apoteke jer je postojao točan popis čega u njima ima. I lijekove i hranu posakrivala je na razna mjesta: u ostavu pod krumpir, u drvarnicu ispod drva i ugljena. . .

Opatice u Jastrebarskom brzo su primijetile da dolazi manje hrane i lijekova. Posumnjale su da su izigrane, pa su se potužile ustaškoj nadzornoj službi (UNS-u). Nekoliko ustaša iz UNS-a došlo je u školu u Rude da sve pretraže. Najprije su pregledali priručnu ljekarnu i usporedili popis lijekova s onima koji se u njoj nalaze. No, to je sve bilo u redu. Ništa nisu našli ni drugdje jer je Staša sve dobro sakrila.

Ustaše su još nekoliko puta dolazile na premetačine, ali nikad nisu našli ništa.

Odmah pošto su u Reki smještena prva djeca, došla je u Rude mlada žena i potražila Stašu Jelić. Predstavila se kao Jana Ilijanić, objasnila da je o Staši dobila najbolje informacije i da joj je rečeno kako može s njome otvoreno razgovarati. Objasnila je da radi ilegalno u Antifašističkoj fronti žena i da je došla dogovoriti sa Stašom kako bi se potajno mogla djeca odvoditi iz Reke (jer je to bilo najmanje čuvano mjesto) i dijeliti obiteljima u Zagrebu. Nije se mogla čekati službena dozvola.

I ta djeca u Reki bila su u Zagrebu na Senjaku uvedena u kartoteku, ali nakon toga ih ustaše više nisu kontrolirali (u Jastrebarskom su ustaše bile na straži!). Ni u Zagrebu se nisu mogla djeca izvoditi iz domova koje su čuvali ustaše. Stoga je jedino djecu iz Reke mogla preuzeti Antifašistička fronta žena, a da to ustaše ne saznaju.

U Zagrebu je odlučeno da se djeca najprije smjeste u one obitelji za koje se prije rata znalo da su napredne, ljevičarski orijentirane i pouzdane. 1 za te je obitelji bilo bolje da ih kod buduće razdiobe djece po kućama ustaše ne registriraju. Podatke će zabilježiti samo Tatjana Marinić, pa ih neslužbeno predati prof. Brössleru.

Staša Jelić i Jana Ilijanić dogovorile su sve do pojedinosti: Zagrepčani će dolaziti najprije u Rude Staši Jelić s lozinkom »Trebam sestru Tatjanu«. Kako je Tatjana bila pedagog, a ne sestra, a uz to i direktorica škole za odgajateljice, Staša će odmah znati tko ih šalje da ipak ne bude nekome sumnjivo ako čuje lozinku.

Već sljedećeg dana počeli su dolaziti Zagrepčani po djecu. Malim lokalnimvlakom »samoborčekom« dovezli bi se do Samobora, a zatim pješke do Ruda. Tamo nije bilo teško pronaći Stašu Jelić, jer je stalno bila u školi. U to vrijeme u Zagrebu, kao ni drugdje, nije bilo privatnih automobila, jer su ih Nijemci zaplijenili čim su došli.

Iz Ruda je Staša Zagrepčane slala s vodičima omladincima prečicom kroz šumu do Reke. Ljudi bi uzimali po nekoliko djece i istim se putem vraćali.

Prva dva-tri dana možda i nije trebalo biti sumnjivo da u vlaku uvijek ima ljudi s djecom. Ali, iz dana u dan je dolazilo deset do petnaest ženaili

muškaraca iz Zagreba i odvodilo djecu. To nije moglo proći nezapaženo ni u Rudama, ni u vlaku. A ipak, nitko nije stavljao nikakve primjedbe niti je ustašama stigla prijava.

»Munjeviti rat« na Kozari trajao je već više od mjesec dana. Obruč je bio stegnut i ostali partizani su mogli pomoći samo tako da su na sve strane napadali njemačke i ustaške jedinice da odvuku dio vojske s Kozare. A tamo je stanje bilo teško: u zbjegu je bilo gotovo 100 000 ljudi. Već su poklali svu stoku, pojeli sve zalihe hrane. Zavladala je glad. Tada su im slavonski partizani pomogli tako da su noću čamcima prebacivali hranu preko Save kojom je plovila mađarska flota.

Iako su Nijemci bili prisilili Pavelića da pusti djecu iz logora, nisu povukli naredbu da treba »istrijebiti« sve na Kozari, već su i dalje zarobljavali sve, pa tako i djecu. Tih je »zarobljenika« bilo sve više, a partizana koji bi ih branili sve manje. Čvrsto su ostali pri odluci da radije izginu do posljednjeg čovjeka nego da se predaju.

I kad je u zbjegu ostalo oko 40 000 ljudi, partizani su se uspjeli probiti iz obruča između 18. i 24. srpnja. Prešli su u Podgrmeč gdje su ih prihvatili partizani Prve krajiške brigade.

Tek nakon četrdeset dana borbe završen je »munjeviti rat«, iako je protiv partizana krenulo 40 bataljona — 70 000 neprijateljskih vojnika — s artiljerijom, tenkovima i avijacijom.

O svršetku borbe na Kozari saznali smo i iz ustaških novina. Na prvim stranicama je 22. srpnja osvanula »Obaviest broj 6 iz Glavnog stana Poglavnika:

U Zapadnoj Bosni u području planina Kozare i Prosare bili su stvorili sovjetski agenti pobunjeničko žarište, iz koga su u cielom tome kraju vršili nasilja i zločine na životima i imovini naroda.

Da se tome zločinačkom djelovanju stane na kraj, provedena je proti tim pobunjenicima, koji se nazivaju partizanima, bojna djelatnost, koja je započela obkoljavanjem dne 10. lipnja, a završena dne 18. srpnja o. g. sa podpunim uništenjem neprijatelja uz neznatne svoje gubitke.

Neprijatelja u borbi palih nabrojeno je preko tri tisuće petstotina, a zarobljeno je oko 8 000 partizanskih pomagača.

Plijen je znatan. Osim velikih količina svakovrsnog oružja i streljiva pronađena su i velika skladišta živežnih namirnica, te svakovrsnog inog tvoriva, što su ga partizani bili od naroda napljačkali.

Naši novopostrojeni gorski sdrugovi upravo su sjajno prošli i izdržali svoje vatreno krštenje.

Neprijatelj se žilavo borio u gorskim utvrdama sa svom lukavošću i iskorišćujući često teško prolazno bezputno i gorovito tlo, no obruč se je oko njega neumorno suzivao. Svi očajni pokušaji, da se probije i izmakne iz obruča propali su i svršili sa teškim krvavim gubicima.

Bojni podhvati stavljali su na obkoljavajuće postrojbe obzirom na teško gorovito tlo velike zahtjeve.

Jednako su u isto vrieme talijanske postrojbe druge Armate izvršile podhvate čišćenjanapose u području Velebita i sjeverno od Drvara sa najboljim izhodom uglavivši i uništivši važne partizanske postrojbe i zaplienivši znatne količine ratnog tvoriva.

Iz glavnog stana Poglavnika.

U tom izvještaju nije pisalo, ali smo mi iz letaka saznali, da je zarobljeno više od 50 000 ljudi iz zbjega. Od toga je bilo gotovo 20 000 djece.

Ustaše su tu djecu pokušali prikazati kao žrtve »čije su roditelje odvukli u šume odmetnici«, koju su oni, ustaše, spasili i sad se za njih brinu. Tako je 23. srpnja u dnevniku »Hrvatski narod« objavljena reportaža »Među djecom, žrtvama odmetničkog zlostavljanja« u kojoj je stanje u Erdödyjevom dvorcu u Jastrebarskom prikazano u idiličnom svjetlu, a sve zasluge za brigu o djeci pripisane opaticama. Jedna od njih je navodno reporterima pokazala djecu i rekla: »Eto, to su vam ta mala dječica, a takovih imamo ovdje u dječjem domu u Jastrebarskom 1500. Svi su tako mali i dražesni, da je upravo milina biti s njima. Samo šteta, malo su bolesni, ali i to će proći.«

Ipak se nisu usudili prešutjeti da ima i djece koja nisu samo »malo bolesna«. Uzbuđeno smo čitali:

»Vidjeli smo mnogo žalosnih prizora«, zapisao je reporter »Hrvatskog naroda«. »Jedno dijete više od mjesec dana nije u ustima imalo ni najmanji zalogaj prave ljudske hrane, tako da je njegovo slabašno tijelo toliko oslabilo, da je postalo potpuno slično suhom kosturu.

— Takovu djecu — rekao nam je liječnik — moramo najpažljivije hraniti. Svaki, pa i najmanji zalogaj, koji bi se djetetu dao više nego što treba, uzrokovao bi časovitu smrt. Crijeva ovog djeteta, a takove djece imamo ovdje u domu dosta, potpuno su isušena, te su se odvikla od primanja hrane. Zbog toga je potrebno, da se dijete najprije nahrani na umjetan način, a zatim, da ga se privikava na redovito uzimanje hrane...«

Iza te mučne istine reportaža je završavala u svijetlim bojama prikazom opatice koja »dijeli mališanima medenjake. Stao sam malo podalje i promatrao ovaj nadasve dražestan prizor.«

Mogli smo zamisliti s kakvim osjećajima tu »nadasve dražesnu« sliku kozaračke djece čitaju oni koji su je spasavali. . . No, takvoj »promičbi« je rijetko tko nasjedao. A ljude iz Crvenog križa su čekali važniji poslovi nego da se uzrujavaju zbog tih neistina. Trebalo je spasiti preostalu djecu iz logora. Zapravo, najprije ih pronaći.

Do tada su Crveni križ i Ministarstvo udružbe dovodili djecu samo iz Stare Gradiške. Na pitanje ima li djece i u Jasenovcu, odgovoreno im je da ih tamo u logoru nema. Ipak su pošli da provjere. I našli su ih.

S drugim »zarobljenicima« u Jasenovac su dovodili i djecu, ali ih UNS-ovci nisu htjeli primiti. Slali su ih u druge logore, a dio su smjestili u improvizirani logor za djecu. To su zapravo bili samo veliki dijelovi tratine ograđeni bodljikavom žicom, ništa više.

Djeca su tu bila bez krova, bez sjene, bez vode, sanitarnih uređaja. Nitko ih nije hranio... pa su pojela svu travu.

Predstavnici Crvenog križa su ih htjeli odmah odvesti, ali im je rečeno da moraju dobiti posebnu dozvolu od Luburićeva brata. Djeca su umirala, a dobivanje dozvole je trajalo dva-tri dana. Tek tada su ih mogli osloboditi.

I za sve druge logore trebala je također njegova dozvola. U nekim logorima nisu bila samo djeca. U logoru Mlaka kraj Jablanca — prema službenom izvještaju izaslanika Ministarstva udružbe — bilo je 9 176 »zarobljenika«, od čega su nešto manje od jedne trećine bila djeca. U logoru Novska prema istom izvještaju bilo je 2 596 žena i djece, u Ušticama osam tisuća, a u Bosanskoj Dubici 300 djece. Sve ih je trebalo izbaviti iz logora i otpremiti u Zagreb.

Ustaše su sami doveli 17. kolovoza transport od 1 080 djece na Sen jak. Bila su to djeca od sedmogodišnjaka do dojenčadi, pa je više od 500 bilo »bezimenih«.

U Zagrebu se to sve saznavalo iz letaka. Građani su dalje dolazili pred zgrade u kojima su bila smještena djeca i sve glasnije tražili da ih odvedu svojim kućama. Revolt je bio sve veći, pritisak sve jači i napokon je Pavelić morao dopustiti da se djeca daju zagrebačkim obiteljima. No, ta dozvola nije javno objelodanjena. ..

Ipak, za dozvolu se odmah saznalo, a sve ostalo teklo je munjevitom brzinom: u svakom od domova gdje su djeca bila smještena komisije Ministarstva i Crvenog križa primale su građane. Puštali su ih u grupama od po desetak da izaberu djecu, a komisija je bilježila ime, prezime adresu svakoga tko bi preuzeo koje dijete.

A građani nisu birali najljepšu ili najzdraviju djecu, već najmanju, bolesnu, najslabiju, takvu kojima je najhitnije trebalo pomoći u kućnoj njezi.

Mnoga mala, bolesna djeca ipak su umrla, ali žene su plačući dolazile da uzmu drugo dijete.

Istodobno je komisija Crvenog križa i Ministarstva udružbe dovodila novu djecu na ispražnjena mjesta, pa su i njih uzimali građani. Tako su već u prvih pet-šest dana samo iz Mlake, kraj Jablanca — prema službenom izvještaju — doveli u Zagreb 2 156 djece. Iz Dubice su odmah doveli svih 300, iz Uštice gotovo 3 000, a iz Stare Gradiške su i sami ustaše dovodili djecu svaki drugi-treći dan.

— Ah, svima nam je u Zagrebu odlanulo otkada je Pavelić dopustio da obitelji uzimaju djecu — govorile su gospođe na žuru kod Grizijeve mame kad smo je došli posjetiti.

— I moja je kćerka htjela uzeti jedno dijete. Odabrala je malu djevojčicu, koja je bila vrlo slaba, ali odmah su se uz nju našla dva malo veća dječaka. Stali su svaki s jedne strane, uhvatili djevojčicu za ručice i bez riječi je držali. Moja kćerka ih je začuđeno pitala tko su, pa su rekli da su sve troje braća. I tako ih je uzela sve...

— Da, i ja sam čula da mnogi uzimaju više djece, da se braća i sestre ne bi trebali razdvajati. Jadna djeca, kad već nikoga nemaju, da bar ostanu zajedno. ..

Mnoge gospođe imale su malu ili veću unučad, pa ih je sudbina te djece osobito potresla.

— Koliko ih može biti? — pitala je jedna. — Koliko su ih već podijelili, a još stižu novi vlakovi...

— Znate, ja sam baš danas prošla ispred Zavoda za gluhonijemu djecu da malo pogledam. Tu vam u dugačkom redu stoje najrazličitiji ljudi: mladi i stari, muškarci i žene. Na nekima se vidi da su siromašni, ima ih i iz srednjeg staleža. Ali lijepo u redu stoje i otmjene gospođe i gospoda čekajući nestrpljivo da na njih dođe red da uzmu djecu.

— Ja sam na Senjaku vidjela nove vlakove — primijetila je jedna gospođa ogorčeno. — A tu se na veliko slavi »Tjedan majke i djeteta«, uzdiže se materinstvo. Kakvo licemjerje! S jedne strane bolest, smrt, a s druge tobožnja briga za djecu ide tako daleko da strijeljaju žene zbog abortusa. . .

— Oh, nije li to ipak samo zastrašivanje, to sa zakonom o pobačaju — sumnjičavo je primijetila jedna gospođa.

— Što? — razljutila se ona prva. — Preporučila bih vam da pažljivije čitate novine!

Brzo je otvorila torbicu, izvukla novine, ljutito ih prelistala i našla na posljednjoj stranici malu vijest, pa je pokazala ostalima:

»Streljanje Marije Stramičar. Zagreb, 25. kolovoza. Ministarstvo unutrašnjih poslova pod brojem 89033/42 izdalo je ovaj

O G L A S

Po Pokretnom priekom sudu u Zagrebu osuđena je dana 22. kolovoza 1942. na kaznu smrti strieljanjem Marija Stramičar, rkt. vjere, rođena 1902. u Tuhelju, prebivalištem u Zagrebu, primalja, radi toga što je dana 13. lipnja 1942. na molbu J.K. koja je bila u drugom stanju, istoj, za nagradu od 400 Kn., nekim neustanovljenim predmetom izazvala krvarenje, uslied čega je nastupilo drugi dan pometnuće ploda.

Smrtna kazna izvršena je strieljanjem dana 25. kolovoza 1942.«

— Strašno! — prošaptale su gospođe. — Uvijek samo loše vijesti...

Nakon mučne šutnje javila se jedna gospođa:

»Ipak, ima i boljih vijesti. Ja sam čula nešto vrlo interesantno. Ne mogu reći od koga, ali izvor je potpuno vjerodostojan. Partizani su napali logor kraj Prijedora i oslobodili zarobljenike. A tamo je bilo više od 1 500 djece.

— Što će biti s tom djecom? Pa, tamo su neprestano borbe!

— Poslat će ih s izbjeglicama koje dolaze u Zagreb, u Crveni križ.

— Zar će se usuditi? Pa... zar ne misle ti ljudi da je Zagreb ustaški?

— O, ne — vrlo energično se uplete u razgovor jedna gospođa. — Pričala mi je znanica koja radi u Crvenom križu. . . u povjerenju, naravno, da su partizansku djecu ovamo dovodili još lani. Znate ono sabiralište za djecu i izbjeglice na Velesajmu. Od Jane Koch je čula da djecu bez roditelja tamo dovodi Banjalučanka Ifakat Salihagić. Znači da su već onda imali povjerenje u Zagrepčane, nisu mislili da je cijeli Zagreb ustaški!

— A gdje su ta djeca?

— Crveni križ ih je odmah smjetio u »sigurne« domove u Gorskom kotaru i Slavoniji.

— Valjda će i sada tako stići djeca prije nego što dospiju u logore...

— A tu će ih već preuzeti građani! — vratio se razgovor na prvu temu.

— Znam pouzdano — pričala je jedna gospođa — da je Branka Kerdić-Roth, nećakinja velikoga hrvatskog kipara, uzela troje djece.

— Ipak je nevjerojatno kako su brzo Zagrepčani saznali da se dijele djeca, kamo treba ići po njih i koliko ih je, a još ništa nije službeno objavljeno — čudila se jedna gospođa, ali druga je brzo odgovorila:

— Ništa to nije nevjerojatno. U Zagrebu se odmah sve sazna, ništa se ne može sakriti...

Grizi me neprimjetno dotakne koljenom: opet su čitale naše letke...

Neprekidno su dolazila nova djeca. Neku su ustaše vodili ravno u Jastrebarsko. Tatjana Marinić je onda odmah pozivala prof. Brösslera da pošalje

ekipu, pa da djecu pregledaju, razvrstaju prema bolestima i uvedu u kartoteku kao što su postupali s djecom koja su dolazila na Senjak.

Iz bolnice u dvorcu, koju je sada, na prijedlog dra Dragišića, vodila Lina Padovan, odvodili su djecu kada bi se malo oporavila i prizdravila u Reku, a njoj bi davali opet najbolesniju. Od svake nove grupe prvih je dana umiralo nekoliko djece... sva na Lininim rukama...

I dvorac i barake uz franjevački samostan bili su ipak pretrpani.

Jedne noći pred zoru probudila je pucnjava djecu i one koji su se za njih brinuli. Partizanski napad ovdje, u neposrednoj blizini Zagreba!

Da, bila je to Četvrta partizanska brigada Hrvatske koja je dobila zadatak da na putu Pokupljem prema Žumberku napadne Jastrebarsko, važno neprijateljsko uporište na željezničkoj pruzi i cesti Zagreb-Karlovac. Trebali su zauzeti to kotarsko središte, zaplijeniti oružje, hranu, odjeću i ostalo što nađu u vojnim skladištima, a prugu onesposobiti za promet. Osim toga, trebalo je narodu i fašistima pokazati kako nisu točne propagandne tvrdnje da su partizani »dokraja uništeni«.

Partizanska obavještajna služba pribavila je sve potrebne podatke. Kad su se partizani zaustavili u Kupčinskoj šumi, izložen im je potreban operativni plan uz pomoć velike i precizne skice — kako mi je to kasnije ispričao Branko Zutić, tada operativni oficir Četvrte brigade.

Neobična okolnost pomogla je partizanima pred zoru 26. kolovoza 1942: nastupila je potpuna pomrčina punog Mjeseca. Tako su se borci mogli prikrasti bliže nego da je sjala jasna mjesečina. Napad je počeo i odvijao se točno po planu: zauzet je cijeli gradić, osim jedne jednokatnice u kojoj su se zabarikadirali žandari.

Dok su građani pozdravljali partizane, oni su otpremali municiju i hranu, pa zapalili veliko ustaško skladište sijena. Na kolodvoru su uništili teretni vlak, a iz putničkoga, koji je ubrzo stigao, oslobodili sedam zatvorenika koje su ustaše vodili u Jasenovac. I iz zatvora su pustili uhapšenike.

Oko sedam i trideset napad je bio završen. No puškomitraljezac Stevan Tesla s grupom boraca primijetio je kod franjevačkog samostana barake ograđene žicom koje su čuvali ustaše. Vidio je i djecu.

Partizani su zaključili da je to jedan od ustaških dječjih logora. Kundakom su provalili vrata na ogradi i svladali ustašku stražu.

Partizani su se užasnuli kad su vidjeli kako su mršava djeca koja su trčala borcima, grlila ih i molila da ih povedu. Bilo je tu 727 djece. Partizani su ih poveli, iako su ta mala, sitna, slaba i izgladnjela djeca jako usporavala povlačenje. A po planu su se trebali hitno povući prije nego što iz Zagreba ili Karlovca stigne vojska kao pojačanje svladanim ustašama.

Manju djecu naprtili su na leđa partizani i oni građani Jastrebarskog koji su krenuli s njima. Kad su izišli iz grada, izgladnjela djeca su se razbježala poljima, čupala klipove kukuruza, iskopavala mrkvu, krumpire i sve to jela sirovo. Borci su bili nemoćni da ih zaustave. Gledali su ih sa suzama u očima.

Već nakon četiri kilometra hoda morali su se zaustaviti na odmor. Djeci su podijelili zaplijenjeni šećer u kockama.

U međuvremenu je doktor Davila (koji se brinuo za djecu u domu nakon odlaska doktora Dragišića) saznao da su partizani odveli djecu. Brzo je otrčao u barake kraj franjevačkog samostana gdje je bio izdvojio u karantenu nekolicinu kod kojih je bio pronašao trbušni tifus i pjegavac da se zaraza ne bi proširila među drugu djecu. I ta su bolesna djeca otišla s partizanima!

Doktor Davila se odmah raspitao kojim su smjerom pošli partizani i saznao da su otišli prema Svetoj Jani. Potrčao je za njima da im objasni kako se za tu djecu brine Crveni križ. I, najvažnije, da ih upozori kako neka djeca boluju od zaraznih bolesti koje bi se mogle proširiti među drugom djecom i među borcima.

Bez predaha je trčao osam kilometara. Partizansku kolonu je stigao u Svetoj Jani. Nakon objašnjenja pronašao je bolesnu djecu i poveo je natrag. S partizanima su tako ostali najveći i najjači, od kojih su mnogi bili odjeveni u odore ustaške mladeži.

Nešto dalje od Svete Jane partizane su napali ustaše. Mnogo djece ustaše su ponovo zarobili, a neka su nastavila s partizanima i postala mali brigadiri.

Ponovno zarobljenu djecu ustaše su odveli u Samobor u Prebcgov magazin. Tamo su po njih pošli Jana Koch i profesor Brössler, odveli ih u Zagreb i odmah razmjestili kod zagrebačkih obitelji.

Početkom kolovoza u Crvenom križu i Ministarstvu udružbe još nisu točno znali gdje se sve nalaze zarobljena djeca ni koliko ih je. Ustaše su sada sami dovodili djecu, i to ravno u Reku.

Trećim takvim neočekivanim transportom stiglo je 850 djece, redom strašno bolesne. Vidjelo se da su bila otrovana: grla su im bila ispečena. Od malo veće djece su saznali što se dogodilo: bila je vrućina pa su im ustaše prije polaska dali da se napiju hladne vode. A voda je imala neki čudan okus. . .

Tatjana je zaključila da je riječ o sodi, pa je odmah pozvala iz Zagreba dra Dragišića. On je utvrdio da su otekline u grlu od sode, ali da isto takve sigurno postoje i u želucu i crijevima. Jedini lijek bio bi svježi kravlji sir i sirutka.

Staša Jelić je smjesta razaslala omladince po okolnim selima po sir i sirutku. Odmah su počela stizati seljačka kola, ovaj put i s Plješivice. Seljacima su dopustili da odvedu sa sobom onu ozlijeđenu djecu koja su inače bila u dosta dobrom stanju. Liječnici su naglasili da moraju najmanje četrnaest dana piti sirutku i jesti sir, a osim toga je doktorica Glumec obilazila tu podijeljenu djecu.

Dio djece je podlegao trovanju, ali ih je mnogo više ipak spašeno.

Međutim, počela je školska godina pa je Lina Padovan, koja je bila učiteljica, morala natrag u Rude. U bolnici u Jastrebarskom ostao je dr Davila. Kako su djeca ozdravljala, tako su ih slali u Zagreb, u obitelji.

*

— Znate, moje gospođe — govorila je jedna prijateljica Grizijeve mame na»žuru« — Zagreb se stvarno lijepo iskazao. Već je smješteno toliko djece, a stalno stižu nova. , ...

— Odakle samo dolaze toliki ljudi po njih? I siromasi i imućniji.

— Turković je ljetnikovac pod Sljemenom doslovce pretvorio u malo lječilište, gdje medicinske sestre i liječnici liječe djecu. I drugi su tako uzeli djecu. .. znam da su to učinili Ribarić, Badel, inž. Vidaković, industrijalac Predović, Bizjak i mnogi drugi...

— Onaj koji ima poljoprivredno dobro na Sljemenu, ispod Rauhove lugarnice?

— Da, taj. Drugima, kažem, ne znam svima imena, ali čujem da djecu kad ozdrave vraćaju profesoru Brössleru da ih podijeli po kućama, a oni uzimaju nove male bolesnike.

— A ja sam čula da i ljudi koji imaju velike stanove od po osam, deset soba, uzimaju k sebi petero i više djece. Tako je uzeo i barun Turković, ne onaj iz Okučana, nego onaj koji u Oktogonu ima veliku trgovinu čilima.

— Liječnici liječe tu jadnu djecu po Zagrebu besplatno, neće da naplate posao.

— A apotekari daju lijekove besplatno...

U Sisku je još od 1941. godine postojalo prihvatilište za djecu izbjeglica. Pripadalo je pod Ministarstvo udružbe. Ali je 1942. godine pretvoreno u ustaški koncentracioni logor i bilo je mnogo muka da ga vrate pod kompetenciju Ministarstva udružbe koje se tek tada moglo pobrinuti za djecu.

U sisački logor su ustaše dovodili »zarobljenike« i iz drugih krajeva gdje se vodila borba, a ne samo s Kozare. Najviše je bilo iz Slavonije, jer su tamo partizani izvodili mnoge napade da pruže podršku kozaračkim partizanima. Od 3. kolovoza 1942. do 8. siječnja 1943. godine (a kasnije je dovedeno još zarobljene djece) oko sedam tisuća djece stiglo je u Sisak.

Smjestili su ih posvuda: u Teslićevo kupalište, u školuju sela, u samostan sv. Vinka, u Križarski dom, u zgradu Guči i poslovnicu Spiler.

Kad se saznalo da će tu djecu preuzeti Ministarstvo udružbe i Crveni križ, došla je prof. Brössleru iz Slavonije delegacija da mu objasni kako u Sisku ima mnogo djece kojoj su živa oba roditelja ili jedan roditelj, pa bi željeli da im se vrate djeca. Odmah je dogovoreno kada će roditelji doći da potraže svoju djecu.

Međutim, to su saznali i seljaci iz okolice Siska, pa su i oni došli.

Prof. Brössler je najprije pustio roditelje da pregledaju sve zgrade u kojima su bila smještena djeca. Kasnije mi je potresno pripovijedao kako su se roditelji i djeca prepoznavali. Dijete bi viknulo: »Nano!« a majka njegovo ime. Grlili bi se i ljubili, pa nije bilo nikakve sumnje da su zaista roditelji i njihova djeca.

Slavonci su prepoznavali i djecu svojih rođaka i susjeda, pa su im dopustili da i njih odvedu roditeljima.

Tako su vraćena 2 662 djeteta. Veća djeca su se okupljala oko seljaka i seljanka: »Povedi i mene, tetkice! Povedi i mene, čiko!« I tako je još 1 193 djece odvedeno u Slavoniju. Tu djecu, koju su odveli roditelji, nije prof. Brössler uopće uvodio u kartoteku niti bilježio da su otišla kućama.

Zatim su došli na red nestrpljivi Banijci. Njima su dali djecu koju su odredili liječnici. Zatim su došli na red i građani Siska koji su također uzeli nekoliko stotina djece, a neka su po mišljenju liječnika trebala najprije ostati na liječenju.

U to je naišao još jedan vlak djece, koji su doveli ustaše. Predali su i popis. Bila su to bolesna djeca koju je trebalo odvesti u Zagreb. Međutim, ustanovljeno je da prema popisu manjka 250 djece. Žene su potrčale po pruzi u potrazi za vagonom u kojem bi trebala biti ta djeca.

Baš kao i prije u Zagrebu, vagon je bio udaljen nekoliko kilometara od kolodvora, pa je bilo jasno da su ga ustaše izdvojili i ostavili tako daleko.

Prof. Brössler i Jana Koch našli su 250 dojenčadi koja su još samo zijevala — plakati nisu mogla. Neka su bila mrtva. Ostalu su djecu žene doslovce razgrabile i otrčale s njima kućama. Djeca su tako posvojena po banijskim selima.

Nisu ušla ni u kakvu kartoteku i mnoga od njih nisu nikad ni saznala da su zapravo »bezimeni«, da im roditelji koji su ih odgojili zapravo nisu pravi roditelji.

Iz transporta su Siščani preuzeli 1 152 djece. Preostale tri tisuće odvezeno je u Zagreb. Najteže bolesnu smjestili su u zaraznu i druge bolnice, ostale u prihvatilišta odakle su ih preuzeli Zagrepčani.

Kako su ozdravljala djeca u Reki i iz baraka kraj franjevačkog samostana izJastrebarskog, tako su i nju dovodili u Zagreb i davali obiteljima. Samo je u dječjem domu u jastrebarskom ostala do oslobođenja bolnica za koju su se brinuli doktorica Glumec i dr Davila, a povremeno, su dolazili i drugi specijalisti.

Tatjana Marinić, Staša Jelić i učenice ostale su u Rudama do početka rujna 1943. godine. Tada su Tatjana, Lina Padovan i učenice uzele hranu, lijekove, posteljinu i sve što bi moglo dobro doći, pa otišle u Zumberak. Staša Jelić se s jednogodišnjim sinom vratila u Zagreb, pa radila najprije u Crvenom križu, a zatim kod dra Borčića u Školi za medicinske sestre.

Tatjana i njezine učenice odmah su se priključile brizi za partkanske dječje domove kojih je bilo sve više. Na tom poslu sam ih i ja upoznala kad sam došla u partizane. Ona, Lina Padovan i učenice Male škole nisu se mogle osloboditi sjećanja na užase koje su proživjele spasavajući kozaračku djecu. Često su o njima pričale. . .

A tragedija kozaračke djece time nije bila završena. . .

Kad su ustaše bježali iz Zagreba, nekoliko dana prije oslobođenja sjetili su se i kartoteke kozaračke djece. Zapalili su je uvjereni kako će tako zamesti svaki trag toj djeci i posve onemogućiti da se otkrije čija su.

No, nisu uspjeli. Doktorica Budisavljević je bez znanja ustaša načinila dvostruku kartoteku. Duplikate je sakrila i kad je Zagreb oslobođen, donijela ih je Tatjani Marinić, tada načelnici odjela za brigu o djeci u Ministarstvu socijalnog staranja, gdje je radio i prof. Brössler.

Tatjana se pobrinula da se po selima na Kozari razglasi da su djeca smještena u Zagrebu. I počeli su dolaziti roditelji u potrazi za svojom izgubljenom, otetom djecom.

Iako su postojali podaci iz kartoteke, očajni bi roditelji za neko dijete s drugim imenom tvrdili da je njihovo. Gledali su njih, pa fotografije izgladnjele djece kakva su bila u logoru, pa opet djecu. A ona su sad bila sasvim drukčija: ishranjena, debeljuškasta, lijepo odjevena. Više nisu sličila na djecu s fotografije.
I majke su jaukale:

— Moje je! Poznam ga po očima.. .

Susreti roditelja i djece bili su potresni, ali tu djecu je često čekao težak život u popaljenim selima, na razorenim poljima, možda i glad, neimaština. To su isticali novi roditelji koji su za rata tu djecu zavoljeli kao svoju. Oni su se borili da djeca ostanu s njima.

— Drugarice, kamo ćeš odvesti dijete? — preklinjala je Zagrepčanka.

— I sama kažeš da ti je sve propalo. Ostavi ga ovdje! Tvoje je! Dođi kad god hoćeš k nama u Zagreb, a i mi ćemo dolaziti k tebi, ali ostavi dijete ovdje gdje mu je bolje. Polazi školu, završit će nešto, ne vodi ga natrag u glad...

A poneka bi majka ostavila svoje dijete tamo gdje mu je bolje. Bilo je dosta takvih slučajeva, ali mnoge majke su bile previše sretne što im je dijete živo da bi se opet od njega odvajale. Tako Lini Padovan nije ostao dječak kojeg je bila uzela 1942. godine i odvela sa sobom u NOB, gdje je svršio dva razreda u partizanskoj gimnaziji. Njezin očaj ni sva nagovaranja nisu koristila. Tetka ga je odvela majci u popaljeno selo, u neimaštinu i glad.

Po mnogu djecu više nije imao tko doći. U Zagrebu ih je tako ostalo više od devet tisuća. Od njih većina nije uopće ni znala da njihovi »tata i mama« nisu pravi roditelji. Ako bi od koga saznali, kretali su u potragu za pravim roditeljima i slali preko radija pozive »Tražim roditelje...«

A kada bi se netko i javio, nitko nije mogao biti siguran jesu li to zaista pravi roditelji ili pak neki očajnici koji su izgubili svoje dijete pa žele posvojiti tuđe.

Djeca su odrasla, imaju svoje obitelji. Ne traže više, vole i cijene roditelje, ljude koji su ih usvojili i odgojili. Svjesni su da su ih njihovi novi roditelji voljeli, da su im spasili život i da su ih čuvali kao kap rose na dlanu.*

Iz knjige *Zagreb se bori,* .Školska knjiga«, Zagreb, 1977.

Tvrtko Švob

SLIČICE IZ USTAŠKIH ZATVORA

Trg N., 2. srpnja 1942.

»Bilo bi ipak najbolje da priznate«, vodio me agent za preslušavanje u ćeliju br. 14. Svakog časa stizali su novi uhapšenici. Kada sam ušao u ćeliju, dočekali su me prilično veseli uzvici: »Evo još jednoga nevinog!« U ćeliji je bilo vrlo različitih ljudi. U jednom kutu neki je starac samo sjedio i šutio. Po sredini ćelije šetao se neki mlađi, čvrst čovjek. Bio je to Vladimir Frajtić, koji je za vrijeme stare Jugoslavije odsjedio po tamnicama više od deset godina, a sada ga ustaški režim opet zahvatio.

Zid kraj kojega sam našao mjesto za ležanje bio je zamrljan od krvi jednog studenta. »Nije više mogao izdržati batine, koje je svakodnevno podnosio, pa si je prerezao žile na ruci jednom britvicom koju je uspio proturiti u ćeliju«, razjasnio mi je jedan drug.

Neki radnik koji je bio dopremljen iz Jasenovca na nova preslušavanja, zapitao me:

»Jesi li što priznao?«

»Ne, pa nisam ništa kriv«, odmahnem.

»Tako je«, upozori me, »ako jesi — nisi, ako nisi — nisi.« Nasmiješio sam se i potvrdio glavom.

Netko je zapjevao onu: »Libaš li me...«, kad začusmo jaukanje. To su prolazile kraj naše ćelije neke djevojke, kažu, radnice i jedna medicinarka.

Škiljili smo kroz »bušu« na vratima i vidjeli kako ženske bose noge, sve crvene i natečene, kao na žeravici, polako tapkaju u svoju ćeliju...

4. srpnja, moj rođendan.

Bačen sam u ćeliju br. 7 na Savskoj cesti, koja je tada bila samica. Iako je bio srpanj, tamo u podrumu bilo je tako hladno da sam drhtao. Na zidu

sam ugledao nevještom rukom, vjerojatno ustaškom, da bi se zaplašile pridošlice, razne »utješljive« rečenice: »Nema nade na povratak kući«, »Iz ove sobe ne izlazi se živ«, »Ovdje je jedan dan kao hiljadu dana na slobodi« i si. U ćeliji je bila jedna priča, na uglu kibla sva prepuna starog izmeta, tako da je smrad bio užasan. Stalan polumrak pojačavao je strahovitu prazninu. Uz to glad i neizvjesnost... Zabavljao sam se time da sam nogom ubijao mnogobrojne muhe i brojio ih. Progonila me misao koliko ću ih morati ubiti dok se nešto ne promijeni, da izađem odavde, pa makar i na »bolji svijet«.

Svako jutro dolazila je pred ćelije neka žena i, vičući pred vratima, pitala da li je tu tko bolestan. Ja sam se javljao, i tako su prolazili dani: ona je vikala izvana, a ja odgovarao iznutra, bez ikakva rezultata.

Referent Bogojevski, ruski emigrant, izvježban u svojoj batinaškoj ulozi još u beogradskoj Glavnjači, nezadovoljan rezultatom preslušavanja, zapovijedio je da me odvedu u neku gornju sobu. Kad sam došao u tu prilično veliku prostoriju (ili mi se takva činila nakon samice), dočekala me je neugodna slika. Jedan čovjek, sa strahovito povećanim i crnim prstima, s ispruženim rukama, ukočeno je stajao. Kraj njega se podupirala laktima o stol neka žena, sva razderana, više nego polugola, teško dišući i jaučući. Nekoliko ustaških agenata bilo je zabavljeno nečim naročitim. Neki su bili leđima okrenuti i zaklanjali su mi uvid u njihov posao. Natezali su se s nekim zatvorenikom. Čuli su se nesuvisli glasovi, jaki uzvici. Agenti su se odmakli: iz zatvorenikovih usta tekla je krv, na podu su se bijeljeli zubi. Ustaša je držao u ruci zakrvavljeni pendrek.

Vjerovao sam da sada ja dolazim na red, pa kada sam bačen natrag u samicu, upravo mi je bilo čudno...

Prošlo je više dana. . .

Veselio sam se kad sam čuo da idem u ambulantu. Naći ću se opet s drugovima^ bit će ipak ljepše!

»Sto si po zanimanju?« — tim pitanjem dočekao me je jedan zatvorenik u ambulanti.

»Student.«

»Aha, onda već možemo misliti! A šta si napravio?«

»Ništa, što bih napravio?«

»Aha, student — dakle komunist, neće da prizna — znači zagriženi komunist, dakle znade se«, veselo je trljao ruke, »za par dana ćeš u logor, malo će te tamo udešavati, i onda ćeš otići bogu na račun.«

No, u lijepo sam društvo zapao! — pomislih.

Malo kasnije, približio mi se neki seljak Rukavina, zvan Palenta, te mi prišapnuo: »To ti je jedan ustaški gad, Marko Ožanić, ovdje je zbog bogtepitaj čega, nemoj te stvari primati k srcu.«

Neki zatvorenik Cividini stalno me je nagovarao da priznam, jer da je to za mene »najbolje«. Kasnije sam doznao da je taj Cividini bio stari policijski batinaš još za vrijeme Bedekovića i da je sada bio u ustaškoj službi. Osobito krvav je bio kasnije u jasenovačkom logoru.

Prošlo je opet nekoliko dana, kad sam premješten u Zakladnu bolnicu na Rebru, zatvorenički odio.

Bilo je'tigodno leći na pristojan krevet. Ali svakodnevno su dolazili novi bolesnici, i to slučajevi koji su pokazivali svu strahotu ustaškog režima.

Jedne noći, oko dva sata, donesen je na nosilima jedan zatvorenik. Sav povijen, imao je na licu masku od sadre koju su mu stavili liječnici. Hripao je
i pištao. Jedva se razabralo: »Ubijte me, drugovi, ubijte me.« Tek što je bio smješten

u krevet, od strahovite boli strgao je masku s lica i skidao povoje. Vidjelo se je da mu je cijelo lice, cijela glava tamnocrvena, gotovo crna i natečena tako jako da se u toj nateklini nisu oči gotovo ni razabirale. Svi prednji zubi bili su izbijeni, donja vilica slomljena, usne nevjerojatno ispupčene. Ta glava činila se kao neka čudnovata mješina stavljena na vrat. Zglob noge bio mu je, kao što je kasnije ustanovljeno, razbijen na dvanaest komada. Dobio je i potres mozga. U početku se nije znalo tko je. Svi smo bili duboko uvjereni da neće preboljeti. Ipak, iako desetak dana nije ništa mogao jesti, on se polako, ali sigurno oporavljao. Konačno smo saznali njegovo ime. Bio je to dr Mile Bošković, Crnogorac, asistent Veterinarskog fakulteta u Beogradu, sjajan drug i borac. Agenti su ga tukli i napokon bacili s drugoga kata na trg N., i tako je dobio one strahovite ozljede. Uspio sam dostaviti podatke o njemu svome najstarijem bratu, da bi ga se, možda, na neki način pokušalo izvući iz ustaških kandža. Unatoč svim nastojanjima, ništa nije pomoglo. I moj brat i Mile doživjeli su na kraju istu sudbinu. Ubili su ih, nakon strahovitih muka, ustaški koljači kada se oslobođenje primicalo krupnim koracima.

Svaki dan dolazili su drugovi ranjeni ili premlaćeni pri hapšenju, ili pak izmrcvareni seljaci uhvaćeni pod optužbom da su partizani. Iz Bjelovara su dolazili osobiti slučajevi. Tamo su ustaše bili specijalisti u prženju nogu. Drugovi koji su odande dolazili bili su u strahovitu stanju. Meso im je otpadalo sve do kukova, uz to se širio nesnosan smrad.

Bilo je tu drugova s kojima sam navečer potajno razgovarao i čak smo se dalje izgrađivali. Među njima su bili prof. Safet Krupić (kasnije ubijen u logoru), docent dr S. Rapić, braća Borić, Smoljan, dr M. Iveković, Večeк i dr.

Medu nama su bili i neki koji su bili zatvoreni zbog kriminalnih djela. Neki od tih su se održavali u bolnici dosta duhovitim simulacijama. Tako je jedan simulirao da ima lues. Spalio si je na spolnom organu cigaretom jedno mjesto tvrdeći da je to od infekcije, a to što mu je krv negativna, tumačio je time ,što je počeo već prije uzimati antiluetičnu kuru.

Cijelu posebnu sobu imao je Ivan Pernar, jedan od glavnih Mačekovih suradnika. On je nosio svoje odijelo, mogao je primati izvana knjige, hranu, mogao je izlaziti na hodnik kada je htio, i imao je niz drugih privilegija koje mi ostali nismo imali. Kada je jedan profesor razgovarao s nekim stražarom, Pernar je toga stražara pozvao k sebi i pokazujući na profesora, denuncirao ga: »Nemoj se družiti s tim komunistom!«

Jednog jutra napunile su se bolničke zatvorske sobe Židovima. Ponovo su ih bili pohapsili u velikom broju i strpali najprije u gimnazijsku zgradu na Wilsonovu trgu. Toliko su bili tamo pretrpani, kako su nam došljaci pričali, da nisu mogli doći na red ni na zahod, te su morali vršiti nuždu jedan kraj drugoga, žene kraj muškaraca i si. Nakon nekoliko dana otpremali su ih izvan Hrvatske, a nekoliko nemoćnika dospjelo je k nama u bolnicu. Jedan starac, pošto je bio tako izmučen, u njoj je i umro.

U jednoj sobi ležao je neki drug, imenom Posarić, teško ranjen u kičmu. Nije se mogao ni maknuti. Bio je kost i koža. Policijski agenti i referenti oblijetali su kao psi oko njega ne bi li odao drugove. On je nemoćno ležao, ali nije izustio ni riječi. Znao je da mu nema spasa. Da se svega toga što prije riješi, nije uzimao hrane. Polako je umirao.

Često su tamo dolazili u inspekciju Joso Rukavina, Lučić i drugi krvoloci. Tada se samo čekalo koga će zgrabiti i otpremiti u logor. Stanje nekih zatvorenika u takvim časovima zvali su u šali »logoritis«.

Navečer smo se katkada mogli prošetati hodnikom, a da uprava za to nije znala. Viđali smo se tada i sa zatvorenicima iz drugih soba, pa i s osobama iz ženskih odjela. Većinom su to bile političke zatvorenice, osim jedne sobe u kojoj su boravile prostitutke oboljele od spolnih bolesti. One su brzo izlazile na slobodu.

Sjećam se nekoliko sasvim mladih seljačkih djevojaka i žena, od 15 do 20 godina, koje su liječene od raznih rana zadobivenih na oslobođenom teritoriju i u zatvoru, da bi ih kasnije ubile ustaše. Ostala mi je naročito u sjećanju Zorica Vidiček iz Poznanovca. Videći kako joj tuku oca s kojim je zajedno uhapšena, skočila je s drugoga kata. Kako je bila u teškoj seljačkoj suknji, ona se pri padu raširila kao padobran, i tako se ona, bez većih ozljeda, našla na pločniku.

Jednog dana dopremljena je s terena na nosilima, ranjena, jedna crnka za koju smo se svi bojali da će loše proći. Bila je to radnica Stefa Culig. Ipak, ozdravivši, prošla je logore i mnogobrojne teškoće, uspjela se izvući iz zatvora i prijeći ponovo na oslobođeni teritorij.

13. listopada 1942.

Pušten sam kući. Prije odlaska izljubio sam se s mnogim drugovima kojih više nema. Mile Bošković mi je rekao: »Vele ti da ideš na slobodu. Ali slobode još nema, mnogo će nas još nestati dok do nje dođe. Ali kad taj dan dođe, ne zaboravite nas koji to možda, nećemo doživjeti.«

Kada sam izišao iz zatvora, duboko sam udahnuo svjež večernji zrak. Nisam se naročito veselio, budući da sam vidio toliko patnja. Tada nisam slutio da ću s ustaškim policijskim psima imati još dva puta posla i da ću izgubiti brata koji mi je, uz drugove, najviše pomogao da se iskopam iz »mrtvog doma«.

Kada sam kao partizan ulazio u oslobođeni Zagreb, nisam se mogao otresti sjećanja na Boškovićeve riječi. Ne, nećemo vas zaboraviti! Vašim ubojicama sudit će narod!*

Iz zbornika sjećanja *Zagreb 1941-1945.* »Spektar«, Zagreb, 1972.

KAZALO IMENA

Abel, D., 92
Abramović, V., 57
Adžija, 179
Adžija, B., 121
Afrić, V., 12, 51, 105, 194, 195, 235, 236, 237
Afrić-Šembera, M., 178
Ahmetović, L., 3, 6, 29, 45, 51, 58, 68, 69, 70, 75, 87, 88, 90, 91, 100, 116, 120, 121, 175, 179, 236, 237, 248, 250, 251
Ahmetović, Z., 179
Aleraj, D., 116
Aleraj, Z, 116, 117
Ana, 79
Andrašić, M., 25, 156, 157
Andrija, 82
Andrijani, V., 78, 79, 154
Antolić, J., 103, 104
Artuković, 291
Asančajić, J., 25
Augustin, W., 276
Augustinčić, A., 36, 171, 226, 228, 229, 230
Augustinčić, N., 36, 229, 230
Augustinčić, R., 36, 229, 230

Babić, E., 117
Bačun, 88
Badel, 313
Badnjević, E., 25, 120, 122
Bađek, S., 57
Bajlo, P., 57
Balon, F., 31, 33
Bakarić, 178
Bakarić, V., 25, 37, 219
Baki, J., 276
Baković, J., 25
Baković, R., 5, 178
Baković, Z., 5, 178
Bakrač, B., 18, 19, 74, 75, 76, 77, 121, 125, 133, 145, 148, 179
Bakrač, I, 19, 123, 144, 149, 179
Bakran, Z., 95
Balaško, F., 60, 61
Balen, S., 120
Baloković, Z., 136
Baltić, M, 25, 75, 76, 248, 255
Banovac, D., 66, 69, 71, 157
Baranašić, 103
Barbalić, I., 72, 73, 74, 75, 116, 142, 143
Barić, Š., 59
Bašić, S., 92, 111
Bauk, D., 214
Baukovac, S., 98
Becić, 277, 284
Bedeković, 318
Bedeković, F., 96, 97, 100
Bedeković, Z., 254
Begović, B., 275
Beker, Z., 25
Beli, 80
Belić, Z., 176
Belinić, M., 25, 29, 50, 60, 71, 158, 170
Bendo, 100
Benel, M., 150
Benel, O., 132, 150
Benkotić, V., 116
Berislav, 99
Bermanac, Đ., 156
Berus, A., 25, 48, 68, 71, 73, 149, 153, 202, 209, 210, 211
Besalet Kadenić, B., 57
Bezić, 286, 288
Biber, A, 6, 44, 87, 155

Bičanić, R., 28
Bijedić, Š., 186
Bilal-Redžić, F., 13, 14, 123, 241, 242, 248, 250, 253, 254, 256, 260, 264
Biluš, D., 179
Biljan, I., 96, 97
Biljan, S., 96, 97
Binenfeld, E., 105
Biočić, F., 30
Biščević, S., 103
Bituh, B,, 271
Bituh, S., 271
Bival, M., 243, 259
Bizjak, 283, 313
Bizjak (braća), 5
Blašković, 199
Blašković, V., 264, 265
Blažević, J., 36
Blažević, D., 108
Blažević, M., 108
Blažičko, Lj., 22, 45, 67, 69, 178, 179
Blažina, M., 103
Blažina, S., 62, 63
Bobić, F., 247
Bocak, 205, 206
Bogdanić, I., 118
Bogojevski, 108, 318
Boj, F., 259
Bojanić, 277, 284
Bojić, K., 115, 116
Boltek, 61, 62, 63
Bon, B, 12, 22, 177
Boranić, D., 140
Borčić, 295, 315
Borić (braća), 79, 319
Borjan, L., 113
Borošak, M., 118
Borošin, 116
Borovčak, Š., 88
Bostandžić, A., 126, 137
Boško, M., 197
Bošković, M., 319, 320
Bošnjaković, O, 276, 286, 288, 294, 298
Božičević, 197
Božičević, I., 6, 156
Bradač, S., 231
Brana, S., 30, 32
Bratanić, S., 116
Bratko, A., 89
Brenčić, Z., 215, 221, 222
Breslav, H.$_3$ 276
Brezovac, Č, 27
Brigljević-Kristl, J., 75
Brko, 79, 169
Brlečić, B., 85
Brlek, V, 82, 83, 213
Brnčić, J., 160, 162, 163
Broz, D., 73
Broz, V., 276, 279, 280, 283, 295, 296
Brozović, P., 84
Brössler, K., 276, 280, 282, 284, 287, 293, 294, 295, 298, 300, 301, 302, 304, 307, 311, 313, 314, 315
Brujić, N., 253
Brujić, S., 41
Brusić, I., 116
Bubanić, S., 10, 18
Budak, D., 27
Budak, F., 180
Budak, M., 174, 275, 302
Budak, V., 176
Budisavljević, 294
Budisavljević, D., 277, 280, 284, 294, 295, 315
Bukovac, M., 84
Bulić, 229, 230
Buljević, T., 214
Bunjevac, C., 212
Burić, M., 99
Burmač, 63
Butković, 90, 91, 92

Car, B., 66
Carić, D., 18, 19, 77, 121, 123, 125, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 153, 177
Cekurić, E., 179
Cergolj-Ahmetović, Z., 15, 20
Cerjan, S., 253
Cerne, V., 276
Cesaree, A., 27
Chudoba, 134
Churchill, R., 37
Cifrek, M, 78, 79, 80, 81
Cilić, A, 32, 35, 158, 160, 163, 179, 235
Cilić, V., 158, 159, 165
Cividini, 318
Crnojevac, 49
Cukor, V., 156

Culjak, F., 10, 21, 58, 167, 168, 197
Cvenček, I., 30, 31, 36
Cvetić, A., 79
Cvetić, V., 79
Cvetković, D., 227
Cvičeg, S., 66
Cvija, V., 216, 263
Cvija, Z., 12, 51, 194, 237, 240
Cvitaš, N, 17, 23, 54, 252

Cabrajac, M., 179
Calie, Dušan, 255
Čalić, Dušanka, 255, 256
Čandrlić, M., 219
Čanković, M., 60, 61
Časar, V., 157
Čavčić, I., 154
Čedo, 79, 80
Čegec, V., 283
Čemeljić, L., 116
Cerne, V., 288
Černjul, S., 88
Čizmek, 103
Čizmek, M., 284
Črnozubov, 73, 283, 295
Črnozubov, T., 73
Čuklić, M., 85
Čulig, Š, 113, 320
Čulik, I., 23

Ćatović, 139
Ćiro, 23

Dačnik, 62
Dajč-Župić, K., 273, 289
Dakić, B., 5
Damjan, 270
Danica, 98, 99, 100
Danka, 255
Dante, D., 110, 111, 112, 113
Darović, I., 151, 152, 157
Daskijević, P., 252
Davila, 312, 313, 315
Debeljak, S., 9, 58
Dedijer, O., 252
Degorizi, 74
Deigaio, I., 25, 102
Delhunij, S., 25
Denac, I., 6, 102, 103
Deželić, V., 299

Dijanović, D., 97
Dijanović, T., 88, 96
Dimitrijević, M., 298
Dimitrijević, S., 298
Divjanović, D., 93, 95
Divjanović, G., 93
Dobrilović, J., 233
Dobrin, 92
Doder, D., 166, 168, 184
Doimi, D., 56, 57
Dominko, F., 166, 167, 168, 184
Domjan, J., 264
Domjanić, D., 205, 206, 211
Domović, 92
Dozet P, 25, 57, 75, 76, 77, 125, 128, 138, 150
Dragan, 216
Dragišić, B., 273, 283, 289, 295, 302, 303, 305, 306, 312, 313
Dragišić, N, 283, 295, 302, 305
Dragnić-Skorupan, A., 202
Dragosavić, A., 10
Draženović, F., 56
Drežančić, I., 117, 119
Drobnič, A., 31
Drvenko, F., 154, 155
Dubajić, D., 12, 25, 159
Dugački, 68
Dugi, 63
Dujšin, D., 12, 34, 235
Dukanović, Z., 83, 214
Dumić, 301
Durieux, T., 301
Durjava, M., 144

Đaković, J., 5, 241
Đaković, S., 84
Đekemati, V., 276
Đerfi, J., 156
Đermanović, Z., 254
Đigarac, 79
Đoko, 254
Đuranović, 16
Đurđica, 123
Đurin, J., 271
Đuro, 105
Đuro, Žuti, 63

Ekštajn, 286
Emrović, M., 85
Evie, B., 49

Fabijanić, K., 276, 286
Fabijanić, S., 254
Fadiljević, T., 12, 235
Faist, F., 215, 216, 221, 222
Fak, Z,, 253
Farčić, P., 73
Filipčić, J., 63
Filipović, 73
Firm, F., 215, 221
First, V., 44, 45
Fišer, Z., 73
Flajpan, S., 213, 214
Flores, 49
Foslić, D., 191
Fošnarić, 263, 271
Frajtić, V., 317
Francetić, 178
Franković, 273, 289
Franolić, 88
Fresi, I., 83, 214
Friščić, A., 276
Friščić, F., 276
Frol, I, 72, 73, 117
Fuks, A, 78, 79, 154
Fureš, 105

Gabrić, L., 36
Gača, M, 154, 155
Gaće, I., 191
Galić, V., 30, 31, 32, 35
Gamulin, 73
Gasparini, I., 186, 187
Gatin, 35
Gaudencija, 302
Gaži, 179
Gerjavić, Ć., 158
Gerjavić, M., 158
Gerl, Lj., 30, 32, 33
Gerzej, M., 117
Gladni, 123
Glas, 215, 216, 221
Glavati, S., 111
Globernik, 191
Glumec, 306, 313, 315
Glumpak, S., 7, 66, 68, 69
Gmajnić, J., 79, 96, 97
Golub, 226
Golub, F., **66**
Golub, J., 68
Golub, Z., 25, 117, 119, 120
Golubović, D., 253
Gomerčić, M., 276
Gonzi, V., 33
Gorjup, F., 157
Gorkić, T., 154
Gorkić, S., 155
Gospodnetić, A., 85
Gošek, S., 101
Govorušić, K., 84
Grdenić, D., 73
Gregorić, P., 20, 60
Gotlib, M., 105, 106
Gotlich, M., 14, 17, 23
Gotovuš, A., 96
Gradišar, I., 98
Grahonja, J., 97
Grakalić, M., 216
Grbić, C., 55
Gredelj, D., 254
Gredelj, J., 186, 197
Gredelj, 186
Gregorčić, F., 280
Gregorović, V., 118
Grgić, A., 115, 116
Grgurić, I., 254
Grković, D., 158
Grković, F., 158
Grozaj, M., 73
Grozdanić, M., 79, 81
Gršković, B., 124, 126, 127, 129, 131, 132, 134, 136, 137, 139, 140
Gršković, N., 136
Grubišić, S., 218, 219
Grezelj, M., 254
Gržetić, J., 56, 78
Gržetić, M., 78
Gselman, G., 179
Guuba, 176
Gudač, N., 254
Gugo, J, 82, 83, 214
Gvozdanović, M., 254

Habazin, D., 276, 279, 282, 283, 295, 299
Hadelan, J., 88, 89, 90, 92
Hadelan, M., 89, 90
Hadžijahić, M., 129, 131, 132, 133, 138, 139
Han, H., 154
Han, J., 6, 61
Han, Z., 116
Hanžeković, F., 105

Hanževački, R., 275
Hartl, Lj., 235
Hašč, 222
Havdić, 97
Havliček, H., 116
Havliček, M., 273
Hebrang, A., 6, 55, 73, 84, 103, 230
Hećimović, M., 88
Hećimović, Z., 31
Hedži, 60
Heiligstein, N., 5
Heim, A., 199
Heski, E., 10, 25
Heski, V, 10, 25, 58
Hitler, A., 3, 4, 27, 67, 126, 137, 138, 227
Hiveš, D., 25, 88
Hohman, 38
Holjevac, V., 25, 71
Homota, T., 276
Horn, R., 276
Horvat, 197
Horvat, F., 82, 83, 214
Horvat, J., 31, 68
Horvat, M., 230
Horvatiček, V., 70
Horvatin, K., 151
Horvatin, S., 151
Hošuster, I., 156, 157
Hrestak, I., 123
Hrnčir, F., 159
Hršak, B., 176, 181, 182
Hršak, V., 176, 179
Hršak, Z, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195
Hrušć, K., 88, 90
Hruškar, S., 97, 100
Hubak, N., 271
Humek, P., 264, 276
Humski, K., 271
Hunjak, M., 81
Hupert, M., 4, 5, 155
Hus, A, 215, 216, 219, 221, 222
Husenik, J., 249
Hvale, L., 128

Ilijanić, J., 275, 276, 284, 307
Ilijaš, I., 105, 268, 271
Imper, A., 214
Inžinir, 224, 225
Ivakić, B., 129, 130, 131, 138, 139, 140
Ivakić, J., 130
Ivane, E., 13, 15, 123, 241, 242, 248, 254, 256, 260, 264, 265
Ivančević, M., 77
Ivanković, A., 15, 179
Iveković, B., 230
Iveković, I., 14
Iveković, M., 25, 55, 78, 120, 207, 226, 319
Iveković, O., 170, 207, 208
Iveković-Kubović, O., 177, 228
Ivić, S., 51
Ivić, Valent, 58
Ivić, Vilim, 16
Ivković, I., 103
Ivo, (Baksuz), 103
Ivoš, J., 119

Jaeger, A., 173
Jagić, 82, 83
Jagić, J., 62
Jagoda, 222
Jahić, A., 253, 254
Jajac, P., 116, 117
Jakopović, I., 96, 97, 98
Jakopović, M., 97
Jaković, G., 188, 189
Jaković, M., 188, 192
Jaković, R., 191
Jakovlić, I., 31
Jambrek, T., 97
Jambrešak, K., 276
Jančić, B., 176
Jankes, G^ 7, 8, 22, 51, 84, 209
Janjušić, Ž., 201
Jarh, S., 254
Javor, 160
Javornik, I., 99
Jazbinšek, S., 254
Jeća, M., 264
Jeđut, V., 199, 255
Jekšić, S., 88
Jelčić, A., 73
Jeličić, 16
Jelić, S., 275, 280, 283, 301, 302, 304, 306, 307, 313, 315
Jergović, M., 53, 57, 247, 252
Ježić, J., 115
Jordan, Z., 113
Jordan, Žuti, 9
Jošt, 220

Jovan, M., 79
Jović, N., 254
Joža, Masni, 103, 104
Jugović, 271
Jurak, A., 57
Jurak, M, 106, 107, 108
Jurak, P, 107
Juranović, J., 139
Jurašinović, Lj., 254
Jurčec, D., 66, 68, 69, 70
Jureković, A., 276
Juričev, I., 96, 97, 99
Juričić, V., 250
Jurički, 88
Jurić-Olenković, V., 276
Jurinić, J., 118
Jurjević, A., 25, 159, 165

Kajfeš, A., 149
Kajfeš, D., 37
Kajfeš, J., 11, 76
Kaleničanec, B., 105
Kamber, 160, 161, 162
Kamkelj, J., 289
Kancir, E, 265, 266, 268, 270
Kapitarić, D., 254
Kapitarić, O., 113
Karađorđević, P., 28
Karapandža, S., 192
Karas, M., 233
Karaši, D., 116, 220, 221
Kardelj, E., 3, 6, 7, 37
Karničnik, B., 254
Katić, A., 5, 66, 68
Kavur, J., 12, 235
Kavurić, 169
Kavurić, S., 85
Kavurić, Z., 85
Keber, M., 98
Keler, G., 11, 69
Kenda, J., 98
Kerčmar, 157
Kerdić-Roth, B., 311
Keršovani, O., 121
Kesler, 73
Kević, Z., 64, 84
Kikić, A, 137, 138
Kikić, H., 115, 137, 138, 207
Kikić, Z., 137, 138
King, I., 114
Klaić, I., 41
Klein, 296, 297
Kletuš, 23
Kljajić, F., 121
Knežević, I., 30
Knežević, M., 117, 119
Književić, B., 114, 116
Krupić, S., 319
Koch, J, 275, 295, 297, 299, 300, 301, 302, 304, 311, 313, 314
Kocijan, N., 78, 79
Kocković, M., 73
Kocmur, A., 140
Kogoj, B., 277
Kogoj, V., 277
Kokanović, J., 28
Kolar, S., 139
Kolar, V., 79, 178
Kolarec, K, 177, 178
Kolarec, S., 177, 178
Kolić, M., 54, 55
Komar, I., 175
Komar, M., 263
Komar, S., 73, 101, 118, 175, 176, 177
Komarica, S., 253
Komavli, S., 10, 58
Končar, D., 7, 52, 110, 111, 112, 175, 247
Končar, R., 7, 38, 40, 53, 121
Konjević, 78, 79
Konjhodžić, M, 124, 126, 127, 129, 130
Kopčić, S., 254
Kopinič, Jf., 160, 165
Koprivčević, J., 159
Koren, S., 198
Korenić, 85
Koroša, V., 276
Korošec, K., 7, 9, 58, 197, 199, 200
Korošec, M., 25
Koržinek, 116
Kos, F., 105
Kosovac, D., 99
Košutić, 23
Kovač, 48
Kovačević, A., 107
Kovačević, Crnogorac, 154
Kovačević, M., 140
Kovačević, y., 5
Kovačević, Ž., 10, 16, 95
Kovačić, 235

Kovačić, I. G, 1, 13, 136, 171, 178, 224, 225, 226, 228, 231, 232, 233
Kovačić, M., 132
Kovačić, O., 112, 252
Kovačić-Kreačić, O., 69
Kovačić-Žoga, O., 68, 90, 111
Kozjak, S., 140
Kožarac, Obućar, 112
Kožić, I., 250, 258
Krajač, E., 275
Krajačić, B., 252
Krajačić, I. Stevo, 7, 10, 16,v18, 19, 21, 22, 25, 27, 31, 33, 51, 58, 158, 159, 160, 163, 164, 170, 171,174, 175, 176, 177, 179, 228, 229,230, 273
Krajčić, L., 96
Kralj, 187
Kralj, D., 276
Kranželić, I., 6, 13, 14, 52, 241,242, 247, 254, 255, 256, 259, 263,264, 265
Kranjc, 174
Kranjčević, I., 10
Kranjčević, S., 216
Kraš, J., 121
Krčmar, S., 105, 108
Krčmarek, F., 56, 57
Kreačić, M., 219
Kreačić, O, 50, 178, 188, 192, 193, 215, 219, 222
Kren, 30
Krist, D., 10
Krist, M., 10
Kristić, J., 254
Krišković, R., 222
Krištofić, E., 264, 265, 270
Krizman, 227
Krmelić, M., 270
Krndelj, I., 121
Krndija, D, 20, 120, 133, 137, 138, 139, 140
Krnjajić-Barbalić, K., 75, 76
Krnjević, 23
Kropar, J., 31
Krošelj, F., 79, 81
Krošelj, M., 78, 79, 80
Krsnik, T., 104
Kruševac, S., 20
Krznarić, I., 60, 61
Kubović, 177, 178
Kubović, B., 170
Kubović, M., 171
Kučinić, D., 118
Kufrin, M., 92, 176, 178, 248, 271
Kugler, B., 127, 128
Kuhar, R., 66
Kukić, M., 33
Kulenović, H., 134
Kulović, S., 299, 302
Kulušić, J., 13, 14, 123, 175, 176, 181, 241, 242, 248, 250, 254, 255, 256, 264
Kumpar, M., 263
Kunštek, M., 64
Kurelac, F., 24, 83, 93, 94, 95, 265, 266
Kuren, J., 52, 53, 56
Kurent, 115
Kusturin, M., 156
Kušteran, N., 276
Kutjak, B., 78
Kvaternik, E., 172, 227

Lacković, 60, 61
Lasić, B., 60, 63
Lasić, I., 269
Latas, B., 202, 203
Latas, Lj., 202, 203, 204, 205, 206
Latas, P., 210, 211, 212
Lazić, 157, 264, 270
Lazić, N., 21
Lelas, A, 56, 57, 84, 111
Leljak, V., 56
Lepen, T., 111
Leskovar, 62
Leskovar, S., Ill
Lin, 85
Linarić, M., 25, 63, 64, 65, 82, 214
Lipovčak-Čegec, V., 286
Lipovščak, V., 301
Loboda-Zrinski, J., 275
Lojen, M., 185, 186
Lončarić, 79
Lončarić, V, 9, 12, 49, 54, 55, 236
Lopajić, I., 100
Lorković, 230
Löwental, Z., 277
Lubienski, Z., 301
Luburić, M., 283, 284, 294, 295, 296, 299, 300

Lucović, I., 23, 102
Lučev, A., 97
Lučić, 319
Ludvig, 83
Lugarić, Albin, 87, 88, 90, 92, 112
Lugarić, Apolonija, 90, 91, 111, 112, 113
Lukatela, J, 18, 128, 142, 143, 145
Lukatela, V., 149, 151, 153
Lukatela-Antolić, B., 253
Luketić, V., 275, 280, 283
Lukman, F., 102, 106
Lušičić, A., 254

Ljubičić, J., 88
Ljubić, Aleksandra, 42, 43
Ljubić, Anka, 254
Ljubić, I, 115, 117
Ljubić, S., 221
Ljubić, V., 98

Maček, V., 22, 27, 34
Magašić, M., 13, 120, 191, 241, 248
Magdalenić, E., 99
Magjer, M., 84
Maglajlić, E., 25, 74, 75, 115, 117, 118, 119, 120
Magovac, B., 34
Majer, B, 264, 270
Majerić, F., 271
Majerić, I., 270
Majerović, S., 265, 269
Maleša, A., 276
Mainar, D., 118
Maljčik, 178
Mandić, B., 210
Mandić, F., 23, 82, 83, 213, 214
Manojlov, J., 99
Manojlović, N., 254
Manola, S., 25
Manolić, J., 14, 15, 16, 123, 175, 241, 248, 249, 250, 251, 254, 256, 257, 260, 265
Manja, M., 275
Maraković, N., 49
Marđetko, N., 197
Marica, 63, 94
Marinić, T., 280, 283, 284, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 311, 313, 315
Marinić, V., 214
Marinković, I., 7, 22, 23, 76, 121, 159, 160, 170, 171, 172,173, 175,176, 177, 179, 181, 182,228, 229,280
Marki, M., 31, 35
Marković, J., 61
Markulin, S., 90
Markus, A., 271
Marohnić, 217, 218, 219
Marohnić, M., 222
Marohnić, V., 222
Martin, M., 248
Martinović, 88
Martinovka, 105
Marušić, I., 20
Masnec, 66
Matasić, R., 145
Mates, L., 145
Matijaščić, 152
Matković, S., 101
Matovinović, 11
Matuka, S., 117, 119
Mayerhold, 154
Mećar, I, 6, 7, 17, 18, 21, 110, 111, 250
Međimurac, 17
Mehmedbašić, 139
Mekinc, L., 58, 215, 216
Mekinec, V., 10
Meleš, A., 284, 286, 297
Mesarić, 79
Mesić, 89
Metesija, A., 259
Mezak, Đ., 156
Mezdić, B., 90
Mezdić, F., 92
Mezga, E., 250, 259
Migić, Lj., 157
Mihailović, D., 23, 136
Mihaljević, 267
Mihočević, P., 124, 126, 127, 137, 139
Miholić, J., 96
Mihovilović, I., 289, 290
Mihun, A., 273, 289
Mikac, R., 25
Mikulić, F., 231
Miklaušić, B., 117
Milavić, I., 126, 137
Milčić, B., 171
Miler, H., 276, 288
Milidrag, M., 15, 88, 179
Milka, 98

Miloš, 221
Mirić, D., 194
Mirko, 104
Mišak, F., 66
Mišković, J., 101
Mišković, M, 164, 165, 170, 172, 176
Mišon, M., 264
Mlinarić, 80, 270
Mohorovičić, A., 123, 127, 177
Mojić, S., 79
Mokosek, A., 15, 88, 89, 111
Mokosek, J., 87, 88, 89, 90, 92
Molnar, J., 215, 221, 222
Moneti, B., 253
Montani, 142
Mozer, Z., 57
Mrakovčić, Lj., 118
Mrkoci, G., 98, 99
Mrkoci, M., 99
Mrkoci, V., 98
Mrnjec, J., 156
Mudrinić, V., 254
Mujić, 78
Mussolini, B., 207
Mustafa, 105, 106
Mušnjak, I., 106
Mutak, 197
Mužević, M., 264, 268, 269, 270

Nada, 123
Nad. V., 263
Najžar, 286
Nazor, V., 1, 13, 34, 36, 37, 126, 136, 137, 171, 176, 178, 224, 226, 228, 231, 232, 233
Neferović, B., 276
Nemčić, Đ., 25, 88, 97, 98, 99, 100
Nemčić, Ž., 25, 90, 98, 99
Nemet, V, 173, 174, 175, 178, 180
Nesek, S., 264, 265, 267
Nikin, R., 263
Nikolić, N., 289
Novak, 235
Novak, Đ., 31
Novak, M., 88, 151
Novosel, M., 252
Novosel, N., 160, 252
Novosel, O., 49, 79, 120, 252

Obuljen, N., 30, 35
Očak, I., 166, 167, 184, 185, 263

Oficir, 100
Ogrizović, B., 25, 74, 76, 130, 131, 137, 138, 140, 142, 149, 151,299, 310, 311
Ogrizović, M., 140, 299
Ogrizović, S., 138, 149, 275, 280, 291
Ogulinac-Seljo, F., 71, 96
Olujić, S., 214
Omčikus, 277, 284
Onleitner-Simić, 289
Opalo, M., 248
Orešnik, T., 259, 260
Ožanić, M., 318
Ožbolt, Lj., 74

Pačenovski, D., 84
Padovan, L, 283, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 312, 313, 315
Palčec, I., 13, 241, 248, 253, 256, 263, 270
Paljan, 186
Pane, 73
Pandža, I., 25, 87, 88, 156
Pap, P., 121
Parfant, S., 25, 100, 146, 213
Paripović, M., 60, 61
Paškvan, N., 164
Patačić, M., 5, 17, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108
Paten, 88
Paunović, S., 121
Paut, M., 73, 254
Pavelić, A., 3, 4, 67, 126, 135, 140, 227, 230, 233, 293, 294, 299, 300, 304, 308, 310
Pavičić, S., 256
Pavlić, M., 254
Pavlinić, A., 15
Pavlović, D., 217
Pavlović, Š., 256
Pećnik, 198
Pelajić, M., 97, 98
Pelei, S., 56
Penezić, Marica, 57
Penezić, Marko, 111
Penezić-Mort, M., 110
Pernar, I., 319
Pernat, S., 116
Pernuš, F., 277, 282, 287, 295
Pero, 105

Perović, L., 25, 26, 73, 75, 76, 77, 124, 151, 160, 163, 164, 170, 171, 172, 176, 177, 180, 181, 228, 229
Persoli, M., 192
Persolio, F., 160
Persolio, M., 160
Persie, P., 175, 181
Peso, K., 74
Pešut, Z, 207, 211, 212
Petanjek, 197
Petreković, S., 82, 83, 213, 214
Petrešević, B., 57, 79, 80
Petrišić, A., 265, 269
Petrović, G., 56
Petrović, M., 30, 35
Peuc, M., 256
Pijade, M. 34
Pintar, M., 158
Pintarić, T., 267
Pinter, F., 214
Pire, F., 30
Pistotnik, 84
Plašć, V., 178
Plavi, 123
Pleše, D., 227
Podrugač, 71
Podrugač, F., 69
Poldrugač, B., 254
Poljak-Cvetko, E., 178
Pomikalo, 235
Popelar-Vešera, J. P., 25
Popović, Bogdan, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221
Popović, Bogdanka, 220, 221
Popović, D., 216
Popović, V., 6, 7, 12, 13, 25, 49, 50, 51, 188, 192, 193, 208, 209
Posarić, 79, 319
Posavec, 255
Posavec, I., 250, 251
Posavec, J., 264
Posavec, V., 265
Požun, M., 58
Pracajić, D., 25
Prah, 271
Prebeg, 295
Predović, 283, 313
Prelčec, B., 70
Preskar, J., 14, 25, 82, 83, 123, 213
Prešern, S., 280
Prešnjak, I., 102
Pribanić, M., 14, 52, 57, 247, 252
Priča, O., 27, 84, 121
Prijatelj, 188, 189, 192
Prikril, B., 166, 184, 185
Prinčić, D., 219
Prišlin, V., 22
Privrat, S., 241, 248, 264
Prkačin, M., 169
Prohaska, N., 76, 170
Protega, 227
Prpić, R., 264
Prstec, 270
Ptiček, S., 79
Puhalec, V., 118
Puhovski, 88
Puklek, J., 154, 155
Puklek, S., 6, 112
Puškec, J., 195, 238
Pulherija, 302, 306
Pusić, E., 276
Putarek, J., 58

Radaković, A., 199, 200
Radanović, 157
Radetić, N., 116, 176, 221
Radinić, I., 100, 198
Radmanović, O., 254
Rado, E., 53
Radošević, I., 189, 216
Radošević, M., 254
Radošević, V., 13, 250, 251, 252, 265
Raditić, M., 215
Radović, M., 123, 243, 254, 255, 256, 264
Radović, U., 256
Rajčević, M., 259
Rajhercer, 74, 76
Rajić, F., 254
Rakić, K., 73
Rakuša, J., 12, 235
Ranogajac, V., 218, 219
Rapić, I., 115
Rapić, S., 25, 114, 117, 119, 319
Raspor, V., 176
Rasuhin, 295
Ratko, 220
Ravnikar, M., 154,
Razum, 92
Rebac, M, 127, 139
Rebić, S, 191, 192
Rede, R., 115

Regina, 305
Regvart, D., 112
Reicherzer, R., 124, 125, 131, 132, 133, 134, 137, 138, 140, 149
Reić, I., 38
Rendulić, M., 181, 182, 229
Repak, S., 12, 51, 194, 235, 236, 237, 239, 240, 265
Repko, 264
Ribar, I., 1, 27, 29, 33, 34, 36
Ribar, I. L., 3, 6, 7, 21, 27, 29, 31, 32, 33, 160, 175, 228
Ribarić, M., 273, 289, 313
Ribarić, V, 116, 273, 289, 313
Rihter, R., 173
Rihter, Š., 23, 102, 106, 109
Rimaj, M., 57, 112, 247
Ristović-Štampar, ,D., 276, 288
Rittig, 36
Robiček, R., 247
Robić, F., 115
Rokavec, 264
Roksa, F., 78, 79
Romanović, H., 15
Roter, I., 111
Rubčić, N., 120
Rukavina, 180
Rukavina, F., 82, 93, 95
Rukavina, J., 160, 319
Rukavina, Palenta, 318
Rukavina, Z., 173, 176
Rukavina-Prohaska, N., 20, 173, 175
Rupnik, B., 56, 110
Rusković, S., 96
Rutić, I., 12, 51, 194, 195, 235, 236, 237, 239, 240
Rutić, J, 12, 51, 88, 90, 91, 194, 195, 235, 236, 237, 238, 239, 240
Rutić, S., 31
Ružić, E., 265

Sabljak, 74
Sabljić, B., 88
Sadajić, V., 214
Sadiković, S., 10, 215
Saili, D., 6, 7, 21, 22, 23, 27, 29, 31, 32, 34, 153, 159, 160, 170, 171, 175, 176, 177, 178, 182, 228, 229, 232, 233, 234
Saili, P., 175, 179
Salamon, J., 150
Salihagić, I., 311
Salopek, 82, 83
Salopek, T., 199, 201
Sasso, D, 248, 253
Schmit, 75
Scrivanelli, N., 295
Sedar, U., 82, 214
Sedlar, 186
Sedmak, F., 175
Seljan, D. 176
Seljan, T. 176
Semelić, 180
Semelić, B, 173, 174, 175, 176, 178, 180
Sertić, 243
Sertić, M. A., 4, 5
Silvo, 78, 79
Simčić, I., 11
Simenić, M., 5, 6, 45
Sita, J., 307
Skijaš, 154
Skrigin, 105
Skrigin, Ž., 12, 51, 105, 194, 235, 236, 237, 240
Slanina, J., 112
Slatković, N., 6
Slović, F., 87
Smiljanec, 243, 267, 268, 269
Smokvina, Č., 140
Smokvina, M., 140
Smolčić, A., 113
Smoljan, 319
Sokol, Đ., 116
Sokolović, N., 73
Solar, V. Đ., 25
Spetić, I., 79, 80
Srebrnjak, 179
Srebrnjak, I., 174, 175, 176, 181
Srbiš, 172
Srdarev, M., 96, 97, 98, 100
Srdelić, B., 154
Sremec, N., 27
Sremec, Z., 27, 34, 272, 289
Stahl, F., 293
Stanić, R., 216, 217, 220, 221
Stanković, 79
Starčević, 136
Starčević, G., 23, 102
Starčević, S., 88
Stefanović, N., 30
Stepinac, A., 304

Stipanov, Z., 101, 102
Stipetić, I., 25
Stipetić, P., 177
Stojković, P., 235
Stramičar, M., 311
Stričević, J., 247
Sudarević, B., 150, 152
Supanc, A., 84
Supek, I, 76, 77
Susović, D., 144
Svijetli, 255
Svjetličić, G., 253, 255

Šaban, V., 153
Šafarić, L., 287
Šantić, N., 97
Šaravanja, S., 156, 157
Šarić, Lj., 18
Šašelj, 183, 186
Šauli, D., 276
Saura, 60
Šćukanc, R., 58
Šefer, M., 12
Šefer, V., 12
Šegvić, B., 183
Šegvić, P., 166, 183
Šelas, M., 92
Šepić, A., 276
Šercer, 34
Šercl, S., 157,
Šibi, E., 113
Šiler, N., 286
Šilović, S., 120
Šime, 216
Šimecki, I., 57, 68, 140, 247
Šimrak, J. , 132
Šimunić, V., 105
Šimunović, A., 215
Šinkić, J., 102
Šinkić, Marija, 102
Šinkić, Marko, 102
Šinkić, Milan, 23, 102
Šinko, Lj., 31, 32
Školić, Z., 276
Škrgatić, M., 253
Škrinjarić, F., 57
Slander, S., 121
Šlezinger, M., 73
Šlibar, S., 197
Šnajder, B., 93
Šnajder, Lj., 93
Šneler, Z, 264, 268, 270
Šnidaršić, I., 31, 32, 35, 36, 158, 159, 160, 163, 178
Šnobl, F., 100
Šolaj, J., 129
Šoljan, N., 254
Šoštarić, J., 160
Špalat, 83
Špalj, (braća), 173, 174, 180
Špalj, B., 118
Špalj, L., 253
Špiljak, M., 198
Špiljak, Š., 113
Špoljarić, M., 81
Šram, 302, 306
Štabek, F., 97, 98
Štabek, S., 213
Štajcer, V., 105
Štefanc, A., 45, 48
Štefanc, M., 45, 48
Štrk, I., 12
Štrlek, M., 118
Štroser, Z., 174, 179
Štrucelj, V., 256
Štulhofer, 183
Šturman, I., 100
Šturman, M., 115
Šuk, F., 87, 88, 112
Šukić, A., 235
Šubašić, 23, 27
Šuh, V., 68
Šuk, F, 89, 90, 92,
Šuk, N., 89, 90
Švigir, J, 103
Švob, T., 118, 317

Tadić, M., 57
Tancig, 185
Tenjera, S., 56
Tepavac, N., 158, 160, 161, 162, 179, 180, 181
Teslić, 248
Tičar, J., 233
Tito, J. B., 6, 28, 29, 33, 34, 35, 37, 133, 171, 223, 226, 227, 230, 231
Tkalec, Z., 120
Todorov, 62
Tomić, 180
Tomić, N, 173, 174, 175, 180, 181
Tončić, N., 171
Tomljenović, K., 103

Tomo, 91
Tompa, A., 72, 180
Tompa, J., 72, 74
Tompa, N., 74, 75, 76
Tompa, V., 72, 74, 76, 77
Tomšič, T., 121
Topolnik, E., 117, 119
Toškov, P., 235
Trinajstić, 176
Triner, M., 116
Troskot, Lj., 112
Trucek, M., 23
Truta, N., 56, 57
Tucman, 60, 61
Tučković, B., 150, 152, 235
Tučkorić, V., 180
Turković, 314

Udier, F., 10, 12, 188, 189, 190, 200, 201, 216
Ugarković, S., 53
Umjetnik, 61, 63, 76, 83, 213, 214

Valenšćak, F., 78, 79, 81
Valenšćak, Lj., 78
Varda, D., 31
Vargović, S., 67, 69, 70
Varićak, M., 218
Vašarević, Marica, 276
Vašarević, Mića, 276
Vatovec, S., 119
Veber, J., 56
Veber, N., 170, 172, 176, 290
Veček, Z, 115, 116, 319
Vičić, E., 128, 150
Vid, P, 214
Vidaković, 277, 313
Vidaković, M., 29
Videković, P., 22, 25
Vidiček, Z., 320
Vidnjević, 42
Vili, J., 56
Vinceković, Đ., 115, 116
Vinko, 98
Vinković, 259
Vinski, M., 180
Višek, D., 67
Višek, J., 235, 236
Višnja, 73
Vitasović, I., 180
Vitasović, V., 117, 149
Vitek, 162
Vlado, Crni, 82
Vlado, Slovenac, 61
Vlahek, 263
Vlašić, 92
Vodopija, A., 276
Vodopija, N., 276
Vokić, 230
Volčnjak, M., 97, 100
Vorkapić-Vukadinović, A., 117
Vozgović, S., 47
Vrabec, E., 158, 169
Vrabec, Z., 265, 269
Vrban, J., 87, 88, 90
Vrbka, V., 220
Vrček, D., 265, 270
Vrinjanin, 76
Vrkljan, I., 276
Vučetić, A., 252
Vučilovski, Z., 174, 176, 180, 181, 182
Vugrinčić, S., 270
Vujčić-Laszowski, I., 275
Vujnović, M., 12, 194, 235, 236, 237, 240
Vujović, M., 51
Vukelić, T., 118
Vukelja, T., 82, 83, 213, 214
Vukmanović, S., 172, 178
Vukomanović, P., 54
Vuković, A., 57
Vuković, V., 149
Vuletić, M, 103, 104, 105
Vuljević, I., 235
Vutuc, 55

Zadravec, R., 253
Zajšek, F., 255, 256, 257
Zastavniković K., 57, 113, 252
Zastavniković, M., 51, 212, 252
Zataranić, I., 265
Zidanić, F, 23, 102, 107, 108, 109
Zigi, 88
Znidarčić, R., 48
Zorić, F., 118
Zorina, M., 202, 204, 205
Zrinščak, 113
Zrinšćak, J., 6, 23, 57
Zubac, 139
Zubek, M., 115
Zvonar, R., 63, 64, 65

Žamac, B., 92
Žapčić, M., 66, 67, 68, 71
Žerdik, O., 6
Žerdik-Žoga, O., 15
Žeželić, E., 31
Žganec, 219
Žigić, R., 36
Žnidaršić, M., 102
Žubrinić, M., 23
Župić, S, 273, 289
Žuti, 106
Žutić, B., 312
Žužić, 22

Wagner, 55
Werner, 137
Wertheim, 117
Westermayer, H., 85
Wieck, 294
Winterhalter, M., 117, 119
Wohlfart, D., 220, 221

KRATICE

AFŽ — Antifašistički front žena
AVNOJ — Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
BBC — Radio-London
CK — Centralni komitet
CK KP — Centralni komitet Komunističke partije
CK KPH — Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske
CK KPJ — Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
CK Mopra — Centralni komitet Međunarodne organizacije za pomoć borcima revolucije
CK SKOJ-a — Centralni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije
CO — Centralni odbor
CONP — Centralni odbor Narodne pomoći
CZ — Civilna zaštita
HRS — Hrvatski radnički savez
HSS — Hrvatska seljačka stranka
IHRPH — Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske
JNA — Jugoslavenska narodna armija
JNOF — Jedinstveni narodnooslobodilački front
Kl — Komunistička intemacionala
Kominterna — Komunistička intemacionala
KP — Komunistička partija
KPH — Komunistička partija Hrvatske
KPJ — Komunistička partija Jugoslavije
KUSP — Kulturno udruženje studenata pacifista
MK — Mjesni komitet
MK SKOJ-a — Mjesni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije
NDH — Nezavisna Država Hrvatska
NOB — Narodnoosiobodilačka borba
NOO — Narodnooslobodilački odbor
NOP — Narodnooslobodilački pokret
NOR — Narodnooslobodilački rat
NOV — Narodnoosiobodilačka vojska
NP — Narodna pomoć
OK KPH — Okružni komitet Komunističke partije Hrvatske
OVRA — Politička policija fašističke Italije
OZN-a — Odjeljenje za zaštitu naroda Jugoslavije
PAB — Privilegirana agrarna banka
PK SKOJ-a — Pokrajinski komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije
PO — Pokrajinski odbor
PONP — Pokrajinski odbor narodne pomoći
RAPLAZA — Radnička planinarska zajednica
RK — Rajonski komitet
SBOTIČ — Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika
SKOJ — Savez komunističke omladine Jugoslavije
SKP(b) — Svesavezna komunistička partija (boljševika)
SSSR — Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
SSRNH — Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske

SUBNOR — Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije
SUZOR — Središnji ured za osiguranje radnika'
TKO — Trešnjevačka kazališna omladina
UNS — Ustaška nadzorna služba
URSS — Ujedinjeni radnički sindikalni savez
ZAVNOH — Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske

SADRŽAJ

Uredništvo	PREDGOVOR	1
Lutvo Ahmetović	ZAGREB 1942. Velika policijska provala — Dolazak Edvarda Kardelja i Ive Lole Ribara — Članovi Mjesnog komiteta KPH — Učvršćivanje i proširivanje partijske organizacije — Djelovanje SKOJ-a, Narodne pomoći, narodnooslobodilačkih odbora i AFŽ-a — Akcije i diverzije — U gradu su postojale tehnike za partijske i druge materijale — Ideološki kurs za mlade članove KP i kandidate — Partija je prodrla u sve slojeve građanstva	3
Ivan Krajačić Stevo	ILEGALNI RAD U ZAGREBU Suradnja s Ivom Lolom Ribarom i Dragutinom Sailijem — Veze s višim oficirima u domobranskoj i ustaškoj vojsci — Komiteti i partijske ćelije u neprijateljskoj vojsci — Prebacivanje dra Ivana Ribara u partizane — Putovanje do Vrhovnog štaba — Ponovo u Zagrebu — Razgovor s komandantom Pavelićeve mornarice — Započeti posao je uspješno nastavljen	27
Rade Končar	PISMO DRUGOVIMA	38
Ivanka Klaić	PISMO IZ ZATVORA	41
Aleksandra Ljubić	PISMA IZ ZATVORA PRIJEKOG SUDA U ZAGREBU, STUDENOGA 1942.	42
Antun Biber	KAKO SAM POSTAO ILEGALAC Zasjeda u Mesničkoj ulici — Pobjegao sam agentima — Klopka u Jurišićevoj 19 — Uspio sam se probiti uz revolverski okršaj	44
Vlado Lončarić	PONOVO U ZAGREBU Dolazak španjolskih boraca — Javke su radile normalno — Unatoč teroru Španjolci su u Zagrebu bili sigurni — Rad u rajonskom komitetu	49
Martin Pribanić	TREĆI RAJONSKI KOMITET Sekretar komiteta — Krojačnica kao partizanski punkt — Hapšenje i zamjena	52
Bogumil Rupnik	PREDSJEDNIK NARODNOOSLOBODILAČKOG ODBORA U III rajonu imali smo 1942. godine nekoliko NOO-a — Oružje i municija u Zoološkom vrtu	56

Franjo Cui jak	SEKRETAR PARTIJSKOG KOMITETA NA ŽELJEZNICI Članovi komiteta sredinom 1942. godine — Nastavlja se borba željezničara	58
Blaž Lasić	U NOVIM UVJETIMA Zadaci u Vojnoodjevnom zavodu — Kao zagrebački ilegalac — Postao sam član V rajonskog komiteta	60
Rudolf Kuhar	BIO SAM SEKRETAR PARTIJSKE ĆELIJE Sve teži dani za ilegalni rad — Član Rajonskog komiteta i »tehničar« — Odlazak u partizane	66
Anina Tompa	SVE TEŽI I ODGOVORNIJI ZADACI Stan za ilegalce — Primljena sam u Partiju — Poslovi kurira — Uspjeli bijeg	72
Mijo Krošelj	PARTIJSKA ĆELIJA PEŠČENICE	78
Fabijan Rukavina	RAD PARTIJSKE ĆELIJE 6/1 Ćelija je obuhvaćala područje od Frankopanske do Vodovodne ulice i od Ilice do željezničke pruge — 27 odbora Narodne pomoći, a svaki odbor sa dva-tri pododbora — 12 narodnooslobodilačkih odbora	82
Marija Magjer-Inka	OBAVLJALA SAM ZADATKE PARTIJE Ilegalni je rad bio raznovrstan — Veza s domobranskim oficirima — Odlazak u partizane	84
Josip Mokosek	ZADATAKA JE BILO MNOGO Nabavljanje oružja — Pomoć u akciji Kerestinec — Okupili smo velik broj antifašista	87
Ankica Mokosek	PRIMLJENA SAM U PARTIJU Zadaci u Gradskom odboru AFŽ-a — Bijeg iz ruku policije — Stanovi za ilegalne sastanke i ilegalce — Odlazak u partizane	89
Dr Gabrijel Divjanović	POKUŠAJ HAPŠENJA I BIJEGA Stan za ilegalce — Provokator kao kurir — Agenti su došli	93
Tomo Dijanović	RAD UGOSTITELJSKIH RADNIKA Bili smo organizirani — Naša je organizacija funkcionirala dobro	96
Josip Mišković	NA RAZLIČITIM ZADACIMA Rad borbene grupe — Među kino-namještenicima — Kandidati za članove KP — Hapšenje Miška Patačića	101
Marija Penezić-Mort	AKTIVISTKINJA ILEGALNOG POKRETA Radnica »Vunatrikota«, sindikalni povjerenik, skupljač Narodne pomoći, kandidat i član Partije — Na dužnosti »tehničarke« — Nova funkcija u Mjesnom odboru AFŽ-a — Hapšenje, zlostavljanje, logor i zamjena	110
Dr Stjepan Rapić	ILEGALNI RAD NA VETERINARSKOM FAKULTETU Skupljanje sanitetskog materijala — Stanovi za ilegalce — Kanali za prebacivanje u partizane	114

Dr Ekrem Maglajlić	STUDENTI I NASTAVNICI VETERINARSKOG FAKULTETA	118
Drago Krdnija	IZGRADNJA PARTIJSKIH KADROVA Dobio sam zadatak da organiziram kurs u Zagrebu 1942 — Na kursu je bilo po nekoliko grupa članova Partije i SKOJ-a — Proučavali smo Historiju SKP(b), Nacionalno pitanje, Historiju KPJ i program i ciljeve NOP-a — Izlaženje lista »Vijesti« i časopisa »Narodna borba«	120
Mahmud Konjhodžić	MALA REDAKCIJA U ZAGREBU Sastanci ilegalne grupe novinara — Zadaci novinarske redakcije — Izišla su četiri broja »Narodne borbe«	130
Josip Lukatela	RAD RUČNE TEHNIKE Izrada propusnica i legitimacija — Organizacija opskrbljivanja materijalom — Tajna skrovišta bila su sigurna	142
Josip Gorkić	U ULICI BARUNA JELAČIĆA Osnivanje odbora Narodne pomoći — Skladište papira u kući broj 3	154
Marijan Kusturin	SKLADIŠTE U BRANIMIROVOJ 18 Nakon zarobljeništva, na ilegalnom radu u gradu — Bio sam uhapšen i u logoru	156
August Cilić	KUĆA S TAJNIM SKLONIŠTEM Veze s Ivanom Krajačićem — Punkt kod direktora Ivana Šnidaršića — Pokušaj spasavanja Nevenke Tepavac — Posebni zadaci — Preuzimanje kuće u Stenjevcu Gornjem	158
Dr inž. Boris Prikril	INŽENJERSKA OBAVJEŠTAJNA GRUPA NA ŽELJEZNICI Dostavljali smo sve moguće informacije — Izrada krivotvorenih dokumenata — Skupljanje različitog materijala za partizanske jedinice	166
Olga Iveković	STAN NA UGLU BUKOVAČKE I CRNČIĆEVE ULICE U stanu su boravili Marko Belinić, Dragutin Saili, Ivan Krajačić, Ivo Marinković, Lepa Perović, Milan Mišković i Norbert Veber	170
Neda Rukavina-Prohaska	MOJA KURIRSKA DJELATNOST Omladinske akcije — Konspiracija i novi zadaci — Skrivanje i kretanje — Kuriri i javke — Hapšenje Ive Marinkovića — Izbjegla sam hapšenje	173
Inž. Petar Šegvić	NALOZI ZA SLUŽBENA PUTOVANJA ILEGALACA Skupljanje podataka — U Alatnici Željezničke radionice izrađivali smo kirurške instrumente za partizanske bolnice	183
Milan Jaković	ZAGREBAČKA VEZA U DONJIM DUBRAVAMA Kako smo organizirali prihvaćanje drugova iz Zagreba — Lozinke željezničkim telegrafom — Dolazak	188

	Vlade Popovića i Otmara Kreačića — Stigli su glumci iz Kazališta	
Nikola Marđetko	VEZA GLAVNI ŠTAB HRVATSKE - MK ZAGREB Udarne grupe u Željezničkoj radionici — Lozinke u Donjim Dubravama	197
Tomislav Salopek	PARTIJSKA VEZA ZAGREB - GRAČAC Prenošenje izvještaja i poruka — Kovčezi materijala za partizane — Stizali su drugovi i drugarice	199
Anka Dragnić-Skorupan	BILA SAM KURIR Putovanje na relaciji Plaški — Zagreb i natrag — Javke u Zagrebu — Veza je uspostavljena — Odlazak s Ankom Berus	202
Vjekoslav Brlek	PREBACIVANJE U PARTIZANE Punktovi u Radničkoj i Varaždinskoj cesti — Ponekad sam dnevno predavao kuririma po desetak drugova i drugarica	213
Antun Šimunović	U VEZI S GLAVNIM ŠTABOM HRVATSKE Otpremanje štamparskog stroja i drugog materijala — Vlakovima sam odvodio ilegalce — Nove narudžbe materijala — Pao sam u ruke agenata — Izlazak iz zatvora i ponovni rad za NOP	215
Vladimir Nazor	ODLAZAK IZ ZAGREBA	224
Antun Augustinčić	NAZOR I KOVAČIĆ ODLAZE U PARTIZANE Poznanstvo s Titom — Ministarskim autom na oslobođeni teritorij	228
Franjo Mikulić	U OSIGURAVANJU NAZORA I GORANA Nepoznati drugovi iz Zagreba — Na dočeku u Horvatima — Stari pjesnik je bio sretan	231
Jože Rutić	ODLAZAK GLUMACA U PARTIZANE Ilegalni rad i osnivanje Narodnooslobodilačkog odbora u Hrvatskom narodnom kazalištu	235
Vjeko Afrić	UMJETNICI U REDOVIMA BORACA Odlazak u partizane — Zagrebačko kazalište dalo je jezgro Kazališta narodnog oslobođenja — Portreti glumaca	237
Josip Manolić	RAD ORGANIZACIJE SKOJ-a Velika provala skojevske organizacije — Osnivanje novog mjesnog komiteta — Rad je uspješno nastavljen — Omladinske udarne grupe	241
Ivica Kranželić	NOVI MJESNI KOMITET SKOJ-a Komitet je formiran potkraj 1941 — Ubrzo su obnovljena i povezana sva skojevska rukovodstva — Diverzija u kasarni domobranske auto-komande	247
Fadila Bilal-Redžić	SJEĆANJE O RADU SKOJ-a Bila sam sekretar srednjoškolskog rukovodstva — U Mjesnom komitetu SKOJ-a — Akcije zagrebačke omladine	253
Ivan Nikola Kožić	SKOJEVCI SU BILI JEZGRO SAVEZA MLADE GENERACIJE	258

	Skojevske grupe na području Radničke ceste, Peščenice i Maksimira — Rad u MK SKOJ-a — Sadržaj i oblici političkog rada	
Ivan Palčec	SKojEVCi NA ŽELJEZNICI Član MK SKOJ-a — Grupa za prebacivanje u partizane — Sekretar Istočnog komiteta SKOJ-a u Zagrebu	263
Inž. Stjepan Nesek	SKOJEVCI ŽELJEZNIČKE OBRTNE ŠKOLE Ustaše nisu uspjele u bojkotu prema skojevcima — Ojačao je utjecaj na omladinu — Istodobno sam radio u Kustošiji i na Trešnjevci	267
Dr Zlatan Sremec	ILEGALNA PARTIZANSKA DJEČJA BOLNICA	272
Jana Koch	SPASENA SU MNOGOBROJNA NAŠA DJECA Uloga Crvenog križa — Spašavanje djece iz logora — Prizori užasa i smrti — Prihvatilište u Zagrebu — Samoprijegor medicinskih sestara i liječnika — Pomoć građana Zagreba	275
Slava Ogrizović	KOZARAČKA DJECA Spašavanje srpske djece iz logora u Staroj Gradiški — Djeca su umirala — Smještaj u Zagrebu — Nijedno dijete nije bilo zdravo	291
Tvrtko Švob	SLIČICE IZ USTAŠKIH ZATVORA	317
	KAZALO IMENA	321
	KRATICE	335

Izdavačka radna organizacija
ŠKOLSKA KNJIGA
Zagreb, Masarykova 28

Grafički urednik
MIRA BEUTZ

Korekturu obavila
Služba korekture Školske knjige

Tiskanje dovršeno u srpnju 1984.